

સમર્પણ 'ચતુષ્પદી'

'ચંદ્રપ્રભુ મુખ ચંદ્ર રે સખી દેખણુ દે'—એ રાગ
 જે આનંદધન આનંદધન વરપંતા રે,
 સંત મયૂરો દર્શને હરપંતા રે;
 તત્ત્વપિપાસુ ચાતકો તરપંતા રે,
 જસ વચનામૃત પાનથી ઉલસંતા રે....જે આનંદધન ૧
 જે આનંદધન મહામુનીંદ્ર ચર્તાદ્રા રે,
 નિર્ઝંઘ વીતરાગ અવર્ણત સંતા રે;
 ભગતી લ્યોત નવલંત જે ભોગીદ્રા રે,
 ભક્ત શિરોમણિ મહાશુર ભગવંતા રે....જે આનંદધન ૨
 મહાઋષિ જે મહાગીતાર્થ મહંતે રે,
 ગીત સંગીત આ દિવ્ય દૃષ્ટિવંતે રે;
 ભક્તિ અમૃતરસ ભર્યું શુણ્વંતું રે,
 અમૃત પદ્મણિ સદા જયવંતું રે....જે આનંદધન ૩
 જસ ગાથા જસ 'અષ્ટપદી' જયવંતી રે,
 ફરકાવી યશ્વિજયે વૈજયંતી રે;
 તે આનંદધન પદ્મ ધર્યું ઉલ્લાસે રે,
 અંથ 'નૈવેદ્ય' એક ભગવાન હાસે રે....જે આનંદધન ૪

વિશ્વવંધ વીતરાગ દેવ

મયયીજાકુરજનના રાગાદયઃ સ્વમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તત્સૈ ॥—શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યજી.

સદાશિવઃ પરબ્રહ્મ સિદ્ધાત્મા તથાતેતિ ચ ।

શન્દૈસ્તદુચ્યતેઽન્વયટિકમેવૈવમાદિભિઃ ॥ —શ્રીહુરિભદ્રાચાર્યજી.

જ્ઞાનલક્ષ્મીપનાન્ત્યેયપ્રભવાનન્દનન્દિતમ્ ।

નિષ્ઠિતાર્થમજ નૌમિ પરમત્માનમન્યયમ્ ॥—શ્રીશુભચંદ્રાચાર્યજી.

પ્રજ્ઞામરણનિમગ્ન દૃષ્ટિયુગ્મ પ્રવન્ન, ઘડનક્ષલમદ્ભુઃ ક્ષમિતીશ્વરજન્ય ।

જ્ઞયુગમપિ યતો શબ્દસવધવન્ન્યમ્, તદસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્ત્વમેવ ॥

—શ્રી મહાકવિ ધનપાણી.

બુદ્ધસ્ત્વમેવ વિગ્રુધાન્નિતબુદ્ધિબોધાત્, ત્વ શકુરોઽસિ મુવનપ્રયશકરવાત્ ।

ઘાતાઽસિ ધીર શિવમાર્ગવિધેર્વિધાનાત્, વ્યક્ત્યમેવ મગદન્ પુરુષોત્તમોઽસિ ॥

—શ્રી ભક્તામરસ્તોત્ર.

卐

સિવ શકો જમતીશ્વરે રે, ચિદાનંદે ભગવાન,

જિન અરિહા તીર્થે રે, જ્યોતિ સરૂપ અસમાન.

અમિય બરી મૂર્તિ રચી રે, ઉપમા ન પટે કોય;

શાંત સુધારસ ઝીઝતી રે, નીરખત તૃપતિ ન હોય.—શ્રી આનંદચંદ્રજી.

પૂરુષ બ્રહ્મ ને પૂર્ણાનંદો, દર્શન જ્ઞાન અરણ્ય રસ ઠંદી;

સકળ વિભાવ પ્રસંગ અફંદો, તેહ દેવ સમરસ મકરંદો —શ્રી દેવચંદ્રજી.

કર્મ જિત્યાધી જિન હો જિન્યુ, સર્વજ્ઞ જ્ઞાને વ્યાપક વિજ્યુ;

શંકર સદ્ગુનું શં કળ્યાથી, હરિ પુરુષોત્તમ અપ દરવાથી.

સદજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રમટ્યાથી, બ્રહ્મ સ્વયંબૂ શુદ્ધ શ્રુતવાથી;

રામ તમે હો આતમરામી, સ્વામ તમે હો ચેતન સ્વામી.

—મહાવ્રતોદ્ધ મોક્ષભાણી !

સહિત ગર્જના

હુઃખ દોહડા દૂરે ટળ્યા રે, મુખ સંપદ્યું ભેદ;
 ધીંગ ઘણી માથે કિયોરે, કુણ ગંભીર નર ખેટ ? વિમલજિન.
 તુજ મુજ અંતર અંતર ભાંજશે, વાજશે મંજલ તર;
 જીવ સરોવર અતિશય વાધશે, આનંદધન રમ્યપૂર.
 અહો ! અહો ! હું મુજને કહું, નમો મુજ ! નમો મુજ રે !
 અમિત ક્ષેત્ર દાન દાતારની, જોહને ભેટ થઈ તુજ રે — આનંદધનજી
 ધ્યાયક ધ્યાત ધ્યેય શુભ એકે, ભેદ છેદ કર્યું હવે ટેકે;
 ક્ષીર નીર પેરે તુમશું મળ્યું, વાયક યશ કહે છેને હળ્યું.
 કાળલગ્નિ મુજ મત ગણો, લાવલગ્નિ તુમ હાથે રે;
 લક્યકર્તું પણ ગજળચ્યું, ગાજે ગજવર સાથે રે. — યશોવિજયજી

એક પુરાણ પુરુષ અને પુરાણ પુરુષની પ્રેમસંપત્તિ વિના
 અમને કંઈ ગમતું નથી; અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિ માત્ર
 રહી નથી. x x આજનાં પ્રભાતથી નિરંજનદેવની કોઈ અદ્ભુત
 અનુબહતા પ્રકાશી છે; આજે ઘણા દિવસ થયાં ઇચ્છેલી
 પરાલક્ષિત કોઈ અનુપમ રૂપમાં ઉદય પામી છે. x x પ્રાપ્ત
 થયેલાં સત્ત્વરૂપને અલેક્ષભાવે અપૂર્વ સમાધિમાં સ્મરું છઉં.
 — શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને;
 પરયમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને — પ્રીતમલક્ષ્મી
 હવે સંપૂર્ણ સિદ્ધાલી શી વાર છે ?
 દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર પરમ આધાર છે.... દીકો સુવિધિ જિણુંદ.
 મોટાને ઉત્સંગ બેઠાને શી ચિંતા ?
 પ્રભુને ચરણ પસાય સેવક યથા નચિંતા — શ્રી દેવચંદ્રજી.

પ્રકાશકેનું નિવેદન

ઘણા વખતથી હું તેમના કેઈ અંથનો પ્રકાશન
મને મળે એવી માગણી હું. ભગવાનદાસભાઈ પામે કૃત્ય
કરતો; મહારી આ માગણીને માન આપી તેઓએ આ ઉત્તમ
અંથનો પ્રકાશનલાભ મને આપ્યો તેથી હું સંતોષની લાગણી
અનુભવું છું યોગદદિસમુચ્ચય મહાટીકા (વિવેચન),
યોગદદિ કળશકાવ્ય, પ્રજાવગોધ મોક્ષમાળા વગેરે મહાઅંથોના
કર્તા તરીકે હું. ભગવાનદાસભાઈની કીર્તિસુવાસ તો
ફેલાયેલી જ છે, તેમાં આ અંથથી એર ઉમેરો થાય
છે વિદ્વાન લેખકે જેમાં આનંદધનજીના બીજા-ત્રીજા સ્તવન
પર એકેક અંથ લખવા જેટલો અથાગ નિઃસ્વાર્થ પરિશ્રમ
લીધો છે, એવા આ શુદ્ધ લોકોપકારી અંથનું પ્રકાશન કરતાં
મને ઘણો આનંદ થાય છે

૨૨-૪-૫૫

૧૧, સી ઈસલ
ચાપાટી,
મુંગઈ ૭

રતનચંદ ખીમચંદ મોતીશા

પ્રસ્તાવના

અખ હમ અમર ભયે ન મરેંગે...અખ૦

યા કારણુ મિથ્યાત દિયો તજ,

કયું કર દેહ ધરેંગે ?...અખ૦

—શ્રી આનંદધનજી

—આ અમર શબ્દોમાં નિજ આત્માની પરમ ધન્ય અમરતા સંગીત કરનાર મહાગીતાઈ મહર્ષિ આનંદધનજી અપૂર્વ ભક્તિરસામૃતથી સંભૂત સ્તવનોનું દિવ્ય સંગીત લલકારી ગયા છે તે પૈકી ખીણું સ્તવન જે છ કડી માત્ર પ્રમાણુ છે, તેનો પરમાર્થ આશય પરિસ્ફુટ કરવા માટે અત્રે આ લેખકે ‘આનંદધનજીનું દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન’ એ ગ્રંથ લખ્યો છે, અને ત્રીણું સ્તવન જે પણ છ કડી માત્ર પ્રમાણુ છે, તેનો આશય સમજવા માટે ‘પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા’ એ ખીજો ગ્રંથ લખ્યો છે. આ ગાનને ગ્રંથ આ એક ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટપણે અત્રે સુર વાંચકની દષ્ટિ સન્મુખ સમુપસ્થિત થાય છે

આનંદધનજીનો દિવ્ય ધ્વનિ

આ ભક્તિરસ સંભત સ્તવનોમાં શ્રુત થતો દિવ્ય ધ્વનિ શ્રી આનંદધનજીના અંતરાત્માનો નાદ છે. એમાં પદે પદે નિર્જરતી પરા ભક્તિ એમના પરમ ભક્ત હૃદયનું પ્રતિબિંબ પાડનારું દર્પણુ છે. આ અક્ષરદેહમાં એમનો અક્ષર આત્મા અક્ષરપણે રહ્યો છે. ‘જેની યશસ્ક્રાયમાં જરા-અરણ્યન્ય ભય

લાગતો નથી એવા સુકૃતી કવિઓ જ્યવંત છે 'x' નાસ્તિ ચેષાં
યજ્ઞઃકાયે જરામરણજં મયં' એ ભર્તૃહરિની ઉક્તિ આ
સંત કવિની અમૃત વાણીના સંબંધમાં અક્ષરશઃ સાચી
પડે છે.

દિવ્ય નયનથી પરમાર્થમય જિનમાર્ગનું દર્શન કરી,
આ દિવ્ય દ્રષ્ટાએ પોતાના સંગીતમય દિવ્ય ધ્વનિથી આ
દિવ્ય જિનમાર્ગનું આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. આ દિવ્ય
ધ્વનિ એટલી બધી અમૃત-માધુરીથી ભર્યો છે કે તેનું
પાન કરતાં તૃપ્તિ થતી નથી. શાંતસુધારસ જલનિધિ એવો
આ દિવ્ય નાદ અખૂટ રસવાળો અક્ષયનિધિ છે. 'ક્ષણે ક્ષણે
નવીનતા પામે, તે સુદરતા' ક્ષણે ક્ષણે યગ્નવત્તામુપૈતિ તવેષ
રૂપં રમણીયતાયાઃ—એવું કવિ કાલિદાસે કહેલું સૌંદર્ય-
લક્ષણ આ સર્વ કવિના કાવ્યમાં પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે.
એકેક સ્તવનની રજૂઆત કરવામાં ગૂઢ પશ્ચાદ્ભૂમિકારૂપ
નેપથ્યવાળી અદ્ભુત નાટકીય રીતિ (Dramatic style)
એમની અપૂર્વ નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિનો આપણને પરિચય
આપે છે. સુસ્થિર સુશિષ્ટ અને સુમિષ્ટ શૈલીથી ઉત્તમ કલામય
રીતે સુંદર ચણ્ડચિત્રમાં શુદ્ધિ એકેક સ્તુતિશ્રંથ આ મહા
નિર્ગંથ સુનીશ્વરનું અદ્ભુત મંથનિર્માણકોશલ્ય દાખવે છે.

તેઓ અધ્યાત્મ માર્ગમાં અતિ ઉચ્ચ દશાને પામેલા
'જ્ઞાની' પુરુષ હતા, તે તેમના વચનોથી સુપ્રતીત થાય છે.

" જયન્તિ સુકૃતિનો લે રસહિદાઃ કવીશ્વરઃ ।

નાસ્તિ ચેષાં યજ્ઞઃકાયે જરામરણજ મયં ॥ " —મી ભર્તૃહરિ.

આનંદધનજીની
અમૃત વાણી

પરમ લક્ષિણાવ નિર્દેશ, ચૈતન્ય-
રસની છાજો ઉછાળતા એમનાં
સ્તવનો તો આત્માનુભવના પરમ
પરિપાકરૂપ હોઈ, વાંચતાં કે

સાંભળતાં, કોઈ અદ્ભુત આહ્વાદ આપે છે. મનનો થાક
ઘિતારી નાંખી પરમ ચિત્તપ્રસન્નતા અર્પે છે. તે વચનામૃતોમાં
એવા તો અદ્ભુત માધુર્ય, પ્રાસાદ, ઓઝસૂ, ને ધ્વનિ ભર્યા
છે, એવું તો ઉચ્ચ ચૈતન્યવંતું કવિત્વ બધું છે, કે તેનો
રસાસ્વાદ લેતાં આત્મા બાંહે તૃપ્ત થતો નથી મોટા મોટા
પડિતોના વાગાડંબરભર્યા શાસ્ત્રાર્થોથી, કે મોટા મોટા વ્યાખ્યાન-
ધરા ધૂળવનારા વાચરૂપતિઓના વ્યાખ્યાનોથી અનંતશુભો
આનંદ અને બોધ, શ્રીમાન્ આનંદધનજીની એકાદ સીધી,
સાદી, સચોટ ને સ્વયંભૂ વચનપંક્તિથી ઉપજે છે

વળી શ્રી આનંદધનજીનો ‘આશય’ તો એટલો બધો
પરમાર્થગંભીર છે કે સાગરની જેમ તેનું માપ કાઢવું કે તાગ
લેવો તે અશક્ય વસ્તુ છે, કારણ

આશયમંભીરતા

કે તેમના એકેક વચન પાછળ

અગાધ શાસ્ત્રજ્ઞાન ને અનન્ય તત્ત્વ-

ચિંતન ઉપરાંત ઉત્તમ આત્માનુભવરૂપ સામર્થ્યયોગનું સમર્થ
પીઠબળ રહ્યું છે. એટલે આવા ઉચ્ચ યોગદશાને પામેલા-
ઉત્તમ શુભસ્થાનસ્થિતિને પામેલા મહાત્માની કૃતિનો આશય
યથાર્થપણે અવગાહી પ્રગટ કરવો, તે તો તેમના જેવી ઉચ્ચ
આત્મદશાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા યોગીશ્વરોનું કામ છે.
તેઓ જ તેને યથાયોગ્ય ન્યાય આપી શકે, તેઓ જ તેનું

યથાયોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી શકે. સાચા રતનની પરીક્ષા નિપુણ રતનપરીક્ષક જ કરી શકે. જેમકે—તેમના આશયનું 'તત્ત્વપરી' અવગાહન કરી સમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ, શ્રી આનંદધનજીના પ્રથમ સ્તવનનો પરમ મુંદર અદ્ભુત પરમાર્થ પ્રગટ કર્યો છે અને તેમની પરમાર્થગંભીરતાની આંખી કરાવી છે. (જુઓ આ અંધનું પરિશિષ્ટ) પણ હુલાંચે તેઓશ્રીએ માત્ર એક જ સ્તવનનું વિવેચન કરેલું હોઈ, આપણે તેના વિશેષ લાભથી વંચિત રહ્યા છીએ. મહામુનિ દેવચંદ્રજીએ યથાર્થ જ કહ્યું છે કે—

“ તેહ જ એહનો જાણુગ ભોક્તા,
જે તુમ સમ ગુણુરાયજી. ”

આવા ધન (નક્કર) આનંદ આપનારા અને આનંદના ધન (મેઘ) વર્ષાવનારા યથાર્થનામા આનંદધનજીનું એકેક સ્તવન—પદ તીવ્ર આત્મસંવેદનમય અદ્ભુત સમાસરાશ્મિ અંતરોદ્ઘાતરૂપ હોઈ પરમ આશય-ગંભીર છે. તે આશય યથાર્થપણે સમજવા—સમજાવવા માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવા પરમ જ્ઞાની યોગીશ્વર જ નેહીએ. ઈતર સામાન્ય જનને માટે તો તે આશયનો અનંતમો ભાગ પણ સમજવો—સમજાવવો કઠિન છે; તેને તો તે આશયની કંઈક સપાટી માત્ર હાથ લાગે, ઉપલક ભૂમિકા માત્ર દૃષ્યવામાં આવે, સૂક્ષ્મ વિચારણારૂપ ઊંડી અવગાહના વિના તેના અગાધ ઊંડાણનો ખ્યાલ આવે નહિ. એટલે અંશેષથી કે વિસ્તારથી આ સ્તવનાવલી પર વિશદ વિચારણામય વિવેચનનું વિચાલ ક્ષેત્ર ખુલ્લું પડ્યું છે.

આ અંગે દીર્ઘ-અભ્યાસપૂર્વક વિવિધ દૃષ્ટિએ નેટલો
ઉઠાપોડ-સૂક્ષ્મ વિચાર થાય, નેટલો અર્થવિસ્તાર થાય
તેટલો ઓછો છે; કારણ કે શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી તથા
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની જેમ અદ્ભુત સમાસશક્તિથી શ્રી
આનંદધનજીએ ગિન્દુમાં પ્રવચનસિંધુ સમાવ્યો છે.

“ પ્રવચન સમુદ્ર ગિન્દુમાં, ઉલસી આવે જેમ; . .
ચૌદ પૂર્વની લળિધનું, ઉદાહરણ પણ તેમ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ એક બુંદ જલસે ઉપના, શ્રુત સાગર વિસ્તારા; .
ધન્ય જીનોને ઉલટ ઉદધિક્કું, એક બુંદમેં ડારા. ”

—શ્રી ચિદાનંદજી.

અંથ વસ્તુ દ્વિગૂહર્શન

એટલે આવા આશયગભીર પ્રવચનસિંધુમાંથી અર્થરત્નો
ખોળી કાઢવાનું કામ જિંડી વિચાર-રૂબકી મારનારા અવગણક
વિવેચકોનું છે. એટલે કે આ

વિવેચકોનું વિશાલ ક્ષેત્ર: સ્તવનોનો પરમાર્થ ઉકેલવામાં ઘણી

એકેક સ્તવન પર ઘણી વિશદ વિશેષ વિચારણાની

એકેક-અંથ અવકાશ છે; સુઅથિત એવા આ

એકેક સ્તવન-અંથ પર એકેક અંથ

લખી શકાય એવો વિશાલ પરમાર્થ તેમાં સમાયેલો છે; તે

તે સ્તવનની વિવિધ શ્રુત-અનુલવમય પશ્ચાદ્ભૂમિકા (Back-
ground) સમજ્યા-અમલવ્યા વિના એની ખરી ખૂબી માલમ
પડે એમ નથી. અને એટલા અડે જ એના દ્વિગૂહર્શનાર્થે આ

લેખક-વિવેચકે આનંદધનજીના બીજા અને ત્રીજા સ્તવન પર એકેક અંથ લખવાનો આ સ્વલ્પ પ્રયત્ન કર્યો છે.

તેમાં-દ્વિતીય સ્તવનના વિવેચન ગણિત ‘આનંદ-ધનજીનું’ દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન’ એ શીર્ષક સંવાદાત્મકે શૈલીથી લખેલો પ્રથમ છપાઈ ગયેલ લેખમાળા અંથ, અને તૃતીય સ્તવનના અંથાકારે વિવરણરૂપ ‘પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા’ એ શીર્ષક સળંગ વિવેચનાત્મક શૈલીથી લખેલો દ્વિતીય અંથ,—એ બન્ને અંથ આ લેખકે ‘શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ’ માસિકમાં (સં. ૨૦૦૦ થી ૨૦૦૮) અગાઉ લેખમાળારૂપે લખેલ હતા. પ્રસ્તુત માસિકમાં ક્રમશઃ બાવીશ બાવીશ લેખાંકોમાં છપાઈ ગયેલ આ બન્ને લેખમાળા અત્રે અંથાકારે રજૂ થાય છે.

‘પંચડો નિહાળું’ રે બીજા જિન તણો રે’ એ પરમ ભાવવાહી પંક્તિથી શરૂ થતું બીજા અજિત જિનનું સ્તવન આનંદધનજીના અદ્ભુત આત્મ-આનંદધનજીનું દિવ્ય સંવેદનમય અંતરોદ્ગારરૂપ હોઈ, જિનમાર્ગ દર્શન પરમ આશયગંભીર છે. તે આશયનો અનંતમો ભાગ પણ સમજાવવો કઠિન છે. તો પણ યથાશક્તિ-યથાર્મિત સામાન્ય દૃષ્ટિએ જે કંઈ આશયની સપાટી માત્ર હાય લાગી, ઉપલક્ષ ભૂમિકા માત્ર સ્પર્શવામાં આવી, તે આ લેખકે આનંદધનજીને બાલો જીવંત કદપીને અત્રે જિજ્ઞાસુ પચિક અને યોગિરાજના

સંવાદરૂપે રજૂ કરી છે, અને આ બધું આધ્યાત્મિક પંચાંગી ભાવનાટક હોય એમ આ સંવાદને પંચ દશ્યમાં નિબદ્ધ કરેલ છે.

તેમજ—‘સંભવ દેવ તે દુર સેવો સવે રે’—એ મુખપંક્તિથી પ્રારંભાતું ત્રીજું સ્તવન પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકાનું હાર્દ પ્રગટ કરતું હોઈ, પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા તેવુંજ પરમ આશયગંભીર છે. તે આશયનું ચતુર્કિંચિત્ત અવગાહન કરાવતું સળંગ વિવેચન આલેખતાં આ લેખકે અભય-અદ્વેષ-અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકાની અને તદંતર્ગત ચરમાવર્ત ચરમકરણ યોગદૃષ્ટિ આદિ વિવિધ તાત્ત્વિક વિષયોની અત્ર શાસ્ત્રીય મીમાંસા કરી છે, અને વિષયની વિશદતા તથા વાંચકની સુગમતાર્થે આ વિવેચનને નવ પરિચ્છેદમાં પ્રવિભક્ત કરેલ છે.

આમ સામાન્યપણે આ બન્ને અંથની વસ્તુનું દિગ્દર્શન છે. વિશેષ તો આ અંથની વિષયાનુકેમણિકા પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતાં વિવેકી વિચારકને સ્વયં જ્ઞાત થશે એટલે અત્રે અર્થિત વિવિધ તત્ત્વવિષયોના વિશેષ વર્ણનથી તત્ત્વરસિક વાંચકના રસપ્રવાહની આડે નહિ આવતાં, તેમાં સ્તીધું નિમજ્જન કરવાનું તેમને સત્રેમ આદાન કરું છું.

આભાર : ઉપસંહાર

આ અંથના પ્રકાશનનું શ્રેય પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી પરમાર્થસ્નેહી શ્રી રતનચંદ્રભાઈ મોતીશાએ આગ્રહ-ભરી ભાવના વ્યક્ત કરી, અને તેનો મેં સાભાર સહર્ષ

સ્વીકાર કર્યો, -જેના કૃપારિપાકરૂપે આ અંથ વિવેકી વાંચકના કરકમળમાં આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ ‘ મોતીશા ’ કુલની ધર્મ-ભાવનાને અનુરૂપપણે શ્રી રતનચંદ્રભાઈએ જે ભક્તિભાવથી આ અંથનું પ્રકાશન શ્રેય હાંસલ કરવાનો ઉદ્દેશ દાખવ્યો છે, (અને તે પણ જ્ઞાન પ્રભાવનાર્યે પડતર કરતાં ઘણા ઓછા મૂલ્યે) તે બદલ તેમને અનેકશઃ ધન્યવાદ ઘટે છે.

અત્રે પ્રેસની ગોઠવણ અંગે પરમાર્થસ્નેહી શ્રી મનમુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા તથા શ્રી ચંદુલાલભાઈ ગુલાબચંદ મહેતાએ મિત્રભાવે સદ્ભાવથી લીધેલ શ્રમ માટે આભાર વ્યક્ત કરું છું.

અત્રે છેવટે એટલું જ ઉમેરવાનું કે-આ ગ્રન્થે અંથોમાં પ્રકૃતોપયોગી (Relevant) અનેકાનેક તત્ત્વવાર્તા આ લેખકે ઉપન્યસ્ત કરી છે, અને તેને યથાસંભવ યથાસ્થાને વિનિયોજિત આનંદધનભૂના વચનામૃતથી અને શાસ્ત્રાધારથી સર્વત્ર સમર્થિત કરી છે છતાં આવા ગહન વિષયમાં, - શુદ્ધ સમાજહિતદષ્ટિથી જે મહાગીતાર્ય મહર્ષિ આનંદધનભૂએ પોકાર્યું છે, લલકાર્યું છે, તેના તેવી જ એકાંત શુદ્ધ સમાજહિતદષ્ટિથી આશય વિસ્તારતાં, -જે કાંઈ અસમંજસ વા આશયદ્વેર જેવું જણાય, અથવા જાણ્યે અજાણ્યે કવચિત્ કિંચિત્ ક્ષતિ વા રૂખલના જેવું લાગે, તો તે આ મંદમતિ લેખક-વિવેચકનો જ દોષ છે એમ સુર સન્જન મહાજને વિચારવું; અને દ્વંધમાંથી પોરા કાઢવાની કળામાં કુશળ કાકદષ્ટિ તો દોષદર્શનવિચારદ્વં દુર્જન ભદ્રાશયો માટે અનામત રહેવા દઈ હંસદષ્ટિ રાખી ક્ષાન્તવ્ય

ગણુવું. છેવટમાં જે યોગદષ્ટિ 'કળશકાવ્યમાં' વિજ્ઞાપ્યું છે,
તે જ અત્ર નંબરપણે વિજ્ઞાપ્યું છું—

ગુણો જે કે 'હ્યાં તે સકલ ગણુજો સંત જનના,
અને દોષો કે તે સકલ પણુ હું પામર તણા;
ઠરી દોષો ફરે સુગુણ ચરજો હંસ સુમતિ !
અમી દષ્ટિ ધારી સુણી જ લગવાનદાસ વિનતિ.

૫-૪-૫૫

ચૈત્ર શુ ૧૩, ૨૦૧૧
૫, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ ૭

ડૉ. લગવાનદાસ મનઃસુખલાઈ મહેતા.
એમ. બી. બી. એસ.

ભક્તિ સૂક્તો

ધાર તરવારની ચોહલી દોહલી, ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા;
 ધાર પર નાયતા દેખ બાજુગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા.
 મુજ મન ટુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;
 રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર.—શ્રી આનંદધનજી
 જ્ઞાન વૈરાગ્યનો દેહ ધર્યો રે, માંહો ભોગપણનો છે જીવ;
 ભક્તિ આશ્રયણ પેરિયાં રે, એવો ટાઈ સેવક શિવ.—શ્રી અખાભક્ત
 સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ;
 સા. મુજ મન મંદિર માંહો, આવે ને અરિમત્ર ઝીપતો હો લાલ.
 સા. મિટે તો મોહ અધાર, અનુભવ તેજે જળદળે હો લાલ.
 સા. ધૂમ દયાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચળે હો.—શ્રી યશોવિજયજી
 શુભ શીતળતામય હાંસ ગૃહી, મનચાંછિત ભાં ફળ પકિત ઠહી;
 જિનભક્તિ મહો તરુ કંપ્ય અહો ! ભજિને ભગવત ભવંત લહો.
 મુખધામ અનંત સુસંત ચહી, દિનરાત રહે તદ આન મહી;
 પર શાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે વર તો અથ તે.
 જિનપદ નિજપદ એકતા, બેદભાવ નહિં કંઈ;
 લક્ષ થવાને તેહનો, ઠહીં સાએ મુખદાવિ.—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
 ધરતીકા કાગજ કરે, કલમ કરે વનરામ;
 સાત સમુદ્રકા શાહી કરે, પ્રણુગુણ લિખા ન ગણ.—સંત હખીરજી
 બાધકતા પલટાવવા રે લાલ, નાય ભક્તિ આધાર રે;
 પ્રભુ ગુણરંગી ચેતનારે લાલ, એહી જ જીવન સાર રે.
 દેવચંદ્ર પ્રભુની હો કે પ્રણયે ભક્તિ સધે,
 આતમ અનુભવની હો કે નિત નિત સક્તિ વધે.
 બહું થયું મેં પ્રણુગુણ ગાયા, સંસનાનો ફળ લોધો રે;
 દેવચંદ્ર કહે ગદારા મનનો, સક્ષ મનોરમ સીધો રે.—શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઉપોદ્ધાત

૧. મહામુનીશ્વર મહર્ષિ આનંદધનજી

રામ કહો રહેમાન કહો કોડ, કાન કહો મહાદેવરી;
પારસનાથ કહો દોઉ પ્રજ્ઞા, સકલ પ્રજ્ઞ સ્વયમેવરી.
નિજ પદ રમે રામ સો કહિયે, રહિમ કરે રહેમાનરી;
કરસે કર્મ કાન સો કહિયે, મહાદેવ નિર્વાણરી.
પરસે રૂપ પારસ સો કહિયે, પ્રજ્ઞ ચિન્હ સો પ્રજ્ઞરી,
ઈકવિધ સાધો આપ આનંદધન, ચેતનમય નિઃકર્મરી.

—શ્રી આનંદધનજી.

ભારતવર્ષમાં મત-સંપ્રદાયથી પર એવા જે ગણ્યા-
ગાંઠ્યા ‘નિર્બંધ વિરલા કોઈ’ સાચા સંત પુરુષો થયા છે,
તેમાં શ્રી આનંદધનજી કોઈ
‘અવધૂ નિર્બંધ અનેરી ભાત પાડનારા વિદ્વદ્ધ
વિરલા કોઈ’ સંત ‘અવધૂત’ થઈ ગયા જે
વિરલ જ્યોતિર્ધર મહાપુરુષો
જિનશાસન-ગગનને અલકૃત કરી ગયા છે, તેમાં શ્રીમાન
આનંદધનજી કોઈ વિશિષ્ટ કોટિના જાગતી જ્યોત જેવા
સમર્થ જ્યોતિર્ધર પ્રકાશી રહ્યા છે આચાર્યોના આચાર્ય
અને શુરુઓના શુરુ એવા આ પરમ જ્ઞાની મહાત્મા
જિનમાર્ગના પરમ રક્તચક્ષુતા અને સાચા પ્રભાવક પુરુષ
થયા છે.

મહાત્મા આનંદધનજી ૧૭મી સદીના અંત અને ૧૮મીના પ્રારંભ લાગમાં વિદ્યમાન હતા, એ એમના

સમકાલીન યશોવિજયજી આદિની

‘મુનિજન માનસ હંસ’ સમયમર્યાદા પરથી જણાય છે
ધન્ય આનંદધન! આ મહાપુરુષનો જન્મ કયાં થયો ?

એમના માતા-પિતા કોણ ? એમણે

હીક્ષા ક્યારે લીધી ? એમના વિશિષ્ટ જીવનપ્રસંગો કયા ?

ઈત્યાદિ બા આપણને કંઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી આ

બધું ગમે તેમ હો, પણ આ વીતરાગ મુનીશ્વર અગે આ

એમના જ અમર શબ્દો આપણે યથાર્થપણે ગાઈ શકીએ

એમ છે:—

“ નિર્મળ શુદ્ધ મણિ રોહણ ભૂધરા, મુનિજન માનસ હંસ,
ધન્ય તે નગરી રે ધન્ય વેળા ઘડી, માતાપિતા કુલ વશ ”

‘ મેરે માતા આનંદધન, તાતા આનંદધન ’ એમ લલ

કારનારા આ સ્વદેહમાં પણ નિર્મળ વીતરાગ મુનીશ્વરે પોના

સંબંધી કંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી માત્ર આપણે એટલું બાણી

શકીએ છીએ કે તેમનું નામ ‘લાલવિજય’ અથવા

‘લાલનદ’ હતું તેમનો સિદ્ધાંત લોકમાં તીવ્ર હતો, અને

તેમની શાસનદાઝ અનન્ય હતી, એ તેમના સંવેદનમય

અંતરોદ્ગાર પરથી પ્રતીત થાય છે ‘ પંચરો નિહાળું રે

બીજા જિન તણો રે, ’ ‘ ગચ્છના લેહ બહુ નયન નિહાળતા, ’

ઈત્યાદિ સ્થળોએ વ્યક્ત થતો ગર્ભિત ધ્વનિ આની સાક્ષી

પૂરે છે. એમને જગવાન જિનેશ્વરના અખંડાત્મક પરમાર્થ

માર્ગની પરમ પ્રીત-પ્રતીત બાગી હતી, અનન્ય ભક્તિ

ઉપજી હતી; દિવ્ય યોગદૃષ્ટિથી તે વીતરાજ પરમાત્માના સર્વાંગમુદર મૂળ માર્ગનું વિશિષ્ટ આત્માનુભવમય સમ્યગ્ દર્શન થયું હતું. પણ તે માર્ગને વર્તમાનમાં 'ચરમ નયણ કરી મારગ ભેવતા' ભૂલેલા લોકની માર્ગજ્ઞ કંઠે દશ દેખી તેમનું સંત દૃઢ્ય દ્રવી બિઠ્યું હતું.

તેમણે પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી જિનમાર્ગની વર્તમાન પરિસ્થિતિ નિહાળી તો આંધળાની પાછળ આંધળાની હાર દોડી જતી હોય એવી સ્થિતિ પ્રાપ્તે હતી.

માર્ગની વર્તમાન સ્થિતિથી પરમાર્થ ખેદ નાના પ્રકારના તુચ્છ ભ્રમ નિર્જીવ મતભેદોમાં, ગચ્છ કદાચહોમાં, સંકુચિત વાડાઓમાં, મત-પ થના

અઘડાઓમાં રચ્યા પચ્યા રહેલા ઘસિદ્દિ લોકો એક અખંડ જિનશાસનને ખંડખંડ કરી રહ્યા હતા. અહો ! કેવો મુંઢર સરસ નિર્મલ માર્ગ ! પણ અહીં ખહાર નજર ફેરવી તો તેની આસપાસ અનંત બાળાં બાગી ગયા હતા, અનંત થર જામી ગયા હતા, કદાચહી જનેએ દંડમૂલ કરેલા આચહોના પોપડા વજલેય બન્યા હતા, ભગવાનના મૂળ પરમાર્થમાર્ગનું જ્ઞાન પ્રાયઃ ક્યાંય દેખાતું નહોતું, માત્ર પાંદડા કે લાંબળા પકડીને લોકો કૃતકૃત્યતા માની બેઠા હતા ! એક બાણુ તુચ્છ ગચ્છભેદોમાં ઈતિકર્તવ્યતા માનનારાઓ બીજી બાણુ તત્ત્વની વાતો કરતાં લાજતા નહોતા ! ચારેકોર કલિકાલનું સામ્રાજ્ય બ્યાપી રહ્યું હતું ! આવી વિષમ સ્થિતિ નિહાળી તેમના આત્મામાં સ્વાભાવિક સહોભ થયો, તીવ્ર ખેદનું સંવેદન થયું, અને તેથી જ તેમના આવા અંતરોદ્ગાર નીકળી પડ્યા છે કે:-

“ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતો રે, બૂલ્યો સયલ સંસાર”

“ ગચ્છના લેદ બહુ નયન નિહાળતાં,
તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાગે !

ઉદરમરણુદિ નિજ કાજ કરવાં થક,
મોહ નડિયા કલિકાલ રાગે....”

“ પુરુષ પરંપર અનુભવ જોવતાં રે,
અંધોઅંધ પલાય...પંથડા૦” —મત્યાદિ.

એટલે આવી સાચી અંતરંગ શાસનદાઝથી પ્રેરિત
થઈ એમણે ૨૧-૫૨ હિતરૂપ લોકોપકાર પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી,

ભગવાનના મૂળ પરમાર્થમાર્ગ
લોકોપકાર પ્રવૃત્તિ : પ્રત્યે લોકોને વાળવા પુરુષાર્થ

અજ્ઞાત અસંગ વાસ આદર્યો. પણ લોકો તેમના તે દિવ્ય
સંદેશને ઝીલી શકવા અસમર્થ

હતા-તૈયાર નહોતા તેઓ પરમ ઉપકારી આનંદધનજીને
ઝોળખી શક્યા નહિં. એટલે આત્માર્થ વણસે છે અને
લોકહિત પણ કાર્યકારી થતું નથી, એમ સમજી ‘કાળવ્રધિ’ની
ગવેવણા કરી પોતે વનમાં ચાલ્યા ગયા, અને પ્રાયઃ
અજ્ઞાત રહી અસંગ નિર્ઘેય અવધૂત દશામાં વિચરવા લાગ્યા

“ કાળવ્રધિ લહી પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલગ;
એ જન જીવે રે જિનજી ! બાદજો રે, આનંદધન મત અંબ.”

—આનંદધનજી.

આમ લોકસંગ ત્યજી વનવાસી થયેલા આનંદ-
ધનજીના જીવન સંબંધી કિંવદંતીઓ શિવાય વિશેષ
‘માહીવી’ આપણને મળતી નથી. પણ એટલો વાત . તે

સુનિશ્ચિત છે કે આ અવસ્થામાં
 આનંદઘનજીનો અસાધારણ તેમણે અદ્ભુત આધ્યાત્મિક પ્રગતિ
 ; આત્મપુરુષાર્થ સાધી હતી, મોક્ષસાધક યોગ માર્ગે
 અસાધારણ પુરુષાર્થ વેગથી-સંવેગથી
 તેઓ આગળ ધપી રહ્યા હતા. 'સેંચૂ કોઈ ન સાય'-સાથે
 કોઈ સોખતી વિના એકાકી વિચરતા આ પુરુષસિંહ 'ઘાતી
 ડુંગર આડા અતિ ઘણા'ની પરવાહ ક્યાં વગર 'ધીઠાઈ કરી
 માર્ગે સંચરી' રહ્યા હતા.

“ ઘાતી ડુંગર આડા અતિ ઘણા,
 તુજ દરિયણુ જગનાથ !

ધીઠાઈ કરી મારગ સંચરું,
 સેંચૂ કોઈ ન સાય....

અભિનંદન જિન દરિયણુ તરસિયે. ”

—ઇત્યાદિ વચન તેની સાક્ષી પૂરે છે.

ધર્મધુરંધર યશોવિજયજી તેમના સમાગમમાં આવ્યા
 હતા, તેમણે આપેલા પરિચય પરથી એ અવધૂત મહાત્મા
 આનંદઘનજીની અપૂર્વ મસ્ત
 નિષ્કારણ કરુણાથી દયાની આપણને કંઈક ઝાંખી
 લોકાનુચિત થાય છે. આ પ્રસંગ અલગ ચર્ચ્યો
 છે. વનમાં રહ્યા છતાં પણ પરોક્ષ
 રહી યોગિરાજ આનંદઘનજી લોકોપકાર તો કરતા જ
 ગયા. આ સ્તવનાવલાં તથા પદાવલી એ પોતાના અનુભવની
 આરસી જેવી અનુપમ કૃતિઓ રચી, તેઓ નિષ્કારણ

કરુણાથી લોકાનુગ્રહનું પરમ ઉપકારકાર્ય કરી ગયા; અને આવી પરિપક્વ અનુભવ પ્રસાદીમાંથી પ્રવહતી અમૃતરસ સરિતામાં નિમજ્જન કરવાનો સર્વ મુમુક્ષુઓને આયો 'ધર્મલાલ' આપતા ગયા. આ અંગે પરમ તત્ત્વદક્ષ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ભવ્ય ભાવાંજલિ અર્પી છે કે—

“ શ્રી આનંદધનજીએ સ્વપરહિત બુદ્ધિથી લોકોપકાર પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં આત્મહિત ગોણું

આનંદધનજીને
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની
ભવ્ય ભાવાંજલિ

કયું, પણ વીતરાગધર્મવિમુખતા, વિષમતા એટલી બધી વ્યાપી ગઈ હતી કે લોકો ધર્મને કે આનંદધનજીને પિછાણી ન શક્યાં, જોળખી ન શક્યાં. પરિણામે

શ્રી આનંદધનજીને લાગ્યું કે પ્રબળ વ્યાપી ગયેલાં વિષમતા યોગે લોકોપકાર, પરમાર્થપ્રકાશ કારગત થતો નથી, અને આત્મહિત ગોણું થઈ તેમાં બાધા આવે છે, માટે આત્મહિતને મુખ્ય કરી તેમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. આવી વિચારણાને પરિણામે તે લોકસંગ તણ દઈ વનમાં ચાલી નીકળ્યા. વનમાં વિચરતાં છતાં અપ્રગટપણે રહી ચોપીશી-પદ આદિ વડે લોકોપકાર તો કરી ગયા. નિષ્કારણ લોકોપકાર એ મહાપુરુષોનો ધર્મ છે પ્રગટપણે લોકો આનંદધનજીને જોળખી ન શક્યાં, પણ આનંદધનજી અપ્રગટ રહી તેમનું હિત કરતા ગયા. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૮૦૭.

૧. આનંદધનજી અને યશોવિજયજી

શ્રી આનંદધનજી અને યશોવિજયજી સમકાલીન હતા; અને બંનેનો પરમાર્થ સંબંધ ઘનિક હતો. 'ઉપાધ્યાયજી' નામથી સુપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષરત્ન આનંદધન અને પરમ પ્રમાણુભૂત મણુતા અને યશોવિજયજીનો શ્રી આનંદધનજી રત્નપરીક્ષક યશોવિજય સાથેનો દર્શન-સમાગમ એ એમના જીવનની એક ક્રાંતિકારી વિશિષ્ટ ઘટના છે. તે વખતનો સમાજ, એવી પરમ અવધૂત નિર્ગંધ જ્ઞાનદશાવાળા, આત્માનંદમાં મગ્ન રહેનારા, આત્મારામી આનંદધનજી જેવા સંત પુરુષને જોળખી ન શક્યો, અને આ 'લાલાનંદજી'નો યયેચ્છ લાલ ન ઉઠાવી શક્યો, વર જોગજી ઉગેલા કલ્પવૃક્ષને ન આરાધી વાંચ્છિત ફલથી વચિત રહ્યો એ સમાજનું મહાદુર્ભાગ્ય મથવા કરાલ કલિકાલનો-દુષ્પ્રમ કાળનો મહા પ્રભાવ ! પણ તેવું તેવાને જેએ, Like attracts like, લોહચુંબક લોહને જેએ જે આપે શ્રી યશોવિજયજી આનંદધનજીને તેમના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જોળખી શક્યા, -વર્તમાનમાં પરમ યોગીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જોળખી-જોળખાવી શક્યા છે તેમ ખરેખર ! તેવો જ તેવાને જોળખી શકે. સાચો ઝવેરી જ ઝવેરાત પારખી શકે. તેમ તે સમયે પણ શ્રી યશોવિજયજી જેવા વિરલા રત્નપરીક્ષક જ શ્રી આનંદધનજી જેવા મહાપુરુષરત્નને યથાર્થ સ્વરૂપે જોળખી શક્યા. દર્શનથી

પણ પાવન જોવા કદ્યાણુમૂર્તિ સંત સાથે તથાદર્શનથી-
સ્વરૂપિછોણથી યોગ થવો તે શાસ્ત્રપરિભાષામાં યોગાવંચક
કહેવાય છે. તેવો પરમ ધન્ય અવંચક યોગ શ્રી
યશોવિજયજીને આનંદધનજીના દર્શન સમાગમથી સાંપડ્યો.

“ સદ્ગિઃ કલ્યાણસંપન્નૈર્દર્શનાદપિ પાવનૈઃ ।

તથાદર્શનતો યોગઃ યોગાર્થચક્ર ઓચ્યતે ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી કૃત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય.

“ નિર્ભજ સાધુ ભગતિ લહી....સખી ! દેખણુ દે !

યોગ અવંચક હોય....રે સખી૦

કિરિયાવંચક તિમ સહી....સખી૦

ફલ અવંચક જોય....રે સખી૦....ચંદ્રપ્રભુ. ”

—શ્રી આનંદધનજી.

આ પરમ અવધૂત-ભાવનિર્ગંથ આનંદધનજીના દર્શન-
સમાગમ યોગથી શ્રી યશોવિજયજીને ઘણો ઘણો આત્મલાભ
થયો, અત્યંત આત્માનંદ થયો. આ

આનંદધનજીની સ્તુતિરૂપ પરમ ઉપકારની સ્મૃતિમાં શ્રી
યશોવિજયજીની યશોવિજયજીએ આનંદધનજીની
‘અષ્ટપદી’ સ્તુતિરૂપે અષ્ટ પદી રચી છે.

તેમાં તેમણે પરમ આત્મોદ્ધવાસથી
આનંદધનજીની મુક્તાકંઠે ભારોભાર પ્રશંસા કરી છે. ત્યાં
તેઓ શ્રી કહે છે કે—માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં આનંદધનજી
આતા હતા અને આનંદપૂર્ણ રહેતા હતા, આત્માનુભવગ્રન્થ
પરમ આનંદમય અદ્વૈત નિર્વિકલ્પ દશામાં વિલસતા હતા.

“ પારસ ચલત ચલત ખાત આનંદધન ખ્યારે,
રહત આનંદ લરખૂર. ”

“ દેાઈ આનંદધન છિદ્ર હી પેખત,
જસ રાય સંગ ચઢી આયા,
આનંદધન આનંદરસ ઝીલત,
દેખત હી જસ ગુણ ગાયા. ”

શ્રી યશોવિજયજી કહે છે કે- ‘આવા પરમ આત્માનંદ-
‘મય યોગીશ્વરના દર્શન-સમાગમથી પોતાને આનંદ આનંદ
થયો. પારસમણિના રૂપરંધી લોહું
‘પારસ રૂપરંધી જેમ સોનું થાય, તેમ આનંદધનજી
લોહું સોનું બન્યું’ સાથે બ્યારે મુજશ મળ્યો ત્યારે
હું મુજશ આનંદ સમો થયો.
અર્થાત્ પારસમણિ સમા આનંદધનજીના સમાગમથી લોહું
જેવો હું યશોવિજય સુવર્ણ બન્યો. ’ દેવી લબ્ય વાવાંજલિ !

“ આનંદધનકે સંગ મુજસ હી મિલે જળ,
તળ આનંદ સમ બયો મુજસ;
પારસ સંગ લોહા બે ફરસન,
કંચન હોત હી તાકે કસ ”

“ એરી આજ આનંદ બયો મેરે,
તેરો મુખ નિરખ નિરખ;
રોમ રોમ શીતલ બયો અંગો અંગ.
શુદ્ધ સમજણુ સમવારસ ઝીલત,
આનંદધન બયો અનંત રંગ...એરી ”

એસી આનંદ દશા પ્રગટી ચિત્ત અંતર,
 તાકે પ્રભાવ ચલત નિરમલ ગંગ;
 વાહી ગંગ સમતા દોઉ મિલ રહે,
 જસવિજય બીલત તાકે સંગ....એરી૦ "

શ્રી યશોવિજયજીકૃત અષ્ટપદી.

આમ પોતાના પરમાર્થગુરુ આનંદબનજીના પરમ ઉપકારની પુણ્ય સ્મૃતિ કૃતજ્ઞશિરોમણિ શ્રી યશોવિજયજીએ પોતાના અંથોમાં પરમાનંદ, પૂર્ણાનંદ, સહજાનંદ, ચિદાનંદ-ઘન આદિ શબ્દોમાં બાળવી ગળી અમર કરી છે.

હવે અત્રે આ ઉપરથી એક વિચારણીય રસપ્રદ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે કે-આવો ન્યાયનો એક ધુરધર આચાર્ય, ૫૬ દર્શનનો સમર્થ વેત્તા, સકલ

શ્રી યશોવિજયજીની	આગમ રહસ્યનો બાણ, વિદ્વદ્-
સરલતા અને	શિરોમણિ યશોવિજય જેવો
નિર્ભિમાનિતા	પુરુષ, આ અનુભવયોગી આનંદ- નબનજીના પ્રથમ દર્શન-સમાગમે

બાણે મંત્રમુગ્ધ થયો હોય એમ આનંદતરંગિણીમાં ઝીલે છે, અને તે યોગીશ્વરની અદ્ભુત આત્માનંદમય વીતરાગ દશા દેખીને સાનંદાત્મ્ય અનુભવે છે ! અને પોતાની સમસ્ત વિદ્વત્તાનું અભિમાન એકી સપાટે ફગાવી દઈ, બાલક જેવી નિર્દોષ પરમ સરલતાથી કહે છે કે-લોહા જેવો હું આ પારસમણિના સ્પર્શથી સોનું બન્યો ! અહો ! કેવી નિર્માનિતા ! કેવી સરલતા ! કેવી નિર્દોષતા ! કેવી શુદ્ધચાહિતા ! આને

બદલે બીજો કોઈ હોત તો ? તેને માન આડું આવી ઉભું રહેત કે 'હું' આવડો મોટો ધુરંધર આચાર્ય, આટલા બધા શિષ્ય-પરિવારનો અગ્રણી ગચ્છાધિપતિ, સમસ્ત વિદ્યત સમાજમાં સુપ્રતિષ્ઠિત, -આવો 'હું' તે શું આવડાને નમું ? પણ યશોવિજયજી જ્યારે પુરુષ હતા, એટલે આનંદધનજીનો દિવ્ય ધ્વનિ તેમના આત્માએ સાંભળ્યો ને તે સંતના ચરણે ઢળી પડ્યો.

“ અનંત કાળથી આચડ્યો, વિના જ્ઞાન ભગવાન;
સેવ્યા નહિં શુર સંતને, મૂકયું નહિં અભિમાન. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

શ્રી યશોવિજયજીના આ લાવણીના વચન ઉપચાર માત્ર નથી, પણ ખરેખરા છે, સાચેસાચા હૃદયના ઉંડાણમાંથી નીકળેલા અંતરોદ્ગાર છે કારણ કે

આનંદધન ચરણે શ્રી યશોવિજયજીને અત્ર પ્રત્યક્ષ
યશોવિજયનું નમન વેદાયું જણાય છે કે આ અનુભવ-
જ્ઞાની પરમ યોગી પુરુષની પાસે

મહાર્ ગમે તેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન (Theoretical knowledge)
શૂન્યરૂપ છે, મોટું મીડું છે; કારણ કે અધ્યાત્મ વિનાનું-
આત્માનુભવ વિનાનું શાસ્ત્ર એકડા વિનાના મીડા જેવું છે.

હું આટલા વર્ષ ન્યાય, દર્શન આદિ સર્વ આગમ-શાસ્ત્ર
ભણ્યો, પણ લોહું જ રહ્યો પણ આ આત્મજ્ઞાનના નિધાનરૂપ
પારસમણિ આનંદધનના બાહ્ય સ્પર્શથી લોહા જેવો હું
સોનામાં ફેરવાઈ ગયો ! એવા સંવેદનથી એમનો આત્મા
પરમ લાવાવેશમાં આવી જઈ શ્રી આનંદધનજીને સર્વ

પ્રદેશથી નમી પડ્યો, એમ અંત્ર પ્રતીત થાય છે. અને આવી નિર્દોષ લઘુતામાં જ યશોવિજયજીની સાચી શુરતા રહેલી છે.

આ આનંદધનજીના પ્રસંગ ઉપરથી વર્તમાનમાં પણ જે કંઈ અલ્પશ્રુત અજ્ઞાની જન યત્ર તત્રથી કંઈક શીખી લઈ પોતાને જ્ઞાની માની બેસવાનો

આનંદધનજી
યશોવિજયજીના
પારમાર્થિક સફળુરુ
ફકિ સખતા હોય તેને ધણો ધઠો
લેવા જેવું છે, અને આ મુદ્દો
ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે કે—
આત્માનુભવી એવા સાચા સફળુરુના

સમાગમ-યોગ વિનાનું ગમે તેટલું દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાન પણ પરમાર્થથી મિથ્યા છે, એવા તથાગ્રુપ ભાવયોગી સફળુરુથી પ્રાપ્ત ભાવશુરુગમ વિનાનું જ્ઞાન અકિંચિત્કર છે. તેનું આ જલવંત ઉદાહરણ છે. જેને ‘કુચાલી શારદ’

—મૂછાળી સરસ્વતીનું - બિરુદ મળ્યું હતું અને કલિયુગમાં જે હરિભદ્રનો લઘુ બંધુ કહેવાતો હતો, એવો શુરુએનો શુરુ અને આચાર્યોનો આચાર્ય આ શ્રી યશોવિજય જેવો ધર્મધૂરંધર મહાશ્રુતધર પુરુષ પણ ગંભીરપણે નિખાલ-સતાથી એકરાર કરે છે કે—‘હું આવા આત્મજ્ઞ સંતના દર્શન અમાગમ પહેલાં લોહું હતો, ને, આ પારસમણિના -સમાગમ યોગ પછી સોનું બન્યો છું.’

આ પારમાર્થિક સફળુરુનો અને તેવા આત્મજ્ઞાની વીતરાગ સફળુરુ થકી પ્રાપ્ત ભાવ-શુરુગમનો અપૂર્વ મહિમા સૂચવે છે શાસમાં જે શુરુમહિમા બહુ ગાવામાં આવ્યો છે તેનું રહસ્ય આ જ છે. આમ તો આ પૂર્વે શ્રી યશોવિજયજીને

ખીલ વ્યાવહારિક ગુરુઓનો કાંઈ તોટો નહોતો; ન્યાય, દર્શન, વિદ્યા આદિ અંગે તેમને અનેક ઉત્તમ ગુરુ સાંપડ્યા હતા, છતાં તે 'લોહ' કેમ રહ્યા ? કારણ એટલું જ કે પારમાર્થિક કલ્યાણ તો એક જ્ઞાની પારમાર્થિક સદ્ગુરુના યોગથી જ થાય છે. શ્રી યશોવિજયજીને આનંદધનજીનો સમાગમ થતાં આ પારમાર્થિક ગુરુની ખોટ પૂરાર્ધ આમ આનંદધનજી શ્રી યશોવિજયજીના પરમ ઉપકારી પારમાર્થિક સદ્ગુરુ છે, એ આ ઉપરથી ક્લિત થાય છે.

“ જૂઠી ચહત જો ખ્યાસકી, હૈ જૂઝનકી રીત;
પાવે નહિં ગુરુગમ બિના, ચેહી અનાદિ સ્થિત. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ ગગન મંડલમે અધબિન્ધ દૂવા, ઉહા હે અમીકા વાસા;
—નગુરા હોએ સો ભરભર પીવે, નગુરા જાવે ખ્યાસા. ”

—શ્રી આનંદધનજી.

શ્રી આનંદધનજીનો સમાગમ એ શ્રી યશોવિજયજીના જીવનનો પરમ ધન્ય અને મહત્વનો પ્રસંગ છે; અને આ પ્રસંગ આનંદધનજીના જીવન પર ઉપયોગી પ્રકાશ પાડે છે, એટલા માટે અત્ર કંઈક વિચાર્યો છે.

૨. ભક્ત ત્રિમૂર્તિ : એક તુલના

નમું આનંદોના ધન વરણે આનંદધનને,
નમું દેવચંદ્રા અમૃતઝરણા જ્ઞાનધનને;

• યશઃશ્રીના સ્વામી શ્રુતનિધિ યશોવિજયનગું,

ત્રિમૂર્તિ ગીતાર્થે ગૌત અમૃત ભક્તિરસ રમું

—(ભગવાનદાસ).

ઉત્તમ ભક્તિ-અમૃતરસનો પ્રવાહ વહાવનારી કૃતિઓ રચનારા ત્રણ ભક્તરાજો સુપ્રસિદ્ધ છે-શ્રીમાન્ આનંદધનજી શ્રી. દેવચંદ્રજી, શ્રી. યશોવિજયજી. તેઓ પ્રત્યેકની શૈલી કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટતાવાળી છે.

શ્રી આનંદધનજીના રતવનોમાં સહજ સ્વયંભૂ અધ્યાત્મરસના ને તેના પરમ પરિપાક સાથે આત્માનુભવના ચમત્કાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં પદે પદે ઉત્તમ કવિત્વમય પ્રાસાદ ને માધુર્ય શુણ્ણી નિષ્પત્તિ થાય છે : અને તેની ભાષાશૈલી સરલ સાદી ને લાલિત્યમય પરમ સંસ્કારી છતાં પરમ અર્થગૌરવવાંતી ને પરમાર્થ આશયગંભીર-‘ સાગરવર ગંભીરા ’ છે.

શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજીની કૃતિમાં ઉત્તમ તાત્ત્વિક ભક્તિની પ્રધાનતા છે દ્રવ્યાનુયોગની મુખ્યતાથી પ્રભુનું શુદ્ધ તત્ત્વસ્વરૂપ વિસ્તારથી વર્ણવી, ને તેની ભક્તિના કાર્ય-કારણભાવની તલસ્પર્શી સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરી, પ્રભુના શુણ્ણાતિશયથી ઉપજતી પરમ પ્રીતિમય ભક્તિ અત્ર મુખ્યપણે ગાવામાં આવી છે. શ્રી દેવચંદ્રજીની શૈલી પ્રથમ દર્શને કંઈક કઠિન, અર્થઘન ને ગ્રીહ છે, અને તેમાં ઓજસ્ શુણ્ણી પ્રધાનતા છે, છતાં જેમ જેમ અવગાહન કરીએ-જિંઠા ઉતરીએ તેમ તેમ ઉચ્ચ કવિત્વના ચમત્કાર સુકૃત જિંઠા ભક્તિરસ પ્રવાહવાળી તે પ્રવીત થાય છે.

“ નિર્મળ તત્ત્વરૂચિ ચર્ષ રે....મન ગોહના રે લાલ

કરને જિનપતિ ભક્તિ રે....ભવિ ગોહના રે લાલ

દેવચંદ્ર પદ પામશે રે....મન

મુપચ મહોદય સુકિત રે....ભવિ ”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

શ્રી યશોવિજયજીની સ્તવનાવલીમાં પ્રેમલક્ષણા
ભક્તિ સુખ્યપણે વર્ણવી હોઈ, તે પરમ પ્રેમ રસ પ્રવાહથી
છલકાતી છે. તેની શૈલી આગાલવૃદ્ધ સમજી શકે એવી
અત્યંત સરલ મીઠાચવાળી ને મુપ્રસન્ન હોઈ, સાવ સાદી છે,
છતાં ઉત્તમ કવિત્વમય પ્રાસાદ ને માધુર્ય ગુણથી સંપન્ન
છે, ઉત્તમ ભક્તિરસમાં નિમજ્જન કરાવે એવી છે જેમકે—

“ કાળલખિ મુજ મત ગણો, લાવ લખિ તુમ હાથે રે;

લડથડતું પલ્લુ ગજ બચ્ચું, ગાજે ગજવર સાથે રે.

“ લધુ પલ્લુ હું તુમ મન નવિ માવું રે,

જગજુર તુમને કિલમાં લાવું રે;

કુણને એ દીજે સાખાશી રે?

ઠહો સુવિધિ જિણુંદા વિમાસી રે? ”

આ પરમ ભક્ત-ત્રિમૂર્તિની તુલના માટે એક ક્યૂલ
રૂપાંત યોજીએ તો શ્રી આનંદઘનજીની કૃતિ સાકરના ઘન
જેવી છેઃ અર્થાત્ જેમ જેમ ચગતીએ તેમ તેમ મીઠાચ
આવ્યા જ કરે છે, અને તેમાં પરિશ્રમ પડતો નથી, તેના
અમૃતપાનથી તન-મનનો થાક ઉતરી જાય છે.

“ .તે માટે હલા કર જોડી, જિનવર આગળ ઠહિયે રે;

સમય ચરણ મેવા શુદ્ધ દેલે, જિમ આનંદઘન લહિયેરે રે. ”

શ્રી દેવચંદ્રણી કૃતિ શેરડીના દૂકડા જેવી કે
એટલે તેમાં મીઠાશ તો સર્વ પ્રદેશે ભરેલી જ છે, પણ
તેમાં ચાવવાની મહેનત કરવી પડે તેમ છે, તો જ તેને
અમૃત સમી મીઠાશની ખબર પડે. અર્થાત્ જેમ જે
શેરડીનું ચર્વણ થાય-ચાવવામાં આવે તેમ તેમ તેમાંથી રસ
આવે, તેની પેઠે જેમ જેમ આ ભક્તિરસભંડાર સ્તવને
છાંડા ઉતરી અવગાહવામાં આવે, તેમ તેમ તેમાંથી
રસનિષ્પત્તિ થયા જ કરે-ઝોર ને ઝોર મીઠાશ આવ્યા જ કરે.

શ્રીમાન્ યશોવિજયણી કવિતા શેરડીના તાલ
રસ જેવી છે. અને તેનું ચથેચ્છ મધુર અમૃતપાન સહ
કોઈ તત્કાળ સુખમતાથી કરી શકે એમ છે, તેમાં તકલીફ
પડતી નથી.

આ ભગતી ન્યોત જેવા આ ત્રણેય સમ્યગ્દષ્ટિ ભક્ત
રાજેએ ઉત્તમ ભક્તિરસની ભણાવી વહાવી, આપણને તેમાં
નિરંતર નિમગ્નજન કરી પાવન થવાની અનુકૂળતા કરી
આપીને આપણા પર પરમ હિપકાર કર્યો છે. ભાગ્યવંત જનો
હોય તે જ તેમાં નિમગ્નજન કરી અવશ્ય પાવન થાય છે ને
ચથેચ્છ આત્માનંદ ભૂટે છે.

વહાવી છે જેણે સરસ સરિતા ભક્તિરસની,
બહાવી છે ધારા અમૃતમય આત્માનુભવની;
જગાવી છે ભોગાનલતણું ધૂણી ભગતો જગે,
ત્રિમૂર્તિ ભોગીન્દ્રો પ્રણમું જસ ન્યોતિ ઝગઝગે.

(ભગવાનદાસ)

૩. આનંદધનજી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી : એક તુલના

મેરે પ્રાન આનંદધન, તાન આનંદધન....મેરે૦

માત આનંદધન, તાત આનંદધન,

ગાત આનંદધન, જાત આનંદધન...મેરે૦

કાજ આનંદધન, સાજ આનંદધન,

રાજ(?)આનંદધન, લાજ આનંદધન....મેરે૦

આલ આનંદધન, ગાલ આનંદધન,

નાલ આનંદધન, લાલ આનંદધન....મેરે૦

શ્રી આનંદધનજી

—આ અમૃત પદમાં પોતાની આનંદધનમય અધ્યાત્મ જીવનદશાની મસ્તી લલકારનાર આનંદધનજીના આ શબ્દો,— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના ન્યયે ન્યયે તેવી જ પરમ આત્માનંદમય અધ્યાત્મ દશાનું અદ્ભુત સંવેદન દર્શાવનારા તેવા જ ભાવવાળા શબ્દોનું અનુસ્મરણ કરાવે છે

મહાત્મા આનંદધનજી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જીવનમા અને કવનમાં ઘણું સામ્ય દૃશ્ય થાય છે બન્નેનું જીવન પરમ અધ્યાત્મપ્રધાન છે, બન્ને આત્મશુદ્ધિવિકાસની ઉચ્ચ દશાને પામેલા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની વીતરાગ પુરુષો છે. બન્ને વિશિષ્ટ આત્માનુભવને પામેલા યોગીન્દ્રો છે.— આ એમના પ્રગટ અનુભવની આરસી જેવા વચનામૃતોથી સુપ્રતીત થાય છે. ભક્તશિરોમણિ શ્રી આનંદધનજીની પરમ વીતરાગ ભક્તિ એમની સ્તવનાવલીમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે પરા-ભક્તિની પરાક્રાંધા વદાવી ગયેલા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની અનન્ય વીતરાગ ભક્તિ પદે પદે નિર્જરે છે બન્ને પરમાત્મ-દર્શનને પામેલા સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા પુરુષો છે.

II. જિનભક્તિ પ્રયોજન.

“ જિન પદ નિજ પદ એકતા, લેહલાવ નહિં કંઈ;
લક્ષ થવાને તેહનો, ક્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

હવે આ આનંદઘન-સ્તવનાવલીનો ઉદ્દેશ અને તેના અભિધેય વિષયની પીઠિકા સમજવા માટે, સામાન્યપણે ભક્તિ પ્રયોજન સંબંધી કંઈક વિશદ વિચારણા કરવાનું પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે:—

૧. ‘ જિન પદ જિન પદ એકતા ’

શ્રી જિન ભગવાનનું જેવું શુદ્ધ સદ્ગુણ આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું જ શુદ્ધ નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ આ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે. કર્મરૂપ આવરણ ટળ્યું હોવાથી ભગવાનનું તે સ્વરૂપ સંપૂર્ણ વ્યક્તતા-આવિર્ભાવ પામ્યું છે, આવરણ વર્તીતું હોવાથી આત્માનું તે સ્વરૂપ તિરોભાવ પામેલું હોઈ અવ્યક્ત-શકિત-પણે રહ્યું છે. આમ કર્મઆવરણરૂપ ઔપાધિક લેહને લીધે ભગવાનમાં અને આ આત્મામાં અંતર પડ્યું છે, જીવ અને શિવનો લેહ પડ્યો છે. આનંદઘનજીના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ કર્મ વિપાકે હો કરણ ભેદને કેઈ કંઈ મતિમંત. ’ પણ મૂળ સ્વરૂપ દૃષ્ટિથી તે જન્મેમાં કંઈ પણ લેહ નથી.

તેવું ‘અનંત સુખસ્વરૂપ’ તે જિનપદ છે, તેવું જ આ ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’ છે. આ જિનપદ અને નિજપદની એકતા છે, એ લક્ષ યવાને માટે જ સુખદાયક એવા સર્વ શાસ્ત્રનું નિરૂપણ છે, અને એ જ આ ભક્તિનું પ્રયોજન છે.

એટલે એવા અનંત સુખસ્વરૂપ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદને જે ઇચ્છે છે તે ‘જોગીજને,’ તે પ્રગટસ્વરૂપી સયોગી જિન પદની અખંડ ‘ઇચ્છે છે જે જોગીજન’ એકેનિષ્ઠાથી આરાધના અવરથ કરવી એમજો

“ ઇચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કારણ કે તે જિન લગવાને સ્વરૂપસિદ્ધિરૂપ નિજ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે. એટલે તે સ્વરૂપસિદ્ધિરૂપ કાર્ય જે કરવા ઇચ્છતા હોય, શુદ્ધ સ્વસ્વભાવરૂપ કાર્યસિદ્ધિના કારણઃ મોક્ષરૂપની જે કામના રાખતા હોય યોગબીજ એવા સુમુક્ષુ જીવે, તેના અમોઘ કારણરૂપ તે કૃતકૃત્ય સિદ્ધ સ્વરૂપનું અવલંબન લેવું ઉપકારી છે. કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ એમ ને એમ તાબડતોબ થઈ જતી નથી; તે કાર્યસિદ્ધિના કારણરૂપ બીજ પહેલાં વાવવા પડે છે. પછી તેમાંથી અંકુર

ફૂટી, છોડ જાની, અનુક્રમે મોટું વૃક્ષ થઈ, સિદ્ધિરૂપ ફૂલ-ફલ ભારથી લચી પડે છે; તેમ મોક્ષરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ માટે તેના અમોઘ કારણરૂપ યોગબીજની ચિત્તભૂમિમાં વાવણી કરવી અતિ અતિ આવશ્યક છે, કે જે અમોઘ-અવધ્ય યોગબીજમાંથી ઉત્તમ યોગભાવાંકુર પ્રગટી-ફૂટી નીકળી, અનુક્રમે મહાન્ મોક્ષવૃક્ષ ફુલીફાલી ફલ-ફલભારથી લચી પડે છે, અને સાક્ષાત જિનસ્વરૂપ અથવા નિર્વાણરૂપ પરમ અમૃત દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે મોક્ષકાર્યની સિદ્ધિ માટે અમુક જીવે તેના અવધ્ય કારણરૂપ મોક્ષસાધક યોગ-બીજનો ચિત્તભૂમિમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે.

અને તે યોગ-બીજમાં સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ યોગબીજ શ્રી જિનેશ્વરની ભક્તિ છે,

જિનભક્તિ	કારણ કે વીતરાગ દયાને પામેલા
ઉત્તમ યોગબીજ	શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ સમસ્ત અંતરંગ શુભોને જીતી લઈ, સકલ કર્મકટકને!

પરાજય કરી, શુદ્ધ સંહજ આત્મસ્વરૂપમાં જિરાજમાન થયેલા શુદ્ધ આત્મા છે: અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યથી સુકૃત એવા સુકૃત સિદ્ધ પરમાત્મા જે એવા પરમ યોગી સાક્ષાત શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને આદર્શ રચાને રચાપી, તેની એકનિષ્ઠ આરાધના કરવી, તે સુખ્ય-પ્રધાન-અનુત્તમ યોગબીજ યર્મ પડે એમાં જરાયે આશ્ચર્ય નથી.

“ જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તન્નમસ્કાર ણ્ણ ચ ।
પણામાદિ ચ સંશુદ્ધ યોગયીજમનુસમમ ॥ ”

શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીત યોગદ્વિસમુચ્ચય.

ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાળથી વસેલા સિંહશિશુનું દષ્ટાંત અત્ર ઘટે છે. કોઈ સિંહનું બચ્ચું જન્મથી માંડી ઘેટાના ટોળામાં વસ્યું છે, બિછર્યું 'અજકુલગત કેસરી' છે અને ચિર સંવાસથી તે પોતાને ઘેટું જ માની બેઠું છે. ત્યાં કોઈ સિંહ દેખાય છે. તેને દેખી તે સિંહશિશુ ધારી ધારી તેનું રૂપ જુએ છે, અને પાછું પોતાનું સ્વરૂપ નિહાળે છે તો બન્નેનું સ્વરૂપ સમાન દેખાય છે, અને તેને જ્ઞાન થાય છે કે હું ઘેટું નથી પણ સિંહશિશુ છું. તેમ આ આત્મા પણ અનાદિકાળથી પરભાવના સંવાસમાં વસેલો છે, અને પોતાને પરરૂપ જ માની બેઠો છે. તેને સમાધિરસભર્યા સ્વરૂપસિદ્ધ પ્રભુના દર્શનથી ચિરવિસ્મૃત નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

“ અજકુલગત કેસરી લહે રે, નિજ પદ સિંહ નિહાળ;
તિમ પ્રભુ ભકતે ભવિ લહે રે, આતમશક્તિ સંભાળ
અજિત જિન વારને દીનદયાળ । ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આમ તે જિન સમ સ્વરૂપસત્તા ઓળખે છે, એટલે તેના પ્રાચૂભાવની-અગદ આવિર્ભાવની ઈહા-ઈન્ધા તેને પ્રગટે

સ્વરૂપરુચિ :

અંતરાત્મભાવ

છે, કે આવું જિન ભગવાન જેવું
પરમાનંદમય શુદ્ધ આનંદધન સ્વરૂપ
મને પ્રગટે તો કેવું સારું ? એવી
અંતરંગ રુચિરૂપ તીવ્ર ઇચ્છાથી
તે પરપરિણતિમાં નિરીહ-નિષ્કામ અંતરાત્મા યની આત્મ-
પરિણતિ લણી વળે છે.

“ જિન સમ જિન સમ સત્તા ઝોળખી હોય
તમુ પ્રાગ્ભાવની ઈહ;

અંતર અંતર આતમતા લહી હોય,
પરપરિણતિ નિરીહ...નભિપ્રલભ ”—શ્રીદેવચંદ્ર.

અને પછી એવો તે અંતરાત્મા આદર્શ પરમાત્મસ્વરૂપની
સાધના કરે છે. જેવો ઉપાસ્ય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે.

કુશલ શિદ્ધી જેમ આદર્શને
પ્રતિષ્ઠાસ્થાનીય પ્રભુ (Model) નિરંતર દષ્ટિસન્મુખ
રાખી પોતાની કલાકૃતિ ધકે છે,
તેમ મુમુક્ષુ આત્મા પણ પ્રતિષ્ઠાસ્થાનીય-આદર્શરૂપ પ્રભુને
નિરંતર દષ્ટિ સન્મુખ રાખી નિજ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણકલામય
ઘટના કરે છે, ‘ દર્પણ જિમ અવિકાર ’ પ્રભુના રૂપદર્પણમાં
નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે.

“ પ્રતિષ્ઠે પ્રતિષ્ઠે જિનરાજના હોય,
કરતાં સાધક ભાવ;

દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોય,
શુદ્ધાત્મ પ્રાગ્ભાવ...નભિપ્રલભ.”—શ્રી દેવચંદ્ર.

એટલે સ્વરૂપદર્શનના કામી એવા મુમુક્ષુ જીવે તે ભગવાનનું આરાધન-સેવન કરવા તત્પર થવું તે પોતાના જ આત્મકેશ્યાણુની-આત્મહિતની વાત આત્માર્થે ઉપાસના છે. એથી કરીને સૌથી પ્રથમ તે ભગવાનનું સેવન કરવા આત્માર્થી મુમુક્ષુએ સર્વાત્માથી પ્રવર્તવું જોઈએ.

“સ્વરૂપઆકાંક્ષી મહાત્માઓએ જોમ જિન ભગવાનની તથા સિદ્ધ ભગવાનની ઉપાસના સ્વરૂપપ્રાપ્તિને હેતુ બાંધે છે, ક્ષીણમેહ શુદ્ધસ્થાનક પર્યંત તે સ્વરૂપ ચિંતવના જીવને પ્રબળ અવલંબન છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અ. ૧૯૩

૨. અર્હંત અને સિદ્ધની ઉપાસના.

સ્વરૂપસિદ્ધ એવા જિન ભગવાનને ભજો કે સિદ્ધ ભગવાનને ભજો તે બન્ને જોક જ છે. માત્ર ફરક એટલો જ છે કે જિન-અર્હંત ભગવાન અયોગી સિદ્ધ છે, દેહધારી સિદ્ધ આત્મા છે, દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચરનારા સાકાર સંજીવન મૂર્તિ છે, સદેહ મુક્ત-જીવ-મુક્ત છે; અને સિદ્ધ ભગવાન અયોગી સિદ્ધ છે, દેહરહિત સિદ્ધ આત્મા છે, નિરાકાર શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છે, વિદેહ મુક્ત છે. ધાતી-અધાતી બન્ને પ્રકારના કર્મનો ફલ થયો હોવાથી સિદ્ધ ભગવાન સર્વથા કર્મ રહિત છે; અને માત્ર વેદનીય આદિ ચાર અધાતિ કર્મના હોવાપણને લીધે જિન ભગવાનને દેહધારીપણું

અને પૂર્વપ્રારબ્ધાનુસાર વિચરવાપણું છે. પણ ધાતિ કર્મને સર્વથા ક્ષય બન્નેને સમાન હોવાથી, અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંત વીર્ય—એ અનંતયતુષ્ઠયનો આવિર્ભાવ બન્નેમાં સમાન છે, બન્નેનું સ્વરૂપરમણ્યમણું એક સરખું છે, બન્નેનું સહજાત્મસ્વરૂપે સુસ્થિતપણું તુલ્ય છે. એટલે સહજ સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપને પામેલા સિદ્ધ ભગવાન કે અર્હંત ભગવાનની ઉપાસનાથી આત્મા સ્વરૂપલયને પામી શકે છે, માટે તે બન્નેની ઉપાસના સ્વરૂપ જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ કર્તાવ્ય છે. મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે—“ જે ભગવાન અર્હંતનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય શુષ્ક અને પર્યાયથી જાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે, અને તેના નિશ્ચયે કરીને મોહ નાશ પામે ”

“ જો જાણઈ અરિહંતે દ્રવ્યગુણપદ્મયેહિય ।

સો જાણઈ નિય અપ્પા, મોહો સલુ જાઈય તસ્સ સય ॥ ”

“ શુદ્ધ દ્રવ્ય શુષ્ક પર્યાય ધ્યાને,

શિવ દીએ પ્રભુ સપરાણો રે ”—શ્રી મરોવિજયજી

આ અર્હંત ભગવતોમાં પણ જેણે “ સવિ શ્રવ કરું શાસનરસી ’ એવી પરમ ઉદાત્ત વિશ્વવત્સલ ભાવનાથી

તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાજન્યું હોય
તીર્થંકર દેવ છે, તે ધર્મ—તીર્થની સ્થાપના કરનાર

એવા તીર્થંકર કહેવાય છે, વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિરૂપ આ તીર્થંકર ભગવતોનો પુણ્ય પરિપાક અસાધારણ અદ્ભુત હોય છે, વચનાતિશય આદિ

અતિથયો અસામાન્ય હોય છે, અને પરમાર્થ તત્ત્વના સંદુષ્ટદેશદાનથી જગજ્જનો પર તેઓનો ઉપકાર અનન્ય હોય છે. એક અર્ધ કાળચક્રમાં એવા ચોવીશ જિનેશ્વરો થાય છે. આ વર્તમાન અવસર્પિણી કાળમાં પણ એવા ચોવીશ તીર્થંકરો થયા છે—શ્રી ઋષભદેવથી શ્રીવર્ધમાનસ્વામી પર્યંત.

તે અહર્ંતો પણ પોતાનો તે ચરમ દેહપર્યાય પૂર્ણ થતાં સિદ્ધ થાય છે, તેમ આ તીર્થંકર ભગવંતો પણ વર્તમાનમાં સિદ્ધાલયમાં ગિરાજે છે. પણ ભૂતપ્રજ્ઞાપનીય નયથી શ્રી આનંદધનજીએ તે જિનેશ્વર ભગવંતોની અત્ર સ્તુતિ કરી છે.

ભૂતપ્રજ્ઞાપનીય
નયથી સ્તુતિ

અર્થાત ભૂતકાળમાં બની ગયેલા તે બનાવનું વર્તમાનમાં તાદૃશ્યપણે સ્મરણ કરી તે ભગવાનોની તે જિનદશારૂપે સ્તવના કરી છે. રાગદ્વેષાદિ અરિદલનો સર્વથા સંહાર કરી, સકલ ઘાતિ કર્મકલંકનો સંક્ષય કરી, તે ભગવંતોએ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કર્યું હતું; અને દેહ છતાં દેહાતીત એવી પરમ ઉદાસીન કાર્યોત્સર્ગ દશાએ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમાં ગિરાજમાન તે પ્રભુ નિષ્કારણ કરણાથી આ જગતીતલ પર વિહાર કરી, જગત્જનને પરમ કલ્યાણમાર્ગનો ઉપદેશ દેતા હતા, પરમાર્થ મેઘની વૃષ્ટિ કરી પરમ શાંતિ-પ્રદ ધર્મામૃતનો પ્રવાહ વહાવતા હતા.

એવા પરમ ઉપકારી સદેહે વિચરતા તે જિન ભગવંતોને શ્રી આનંદધનજીએ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી સાક્ષાત્ દૃશ્ય કરી

‘સંભવ દેવ તે
ધુર સેવો સવે રે’

તેમની અન્ન સ્તવના કરી છે. અને
સર્વ મુમુક્ષુ આત્મજંધુઓને આહ્વાન
કર્યું છે કે—આ અર્હત ભગવંતને
તમે ધુરે—સૌથી પ્રથમ સેવો, ‘સંભવ

દેવ તે ધુર સેવો સવે રે.’ અર્થાત્—આ વિવેચતાં આ
ગ્રંથમાં આ લેખકે પ્રદર્શિત કર્યું છે તેમ—આ પરમ ઉપકારી
પરમ કરુણાસિંધુ જિનદેવને તમે ‘ધુરે’ સૌથી પ્રથમ, સૌથી
પહેલું, પ્રધાન પદ આપીને સેવો, બીજા બધા કાર્ય કરતાં
એને પહેલું સ્થાન આપીને સેવો. જગતના બીજા બધાં કામ
પડતા મૂંઝી, આ પ્રભુની સેવા કરવારૂપ આત્માર્યનું કામ સૌથી
પહેલું કરો. જગતના બીજા બધાં કામ સુચ્છ—અદ્યપ દુર્ગદાયી
અને આ લોક પૂરતાં જ ઉપયોગી કે ઉપકારી છે. પણ આ પ્રભુ-
સેવારૂપ ખરેખરું ‘સ્વાર્થ’ કાર્ય તો પરમ મોક્ષદાયી અને
આ લોક—પરલોકમાં આત્માનું પરમ કલ્યાણકારી, પરમ ઉપકારી
છે; માટે તે પ્રભુસેવાને પરમ ઉપાદેય ગણી, બીજા બધાં
કાર્ય કરતાં એ પ્રત્યે અનંત અનંત શુભવિશિષ્ટ પરમ
‘આદર’ ધારણ કરી, તે સેવનકાર્યમાં પરમ પ્રીતિ ભક્તિથી
લાગી જાઓ ! લીન થઈ જાઓ ! તાત્પર્ય કે—જગતના અન્ય
કોઈપણ પદાર્થ કરતાં અનંત અનંતગણા મહિમાવાન એવા આ
પરમ ‘અર્હત’ પ્રભુને પરમ પૂજના પાત્ર, પરમપૂજ્ય, પરમ
આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, અને પરમ સેવ્ય ગણી તેની પૂજામાં, તેની
આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં સૌથી પ્રથમ
તત્પર થાઓ; હે સર્વ મુમુક્ષુ આત્મજંધુઓ ! આ પરમ પ્રભુની
સેવામાં લાગી જવા માટે હું તમને સર્વને પરમ પ્રેમથી
આમંત્રણ કરું છું.

આમ આ આનંદધનજી આદિ પરમ ભક્ત મહાત્માઓના વચન પરથી કલિત થાય છે કે-આત્માર્થી મુમુક્ષુએ અર્હંત-

સિદ્ધ ભગવંતની ભક્તિ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે. બંને અલેહ સ્વરૂપ હોવાથી એકની ભક્તિમાં અન્યની

ભક્તિ અંતર્ભાવ પામે છે, તેમાં

પણ સાકાર સજીવન મૂર્તિ હોવાથી અર્હંત ભગવાનની ભક્તિ પ્રાથમિક દશાવાળા સામાન્ય જનને પણ વિશેષ ઉપકારી થાય છે. સિદ્ધ ભગવાન નિરાકાર હોવાથી અર્હંત તેઓનું સ્વરૂપ એકદમ ચિંતવણું દુર્ગમ્ય થઈ પડે છે. જો કે મૂળ સ્વરૂપ હૃદયે અર્હંતનું સ્વરૂપ ચિંતવન તેવું જ દુર્ગમ્ય છે, તો પણ સાકાર હોવાથી સામાન્ય જીવને પણ તે ધ્યાન માટે અનુકૂળ આલંબનરૂપ થઈ પડે છે. અરે! તે સજીવન ચૈતન્ય મૂર્તિની સ્થાપનામૂર્તિ-વીતરાગ ભાવનું પ્રતિબિંબ પાડતી પાપાણ પ્રતિમા પણ તેવી જ ધ્યાનાલંબનરૂપ ઉપકારી થઈ પડે છે. અને એટલા માટે જ ‘ જિનપડિમા જિન સારિખી ’ એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે.

“ યરમ જિનેસર વિગત સ્વરૂપનું રે, ધ્યાનું દેમ સ્વરૂપ ?
સાકારી વિષ્ણુ ધ્યાન ન સંભાવે રે, એઅવિદાસી અરૂપ ”
—આનંદધનજી (?)

અને આ સાકાર અવલંબને પણ નિરાકાર એવા શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિંતન પર ચઢવાનું છે કે-જેવું આ અર્હંત-સિદ્ધ ભગવંતનું સ્વરૂપ છે તેવું જ આ મહારા આત્માનું સ્વરૂપ છે.

અને આમ શુદ્ધ નિશ્ચયથી તો સર્વ જીવ સિદ્ધ

તો સીધા ઉપાદાન આત્માને જ વળગીએ, માત્ર અધ્યાત્મ સ્વરૂપનું જ ચિંતવન કરીએ. પણ શુદ્ધ અધ્યાત્મના ભય સ્થાન આ તેમનું માનવું ભૂલભરેલું છે, કારણ કે આલંબન વિનાનું તેવું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન તો અતિ ઉચ્ચ અપ્રમત્ત દશાને પામેલા ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે. પણ તેવી તથાસ્ત્ર ઉચ્ચ અધિકાર દશા વિના સમયસાર-વેદાંત આદિ જેવા અધ્યાત્મ શાસ્ત્રો સ્વમતિકદ્વંપનાએ વાંચી, ઉપાદાનના નામે માત્ર અધ્યાત્મ સ્વરૂપ ચિંતવનની વાતો કરવામાં અનેક દોષરૂપ ભયસ્થાનો રહેલા છે. જેમકે-કવચિત્ તેથી જીવને વ્યામોહ ઉપજે છે. પોતાની તેવી આત્મદશા થઈ નહિ છતાં, પોતાની તેની દશાની કદ્વનારૂપ બ્રાંતિ ઉપજે છે. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ને બદલે બ્રહ્માસ્મિ થઈ જાય છે ! કવચિત્ ભક્તિરસની આર્દ્રતાના અભાવે શુદ્ધતા આવી જાય છે, શુદ્ધઅધ્યાત્મીયણું થાય છે બંધ-મોક્ષ તો કદ્વના છે. એમ વાણીમાં બોલે છે, પણ પોતે તો મોહાવેશમાં વર્તે છે એવું શુદ્ધજ્ઞાનીયણું ઉપજે છે અને તેથી સ્વછંદાચારયણું હોય છે, અથવા જ્ઞાનના અજીર્ણરૂપ-અપરિણમનરૂપ ઉન્મત્ત પ્રભાવ થાય છે. અંતરૂનો મોહ છૂટ્યો નથી, ‘સકલ જગત્ તે એકવત્ અથવા સ્વપ્ન સમાન’ જાણ્યું નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી, છતાં ઉન્મત્તની જેમ ‘વાચાજ્ઞાન’ દાખવે છે કે ‘હમ તો જ્ઞાની હૈ, બંધેલા જ નહિ’ તો સુક્રા કેસે હોવે ?’ તેમજ કૃત્રિમતા, દાંભિકતાદિ દોષ પણ ઉપજે છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે અનેક દોષની ઉપપત્તિ, એકતા નિરાલંબન, અધ્યાત્મ ચિંતનમાં સંભવે છે. પણ

ભગવદ્ભક્તિના આલંબનથી તેવા કોઈપણ દોષની સંભાવના નથી હોતી, અને આત્મા સ્વાભાવિક એવી અધ્યાત્મ ગુણશ્રેણીએ આરોહણ કરતો જાય છે. આ અંગે પરમ તત્ત્વદક્ષ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના આ ટંકોક્તીર્ણ વચનો પ્રત્યેક અધ્યાત્મપ્રેમી મુમુક્ષુએ હૃદયમાં કોતરી રાખવા યોગ્ય છે:—

“વળી માત્ર એકજુ અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતન જીવને વ્યામોહ ઉપજાવે છે; ધણી જીવોને શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારિપણું ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા ઉન્મત્ત-પ્રભાપદશા ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાલંબનથી ભક્તિપ્રધાન દૃષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મદૃષ્ટિ ગૌણ થાય છે. જેથી શુદ્ધતા, સ્વેચ્છાચારિપણું અને ઉન્મત્તપ્રભાપતા થતાં નથી. આત્મહશાભળ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે. આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણોને ભજે છે, એટલે શુદ્ધતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી; અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે પણ લુપ્તિસત્ થતા નથી. સ્વાભાવિક આત્મહશા સ્વરૂપક્ષીનતા પામતી જાય છે. જ્યાં અહિંતાદિના સ્વરૂપધ્યાનાવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા ભજે છે, ત્યાં—” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આનંદધન ચોવીશી વિવેચનની પ્રસ્તાવના.

એટલે આમ ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉક્ત દોષરૂપ પતન સ્થાન (Pitfalls) નથી હોતાં. ભક્તિપ્રધાનપણે વતેતાં ભક્તિપ્રધાનપણે સહજ જીવ અનુક્રમે ઉચ્ચ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ ગુણસ્થાનો સ્પર્શતો જાય છે, બેફાલ શુદ્ધિના શુદ્ધઆમથી સહજ

અધ્યાત્મદશા પ્રગટે છે, અને છેવટે પૂર્ણ આત્મગુણવિકાસને પામે છે.

“ લોહ ધાતુ કંચન હુવે રે લાલ, પારસ ફરસન પામ રે;
પ્રગટે અધ્યાત્મ દશા રે લાલ, વ્યક્ત ગુણી ગુણપ્રાપ્ત રે. ”
—શ્રી દેવચંદ્રજી

૪. જિન આલંબને નિજ આલંબની

જેમ જેમ જિનવરના અવલંબને જીવ આગળ વધતો જઈ એકતાનતા સાધતો જાય છે, તેમ તેમ તે આત્માવલંબની થતો જાય છે, અને પ્રભુના સ્વરૂપમાં ચિત્તવૃત્તિની તન્મયતારૂપ લય ચતાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપાવલંબની થાય છે, એટલે કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના મનનીય અમર શબ્દોમાં ‘ પ્રભુના સ્વરૂપ ધ્યાનાવલંબન વગર—નિરાલંબનપણે વૃત્તિ આત્માકારતા બળે છે ’

“ જિમ જિનવર આલંબને વધે સધે એકતાન હો મિત્ત;
તિમ તિમ આત્માલંબની, મહે સ્વરૂપ નિઘાન હો મિત્ત ”
“ પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, સ્વાલંબન લય ઠાને;
દેવચંદ્ર ગુણને એકતાને, પહોંચે પૂરણ થાને. ”
—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ ‘ પુષ્ટ નિમિત્ત ’ રૂપ પ્રભુનું આલંબન ધ્યાન આત્માને સ્વરૂપાત્મેષુ કરવાનો સુગમ ને એક ઉપાય છે, રાજમાર્ગ છે. વાટ દીવાની માત્રમાર્ગ અને એકપટ્ટી ઉપાસના કરતાં પોતે દીવો બને છે, તેમ આત્મા પરમાત્માની ઉપાસના કરતાં સ્વયં પરમાત્મા થાય છે, ઉપાસ્યની

જિન આલંબને નિજ આલંબની : રાજમાર્ગ અને એકપદી ૫૫

ઉપાસનાથી ઉપાસક પોતે ઉપાસ્ય બને છે; ' નમો મુજ નમો મુજ ' એવી આનંદધનજીએ તેમજ તેવા પ્રકારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ગાએલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

“ મિત્રાત્માનમુપાસ્યાત્મા પર્ગે ભવતિ તાદૃશઃ ।

યત્તિ દૌપં યથોપાસ્ય મિત્રા ભવતિ તાદૃશી ॥ ”

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી કૃત સમાધિરાતક.

“જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૂગાં ધલિકાને ચટકાવે, તે ભૂગી જગ જોવે રે.” આનંદધનજી.

અથવા આત્મા પોતે આત્મમંથન કરી પરમ બને છે,—
જેમ જાડ પોતાને મથીને પોતે અગ્નિ બને છે તેમ પણ આ તો કોઈ સમર્થ યોગીવિશેષને યોગ્ય એવો એકપદીરૂપ માર્ગ છે, અને તેમાં અતિશય અસાધારણ બળ વાપરવું પડે છે. મથી મથીને મરી જાય તોપણ પ્રગટ પરમ'ત્મ સ્વરૂપના અવલંબન વિના પોતાની મેળે પરમ પદની પ્રાપ્તિ દુર્ધટ છે, પણ તે પરમ પુરુષના અવલંબને તે સાવ સુધટ-સુગમ થઈ પડે છે. જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે, તે પ્રભુતા અવલંબને ગોષ્પદ સમાન લીલા માત્રમાં પાર ઉતરી જવાય એવો બની જાય છે ! એટલા માટે શ્રી દેવચંદ્રજી જેવા લક્ષ્મણશિરોમણિ ગાઇ ગયા છે કે—જિનઆલંબની નિરાલંબનતા પામી નિજઆલંબની થાય છે, તેથી અમે તો તે સમર્થ પ્રભુનું પ્રબલ અવલંબન થઈ નિજ શુદ્ધના શુદ્ધ નંદનવનમાં રમશું. તે એટલે સુધી કે નિજ સંપદાયુક્ત આત્મતત્ત્વ જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ નહિ થાય ત્યાં સુધી હું આ જગજીવેના ચરણ સંભાળ સેવ્યા કરીશ,

ચાવત્ બારમા ક્ષીણમોહ શુણ્ણસ્થાનના અતપર્યંત તેનું
અવલંબન હું છોડીશ નહિં.

“ અતિ દુસ્તર જે જલધિ સમે સંસાર જે
તે ગોપદ સમ કીધા પ્રભુ અવલંબને રે લો;
જિન આલંબની નિરાલંબતા પામે જે,
તિણે હુમ રમશું નિજ શુણ્ણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો.
જગત દિવાકર શ્રી નમીધરો ”

“ શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, ત્યાં લગે પૂર્ણ ન થાય રે;
ત્યાં લગી જગયુરુ દેવના, સેવું ચરણ સદાય ..
શ્રી ઋષભાનન વંદિયે.—” શ્રી દેવચંદ્રણ

પરમ ઉપકારી જિનલક્ષિતરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત કારણનું
આટલું બધું શુણ્ણ-ગૌરવ બહુમાન જ્ઞાની મહાત્માએ
પરમાદરથી ગાઈ ગયા છે, છતાં શુદ્ધ અધ્યાત્મના ઉંધા રવાડે
ચડી ગયેલા અધ્યાત્મઆલાસી લોકો આ સીધી સાદી સાચી
સ્પષ્ટ વાત સમજી શકતા નથી એ મહદ્ આશ્ચર્ય છે !
બુદ્ધ મહાત્મા આનંદધનજીએ પણ ગાયું છે કે—

“ કારણજોગે હો કારજ નીપજે રે, એમાં કોણ ન વાદ;
પણ કારણ વિણ કારજ સાધિયે રે,
એ નિજ મત ઉંઘાદ...સંબધદેવ. ”

આમ લક્ષિતને સર્વ શાસ્ત્રકારોએ એકી અવાજે
વખાણી છે. લક્ષિત એ સુક્ષિતનો ભગ્ન રાજમાર્ગ છે
‘ જિનપતિ લક્ષિત સુક્ષિતનો મારગ,
‘ જિનપે’ ભાવ વિના કયૂ, અનુપમ શિવમુખકંદો રે, ’ એમ
નહિ છૂટત દુઃખ દાવ ’ ભટ્ટારાજ દેવચંદ્રણ દહે છે.
‘ જિનપે’ ભાવ વિના કયૂ નહિં

છૂટત હુખઃદાવ' એમ પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજરાંદ્રશ્લોક
અનુભવવચન લાખે છે. 'શાસ્ત્રસમુદ્રનું' અવગાહન કરતાં
મને આ સાર મળ્યો કે ભગવદ્ની ભક્તિ એ જ પરમાનંદ
સંપદાઓનું' બીજ છે.'—એમ સર્વશાસ્ત્રપારંગત શ્રી
યશોવિજયશ્લોક સુભાષિત છે.

“ સારમેતન્મયા લઘ્યં શ્રુતાધ્વેરવગાદનાત્ ।
મક્તિભાંગવતી યીજં પરમાનંદસંપદામ્ ॥ ”

‘પ્રભુ દરશન મહાભેદ તણે પરવેશમે' રે,
પરમાનંદ સુલક્ષ થયા અમ દેશમે' રે.” શ્રી દેવગ્રંથશ્લોક,

અને આવા ભક્તિપ્રધાનપણે વર્તતાં હવ અધ્યાત્મ-
માર્ગે—મોક્ષસાધક યોગરૂપ મોક્ષમાર્ગે કેવી સરલતાથી—
સુખમતાથી આગળ વધ્યો જાય છે,
આનંદધનશ્લોક તે જ મહાગીતાધી શ્રી આનંદ-
દિવ્ય સંગીત ધનશ્લોકે આ પોતાના સ્તવનોમાં
પરમ ભક્તિભાવથી સંગીત કયું
છે, દિવ્ય ધ્વનિથી લલકાયું છે,—જે દિવ્ય ધ્વનિ હજી તેવો
ને તેવો તાજો સકલું જનો સાંભળે છે, અને નિરવધિ ઠાળ
પર્યંત સાંભળ્યો ! જય આનંદધન !

૨૦૧૧, વેપ વદી ૫
૫, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ, ૭

ડૉ૦ ભગવાનદાસ મનાચુખલાલ મહેતા.
એમ. બી. બી. એસ.

વિષયાનુક્રમણિકા

આનંદવનજીનું દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન

વિભાગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	દ્રશ્ય પહેલું : 'પથકા'ની શોધમાં	૧-૧૮
૧.	ચર્મચતુર્થી માર્ગ દેખતાં જાન બહેનો લોક	૪-૫
૨.	'મૂળ ભારત સંજોગો જિનનો ૩'	૬-૧૨
	પન્થ-અવધારનો સાક્ષેપ સંબંધ-સમન્વય	૮
	જ્ઞાન-ક્રિયાનો સુમેળ : આગવના અને વિરાધના	૯
	'સાગરવરગલીંગ' યોગીરાજનો ભક્ત્યંજલિ	૧૨
૩	દિવ્ય 'આનંદવન' મર્તિનું દર્શન	૧૩-૧૮
	દ્રશ્ય બીજું :	૧૮-૫૮
	'ચરમ નયન કરી મારગો જોતો કે, ભૂલ્યા સયસ સંસાર'	
	(અંતર્ગત-સમાજની સ્થિતિને કસ્ય ચિતાર)	
૧.	જિનનો સનાતન સમ્રાટ : એક અબેદ મોક્ષમાર્ગ	૨૧-૩૦
	ગન્ધના બેદ અને કલિકાલનું મોદસામ્રાજ્ય	૨૩
	જિનના ખરેખર અનુયાયી 'ભાવ જોન' કેવા હોય ?	૨૫
	કલિકાલ અને દુર્જન મંગલા !	૨૬
	જિનદર્શન તરવ રૂપનું આત્મધર્મ મૂળ	૨૭
	સર્વજનરવ અબેદ અને સર્વ દર્શનની એકતા	૨૮
	'જિનવરમા દરિશન સપગા છે'	૨૯
૨.	ક્રિયાજ્ઞ અને શુદ્ધતાનીગન્ધે મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી	૩૧-૩૮
૩.	નિર્ધાર-અવધાનું પરરપર સાપેક્ષ સ્વરૂપ	૩૯-૪૫
૪.	'દેવ-ગુર-ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ ગ્હે ?'	૪૫-૫૦
	'આતમતાની અમળ દહાવે, બીજ તો દ્રવ્યલિંબી ૩'	૪૭
૫.	સૂચ-દિશનનું ગદસ	૫૧-૫૭
	'જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષ : '—એ સૂચને પગમાર્ગ	૫૩
	ભાવનું પ્રાધાન્ય અને દ્રવ્યનું મધ્યયોગ્ય રચન	૫૫
	સમાજ અંગે કરણીયો યોગિગજનો પોષા	૫૭

દિવ્ય 'યોગદષ્ટિ' નયનથી દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન

૧. ઓધદષ્ટિ 'ચરમ નયન' : યોગદષ્ટિ 'દિવ્ય નયન' ૬૧-૬૬
ઓધદષ્ટિ અને યોગદષ્ટિનો તફાવત ૬૩
૨. આદ્ય યોગદષ્ટિનું સામાન્ય સ્વરૂપ ૬૬-૭૨
દૃશ્ય ચોથું : 'અધો અધ પસાય' ૭૩-૧૧૮
૧. અધ પુરુષપર પગ પાસેથી દિવ્ય નયનની આશા વ્યર્થ ૭૩-૭૮
દિવ્ય નયન પ્રાપ્તિ દૃષ્ટા પુરુષની કુર્સભતા ૭૪
ભાવાચાર્ય દ્વંધ્યાચાર્ય આદિના વિવેકની જરૂર ૭૫
ભાવાચાર્ય આદિનું જ મુખ્યપણે માન્યપણું ૭૬
૨. 'વરતુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે, ચરણ ધરણ નહીં દાય' ૭૮-૮૧
કયાં આગમોપદેશ ? કયાં આચરણ ? ૭૯
માનાર્થ આદિની ખેતના તેટલી આત્માર્થની નહિં ! ૮૦
૩. દષ્ટિઓધપણ શી રીતે ? : સમ્યગ્દષ્ટિ અને દષ્ટિરાગ ૮૧-૮૭
કુદ્ધ તાત્ત્વિક શ્રદ્ધા વિરલ : અધ શ્રદ્ધા ઠેર ઠેર ! ૮૪
સમ્યગ્દષ્ટિ વા 'વેઘ મંવેઘ પદ' એજ 'દિવ્ય નયન' ૮૫
સમ્યગ્દષ્ટિ અને દષ્ટિરાગનો તફાવત ૮૬
૪. 'ભાગવતી દીક્ષા' અને સાચુ શાસનસંરક્ષણ ૮૮-૯૩
'ભાગવતી' દીક્ષાના મહાપાત્ર : દીક્ષાની યોગ્યતા ૮૯
સાચા સાધુ, ભાવ મુનિ-જિજ્ઞુ-ચતિ-શ્રમણ કોણ ? ૯૧
શાસનપાલન તે શાસનમંડલણ ૯૩
૫. આત્મદષ્ટા સદ્ગુરુદ્વારા પ્રવચનઅર્જનનયથી દિવ્ય નયનપ્રાપ્તિ ૯૪-૧૦૨
'નિજ પર ન લડો રે ધર્મ !' ૯૯
વિજાવ અધર્મ : સ્વભાવ ધર્મ ૧૦૧
૬. ભાવગુરુગમ વિના દિવ્ય નયનનો અસંભવ ૧૦૨-૧૦૬
ગમ પદ્યા વિના આગમનો અપયો ! ૧૦૩

વિકાસ	વિષય	પૃષ્ઠ
	ભાવચુરુમમ દુર્લભાઃભાવચુરુતધર આત્મસા વિરલ	૧૦૪
	ભાવચુરુત પ્રાપ્તિમા દ્રવ્ય ચુરુતનો ઉપકાર	૧૦૬
	‘ગીતાય’ ચુરુ : અને ચુરુપદનો જોખમદારી	૧૦૮
૩.	અધ્યાત્મરસપરિણતિ વિનાનું શાસ્ત્રજ્ઞાન ભારરૂપ	૧૦૯-૧૧૪
	વિદ્વાન્ અને જ્ઞાનીમાં આકાશ પાતાલનું અંતર	૧૧૦
	આત્મજ્ઞાન વિનાનું શાસ્ત્રજ્ઞાન એકડા વિનાના મીઠા જેવું	૧૧૧
	ભાવચુરુતધર થકી ભાવચુરુમમ : દીવામાંથી દીવો	૧૧૩
	આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુ થકી અમૃત પ્રાપ્તિ	૧૧૪
૮.	ભાવઅધ્યાત્મથી જ આત્મકલ્યાણ	૧૧૪-૧૧૯
	યોગમાર્ગ પ્રદીપ સમી યોગિરાજની વીરવાણી	૧૧૮
	દશ્ય પાંચમું :	૧૨૦-૧૫૫
	દિવ્યનયનનો વિરહ અને કાલજ્વળની પ્રતીક્ષા	
૧.	તર્કવિચાર-દર્શનચર્ચાથી દિવ્યનયનઅસંભવ	૧૨૧-૧૨૫
૨.	સમ્યક્ અનેકાન્ત દૃષ્ટિથી દિવ્યનયનની શ્રેષ્ઠતા	૧૨૫-૧૩૦
	સર્વ વિરોધ મથનાર અનેકાન્ત દર્શન	૧૨૬
૩.	છંદવરતુદર્શી ‘દૃષ્ટા’ વિરલ : દિવ્ય નયન દુર્લભ	૧૩૦-૧૩૩
૪.	વરતુ વિચારમાં દિવ્ય નયનનો ‘વિરહ’	૧૩૩-૧૩૮
	અહ્યાઃ જાગૃત્, આત્મા ન જાગૃયો ।	૧૩૬
	વિષમિત્ર અન્ન સમો વાગ્મિત ઓધ વિચાર	૧૩૮
૫.	વાસિતજોધ વિશુધો પાસેથી દિવ્યનયનઅસંભવ	૧૩૯-૧૪૨
	‘તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે’	૧૪૦
૬.	કાલજ્વળની પ્રતીક્ષા અને પુરુષાર્થની રકુરણા	૧૪૨-૧૪૬
૭.	દ્રવ્ય-ભાવ આશા અને દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી	૧૪૬-૧૫૧
	અપુનર્જન્મકાદિ જ દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી	૧૫૦
૮.	કાલજ્વળ આશા અવલંબને યુગ્મયુગ્મ પરમાર્થ જીવન	૧૫૨-૧૫૫
	‘કાલજ્વળ લહી પંથ નિદાગણ રે’	૧૫૨

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા

વિભાગ વિષય પૃષ્ઠ

પ્રથમ પરિચ્છેદ ૧૫૯-૨૬૬

પ્રભુ સેવાનો ભેદ : અભય અદ્વેષ અખેદ

મોક્ષપ્રાસાદનો યોગબીજ પાથો : પ્રભુમક્તિ હૃતમ યોગબીજ ૧૬૦

‘ સંભવ દેવ તે હુર સેવો સવે રે ’ ૧૬૩

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા : ‘ અભય અદ્વેષ અખેદ ’ ૧૬૫

દ્વિતીય પરિચ્છેદ :

અભય-અદ્વેષ-અખેદની વ્યાખ્યા ૧૬૭-૨૦૦

૧. અભય : ‘ ભય અંચલત હો જો પરિણમતી રે ’ ૧૬૮-૧૭૬

૨. અદ્વેષ : ‘ દ્વેષ અરોચક ભાવ ’ ૧૭૭-૧૮૬

ભોજનનું દર્ષાત : રાજવેશ્નું દર્ષાત ૧૭૭

રાયક ભાવથી પ્રભુમક્તિ : રાજસેવાનું દર્ષાત ૧૭૮

અદ્વેષ એટલે મૈત્રી ભાવના : ‘ મિત્રા ’ દર્ષિ ૧૮૩

અદ્વેષ એ નકારાત્મક મોટો ગુણ : તે પણ વિશ્લ ૧૮૫

૩. અખેદ : ‘ ખેદ પ્રવૃત્તિ હો કરતા યજીએ રે ’ ૧૮૭-૨૦૦

અર્થ-કામમાં અચાક પ્રવૃત્તિ !-તેનું રહસ્ય કારણ ૧૮૮

પરપ્રવૃત્તિમાં અખેદ ! આત્મપ્રવૃત્તિમાં ખેદ !! ૧૯૧

ખેદાદિ આઠ ચિત્તદોષ અને તેની સંકલ્પના ૧૯૭

તૃતીય પરિચ્છેદ : ચરમાવર્ત મીમાંસા ૨૦૨-૨૨૭

૧. ચરમાવર્ત-છેલ્લો પુદ્ગલપરાવર્ત : તથાકવ્યત્વપાક ૨૦૧-૨૦૫

૨. ચરમાવર્તમાં જ ચોચતા કેમ ? ૨૦૫-૨૧૮

૩. ચરમાવર્તનું વ્યવહારુ લક્ષણ : દુઃખી દયાદિ ૨૨૦-૨૨૩

૪. સારભોધ : ‘ માત્ર મોક્ષ અગિજાવ ’ ૨૨૪-૨૨૭

ચતુર્થ પરિચ્છેદ :

૨૨૮-૨૩૮

ચરમ કરણ અને તથાસાવ્યત્વ પરિપાક

૧. ચરમ કરણ એટલે શું ? ૨૨૮-૨૩૩
 અપૂર્વ કરણ : અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ ૨૩૦
 તથા કરણ અને અધિ બેદ ૨૩૧
૨. 'તથા રે ભવ પરિણતિ પરિપાક' : યોગ્યતાપરિપાક ૨૩૪-૨૩૮
 યોગ્યતાથીજ યોગબીજ પ્રાપ્તિ : કરો સત્ય પુરુષાર્થ ૨૩૫
 તાત્પર્ય : યોગ્ય-પાત્ર જીવના લક્ષણ ૨૩૭

પંચમ પરિચ્છેદ :

૨૩૯-૨૬૨

દષ્ટિ ઉન્મીલન અને પ્રવચન વાક્ય પ્રાપ્તિ

૧. 'દષ્ટિ ખૂલે ભળી રે' ૨૪૦-૨૫૫
 આમદષ્ટિ : યોગદષ્ટિ : આખનું દષ્ટાંત-નેત્રરોગીનું દષ્ટાંત ૨૪૧
 'ખિના નયન પાવે નહિ, ખિના નયનકી બાત' ૨૪૭
 આદિ દષ્ટિને યથાર્થ ઉપમા : આત્માનું 'અર્થોમીટર' ૨૫૦
 પહેલી ચાર દષ્ટિ મુખી મિથ્યાત્વ 'ગુણરથાનક' ૨૫૧
 છતાં આ દષ્ટિ 'ભળી' કેમ ? શેરડીમાંથી શુદ્ધ સાકર ૨૫૨
 અમરબો મિત્રા આદિ દષ્ટિ પામતા અયોગ્ય-અપાત્ર ૨૫૪
૨. 'પ્રાપ્તિ પ્રવચન વાક્ય' ૨૫૬-૨૬૨
 પ્રવચનસાર . પ્રવચન પ્રયોજન ૨૫૯
 'જિનેશ્વર તણી વાણી ગણી તેણે નાણી છે' ૨૬૨
- ૫૪ પરિચ્છેદ : સત્સંગ અને ભાવમલની ક્ષીણતા ૨૬૩-૨૭૭
૧. 'પરિચય પાતકે પાતકે સાધુ શું' ૨૬૪-૨૭૨
 સાધુગુણમુખિત ભાવસાધનું જ મ-વપણું ૨૬૫

ખાતકધાતક સાધુ કેવા હોય ? : આદ્ય નિર્મયનું સ્વરૂપ ૨૬૭
પરિચય એટલે શું ? : સત્સંગનો અનન્ય મદિમા ૨૭૦

૨. 'અકુશલ અપચય એત' : ભાવમલ અસ્પતા ૨૭૩-૨૭૭
હિત પ્રવૃત્તિ : અહિત નિવૃત્તિ ૨૭૬

સત્તમ પરિચય : ૨૭૮-૨૮૮

અધ્યાત્મમથના અવલુ-મનન-પરિશીલન

૧. 'અંથ અધ્યાત્મ અશ્વ મનન કરી રે' ૨૭૮-૨૮૬
આત્મરાત્રી સદ્ગુરુ સત્પુરુષ ન સદુપદેષ્ટા ૨૭૯
શુદ્ધિપૂર્વક અવલુ શુદ્ધિ વિનાનું અવલુ વ્યર્થ ૨૮૧
સદ્ગુરુમુખે ના સત્સાક્ષમુખે અવલુ : અધ્યાત્મ મનન ૨૮૪
૨. પરિશીલન : ભાવના રાત્રી ૨૮૭-૨૮૯
શ્રુતગાન, ચિંતાગાન અને ભાવનાગાન ૨૮૮
૩. 'પરિશીલન નમ હેત' અધ્યાત્મમા નમ પરિશીલન ૨૯૦-૨૯૩
અનેકાત પરમાર્થ પ્રત્યે દોરી અથ તે 'નમ' ૨૯૧
તત્ત્વવિનિશ્ચય માટે નમવાદની ઉપયોગિતા ૨૯૨
૪. આત્મામા સત નમની અદ્વિત પદ્માર્થ ધરના ૨૯૪-૨૯૬

આશ્રમ પરિચય : ૩૦૧-૩૧૫

કારણ યોગ કાર્યસિદ્ધિ : નિમિત્ત અને ઉપાદાન

૧. પુરુષાર્થનું પ્રાધાન્ય : કર્તા અને ચાક કારણ ૩૦૨-૩૦૫
૨. ઉપાદાન અને નિમિત્ત : નિમિત્તનો પરમ ઉપકાર ૩૦૬-૩૧૦
૩. ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિ ૩૧૦-૩૧૪
નિગલમન અધ્યાત્મ ચિંતાનના ભવસ્થાનો ૩૧૧

વિભાગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	ભક્તિમય અધ્યાત્મથી સહજ અધ્યાત્મ દશા	૩૧૨
	‘પણ કારણવિણ કારણ સાધિયે, એ નિજમત ઉ-માદ’	૩૧૩
	નવમ પરિચ્છેદ :	૩૧૫-૩૩૨
	અગમ અનૂપ પ્રભુસેવા અને છેવટની પ્રાર્થના	
૧.	પથાદ્ ભૂમિકાનું દિગ્દર્શન : દિવ્ય જિન માર્ગ દર્શન	૩૧૬-૩૨૩
	લોકોત્તર દેવ : લોકોત્તર માર્ગ	૩૧૬
	આદ્યદષ્ટિ અને યોગદષ્ટિ : દિવ્ય દષ્ટા યોગીશ્વરો	૩૧૭
	આત્મ નિરીક્ષણ-Introspection	૩૨૦
	અપુનર્નિધિક્ષી માંડી માર્ગનો અધિકારી	૩૨૧
૨.	‘સુગંધ સુગમ કરી સેવન આદરે’	૩૨૩-૩૨૮
	પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પણ વિકટ અને દુર્ગમ	૩૨૩
	‘કપટ રહિત થઈ આત્મ અરપણા’	૩૨૫
	સુગંધપણાના આવિષ્કાર :	
	વિષ-મૃગ અનુદાન અને અનનુદાન	૩૨૬
૩.	‘સેવન અગમ અનૂપ’ : છેવટની પ્રાર્થના	૩૨૮-૩૩૨
	દ્રવ્ય-ભાવસેવા	૩૨૯
	‘દેખો કદામિત સેવક યાચના’	૩૩૧
	પરિશિષ્ટ .	૩૩૩-૩૪૩
	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી ઋષભજિન સ્તવન વિવેચન	

આ ગ્રંથમાં અવતરણુ લીધેલાં ગ્રંથોની સૂચિ

અર્થકર્તા

ગ્રંથો

આનંદધનજી

દુરિભદ્રસુરિ

આનંદધન યોગીશી, આનંદધન પદ
યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગગિન્દુ, યોગ-
વિશિષ્ટ, સંબોધ પ્રકરણ, અષ્ટક,
પંચાશક, ષોડશક, લક્ષિતવિસ્તરક,
ધર્મગિન્દુ, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય.

સમયસાર, પ્રવચનસાર, અષ્ટપ્રાશ્ન

દેવચંદ્ર યોગીશી

સન્મતિતર્ક, કલ્યાણમંદિર

કુંદકુંદાચાર્ય

દેવચંદ્રજી

સિદ્ધસેન દિવાકર

નગસિદ્ધ મહેતા, કબીર, પ્રીતમજી બાજનો-પદો

સમંતભદ્રાચાર્ય

મશેાવિગયજી

જીકર્ણ સ્વયંભૂતોત્તર, આપ્તમીમાંસા

મશેાવિગય યોગીશી, સાડા ત્રણસો ગાથા
સ્તવન, સવાસો ગાથા સ્તવન, યોગદષ્ટિ-
સંગ્રહ, ક્ષત્રિંશત ક્ષત્રિંશિકા, અધ્યાત્મ-
સાર, અધ્યાત્મોપનિષદ, ઉપદેશ રહસ્ય
‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’, આત્મસિદ્ધિ, મોક્ષમાળા

આચાર્ય સુત, સુતકૃતાંગ

પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય, સમયસાર કળશ

પદાવલી

પદ્યનંદિ જયવિજયતિલકા

સાનાર્ણવ

સમાધિશતક

સ્મૃતિ

આપણો ધર્મ

યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન, યોગદષ્ટિ
કળશ કાવ્ય, પ્રનાયોધ મોક્ષમાળા

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આર્થ (જિનાગમ)

અમૃતચંદ્રાચાર્ય

ચિત્તાનંદજી

પદ્યનંદિઆચાર્ય

શુભચંદ્રાચાર્ય

પૂન્યપાદ સ્વામી

મહાકવિ ધનપાલ

પ્રો. આનંદશંકર કુવ

દૉ. ભગવંતદાસ મ. મહેતા

દિવ્યાત્માઓની પ્રાર્થના પ્રસાદી

વારંવાર જિનરાજ ! તુજ પદ સેવા હો હોજો નિર્મળી;
તુજ શાસન અનુભવિ, વાસન ભાસન હો તરવરમણુ વળી.

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

કઇયેં હો પ્રભુ ! કઇયેં મ દેશો છેક,
દેજો હો પ્રભુ ! દેજો સુખ દરિશણુ તણોજી.

—શ્રી યશોવિજયજી.

હો પરમ કૃપાળુ દેવ ! x x આપની પરમ ભક્તિ
અને વીતરાગ પુરુષના મૂળ ધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને
વિષે ભવપર્યંત અખંડ જાગૃત રહો એટલું માણું છું તે
સદ્ગુણ ધાઓ ! ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનપર આગળ કહિયે રે,
સમય ચરણુ સેવા શુદ્ધ દેજો, જિમ આનંદધન લહિયે રે.

ષડ દરિશન જિન અંગ ભણીજો.—શ્રી આનંદધનજી.

આનંદઘનજીનું દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન

લેખક :—

ડૉ. ભગવાનદાસ મનાસુખભાઈ મહેતા,

એમ. ખી. ખી. એસ.
૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ ૭.

[શ્રી આનંદઘનજીના દ્વિતીય સ્તવન પર
'આનંદઘનજીનું દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન'
એ શીર્ષક એક વિવેચન ગણિત લેખમાળા
આ લેખકે 'શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ'માં
(પૃ. ૬૦ થી ૬૩, સં. ૨૦૦૦ થી ૨૦૦૩) લખી
હતી. કૃતશઃ બાવીશ લેખાંકોમાં છપાયેલી તે
લેખમાળા અત્રે અધાકારે રમૂ કરવામાં આવી છે.]

મહર્ષિ આનંદધનજી પ્રણીત દ્વિતીય શ્રી અજિત જિન સ્તવન

પથડો નિહાળું રે બીજા જિન તથો રે,
અજિત અજિત ગુણધામ;
જે તે છત્યારે તિથે હું છતિયો રે,
પુરુષ કિશ્યું મુજ નામ ?...પથડો ૧.

ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતાં રે,
ભૂદયો સયલ સંસાર;
જિથે નયણે કરી મારગ જોગે રે,
નયણ તે દિવ્ય વિચાર...પથડો ૨.

પુરુષ પરપર અગુભવ જોવતાં રે,
અધોઅધ પસાય;
વસ્તુ વિચારે રે જો આગમ કરી રે,
અગ્ર ધરણ નહીં ઠાય...પથડો ૩.

તર્ક વિચારે રે વાદ પરપરા રે,
પાગ ન પાડોએ કોય;
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે,
તે વિરલા જગ જોય...પથડો ૪.

વસ્તુ વિચારે રે દિવ્ય નયણ તથો રે,
વિરહ પડયો નિરંધાર;
તરતમ જોગે રે તરતમ વાસના રે,
વાસિત બોધ આધાર ..પથડો ૫.

કાળસન્ધિ લાહી પંથ નિહાળશું રે
એ આશા અવલંબ;
એ જન છવે રે જિનજી ! જાગુજો રે,
આનંદધન મત એવ ..પથડો ૬.

આનંદધનજનું દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન

દશ્ય પહેલું : ‘પંથડા’ની શોધમાં

[કોઈ એક ‘અવધૂત’ યોગિરાજ ધૂનમાં ને ધૂનમાં ચાલ્યા જાય છે. ‘પંથડો પંથડો’ એવું રટતા જાય છે. તેની નિઃસર્ગગંભીર સુપ્રસન્ન સૌમ્ય સુખમુદ્રા પર પણ એક પ્રકારની વ્યથતા છવાઈ રહી જણાય છે. કોઈ ખોવાઈ ગયેલી ‘વસ્તુ’ની શોધમાં તે પડ્યા હોય, પણ તે વસ્તુ ક્યાંય જડતી ન હોય એવું તેના ઇંગિતાકાર પરથી, સુખ પર તરી આવતા ભાવ પરથી જણાય છે. ‘પંથડો’ નામની કોઈ અત્યંત વહાલી વસ્તુનો ‘વિરહ’ તેને પડ્યો હોય, એમ તે શબ્દના તેના પુનઃ પુનઃ રટનથી-ધૂનથી સૂચિત થાય છે. ચોતરફ તે ચકળવકળ ચક્ર ફેરવી રહ્યા છે છતાં કોઈ દિશામાં તે પંથડો કેમે કરીને તેની નજરે ચડતો નથી, એટલે તે પંથડા માટેની તેની વ્યાકુલતા કષ્ટે કષ્ટે વધતી જાય છે.]

આવા તે અવધૂત ચાલ્યા જાય છે ત્યાં રસ્તામાં તેને કોઈ વટેમાર્ગનો લેટો થાય છે. તે તેની વ્યથ વ્યાકુલ દશા જોઈ સદ્ભાવથી પૂછે છે કે-હે મસ્તરાજ ! તમે આમ બેમાકળા કેમ બની ગયા છો ? તમારું શું ખોવાઈ ગયું છે ? આ ચારે તરફ શું શોધો છો ? ને આ ‘પંથડો પંથડો’ શું બોલો છો ?

. એટલે તે મસ્તરાજ બોલી ઉઠે છે—

“ પંથડો નિહાળું રે ધીજા જિનતણો રે,
પંથડો નિહાળું રે ધીજા જિનતણો રે. ”

હે ભાઈ ! હું તો ધીજા જિનના પંથડાની શોધમાં પડ્યો છું. મારો પંથડો, વહાલો પંથ, પ્રિય માર્ગ હું શોધી રહ્યો છું. જિનનો-વીતરાગનો માર્ગ-પંથ મને પરમ પ્રિય છે, તે હું ખોળી રહ્યો છું, પણ મને તે ક્યાંય ગોત્યો નહોતો. આરે તરફ નજર ફેરવું છું, પણ ક્યાંય એનો પત્તો ખાતો નથી. તમે કાંઈ તેની ભાજ આપી શકો એમ હો તો કહો.

વટેમાર્ગુ—આપ કાંઈ તે માર્ગની નિશાની આપો તો ખબર પડે. એમ તો અહીં અનેક માર્ગ છે તેમાં તમે કયો માર્ગ શોધો છો તેની નિશાની વિના કેમ ખતાવાય ? માટે કાંઈ એંધાણ આપો તો સમજણ પડે.

મસ્તરાજ—હું તો ધીજા અજિત જિનનો-વીતરાગનો માર્ગ શોધું છું, ને હ્યો તેની નિશાની જતાવું. એ અજિત જિનનો માર્ગ અજિત (શગદ્વેષાદિ દોષથી અજિત-નહિ જતાયેલો) ને શુણ્ણું ધામ છે; નિર્દોષ ને શુણ્ણધામ એવા તે માર્ગને હું શોધું છું. આ એંધાણવાળો માર્ગ તમને ક્યાંય નજરે ચડ્યો હોય તો જતાવો, નહિ તો ધ્યુ. એમ કહીને પુત્ર મધુર સ્વરે લલકારે છે:

“ પંથડો નિહાળું રે ધીજા જિનતણો રે,
અજિત અજિત શુણ્ણધામ. ”

વટેમાર્ગુ—અહોહો ! એમાં તે શું છે ? પલે એ માર્ગ રહ્યો, એ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. અજિત અજિત માર્ગ આપ્યા

અને પોતે અજિત થઈ નિર્દોષ ને ગુણધામ બન્યા, તેને પગલે પગલે ચાલ્યા જાયો. અજિત જિનના સાચા ‘અનુયાયી’ બની જાયો. અજિત રાગદ્વેષાદિથી અજિત છે તેમ તમે પણ રાગદ્વેષાદિથી અજિત બની જાયો, એટલે તમે પણ અજિત થઈ નિર્દોષ ને ગુણધામ બનશો. આમ ‘પંથડો પંથડો’ કર્યા કરવાથી શું ? માર્ગે પડો ! ચાલવા માંડો !

મસ્તરાજ—(વ્યંગમાં) અરે ભણા બાઈ ! વાતો કરવી સહેલી છે. પણ અંતરાત્મા તો ભાવે છે કે—મારામાં તો તેવી જોઈતી ત્રેવડ નથી. જે અજિતે જીત્યા છે તેને જીતવાની મારી પૂરેપૂરી તાકાત હજી દેખાતી નથી બિલટા તેણે (રાગાદિએ) મને જીતી લીધા છે. ખરેખર ! હું તો પુરુષ જ નથી, મને ‘પુરુષ’ નામ જ ઘટતું નથી, કારણ કે ‘મરદ’ હોય તે દુશ્મનને હાથે માર ખાઈ—મ્હાત થઈ ઊંચી ચડે એમ બને નહિ. સાચો પુરુષ હોય તે તો શત્રુઓનો નાશ કરી નાંખે. પણ હું તો તેવો ‘પુરુષ’ નથી, એટલે તે અજિતના માર્ગે ચાલવા સમર્થ નથી

“ જે તે જિત્યા રે, તિણે હું જિતિયો રે,

પુરુષ કિશ્યું મુજ નામ ?

પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણે રે ” ૧.

વળી તમે જે કહ્યું કે તે ૥ પગલે પગલે ચાલ્યા જાયો, પણ તેના પગલાં જ દેખાતા નથી તો કેવી રીતે ચાલવા માંડવું ? ખરેખર ! હું તો મુંઝાઈ ગયો છું !

૧. 'ચરમ નયાણુ કરી મારગ જોવતો રે.
ભૂલ્યો અચલ મંસાર'

વટેમાગું—અરે ભદ્ર પુરુષ ! તમે આમ શું કહો છો ? પછે આ માર્ગ દેખાય, ત્યાં આટલા બધા માણસો તે માર્ગે ચાલી રહ્યા છે તે શું તમારી નજરે નથી ચડતા ? તે શું તમારી ગણતરીમાં આવતા નથી ? તેનું શું તમને લેખુ નથી ? જુઓ ! આ પછે સફેદ કપડાવાળા, હાથમા દંડવાળા, મુખવસ્ત્રિકા ધરતા મહાનુભાવ મનુષ્યોનું ટોળું ચાલ્યું જાય છે ! આ પેલી તરફ દિશાનું વસ્ત્ર પરિધાન કરતા, કરમા કમડળ પકડી મધૂરપિચ્છ હલાવતા મહાજનોનું જૂથ ચાલ્યું જાય છે ! અને તેમના સમ્રદાયના અનુસારે ચાલ્યા જતા આ મોટી પાઘડીવાળા, આ ઉગ્ગવલ વસ્ત્ર પહેરેલા, 'જય જિનેશ્વર ! જય જિનેશ્વર ! જિનશાસનનો જય હો ! જિનશાસનનો જય હો !' એમ મુખેથી બોલતા ને 'ધામધૂમની ધમાધમ' મચાવતા સફળહૃદયો ને આ સજારીઓનો આવડો મોટો સમુદાય પણ શું તમારી નજરે ચડતો નથી ? આ તે કેવું આશ્ચર્ય ? આ બધા શું જિનના માર્ગે—જિનના પગલે નથી ચાલી રહ્યા ? એ બધા તો દાવો કરે છે કે—અમે જિનમાર્ગે જઈએ છીએ, અમે જિનમાર્ગને 'અનુસરીએ' છીએ, અમે જિનમાર્ગના 'અનુયાયી' છીએ શું એ બધા ખોટા હશે ? ખોટું કરતા હશે ? માટે તમારું રૂઢાપણ છોડી દઈ એ માર્ગે ચાલવા માટે

એટલે અવધૂત ખડખડાટ હસી પડ્યા ને દાણવાર મીન રહી બોલ્યા—ભાઈ ! તમે પણ બલ માણસ જણાઓ છો, તદ્દન મુગ્ધ લાગો છો ! 'આધળે ચમંચનુધી માર્ગ દેખના બાન બૂલેસો લોક તમે જવળ આપો છો કાર્ક ! મારે કહેવાનો 'આશય' તમે

સમજ્યા નથી તમે જે કહ્યું તે કોઈ અપેક્ષાએ સાચું હોય તો પણ મુખ્યત્વે ત્રાયે તમે જે કહ્યો છે તે તો સ્વૂપ માર્ગ છે, બાહ્ય માર્ગ છે, દ્રવ્ય માર્ગ છે. ‘ચર્મચક્ષુથી’ જે તે માર્ગ દેખાતો હોત તો આ બધી માથાકોડ શાને કરત? આખો સંસાર ચર્મચક્ષુથી માર્ગને જોતાં ગોથું ખાઈ ગયો છે; બાહ્ય-સ્પૂળ દૃષ્ટિથી એ માર્ગને અવલોકવા જતાં ભૂલાવામાં પડી ગયો છે! તમે પણ એવું ગોથું ખાઈ ગયા છો! અરે! હું પણ પહેલાં તો એવું જ ગોથું ખાઈ ગયેલો; હું પણ અત્યાર સુધી ‘ચર્મચક્ષુ’—આંખો ફાડી ફાડીને માર્ગ જોયા કરતો હતો, પણ મને ક્યાંય તે દેખાયો નહિ; માર્ગ તો શું, માર્ગનો પકડાયો પણ દેખાયો નહિ. વળી તમે જે તે તે સંપ્રદાય વગેરેની વાત કરી તેમાં પણ કંઈ માલ નથી. એ માર્ગ કંઈ ‘વાડામાં’ પૂરાઈ ગયો નથી! એવડો મોટો વિશાળ માર્ગ કંઈ નાના સાંકડા ‘ચીલા’માં સમાય ખરો? અને બહિર્દૃષ્ટિથી લોકો જે ‘માર્ગ માર્ગ’ માની બેઠા છે તે કંઈ માર્ગ નથી, કારણકે તે માર્ગ તો અંતરંગ માર્ગ છે, બહિરંગ માર્ગ નથી. ધૂળ, માટી, પથ્થર વગેરેનો બનેલો માર્ગ હોય તે ચર્મચક્ષુએ દેખાય, પણ આ કંઈ તેવો માર્ગ નથી કે ચર્મચક્ષુએ દેખી શકાય. આમ અંતરંગ માર્ગને બહિરંગ માર્ગ માની લઈ આખો સંસાર (લોક) ભૂલાવો ખાઈ ગયો છે; એ બધો માર્ગ માની બેઠો છે, તે તો ત્રાયે ગિચ્ચાલિમાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. ખરો માર્ગ આઘ્યાત્મિક જ છે, અને તે જ માર્ગ હું શોધું છું. એમ કહીને યોગિરાજ ધૂન લગાવે છે—

“ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતો રે,
ભૂલ્યો ચકલ સંસાર.”

વટેમાગુ—મહારાજ ! આપે આ બધું ગૃહાર્થમાં કહ્યું, પણ મને તેમાં કંઈ સમજણ પડી નહિ, માટે કૃપા કરી ફેડ પાડીને ખુલાસાથી કંઈ વાત કરો તો સમજણ પડે. આપ જેવા અગમ જોગી તો ‘સમ’માં થોડા શબ્દ કહી નાંખે, પણ અમારા જેવા પ્રાકૃત જનને એમાં શી ગમ પડે ?

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! તારે જિજ્ઞાસા છે તો હે સાંભળ, તને રહસ્યવાર્તા કહું છું. પણ આ કથની લાંબી છે ને વિસ્તારથી કથના બેસું તો મહાગ્રંથ બરાબર તેટલી છે, તો પણ સક્ષેપમાં તને સારભૂત કહી બનાવું છું ચાલ પેલા નઢીતટ પરના એકાંત શાંત સ્થળમાં, ત્યાં હું કહું તે સ્થિરતાથી શાંત ચિત્તે શ્રવણ કરી તું મનન કરજે.

૨. ‘મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે’

(બંને એકાંત શાંત સ્થળે બેસે છે. યોગિરાજના મુખારવિદ પર ફેઈ અદ્ભુત પ્રસન્નતા, અદ્ભુત ગંભીરતા, અદ્ભુત સ્વરથતા છવાઈ રહેલ છે. યોગિરાજ પોતાની નિસર્ગ-મધુર, પરમાર્થ-ગંભીર, માર્દવ-આર્દ્રવલરી પરમ અમૃતવાણીમાં પોતાનું વક્તવ્ય આગળ ચલાવે છે-)

હે આત્મજંધુ ! પ્રથમ તો એ વિચારવું ઘટે છે કે જિનમાર્ગ એટલે શું ? તે બાહ્ય માર્ગ છે કે અણ્યંતર માર્ગ છે ? તે દ્રવ્યમાર્ગ છે કે લાવમાર્ગ છે ? તે વ્યવહારમાર્ગ છે કે નિશ્ચય-માર્ગ છે ? તે સંસાર માર્ગ છે કે કે મોક્ષમાર્ગ છે ? જિન-

જિનનો મૂળ માર્ગ:

પરમાર્થ માર્ગ

માર્ગ એટલે જિન-વીતરાગ જે માર્ગે ગયા તે માર્ગ અને તે વીતરાગ માર્ગે તો મોક્ષનો છે. સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન એવા શુદ્ધ આત્માનું સમ્યગ્દર્શન, શુદ્ધ આત્માનું સમ્યગ્જ્ઞાન, શુદ્ધ આત્માનું સમ્યક્ચારિત્ર-એ ત્રણેની અલેહ એકતા આત્મામાં પરિણ-માવી, ભગવાન શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામ્યા. એટલે શુદ્ધ આત્મદર્શન, આત્મજ્ઞાન ને આત્મચારિત્રની અલેહ એકતા સાધવી એ જિનનો મૂળ માર્ગ છે આમ આ જિનનો મૂળ માર્ગ તો કેવળ આત્મપરિણતિરૂપ હોઈ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક માર્ગ છે, પરમાર્થ માર્ગ છે, નિશ્ચય માર્ગ છે. ભાવ માર્ગ છે; અંતરંગ માર્ગ છે, બહિરંગ માર્ગ નથી. આ વસ્તુતત્ત્વ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે, થાય છે કે થશે તે આ જિનના મૂળ પરમાર્થ માર્ગે પ્રયાણ કરીને જ-એમ સર્વ જ્ઞાની સતપુરુષોનો પરમ નિશ્ચય છે. ગમે તે હેયમાં, ગમે તે કાળમાં એ જ એક ત્રિકલકાળાધિત મોક્ષ-માર્ગ છે, એમ નિશ્ચય નિશ્ચયસિદ્ધાંત સ્થિત છે. આમ શુદ્ધ આત્માને જાણવો, શ્રદ્ધવો ને આચરવો એ જ એક સનાતન નિશ્ચય સાધ્ય છે, દ્યેય છે, લક્ષ્ય છે.

તો પછી આ વ્યવહાર માર્ગનું નિરૂપણ શા માટે કરવામાં આવ્યું હતું? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે. તે વ્યવ-

હાર માર્ગ પણ પરમાર્થનું

વ્યવહાર માર્ગનું ઉપકારી જ પ્રતિપાદન કરવા માટે,

પ્રયોજન

પરમાર્થ સમજાવવા માટે

જ પ્રરૂપવામાં આવ્યો છે,

પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્ય પ્રત્યે જ છવનું લક્ષ દોરવા માટે જોધવામાં આવ્યો છે. મ્લેચ્છને સમજાવવા માટે જેમ મ્લેચ્છ ભાષાનો પ્રયોગ કરવો પડે, તેમ પરમાર્થથી અનભિજ્ઞ છવને પરમાર્થ પમાડવા માટે વ્યવહારનો ઉપયોગ આવશ્યક છે. એટલે જ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-“જે નિશ્ચયને-પરમાર્થને છેદે છે, ઉત્થાપે છે, તે તત્ત્વને છેદે છે; અને જે વ્યવહારને છેદે છે તે તીર્થને ઉત્થાપે છે.” પણ આ એક વાત ભૂલવા જેવી નથી કે પરમાર્થ જ સાધ્ય છે, વ્યવહાર સાધ્ય નથી, વ્યવહાર તો સાધન છે, પરમાર્થરૂપ લક્ષ્યનો લક્ષ કરાવવા માટે જ વ્યવહારની ઉપયોગિતા છે. વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પણ કરીને આત્માને સ્વરૂપ પર પુનઃ આરોપવા માટે છે, સ્વરૂપ પર પુનઃ આરૂઢ કરવા માટે છે; કારણ કે સ્વરૂપબ્રહ્મ થવાથી જ આત્માનું સંસારપરિબ્રમણ થતું છે. માટે સમસ્ત વ્યવહારનું પણ પ્રથમ ને એક જ પ્રયોજન આત્માને પુનઃ સ્વરૂપમાં આણી ‘નિજ ઘર’ પધરાવવાનું છે. અને પછી વ્યવહાર રતનત્રયી દ્વારા આ સ્વરૂપઆરોપણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા-નિજ ‘પદ’ પ્રાપ્ત કરી, છવ નિશ્ચય રતનત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક-સાધુ બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને-દશાઓને સ્પર્શતો સ્પર્શતો મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતો જાય છે, અને છેવટે આત્મશુદ્ધિની પરમ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી તે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે-સિદ્ધ બને છે.

* “જદ્ મિળમય પવજદ તા મા વવહારણિચ્છદ મુયદ ।

એગેણ વિના હિજ્જદ તિત્થ બળેણ રણ તદ્વ ॥”

આમ નિશ્ચય-વ્યવહારનો પરસ્પર સાપેક્ષ સંબંધ છે. તેમાં પરમાર્થ ભૂતાર્થ છે, વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે. પરમાર્થ તે પરમાર્થ છે, વ્યવહાર તે વ્યવહાર. પરમાર્થ-વ્યવહારનો સાપેક્ષ સંબંધ છે. પરમાર્થ તે વ્યવહાર નથી, વ્યવહાર તે પરમાર્થ નથી. વ્યવહારના આલંબન સાધનથી પરમાર્થ પ્રત્યે આવી, જે પરમાર્થને પરમાર્થરૂપે આરાધે છે તે મોક્ષપામે છે. જે વ્યવહારને જ પરમાર્થ માની બેસી વ્યવહારના કુંડાળામાં જ ગોળ ગોળ ફર્યા કરે છે, તે સંસારના કુંડાળામાં પણ ફર્યા કરે છે. સંક્ષેપમાં આ જિનના મોક્ષમાર્ગની વ્યવસ્થા છે. તાત્પર્ય એ કે-જે જિનના મૂળ પરમાર્થમાર્ગમાં વર્તે છે તે સાક્ષાત્ જિનમાર્ગમાં છે, તે મૂલ માર્ગનો સતત લક્ષ રાખી સફળ વ્યવહાર તેની સાધના પ્રત્યે પ્રવર્તાવે છે, તે જિનમાર્ગાનુસારી છે; અને જે વ્યવહારને જ પરમાર્થ માની તેને જ આરાધ્યા કરે છે તે જિનમાર્ગથી બાદ્ય છે.

આ ઉપરથી સામભૂત સુક્ત પક્ષ આ છે કે-જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને ત્યજી ‘ પરસ્પર તીવ્ર મૈત્રી કરાવી,’ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન ને રાગદ્વેષગ્રહિત નિષ્કેષાય શુદ્ધ જ્ઞાન ક્રિયાનો સુમેળ આત્મપરિણતિરૂપ ક્રિયાનો સુમેળ આરાધના અને વિરાધના સાધવો, એ જ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિનો પરમ ઉપાય છે. એટલે કે પરપરિણતિને ત્યજવી ને આત્મપરિણતિને ભજવી તે મોક્ષમાર્ગની આરાધના છે; પરપરિણતિને ભજવી ને આત્મપરિણતિને ત્યજવી તે મોક્ષમાર્ગની વિરાધના

છે. પરપરિણતિ ત્યજી આત્મપરિણતિને ભગ્નનારો જીવ આરાધક છે, આત્મપરિણતિ ત્યજી પરપરિણતિ ભગ્નનારો જીવ વિરાધક છે. પરપરિણતિને ભજો છે તે જીવ પરવસ્તુનો ચોર હોઈ અપરાધી દંડપાત્ર છે; પરપરિણતિને ત્યજો છે તે જીવ નિરપરાધી હોઈ દંડપાત્ર નથી. જેટલે અંશે નિરપરાધી તેટલે અંશે આરાધક, જેટલે અંશે અપરાધી તેટલે અંશે વિરાધક આ પ્રમાણે જિનમાર્ગની ત્રિકાલાભાધિત શાશ્વત સ્થિતિ છે, ને આ જ વસ્તુજ્ઞાનની રહસ્ય ચાવી છે.

આમ જિનનો મોક્ષમાર્ગ તો સીધામાં સીધો, સરલમાં સરલ, ઝગઝગમાં ઝગઝગ, સાદામાં સાદો, ટૂંકામાં ટૂંકો ને ચોખ્ખામાં ચોખ્ખો છે. એમાં કંઈ વિસંવાદ નથી, એમાં કંઈ ગોટાળો નથી. નિશ્ચય વ્યવહારનો સમન્વય ગોટાળો ને વિસંવાદ તો તેના અનુયાયી કહેવાતા લોકોએ જાણે

કર્યો છે. આ લોકો મૂળ માર્ગને પ્રાયઃ વિસરી ગયા છે, ને પાંડવાને પકડી બેસી બાહ્ય કૂટારો મૂળ વધારી દઈને મૂળ માર્ગથી લાગે બાહ્ય દૂર પડ્યા છે. નિશ્ચય-વ્યવહારનો યથાયોગ્ય સમન્વય કરતાં તેમને આવડતો નથી, એટલે એકાંત પક્ષને પકડી બેસી તેઓ મોર્ગબ્રહ્મ થાય છે. કારણ કે જે વ્યવહારને છોડી દઈને યથાયોગ્ય આત્મદશા વિના કેવળ નિશ્ચયને જ ગ્રહે છે, તે સાધન વિના નિશ્ચયરૂપ સાધ્યને સાધશે શી રીતે ? તે તો જ્ઞાનદશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દે છે, એટલે તે ઉશયબ્રહ્મ થાય છે. જે નિશ્ચયને છોડી કેવળ વ્યવહારને જ વળગ્યા રહે છે, વ્યવહારરૂપ સાધનને સાધ્ય માને ને

લાકડાના ઘોડાને સાચો ઘોડો માને છે, ‘સિંહ’ કહેવાતા બિલાડાને સાચો સિંહ માને છે, તે તો વ્યવહારના વર્તુલમાં જ ભમ્યા કરે છે. તે મધ્યગિન્દુરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્યને ચૂકી જઈ અનંત પરિભ્રમણમાં જ ભમ્યા કરે છે. પણ સર્વ વ્યવહારસાધનને એક નિશ્ચયરૂપ મધ્યગિન્દુના લક્ષ્ય પ્રત્યે-સાધ્ય પ્રત્યે જે દોરી જાય છે, તે જ નિશ્ચયરૂપ આત્મવસ્તુની સિદ્ધિ કરે છે, તે જ પરમાર્થરૂપ મોક્ષમાર્ગને પામે છે, તે જ સિદ્ધિ બની કૃતકૃત્ય થાય છે. આમ યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિનું તેમને જ્ઞાન નહિં હોવાથી તેઓ માર્ગને ખામતા નથી.

મને તે પરમાત્મા પ્રત્યે પરમ પ્રીતિ-લક્ષિત જાગી છે. તે પરમ પ્રીતિના પ્રભાવે મારો કંઈક અંતરાત્મામાં પ્રવેશ થતાં,

મને તે પરમાત્માના સર્વાંગસુંદર
‘હાજને છંદી મૂળને મૂળ માર્ગનું’ કંઈક દર્શન થયું છે.
વળગે’ અહો ! કેવો સુંદર, સરસ, નિર્મલ
માર્ગ ! પણ અહીં બહાર નજર

ફેરવું છું તો તેની આસપાસ અનંત જાળા બાજી ગયા છે, અનંત થર જામી ગયા છે, તે મૂળમાર્ગનું જ્ઞાન ક્યાંય દેખાતું નથી, માત્ર પાંદડાં કે શંખળાં પકડીને લોકો કૃતકૃત્યતા માની બેસા છે ! એટલે મારા આત્મામાં સ્વાભાવિક સંશ્લેષ થયો કે આવો પરમ સુંદર માર્ગ છતાં આ લોકો તેનું જ્ઞાન કેમ ભૂલી ગયા હશે ? આમ તે માર્ગ પરના પરમ પ્રેમથી મારા આત્મામાં તીવ્ર બેદનું સંવેદન થયું, જેથી સ્વાભાવિક અંતરોદ્ગાર સહજ નીકળી પડ્યા કે:—

“ પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે,
પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે.”

આ ઉપરથી હે આત્મજનુ ! તું મારો આશય સમજી શક્યો હોઈશ; ઉક્ત દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષ્યમાં રાખી ઉપર જે કહ્યું તેનો વિશેષ વિચાર કરી જોજે, એટલે તારી સર્વ શંકાનું સમાધાન થશે. આ પ્રમાણે કહી યોગિરાજ મૈત્ર રહ્યા.

એટલે તે પચિંક પરમ ભાવોલ્લાસમાં આવી જઈ તે યોગિરાજના ચરણે પડ્યો ને જોલી ઉઠ્યો—મહારાજ !

આપે તો ભારે કરી ! થોડા ‘સાગરવરગંભીર’ યોગી-સાદા શબ્દોમાં આપે આટલું રાજને ભક્ત્યંજલિ બધું રહસ્ય છુપાવ્યું હશે, આટલો બધો આશય ગોપવ્યો હશે, આટલો બધો ‘ધ્વનિ’ રાખ્યો હશે એની મારા જેવા પામરને ખબર નહોતી, એટલે હોઠડાહ્યા થઈ મેં આપને માર્ગ દેખાડવાની ધૃષ્ટતા કરી તેથી જે કંઈ અવિનય થયો હોય તે માટે ક્ષમા કરજો ! ખરેખર, આપ તો ‘સાગરવરગંભીર’ છો, આપનો આશય સમુદ્ર જેવો અગાધ છે, આપ પરમ જ્ઞાની મહાત્મા છો, આપ આચાર્યોના આચાર્ય છો, આપ શુરુઓના શુરુ છો જે પૂર્વે કહી પણ કયાંય સાંભળ્યું નહોતું એવું અપૂર્વ માર્ગરહસ્ય સમજતવી, આપે આ પામર પર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. આપની જિનમાર્ગ અત્યેની અંતરૂદાઝ પણ પરમ અદ્ભુત છે, જિનમાર્ગના સાચા પરમ પ્રભાવક આપ છો, જિનશાસનના સાચા શબ્દગાર આપ છો, યોગિ-રાજ ! વર્તમાન સમાજ વગેરેને અપેક્ષીને આપે જે કંઈ કહ્યું, તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ હું આપના શ્રીમુખે જ શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું

યોગિરાજ—મહાનુભાવ ! આજે સમય બહુ ધક ગયો છે. મારે હજી સ્વાધ્યાય—ધ્યાન આદિમાં પ્રવર્તવાનું છે; માટે આજે રહ્યું છે તેનું મનન કરજે, ને કહે આ સામેના ગિરિશૃંગ પર પુનઃ પ્રાતઃકાળે મળજે, એટલે હું તારી નિજાસાને તૃપ્ત કરીશ.

બહેમાર્ગુ—જેવી આપની આજ્ઞા. (જન્ને પોતપોતાને પંથે પડે છે)

૩. દિવ્ય 'આનંદમય' મૂર્તિનું દર્શન

પથિક પોતાને આવાસે આવ્યો. ત્યાં પહોં તેના મનમાં અવધૂત યોગિરાજનાં વચનામૃતોનું મનન ચાલી રહ્યું હતું. તે આજનો દિવસ ધન્ય ધન્ય યોગિરાજનું શુભદર્શન માનતો હતો. આવા અદ્ભુત મહાત્મા મુનીશ્વરનો આકસ્મિક સમાગમ થયો તે પોતાનો પુર્યોદય સમજતો હતો, તેમજ ચિંતવતો હતો કે—મેં મારી આટલી જીવનયાત્રામાં અનેક શસ્ત્રવિશારદોનો સમાગમ કર્યો હશે, અનેક ન્યાયપારંગત પંડિતોનો પરિચય સાધ્યો હશે, અનેક સાધુસંતોનો સંસર્ગ સેવ્યો હશે, પણ મને કયાંય આ અવધૂતના જેવી ચોખ્ખી, સ્પષ્ટ, નિર્મલ વાત સાંભળવામાં નહોતી આવી. આજે મને અપૂર્વ શાંતિ ઉપજી છે. અહો ! યોગિરાજની કેવી અદ્ભુત આત્મ-સમાધિ ! કેવી તેમની સુપ્રસન્ન આનંદમય મૂર્તિ ! અહો ! એમનું મોન પણ પરમ ઉપદેશ દેતું હતું ! શી એમની મધુર વચનામૃતધારા ! મૌનીંદ્ર પ્રવચનનું એમનું રહસ્યજ્ઞાન

કેવું અગાધ ! એમનો આશય કેટલો ગંભીર ! એમનો બોધ કેવો વિશદ ! કેવો નિર્મલ ! એમનું હૃદય કેવું આર્દ્ર ! કેવું વાત્સલ્યવંત ! હું ખરેખરો ધન્ય કે મને આવા પરમ સંતનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું ક્યારે સવાર પડે ને પુનઃ હું એ મહા-ત્માનાં દર્શન કરી પવન થઈ, તેમજ તેમના શ્રીમુખે ભારી શંકાઓનું સમાધાન પામી માર્ગરહસ્ય જાણું, ઈત્યાદિ ચિંતવતો ચિંતવતો તે થાકીપાકીને શયન કરી ગયો.

રાત્રિના પ્રાંતભાગમાં તેને એક સુંદર સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે કેઈ સભ્ય મૂર્તિ-દિવ્ય પુરુષનાં તેને દર્શન થયાં, ને તેને ઉદ્દેશીને તે જાણે પોકારી રહ્યા.

દિવ્ય આનંદધન હતા : “ઓ સભ્ય પથિક ! જાગ,
મૂર્તિનું દર્શન જાગ ! આ વિષમ ભવમાર્ગમાં
આમ ને આમ તારે કયાં સુધી

જમણું કર્યા કરવું છે ? હે મુસાફર ! આવી ને આવી અનંત રખડપટ્ટી કયાં છતાં તું શું હજી થાક્યો નથી ? હવે તો વિરામ પામ ! અથ્થા ! તું તને પોતાને જ ભૂલી ગયો ! આનાથી મોટું અધેર કયું ? ઓ જાનભૂલા વટેમાર્ગી ! તારી આ ઘોર નિદ્રામાંથી ઊઠ, ઊઠ ! જાગત થા ! જાગત થા ! ‘દષ્ટિ’ ઉઘાડ ! ને નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામવા આ આનંદ-ધનસ્વરૂપ ભગવાન જિનનું દર્શન કર ! દર્શન કર ! આ અનુપમ ગુણધામ આનંદમૂર્તિ પરમાત્માને પ્રેમથી આરાધ, આરાધ ! ચિત્તપ્રસન્નતાથી એની અખડિત પૂજા કરી પૂજન-ફલની પ્રાપ્તિ કર ! કપટ રહિત થઈ આ પરમ પ્રભુનાં ચરણ-કમલમાં સર્વાત્માથી આત્માર્પણ કરી દે ! ને આનંદધનપદની

પ્રાપ્તિ કર!" એવું કહેતાં જ તે દિવ્ય પુરુષ અંતર્ધાન થઈ ગયા.

ત્યાં તે પક્ષીઓના કલરવથી તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ભંગ પડ્યો ને તે જાગી ઊઠ્યો. તેના તન ને મન પ્રકુલ હતાં. આનંદપ્રદ સ્વપ્નની પુમારી હલુ તેને ઊતરી નહોતી. તેની સ્મૃતિ તેને વારંવાર થયા કરતી હતી.

પછી આવશ્યક પ્રાતઃવિધિ ઝટપટ આટોપી લઈ તેણે પૃથ્વી ઉત્સાહથી ગિરિરાજ ભણી પગલાં માંડ્યાં, ત્યારે ગગનમાં દિનમણિને ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. જાલરવિના સોનેરી કિરણો પર્વત પર પડતાં તે જાણે મુવર્ણમય હોય એવો દૂરથી ભાસ આવતો હતો. તેની નેકડમાં એક ખાજુ નાની સરિતા વહી જતી હતી. તળેટીમાં એક સુંદર મંદિર હતું ને આબુમાબુ સહકાર આદિ વૃક્ષોની ઘટ્ટા આવી હતી. પર્વતને કટિપ્રદેશ વિપુલ વનરાજીથી વિરાજ રહ્યો હતો ને તેના શિખર પર દૂર દૂરથી દેવાલયનાં દર્શન થતાં હતાં.

તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી પ્રેરિત થતો તે ભવ્ય જિજ્ઞાસુ પધિક યોગિરાજના દર્શનાર્થે ઉત્કંઠિત થઈ ત્વરાથી ચાલતો ચાલતો તળેટીએ આવી પહોંચ્યો, ને દર્શનને ભાવ ઉપજતાં મંદિરમાં પેઠા. ત્યાં તેને અદ્ભુત દિવ્ય જિનમુદ્રાનાં દર્શન થયાં તે મૂર્તિ જાણે 'અમિય ભરી રચી' હોયની ! સકલ ઉપમાનથી વિલક્ષણ હોઈ, તેને કોઈ ઉપમા ઘટતી નહોતી. તે શાંતસુધારસ ઝીલી રહી હતી ને તેને નિરખતાં ઢેઢે કરીને તૃપ્તિ ઉપજતી નહોતી.

■ અમિય ભરી મૂર્તિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે હોય;
શાંતસુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપ્તિ ન હોય.

વિમલ જિન ! દીઠા લોચણ આજ.” શ્રી આનંદધનજી

તે જિનની પ્રતિકૃતિનાં દર્શન થતાં, તેના સુખમાંથી સહજ ઉદ્ધાર નીકળી પડ્યા કે— અહો ! આની દૃષ્ટિ કેવા

પ્રથમરસમાં નિમગ્ન થયેલી છે !

“અભિયલરી મૂરતિરચીક” આનું સુખકમલ કેવું પ્રસન્ન, શાંત, સૌન્દર્ય છે. નથી દેખાતી આના

ખોળામાં કામિની કે નથી આના હાથમાં હથિયાર ! અહો !

સમલાવલરી એની દાષ્ટ જાણે સમ પરિણામે જગતને દેખી રહી છે ! એની પ્રસન્ન સુખસુદ્રા પરમ ચિત્તપ્રસન્નતા વ્યક્ત

કરી રહી છે ! એની અસંગતા જાણે સર્વ પરલાવની પરિવર્તના પ્રકાશી રહી છે. એના ખુલ્લા ખાલી હાથ જાણે એમ સૂચવી

રહ્યા જ કે અમને હવે આ ચિત્રવિચિત્ર જગત સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી અમે અમારું કામ કરી લીધું છે, હવે અમારે

કંઈ પણ કરવાપણું રહ્યું નથી. અહો ! આવી અદ્ભુત નિર્વિકાર સુદ્રા મેં પૂર્વે કદી પણ દીઠી નહોતી. ખરેખર ! જગતમાં કોઈ

વીતરાગ દેવ હોય તો તે આવા જ ઘટે હું ધન્ય છું, ધન્ય છું કે આવી દિવ્ય મૂર્તિનાં મને દર્શન થયાં એમ મોલતાં તેના

* “પ્રથમરસનિમગ્ન દષ્ટિયુગ્મ પ્રસન્ન, વદનકમલમદ્ કામિનીસપ્તશન્યઃ ।

કરયુગમપિ દક્ષે શશ્વસવચવન્ધ્ય, તદસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્તમેવ ॥”

—મહાકવિ ધનપાલ

“ઉપશમ રસ ભરી, સર્વજન ચંકરી,

મતિં જિનરામની આજ પેખી;

કાન્હે કાર્પનિષ્પતિ અદ્વાન છે,

તિણે જવમજુની બીડ મેડી.”—શ્રી કેવચંદ્રજી

રોમાંચ ઉક્લસિત થયા, તેનો અંતરાનંદ તનમાં નહિં સમાતાં
આનંદાશ્રુધારારૂપે છલકાવા લાગ્યો.

એમ તે પથિક ભાવિતાત્મા થઈને વંદન કરી બહાર
નીકળ્યો. પછી કમે કરીને ઉન્નત ગિરિ પર ચઢતાં ચઢતાં
ઉન્નત ભાવ પર આરૂઢ થવા લાગ્યો.

‘ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ આગલે દિવસે યોગિરાજ પાસેથી
માહરો રે’,
શ્રવણ કરેલી અશ્રુતપૂર્વ રહસ્યવાર્તા
તેના હૃદયમાં રમી રહી હતી, તેના

મનમાં તેનું મનન-અર્પણ આજ્યા કરતું હતું. તેથી ક્ષણે
ક્ષણે તેના ભાવમાં વૃદ્ધિ થવા કરતી હતી, ને તેમાં વળી
તેણે હીકેલા દિવ્ય સ્વપ્ને તથા અફલુત જિનમુદ્રાના ઉર્થને
તો ઓર વધારો કર્યો હતો. તેને શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન પ્રત્યે
પરમ પ્રેમ સ્ફુર્યો હતો, ને તેની શુદ્ધ ચૈતન્ય વૃત્તિએ તે
પરમાત્માને ‘પ્રિયતમ’ તરિકે માન્ય કર્યા હતા. જેમ હમથંતી
હંસદ્વારા નળરાજના ઉત્તમ શુણ્વનું પરોક્ષ વર્ણન સાંભળી
મુગ્ધ થઈ તેને મનથી વરી ચૂકી હતી, તેમ તે ભવ્ય પથિકની
ચૈતના પણ પરોક્ષ રીતે પ્રભુના અનુપમ શુણ્વનું શ્રવણ કરી
તેને અંતરાત્માથી વરી ચૂકી હતી. એટલે જગત્ના કેાઈ પણ
અન્ય પદાર્થ કરતાં અનેકગણો પ્રેમ તેને તે પરમાત્મારૂપ
પતિ પ્રતિ પ્રગટી ચૂક્યો હતો. કારણ કે—

“ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત;
રીઝ્યો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિ અનંત.”

—આનંદધનજી

હવે તેની ચેતના તે ચરમાત્માના સાક્ષાત્ દર્શનને, સાક્ષાત્કારને, સાક્ષાત્ મિલનને ઝંખી રહી હતી જિનનું દર્શન કેમ થાય ? કયે માર્ગે જતાં લગવાનનું દર્શન પ્રાપ્ત થાય ? તે માર્ગ કેવો હશે ? તે આનંદવન લગવાનનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ કેવું હશે ? તે મનમોહન મૂર્તિનું પ્રત્યક્ષ રૂપ દેખવાને હું કયાં લાગ્યશાળી થઈશ ? ઈત્યાદિ જાણવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા, ઉત્કંઠા, તમન્ના તેને ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ બધા પ્રશ્નોનું મને યોગિરાજ પાસેથી સાંગોપાંગ સમાધાન સાંપડશે, એવી દૃઢ પ્રતીતિ તેના અંતરાત્મામાં વસી હતી. એવી વિચાર-ભાવપરંપરામાં નિમગ્ન થતો તે ગિરિશૃંગે આવી પહોંચ્યો.

દશ્ય બીજું :

“ચરમનયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂંડ્યો સયલ સંસાર”

(અંતર્ગત-સમાજની સ્થિતિનો કરુણ ચિતાર)

ત્યાં તો દેવાલયની દિશામાંથી ફરથી સુમધુર સ્વરત્તોના
કર્ણપટમાં અથડાયો—

“ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફલ-કર્ણુ રે, પૂજા અખંડિત એક;

કપટ રહિત-થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધન પદ રેક.

ઝપલા જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે.

પંથડોં નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે, અજિત અજિત શુભધામ;
જે તેં જીત્યા રે તિણે હું જીતિયો રે, પુરુષ ત્રિશ્યું મુજ નામ? પંથ

ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂંડ્યો સયલ સંસાર;

જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર-પંથ

તે સ્વરના અનુસારે તેણે અનુમાન કર્યું કે યોગિરાજ
દેવાલયમાં બિરાજતા હશે, માટે ચાલ, ત્યાં જ જઈને તેમના
સુમધુર કંઠમાંથી નીકળતી બક્ષિતનિર્ભર અમૃત રસવાણીનું
પાન કરું. એમ વિચારી તેણે દેવાલયમાં પ્રવેશ કર્યો, ને
મીનપણે એક બાણુ બોલો રહીને જીએ છે તો યોગિરાજ
પ્રભુમુદ્રા પ્રત્યે સ્થિર એકતાન દષ્ટિ કરી પરમ બાવોડલાસથી
લલકારી રહ્યા હતા કે—

“કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલંબ;

એ જન જીવે રે જિનજી। જાણુએ રે, આનંદધન મત અંબ.

....પંથડોં”

એમ લલકારતાં યોગિરાજ સમાધિમાં લીન થઈ ગયા.

તે પછીકે તો અવધૂતની અફ્સુત, એકતાનતા, ભક્તિ-
તન્મયતા દેખીને દિગ્ગજ જ થઈ ગયો. આવી નિર્વ્યાજ અપૂર્વ

પરા ભક્તિ તેણે કયાંય પણ કદી
યોગિરાજની અફ્સુત દીઠી નહોતી. અધ્યાત્મનિમગ્ન
પરાભક્તિ યોગિરાજ આવા ઉત્તમ કોટિના

ભક્તરાજ હોઈ ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ-અમૃત-
રસની આવી સરસ રસાદ્રંતા નિષ્પન્ન કરી શકતા હશે, આખાદ
જમાવટ કરી શકતા હશે, એ તો એની કલ્પનામાં પણ નહોતું. તેને
અત્યાર સુધી તો જ્યાં ત્યાં દેવાલયાદિમાં ધામધૂમની ધમાલ,
ઠેલાહલ, બેસૂરા રાગડા, નાટકીયાં ગાયનની ઢળનાં નમાઢાં
જોડકણાં આદિ જોવાનું—સાંભળવાનું મળ્યું હતું. આવી અપૂર્વ
શાંતિમય ભક્તિ તેણે કયાંય અનુભવી નહોતી. એટલે યોગિ-
રાજ પ્રત્યેના તેના ભક્તિભાવ ઓર ને ઓર વધતો ચાલ્યો,
ને મોટેથી તેના ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા—‘ધન્ય ! ધન્ય !’

એટલે યોગિરાજ સહજ સમાધિમાંથી બાહ્ય થઈ પાછું
વાળીને જુએ છે તો પચિકને દીઠા. પછી પ્રભુને વંદન કરી
તેઓ બહાર નીકળ્યા. પચિક પણ પ્રભુને પ્રણામ કરી તેમની
પાછળ પાછળ ચાલ્યો. પછી એક વૃક્ષની છાયા તળે વિશુદ્ધ
શિલાપટ્ટ પર યોગિરાજ દૃઢ આસન જમાવીને મૌનપણે બેઠા
પચિકને સંજ્ઞા કરી બેસવાનું કહ્યું, એટલે તે પણ યથોચિત
વિનયોપચાર આચરીને બેઠા.

યોગિરાજનું મૌન પણ અફ્સુત બોધ આપતું હતું. તેમની

નિર્વિકાર વૈરાગ્યભાવ પ્રદર્શક સૌમ્ય મુખમુદ્રા, તેમની અદ્ભુત
 સહજ આત્મસમાધિ હજારો ગ્રંથો
 મુનિનું 'મૌન' ભાષણ કે લાખો વ્યાખ્યાનો કરતાં વધારે
 સચોટ ઉપદેશ આપતી હતી. અરે !
 પાવાણુમયી વીતરાગ જિનમુદ્રા પણ મૌનવાણીથી તેવો જ
 અવાચ્ય અનુપમ બોધ આપે છે, તેથી જ 'જિનપ્રતિમા જિન
 સારખી' એમ કહ્યું હશે, તો પછી આ તો સાક્ષાત્ વીતરાગ મુદ્રા,
 જંગમ ચૈતન્યમૂર્તિ, હોલતું ચાલતું 'ચૈત્ય' તેવો બોધ કેમ
 ન આપે ?

૧. જિનનો સનાતન સંપ્રદાય : એક અખંડ અભેદ મોક્ષમાર્ગ

પછી થોડી વારે પધિક મૌનનો જાંગ કરી વિનયથી
 બોલ્યો. મુનિરાજ ! આપે ગઈકાલે વર્તમાન સમાજ, સંપ્રદાય
 આદિ અંગે મારી જિજ્ઞાસા પરિતોષવાને જણાવ્યું હતું, તો તે
 સંબંધી આપત્રીનું વક્તવ્ય શ્રવણ કરવાનો હું અભિલાષી
 છું કૃપા કરો !

એટલે ધીર-ગંભીર મિષ્ટ વાણીથી યોગીરાજ વધા-હે
 ભદ્ર ! શાંતિથી શ્રવણ કર. બધું ય કહું છું. પણ તે પહેલાં
 એક વાત તને કહી દઉં તે તું

આત્મહિતાર્થે રાગ દ્વેષ સતત લક્ષમાં રાખજે. સંપ્રદાય
 રહિત કથન આદિ અંગે મેં જે કંઈ કહ્યું હોય

કે કહું, તેમાં આ આત્માને કંઈ

દ્વેષભાવ નથી કે રાગભાવ નથી. કેવલ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયથી,
 એકાંત મધ્યસ્થતાથી, શુદ્ધ આશયથી પ્રેરિત આત્મહિતાર્થે

બુદ્ધિથી 'મારું' સમસ્ત કથન છે; કારણ કે આત્મધર્મ સિવાય બીજો કોઈ મારો ધર્મ નથી, ને તે આત્મધર્મને સિદ્ધ કરે તે સિવાય બીજો મારો સંપ્રદાય નથી. એટલે મારો ઉદ્દેશ અન્યથા હોઈ શકે નહિ.

અને 'સંપ્રદાય' એટલે શું ? તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે સત્પુરુષોનો સફળોદય, સફળશુર પરંપરા દ્વારા, સત્શિષ્ય-પાત્ર-પરંપરાને, સમ્યક્પણે પ્રદાન જિનનો સનાતન સંપ્રદાય કરવામાં આવે તે 'સંપ્રદાય'. આમ 'સંપ્રદાય' શબ્દનો મૂળ અર્થ તો પ્રથસ્ત છે, પણ વર્તમાન કાળના લોકોએ તેનો સંકુચિત અર્થ કરી નાંખી, ગચ્છ-વાઘા આદિના આચર્યરૂપે તેની સાંકડી મર્યાદા બાંધી લઈ, તેની ઉદાર ભાવનાને કુંઠિત કરી મૂકી છે. એટલે નાના નાના કુંડળા-નાના નાના વર્તુલો પડી ગયા છે, દોરા-મુકપત્તિ જેવા કે ચોથ-પાંચમ જેવા નમાસા મત લોકોના ઓઠા નીચે ફાંટા પડી ગયા છે, કદાચહો ને સંઘર્ષો વધ્યા છે અને સંઘબળ ઘટ્યું છે.

જો જિનનો કોઈ સનાતન સંપ્રદાય હોય તો તે આ એક જ અખંડ અભેદ સંપ્રદાય છે ને તે અર્વસુમાન્ય છે કે - 'સમ્યગ્-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ', - સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષત્રણી એકતા તે મોક્ષમાર્ગ માર્ગ છે પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અભેદ એકતા આત્મામાં પરિણત કરવી તે મોક્ષમાર્ગ છે. શુદ્ધ આત્માનું સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એટલે કે

શુદ્ધ આત્માને દેખવો, જાણવો ને આચરવો તે જ પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે. આમ મોક્ષમાર્ગ તો આત્માશ્રિત છે, તેમાં દેહાદિ આશ્રિત બાહ્ય લિંગ કારણભૂત નથી, જાતિવેષનો આશ્રય કાર્યકારી નથી. અમુક જાતિવાળાને જ, અમુક વેષવાળાને જ, અમુક લિંગવાળાને જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, એ માન્યતા સર્વથા નિર્મૂળ છે જાતિ-વેષાદિનો ભેદ કે આશ્રય એમાં અકિંચિત્કર છે. જે પરમાર્થથી ઉક્ત મોક્ષમાર્ગને સાધે છે, આત્મામાં પરિણમાવે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે.

આમ સર્વથા નિરાધાર એવા ગજ્ઞ, વાડા, નાના નાના સંપ્રદાય, કદાચકે આદિ કોઈને શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગની ગવેષણામાં જિજ્ઞાસુઓવાનું સ્થાન રહેતું નથી. ગજ્ઞના ભેદ અને કલિકાલનું મોહસામ્રાજ્ય તત્ત્વમાર્ગનો જો વિચાર કરીએ તો એ બધા એક સપાટ પાનાના મહેલની જેમ પડી જાય છે. જ્યાં ગજ્ઞ-વાડા

*“પાસઢિલિંગાણિ ષ ગિહલિંગાણિ ય મહુષ્યચારણિ ।

ષિતુ ષદતિ મૂઢા લિંગમિણ મોક્ષમમ્મો ત્તિ ॥

ળ ટ હોદિ મોક્ષમમ્મો લિંગ જ દેહિણિમ્મમા અરિહા ।

લિંગ મુદ્દતુ વસનળાણચરિત્તાણિ સેયતિ ॥” ઇત્યાદિ.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી સમયસાર

x“જાતિ વેષનો ભેદ નહિ, કલો માર્ગ જો લોય;

સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય.”

શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજીપ્રણીત આત્મસિદ્ધિ

“માવશ્યપદે જાપાગં ઠવેદિ તં ચેવ સાદિ તં ચેય ॥

તત્ત્વેવ વિહર નિષ્ઠય મા વિહરસુ જળદબ્ધેસુ ॥”—શ્રી સમયસાર

આદિના આગ્રહ છે ત્યાં મોક્ષમાર્ગ નથી, ને જ્યાં મોક્ષમાર્ગ છે ત્યાં તેવો આગ્રહ નથી; છતાં જો કેઈ ગજીના લેદ આગ્રહને પકડી રાખતો હોય ને તત્ત્વજ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો કરતો હોય તો તે નિર્વજ્જ લાજતો નથી એમ કહેવું પડશે; કારણ કે તે બન્નેનો કેઈ કાળે મેળ ખાય એમ નથી! ગમ્મછાદિના આગ્રહી તો ઉદરભરણુ આદિ પોતાનું કામ કાઢી લેવા ખાતર, કે સમાજમાં પોતાના માન-પ્રતિષ્ઠા-વર્ચસ્વ બાળવવા ખાતર, કે પોતાની માનેલી લૌકિક મોટાઈને-પોતાના સત્કારપુરસ્કારને હાનિ ન ઉપજે તેની ખાતર, તદ્દન કુદ્ર મતલેદોને-કદાગ્રહોને પોષી રહ્યા છે, સમાજની ક્ષીણતા કરી રહ્યા છે. અક્સોસ ! અક્સોસ ! પણ આ કલિકાળનું સામાન્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે તેમાં મોહનું આવું પ્રાણલ્પ ન હોય તો કયારે હોય ?

“ગમ્મજના લેદ બહુ નયન નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાગે;
ઉદરભરણુાદિ નિજ કાજ કરતાં થકા, મોહ નડિયા કલિકાલ રાગે.
ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચોદમા જિનતણી ચરણુસેવા” —

આનંદધનજી

પરંતુ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સાધનવડે શુદ્ધ આત્મધર્મની સિદ્ધિ કરવી, શુદ્ધ આત્માને પ્રગટ કરવો, એજ ભગવાન જિનેશ્વરનો સનાતન સમ્રદાય એક અખંડ અભેદ છે, તેજ જૈનધર્મ છે, તેજ જિનમાર્ગ છે. મોક્ષમાર્ગ છે. જે વાટે ભગવાન ઋષભદેવજી તર્યા તે જ વાટે ભગવાન મહાવીર દેવ તર્યા છે, તે જ વાટે અન્ય સર્વ કોઈ મોક્ષગામી જીવ

તરશે. આમ ત્રણે કાળમાં મોક્ષમાર્ગ એક અખંડ ને અલોક છે. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ આદિને આશ્રીને બાહ્ય લિંગ તત્ત્વ આદિમાં ભેદ પડે તે ભલે, પણ મૂળમાર્ગ-પરમાર્થમાર્ગ તો ત્રણે કાળમાં એક જ છે, અને તે પરમાર્થને પ્રેરે-સાધ્ય કરે એવો સદ્વ્યવહાર જ સંતજનોને સંભત છે.

એવા શિષ્યસંમત જિનમાર્ગને પરમાર્થથી જેટલે જેટલે અંશે જે જે અનુચરતા હોય તે તે તેટલે તેટલે અંશે જિન માર્ગમાં છે. બાકી બીજા જે તે જિનના ખરેખરા અનુયાયી માર્ગે ચાલવાનો હાવો કરે છે ને ‘ભાવજૈન’ કેવા હોય ? ‘અમે જિનના અનુયાયી છીએ’ એમ કહે છે, તે ભલે બાહ્ય દૃષ્ટિથી તેમ કહેતા હોય વા કહેવાતા હોય, પણ અંતરંગ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ભાવથી, પરમાર્થથી, તત્ત્વથી જે જિનના માર્ગમાં વિચરતા હોય તે જ ખરા અર્થમાં જિનના સાચા અનુયાયી વા ભાવજૈન છે; બાકી તો નામજૈન છે-સંખ્યાપૂરણ માત્ર છે; કારણ કે ‘જૈન’ એ કાંઈ મત-આગ્રહવાચક શબ્દ નથી, પણ તત્ત્વદર્શનવાચક શબ્દ છે. એવા તત્ત્વદર્શનનો અનુયાયી તે જૈન અથવા જિન-વીતરાગનો અનુયાયી તે જૈન.

આવો ‘જૈન’ જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં ન હોય રાગ કે ન હોય દ્વેષ, ન હોય કલેશ કે ન હોય કપાય, ન હોય કલહ કે ન હોય વિસંવાદ, ન હોય ઝઘડા કે ન હોય ટંટાકિસાદ, ન હોય દંડાઢંડી કે ન હોય ગાત્રિપ્રદાન, ન હોય આગ્રહ કે ન હોય અસહિષ્ણુતા; ત્યાં તો કેવળ વિશુદ્ધ આત્મપ્રેમનું વાતાવરણ હોય, શાંતિનું સામ્રાજ્ય હોય, ‘દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ’

હોય, સર્વ જીવપ્રત્યે સમભાવ હોય, સ્યાદ્વાદી સમ્યગ્દષ્ટિની ઉદ્ધાર દષ્ટિવિશાલતા હોય, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પરમ લક્ષિતથી નિર્મલ આરાધના-ઉપાસના હોય

આવા સાચા જિનલક્ષ્ણોના દર્શન વર્તમાન દુષ્કાળમાં દુર્લભ થઈ પડ્યા છે, પારમાર્થિક-આધ્યાત્મિક જિનમાર્ગે પ્રવાસ કરતા આવા મહાનુભાવો કલિકાલ અને દુર્જન વિરલ જણાય છે. તેથી આ માર્ગે અગત્ય ! પ્રાચીન શૂનકાર જેવો થઈ પડ્યો છે કવચિત્ કવચિત્ અંતરે અંતરે અને કોઈ સિંહશિશુ જેવો એકલરોકલ પ્રવાસી નજરે પડે છે, ને તે પણ સંગાથે વિહરનારા સહયોગીઓનો વિરહ વેડતાં પોકારી બેઠે છે કે ‘સોંગૂ કોઈ ન સાથ.’ વળી એવો કોઈ મહાનુભાવ મહાત્મા સંત આ કલિકાળમાં પાડે છે—ભૂલો પડી જાય છે તો તેને બાહ્યદષ્ટિ લોકો—જગતજીવો ઓળખી શકતા નથી, ને પોતાના કાંઠે તેનું માપ કરી તેનો યથેચ્છ લાભ ઉદ્ભવવાને બદલે બિલટા તેને ઉપસર્ગ કરે છે ! જેમ શ્રીખંડકાળમાં તળાવ સૂકાઈ જતાં માછલીઓ એની મેળે ઓછી થઈ ગઈ હોય છે ને રહીસહી હોય તે પણ બગલાની આંચમાંથી છટકી શકે નહિ, બગલા તેને ખી ખી ખાય, તેમ આ *કલિકાળરૂપ

*“કલાવેકઃ સાધુર્ભવતિ વયમપ્યત્ર ભવતે,
સ ચાગ્રાતઃ કુદ્દે વયમઋણૈર્જીવતિ ચિરમ્ ।
અતિપ્રીપ્તે દુષ્પ્રસરસિ વિચરણ્વચ્ચુરતયા,
વકોટનામમે તરણશક્તરી ગચ્છતિ ક્ષિયત્ ॥”

શ્રી પદ્મનાભ પંચવિંશતિકા

ગ્રીષ્મમાં સાચા આત્માર્થી—પરમાર્થરંગી સત્પુરુષોને આ વિભાવ વિરલ છે, ને તેવા વિરલ સત્પુરુષોને પણ ખલજનોરૂપ બગલા-ઓની છિદ્રાન્વેષણરૂપ ચાંચમાંથી છટકવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, દાંલિકા દુર્જનોરૂપ બક-શકતો તેને પીંખી નાંખવા સદા તત્પર રહે છે.

આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં જિનમાર્ગે પ્રવાસ કરવા ને અંતરાત્માથી ઇચ્છતો હોય એવો સત્યતત્ત્વગવેષક સુસ જિજ્ઞાસુ, પરમાર્થપ્રેરક સહકારી બળોના અભાવે એકલતા અનુભવતો સતો, કેમ પોકારી ન જાહે ? કે—

“ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે,

ભૂદયો સયલ સંસાર;

પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે ”

પથિક-યોગિરાજ ! જો આમ આપે કહ્યું તેમ જિન-માર્ગની એકતા સિદ્ધ છે, તો પછી તેના નામે આ ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો કેમ ઝમકતા હશે ? કેમ વિવાદ કરતા હશે ?

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! એ જ મહાખેદની વાર્તા છે. જિનસંપ્રદાયની એકતા તો નિર્વિવાદ છે મૂળ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ

વિચારતાં એ સહજ પ્રતીત થાય

જિનદર્શન તત્ત્વવૃક્ષનું છે; જાડનું મૂળાએક હોય છે, મૂળને

આત્મધર્મ મૂળ પકડીએ તો આખું જાડ હાથમાં

આવે છે; ડાંબળાં—પાંદડાં ભિન્ન

ભિન્ન અનેક હોય છે, તે પકડે છે તેને આખું જાડ હાથમાં

આવતું નથી તેમ જિનદર્શનરૂપ તત્ત્વવૃક્ષનું આત્મ-

ધર્મરૂપx મૂળ જે પકડે છે, તેને આખો માર્ગ હાથમાં આવે છે; જે બાહ્ય સાધન-વ્યવહારના લેહરૂપ ડાંખળાં-પાંદડાં પકડે છે તેને તે હાથમાં આવતો નથી, તે તો પ્રાંતિમાં ભૂત્તા લમે છે ને મિથ્યા જઘડામાં પડે છે, તેવા મતાશ્રહી છવો ઠોઈ કાળે કલ્યાણ પામતા નથી; માટે તેવા મતાશ્રહમાં પડવું આત્માર્થને યોગ્ય નથી.

“પરમારથ પંથ જે વહે, તે રંજે એક તંત રે;

વ્યવહારે લખ જે લહે, તેહના લેહ અનંત રે.

ધરમ પરમ અરનાથનો.

વ્યવહારે લખ દોહિલો, કાંઈ ન આવે હાથ રે;

શુદ્ધનય થાપના સેવતાં, રહે ન દુરિધા સાથ રે.

ધરમ પરમ ” — આનંદઘનજી

વળી સર્વરૂપ આરાધ્ય દેવ જે એક છે, તો તેના આરાધકોમાં કેમ લેહ હોઈ શકે ? વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો

સર્વજ્ઞને માન્ય કરનારા સર્વ કોઈ—

સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અલેહ અને જૈન કે જૈનેતર એક જ સંપ્રદાયના

સર્વ દર્શનની એકતા છે. જેમ કોઈ રાત્રના અશિત,

વિવિધ સ્થાનમાં નિયુક્ત થયેલા,

અનેક નાના-મોટા સેવક-દાસ હોય, પણ તે બધાય

તેના ભૂત્યવર્ગમાં ગણાય છે; તેમ સર્વજ્ઞ પરમાત્મારૂપ સ્વામીને

માનનારા જૈન તો શું—અજૈન પણ—તે એક ભગવાનના જ

સેવક ભક્ત હોઈ, એક જ સનાતન સંપ્રદાયના અનુયાયી છે.

x“તેહ તારૂપ જસનું, આતમધર્મ છે મૂળ;

સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, ધર્મ તે જ અનુકૂળ.”

—મહાત્મવ્રજા શ્રીમદ્ રાજવંદ્યજી

જો આરાધ્ય સર્વજ્ઞ દેવ એક છે, તેના સ્વરૂપમાં ભેદ નથી, અને જો સામાન્યથી સર્વ દર્શનવાદીઓ તેનો સ્વીકાર કરે છે તે તેના વિશેષ સ્વરૂપને તો અસર્વદર્શીઓ બાણતા નથી, તો પછી તે સર્વજ્ઞના આરાધક ભક્તો એક અલેદ સંપ્રદાયના કેમ ન ગણી શકાય વારુ ? સમર્થ યોગાચાર્ય મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ એમ જ ઉદાર વિચાર દર્શાવ્યા છે, તો પછી મત-દર્શનના અધડા શા ? ટંટા શા ? વિસંવાદ શા ?

અરે ! ભગવાન જિનેશ્વરજી દર્શન તો સાગર જેવું છે. જેમ સમસ્ત સરિતાઓ સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે, તેમ ઇતર

દર્શનરૂપ સરિતાઓ જિનશાસનરૂપ સાગરના એક દેશમાં સમાઈ જાય છે—અંતર્ભૂત થઈ જાય છે. પરાધર્મી સંખ્યમાં સો સમાઈ જાય ખરા

કે નહિ ? છએ દર્શન સમ્યગ્દષ્ટિથી જોઈએ તો જિનદર્શનના અંગભૂત છે. ‘સ્વસમયમાં પરસમય અવતારવાનું’ પદુત્વ ન આવ્યું તો જ્ઞાનગર્ભતા કેમ આવશે ?’

*“નહિં સર્વથો જૂજૂઆ છ, તેહના વળી દાસ;
ભક્તિ દેવની પણ કહી છ, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાસ.
મનમોહન જિનછ ! મીડી તાદરી વાણ.”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગદષ્ટિ સંગ્રહાય

“યથૈવેકસ્ય રૂપતેર્વદ્વોડપિ સમાધિતાઃ ।

દૂરાસન્નાદિમેવેડપિ તદ્દૃશ્યા સર્વે સ્વ રે ॥

સર્વજ્ઞતત્વામેદન તથા સર્વજ્ઞાદિન. ।

સર્વે તતત્ત્વયા જેવા મિન્નાચારસ્થિતા અપિ ॥”

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

“ જિનવરમાં સઘળા દર્શન છે, દર્શન જિનવર ભજના રે;

સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિની સાગર ભજના રે....

૫૬ દરથન જિન અંગ સહીતે.—આનંદધનજી

આવા પરમ ઉદાર જિનદર્શનનો જે અનુયાયી હોય તે અત-પંથ આદિનો આગ્રહી કેમ હોય ? ન જ હોય તે મહાનુભાવ તો સર્વથા નિરાગ્રહી, અનેકાંત દષ્ટિવાળો સ્યાદ્વાદી જ હોય. તેની દષ્ટિ અત્યંત વિશાળ હોય, તેનું હૃદય પરમ ઉદાર હોય; તે સાપેક્ષ દષ્ટિથી જોનારો હોઈ, સર્વ વિરોધનું મથન કરી સર્વ કોઈને પોતાના વિશાળ પટમાં શમાવનારો હોય, તે વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાથી ભાવિત હોઈ વિશ્વવત્સલ હોય.

પણ વર્તમાન મમાજની સ્થિતિ વિચારીએ તો કોઈ પણ સહૃદયનું હૃદય દ્રવે એવી છે. આ વર્તમાન કાળમાં મોક્ષમાર્ગ ઘણો લોપ જોયો થઈ ક્રિયાજડ અને શુષ્કતાની ગયો છે, તે જોઈ કરુણા ઉપજે એવી સ્થિતિ છે. કોઈ જોવો કેવળ બાહ્ય ‘ક્રિયાના આગ્રહી—‘ક્રિયાજડ’ થઈ બેઠા છે, તો કોઈ કેવળ ‘શુષ્કજ્ઞાની’ થઈ પડ્યા છે, ને પોતે મોક્ષમાર્ગ આરાધે છે એમ માની આત્મસંતોષ અનુભવે છે ! કોઈ જોવો કેવળ નિશ્ચયને જ વળગી રહી વ્યવહારનો નિષેધ કરે છે, તો કોઈ વળી વ્યવહારનો જ કદગ્રહ કરી નિશ્ચયનો દુર્લક્ષ કરે છે, ને તે પ્રત્યેક પોતે મોક્ષમાર્ગને અવલોકે છે એમ મિથ્યા અભિમાન ધરે છે પણ સર્વ વિરોધનું મથન કરનારા અનેકાંત સ્યાદ્વાદની દષ્ટિએ તે તે એકાંતપક્ષવાદી ખોટા છે, કેવળ સ્વસ્થંદે વર્તે છે એમ જણાય છે.

૨. ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની : ‘ખન્ને ચોક્ષમાર્ગના અર્નધિકારી

નિરાસુ ખચિક—મહાત્મન્ ! આપે આ ક્રિયાજડ ને
શુષ્કજ્ઞાની કહ્યા, તેની કાંઈ વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવા કૃપા કરો.

અવધત યોગિરાજ—મહાનુભાવ ! અત્રે જે ક્રિયાજડ લોકો
છે તેઓ પ્રાયઃ બાહ્ય વ્યવહાર સાધનને સાધ્ય માની બેઠા છે.

ને સુખ્ય નિશ્ચય સાધ્યને ભૂલી ગયા
‘કાંઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા’ છે એટલે તેઓ અનેક પ્રકારની

દ્રવ્ય ક્રિયા કરવામાં ખૂબ પરિશ્રમ
ઉઠાવે છે, પણ પ્રાયે ભાવને સ્પર્શતા નથી, ક્રિયાજડપણે
યત્રવત્ ક્રિયા કર્યા કરે છે, પણ અંતરંગ આત્મપરિણતિરૂપ
ભાવક્રિયાને—અધ્યાત્મ ક્રિયાને પ્રાયે સ્પર્શતા નથી, કાંઈ પણ
અંતર્ભેદ અનુભવતા નથી વળી તેઓ જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ
કરે છે એટલે જ એઓની ક્રિયામાં પ્રાયે નિરસતા—શુષ્કતા
જણાય છે, ભાવરૂપ ચૈતન્યરસની આર્દ્રતાની ખામી જણાય છે.
તેમાં તે તે ક્રિયાનો કાંઈ દોષ નથી, તે તે અત્યેક ક્રિયા તો
પરમ અદ્ભુત ને સ્વભાવસુદર હોઈ અધ્યાત્મતરંગિણીમાં
નિમગ્ન કરાવનાર છે દોષ હોય તો આ જીવોની સમજણનો
છે, કારણ કે તેઓ તે તે ક્રિયાને અવગાહતા નથી, તેમાં
ગંડા ઉતરતા નથી, તેનો અધ્યાત્મરસ ચાખતા નથી, પોંતે
મીઠાશ અનુભવતા નથી, ને તે તે ક્રિયાના ઉદ્દિષ્ટ ઇષ્ટ પર-
માર્થ કળથી વાંચેત રહે છે. દાખલા તરીકે—ત્યાગ-વૈરાગ્ય

+ આદિ એ મોક્ષમાર્ગના સાધન છે ખરા, પણ તેને આત્મજ્ઞાન સહિત પ્રવર્તતા હોય તો મોક્ષરૂપ એકાંત રૂપ આપવાવડે કરીને સફળ છે; કારણ કે જેના ચિત્તમાં-અંતરંગમાં-અંતરાત્મામાં ત્યાગવૈરાગ્યનો દૃઢ રંગ ન લાગ્યો હોય તેને જ્ઞાન થાય નહિ; ને જે ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં જ અટકી પડે-તેથી આગળ ઈષ્ટ નિઃશ્વય લક્ષ્ય સમીપ ન વધે, તે પોતાનું જ જ્ઞાન ભૂલી જાય, ને મોક્ષરૂપ એકાંત ઈષ્ટ રૂપ પામે નહિ હા, પુણ્યોપાર્જનરૂપ અનેકાંત રૂપ પામે, પણ ભવ-ભ્રમણા ટળે નહિ, એમ સ્થિતિ છે

“એક કહે સાધીએ વિવિધ કિરિયા કરી,

રૂપ અનેકાંત લોચન ન દેખે;

રૂપ અનેકાંત કિરિયા કરી ણાપડા,

રડવડે ચાર ગતિમાંહે લેખે.

ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચોકમાજિનતણી ચરણસેવા.

—આનંદધનજી

વળી કોઈ લોકો શુદ્ધ જ્ઞાનની જ ‘વાતો’ કરે છે.

આત્મા-આત્મા એમ કહ્યા કરે છે, ‘બધે-મોક્ષ આદિ કલ્પના છે’ એમ કહે છે, પણ પોતે તો

“શુદ્ધ જ્ઞાનમાં કોઈ” મોહાવેશમાં વર્તે છે ને ક્વચિત્ પ્રવર્તે છે ! તેઓ તો શુદ્ધ-

+ “ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, શાશ્વ ન તેને જ્ઞાન;

અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો જૂને નિજ જ્ઞાન.

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જે સદ્ આત્મમત્તન;

તેજસ અત્તમત્તનની, પ્રાપ્તિનજા નિદાન.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

જ્ઞાનીઓ, નામ અધ્યાત્મીઓ, કયન જ્ઞાનીઓ, પોલા જ્ઞાનીઓ છે. તેમના સુખમાં જ્ઞાનની વાતો છે, પણ આત્મામાં આત્માનો નિશ્ચય નથી. તેવા શુદ્ધજ્ઞાનીઓ અથવા તો શુદ્ધ અધ્યાત્મરસની આર્દ્રતા વિનાના ઠોરાધોકોડ અજ્ઞાનીઓ લલે ‘જ્ઞાનદશા’ પામ્યા વિના ખાલી પોકળ વાતો કરે, વાચાજ્ઞાન બતાવે, પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરે, મોટા મોટા વ્યાખ્યાનો કરી વક્તાબાજી કરે, પણ તેઓ તો જ્ઞાનીનો દ્રોહ જ કરે છે. સકલ જગત્ એક જેવું કે સ્વપ્ન-ઈંદ્રજાળ જેવું જેને સાચેસાચી દૃઢ આત્મપ્રતીતિથી ભાસે તેવા નિર્મોહી જ જ્ઞાની છે, બાકી બીજા બધા તો નામઅધ્યાત્મી, વાતો કરનારા વાતુલ-વાતોડિયા છે. કારણ કે તેઓ ‘અધ્યાત્મ અધ્યાત્મ’ કહ્યા કરે છે, પણ અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ સમજતા નથી કે-‘જે ક્રિયા નિજ સ્વરૂપને સાધે તે અધ્યાત્મ છે, ને જે ક્રિયા કરી ચતુર્ગતિ સાધે તે અધ્યાત્મ નથી, માટે સાચો અધ્યાત્મપ્રેમી હોય તે તો નામઅધ્યાત્મ આદિ છોડી દઈ, નિજ ગુણને સાધનારા ‘લાવ અધ્યાત્મ’માં જ રહ લગાડીને મંદી પડે વસ્તુનો વિચાર કરે તે અધ્યાત્મ-અધ્યાત્મી છે, બાકી બીજા લખાડ છે, લપટખીઆ છે.’

“નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાત્મ લડીએ રે,
જે કિરિયા કરી ચરિગતિ સાધે, તે ન અધ્યાત્મ કહીએ રે.

શ્રી શ્રેયાંસજિન અતરન્તરી, આતમરમી નામી રે.

નામ અધ્યાત્મ ઠવણ અધ્યાત્મ, દ્રવ્ય અધ્યાત્મ છડો રે,
લાવ અધ્યાત્મ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહનું રહ મડો રે.

—શ્રી શ્રેયાંસજિન૦

અધ્યાતમ જે વસ્તુ વિચારે, ઘીજા બાણ લખાસી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મતવાસી રે.

શ્રી શ્રેયાંસજિન૦”

—આનંદધનજી

પથિક—યોગિરાજ ! આલું ક્રિયાજડપણું ને શુષ્કજાની-
પણું થઈ જવાનું શું કારણ હશે ?

યોગિરાજ—નિશ્ચય બલ્ય ! નિશ્ચય ને વ્યવહારના
સ્વરૂપની યથાયોગ્ય સમજણ નહિ હોવાથી, તેમ જ તે બેયનો
યથાયોગ્ય સમન્વય કરવાની આવડત
નિશ્ચય વ્યવહારસાધેક્ષ નહિ હોવાથી તેમ બને છે. કારણ
અને વ્યવહાર નિશ્ચય- કે કોઈ તો સમસ્ત વ્યવહારને એક
માધેક્ષ બોધે. પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્ય પ્રત્યે
જોડવાને બદલે વ્યવહારને જ

પરમાર્થ માની બેસી પરમાર્થથી વંચિત થાય છે. જેમ એક
લક્ષ્ય નિશ્ચય પ્રત્યે બરાબર તાકીને બાણનું અનુસંધાન કરી
છોડવામાં આવે, તો લક્ષ્ય અવશ્યપણે વીધાય છે, અચૂક બળ
છે, પણ તે લક્ષ્યના અનુસંધાન વિના જો બાણ છોડવામાં
આવે તો નિશ્ચય બાલી બળ છે, ચૂકી જવાય છે, વંચક
થાય છે; તેમ પરમાર્થરૂપ સાધ્ય નિશ્ચય લક્ષ્યને બરાબર
તાકીને જો વ્યવહારનો યોગ કરી, તથારૂપ સમ્યક્ ક્રિયા
કરવામાં આવે, તો પરમાર્થપ્રાપ્તિરૂપ અવંચક ફલની અવશ્ય
પ્રાપ્તિ થાય; કારણ કે યોગ જ અવંચક છે, ક્રિયા પણ

* “ યોગક્રિયાફલાદ્ય ચરુચ્ચુતેઽવદ્યદેહુઃ ।

સાધૂનાશ્રિત્ય પરમમિપુલક્ષ્યક્રિયોપમમ્ ॥ ” શ્રી યોગદૃષ્ટિસુચ્ય

અવંચક છે, તો ફળ પણ અવંચક હોય. પણ ને પરમાર્થ લક્ષ્યને દુર્લ્લક્ષ કરી, તેના અનુસંધાન વિના વ્યવહાર યોગ-ક્રિયા કરવામાં આવે, તો પરમાર્થપ્રાપ્તિરૂપ અવંચક ફળ ન મળે, કારણ કે પરમાર્થ લક્ષ્ય ચૂકી જવાથી વંચક યોગ ને વંચક ક્રિયાને લીધે ફળ પણ વંચક હોય.

“નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખી જેખણુ દે !

યોગ અવંચક હોય....રે સખી૦

કિરિયા અવંચક તિમ સહી....સખી૦

ફળ અવંચક લેય....રે સખી. ” આનંદધનજી

નિશ્ચયના નિરંતર લક્ષ્ય વિનાનો વ્યવહાર ‘એકડા વિનાના મીંડા’ જેવો ને ‘વર વિનાની જાન’ જેવો છે. કારણ કે નિશ્ચય વ્યવહારસાપેક્ષ ભોધએ ને વ્યવહાર નિશ્ચયસાપેક્ષ ભોધએ એમ જિનવચન છે. માટે નિશ્ચયનિરપેક્ષ વ્યવહાર એકાંતવાદી હોવાથી અનેકાંતી જિનવચનથી વિરુદ્ધપણું—નિરપેક્ષપણું વર્તે છે; અને ‘વચનનિરપેક્ષ જે વ્યવહાર છે તે તો જૂઠો કદ્યો છે, વચનસાપેક્ષ વ્યવહાર હોય તે જ સાચો વ્યવહાર છે; વચનનિરપેક્ષ વ્યવહારનું ફળ સંસાર છે.’

“વચનનિર પેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કદ્યો, વચનસાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો; વચનનિરપેક્ષવ્યવહાર સંસાર ફળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો.... ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચોદમા જિનતણી ચરણુસેવા.”

શ્રીમાનુ આનંદધનજી

નિશ્ચયનિરપેક્ષ વ્યવહાર માટે શાસ્ત્રમાં એટલે સુધી કહ્યું છે કે ‘જેમ જેમ બહુશ્રુત-ધણા શાસ્ત્રનો અણકાર હોય,

નિશ્ચયનિરપેક્ષ
વ્યવહાર જૂઠો

બહુજનને સંમત હોય, ઘણા શિષ્ય-
પરિવારવાળો હોય, પણ સમયમાં
જો વિનિશ્ચિત ન હોય-નિશ્ચયવંત
ન હોય તેમ તેમ તે સિદ્ધાંતનો

પ્રત્યનીક છે-જિનશાસનનો વૈરી છે.’ ‘જે ચરણ-કરણ પ્રધાન
(ક્રિયાકાંડમાં રમ્યાપમ્યા રહેનારા) હોય, પણ સ્વસમય-
પરસમયના વ્યાપારથી મુક્ત હોય, (સ્વસમય-પરસમયનું
જ્ઞાન ન હોય), તે ચરણ-કરણનો નિશ્ચયશુદ્ધ સાર
બાણતા નથી.’

“ જહ જહ વહુસુઓ સમ્મઓ ॥ સૌસગણસપિવુહો અ ।

અવિનિષ્ઠિઓ અ સમએ તહ તહ સિદ્ધતપહિનોઓ ॥* ”

ચરણકરણપદ્ધતિ ધસમયપરસમયમુદ્ધવાવારા ।

ચરણકરણસ સાર નિચ્છયમુદ્ધ ન માણતિ ॥ ”

—શ્રીસમ્ભતિ તર્કચૂર

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે કોઈને પોતાને નિશ્ચયનું
જ્ઞાન ન હોય, છતાં હું બહુશ્રુત છું-આગમધર છું-ઘણા
શાસ્ત્રોનો બાણકાર મહાપાંડિત છું, ‘મહારાજ મોટા વિદ્વાન
છે,’ એમ બાણી ઘણા લોકો અને સન્માને છે-હું લોકસંમત

* “ જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસંમત, બહુ શિષ્યે પરવરીઓ;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વધરી, જો નવિ નિશ્ચય દરીઓ રે.
જિનજી । વિનતડી અવધારો.
ખંડ ખંડ પદ્ધિત જે હોવે, તે નવિ ક્લોયે નાણી;
નિશ્ચિત સમય લહે તે નાણી, સંમતિની સદિનાણી રે.
’ ...જિનજી ! ”

—શ્રી યશોવિજયજીન સાડાવણસો ગાથાનું સ્તવન

હું, હું આટલા ગંધા ચેલા-ચેલીં મુંડીને આવડાં મોટા શિષ્યપરિવારવાળો છું, એમ કુંકો રાખી મિથ્યાભિમાન ધરતો હોય, તે તો જિનશાસનનો દુશ્મન છે; કારણ કે જિનશાસનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પરમાર્થ તત્ત્વરૂપ નિશ્ચયની સિદ્ધિ છે; ને તેનું તો તેને જ્ઞાન નહિં હોવાથી તેની નિશ્ચયે ચાલનારા દૃષ્ટિરાગી ઈતર જનોને પણ તે ઉન્માર્ગે દોરે છે, જિનના મૂળ તત્ત્વ-માર્ગથી વિમુખ કરે છે, તેની જોખમદારી પણ તે ‘શુરુ’ થઈ પડેલાને શિરે છે; તેથી આવેા અજ્ઞાની જલે ગમ્મજનો ધણીરણી થઈ પડી પોતાની પાછળ ગાડરિયું ‘ટોળું’ ચલાવતો હોય, તો પણ તે જિનશાસનના દુશ્મનનું કામ સારે છે.

અને જેને નિશ્ચયનું જ્ઞાન નથી એવા આત્મ-અજ્ઞાનીનો વ્યવહાર પણ શુદ્ધ નથી હોતો, કારણ કે જ્યાં આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય નથી ત્યાં સમ્યગ્દર્શન નથી; અને જ્યાં સમ્યગ્દર્શન

+ = અજ્ઞાની નવિ હોવે મહાજન, જો પણ ચક્રવે ટોળું;
ધર્મદાસ ગણી વ્યવ વિચારી, મન નવિ કીજે ભોળું રે.
...જિનજી ! ”

અજ્ઞાની નિજ છંદે ચાલે, તસ નિશ્ચયે વિહારી;
અજ્ઞાની જો ગમ્મજને ચક્રવે, તે તો અનંત સંસારી રે.
...જિનજી ! ”

—સાહાચરણસો ગાથાનું સ્તવન

“ તત્ત્વાગમ જાણુંગ ત્વજી રે, જહુજનસંમેત જેઠ;
મુઠ હડી જન આદ્યા રે, સુશુરુ દહાવે તેઠ.
...ચંદ્રાનન જિન. ”
—શ્રી દેવચંદ્રજી

નથી ત્યાં જ્ઞાન અજ્ઞાન છે, ને આરિત્ર પણ અસમ્યક્ હોઈ કુઆરિત્ર છે.

વળી આ ક્રિયાજડ જનોમાં ઘણા તો ગરુછ-મત આદિની કેપનાને વ્યવહાર માને છે, ને ગરુછ-કદામરૂઢ સાચવવામાં જ ઈતિકર્તવ્યતા સમજે છે ! એમાં જ ધર્મ સમાઈ ગયો એમ માને ! ! પણ તે તો અસદ્ વ્યવહાર છે. સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-આરિત્રની જેથી વૃદ્ધિ થાય, પુષ્ટતા થાય તે જ સાચો વ્યવહાર છે.

હવે જે શુદ્ધજ્ઞાની જનો છે તેઓ એકાંત નિશ્ચય પકડે છે, ને તે પણ માત્ર શબ્દમાં. તેઓ નિશ્ચયનયની કેવ

* “ દ્રવ્ય ક્રિયારચિ જીવ્યા રે, ભાવ ધર્મ રચિહીન;
ઉપદેશકે પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન !
રે અંદાનન જિન !

ગરુછ કદામરૂ સાચવે રે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ;
આતમગુણ અક્રયાપતા રે, ધર્મ ન ભણે શુદ્ધ
રે અંદાનન જિન !

આણ્યા સાધ્ય વિના ક્રિયા રે, લોકે માન્યો રે ધર્મ;
દંસણુ નાણુ અરિતનો રે, મુગ ન ભણ્યો ધર્મ.
રે અંદાનન જિન !

તત્ત્વરસિક જન ચોડ્યા રે, બહુલો જનસંવાદ;
મણ્યો હો જિનગુણ રે, સમજો એહ વિષાદ.
રે અંદાનન જિન !

—તત્ત્વરંગી મુનિવર્ય શ્રી દેવચંદ્ર

શુદ્ધજ્ઞાની વ્યવહાર-
નિરપેક્ષ ક્રિયાજ્ઞ
નિશ્ચયનિરપેક્ષ

વાતો કરે છે, પણ તેના ભાવને
સ્પર્શતા નથી. વળી તેઓ પરમાર્થના
સાધક વ્યવહાર સાધનને છોડી દે
છે ને સ્વચ્છંદે વર્તે છે. આમ
તેઓ જ્ઞાનદશા પામ્યા નથી ને

સાધનદશા છોડી દીધે છે, એટલે ઉભયબ્રહ્મ થાય છે. યમ,
નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ આદિ સાધનો પરમાર્થ
સાધનામાં ઉપકારી છે, તેને તે છોડી દે છે, ને તેનામાં તેવી
જ્ઞાનદશા તો આવી નથી એટલે તે ભવજનમણુ કરે છે. આ
પ્રકારે વ્યવહારનિરપેક્ષ હોઈ, સ્વચ્છંદપણે શુદ્ધજ્ઞાનીની
વર્તના હોય છે. આમ ક્રિયાજ્ઞ જીવો વ્યવહારના આગ્રહી
થઈ નિશ્ચયનિરપેક્ષ હોય છે, તેથી મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી
છે; અને શુદ્ધજ્ઞાની જીવો નિશ્ચયના આગ્રહી હોઈ વ્યવહાર-
નિરપેક્ષ વર્તે છે, તેથી તેઓ પણ મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી
જ છે. આવા ક્રિયાજ્ઞ તે શુદ્ધજ્ઞાની જીવોનું વર્તમાનમાં
બાહ્ય જોવામાં આવે છે, તેથી મોક્ષમાર્ગનો ઘણો લોપ થઈ
ગયો જણાય છે, જે દેખીને કરુણા ઉપજે એવી પરિસ્થિતિ છે.

૩. નિશ્ચય-વ્યવહારનું પરસ્પર સાપેક્ષ સ્વરૂપ

પ્રથિક—મહાત્મન ! નિશ્ચયનું સ્વરૂપ કહેવા કૃપા કરો.

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! નિશ્ચય એટલે શુદ્ધ તત્ત્વ,
પરમાર્થ. શુદ્ધ નયની અપેક્ષાએ જે વસ્તુસ્વરૂપ છે તે નિશ્ચય;

નિશ્ચયનું સ્વરૂપ

ત્રણે કાળમાં જે ન ફરે એવો નિશ્ચય.
સિદ્ધાંત તે નિશ્ચય જેમ જે ને ને
આત્મ, તે જામે તે દેશમાં-જામે તે

એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં બારમા શુભસ્થાનકના અંત પર્યંત શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન કર્યું છે, તેમાં ઘણું રહસ્ય છે. જેમ સેતુ પોડશ વર્ષિકાવાળું શુદ્ધ સુવર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તેને અગ્નિ-તાપની અપેક્ષા રહે છે, પણ પોડશ વર્ષિકા પ્રાપ્ત થયા પછી તેની અપેક્ષા રહેતી નથી; તેમ જ્યાં સુધી આત્મા નિર્મળ કર્મચક્રિત શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પામતો નથી ત્યાં સુધી તેને શુદ્ધ વ્યવહારરૂપ અગ્નિ-તાપદ્વારા આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની અપેક્ષા રહે છે, પણ નિર્મળ પરમાત્મદથાને પામેલા ચોગાદ્ધર પરમર્ષિઓને તેની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેવા પુરુષો દૃષ્ટાતીત હોય છે; પરંતુ તેવી પરમ દયા પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે, પોતાની તેવી દયા કરવી લઈ, જે શિયિતાચારી, સ્વચ્છંદવિહારી જનો શુદ્ધ વ્યવહારનું અવલંબન છોડી દે છે, તેઓ માર્ગભ્રષ્ટ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અધઃપાતને પણ પામે છે, સંયમશ્રેણીથી લડકડતા લડકડતા પહેલે શુભસ્થાનકે પણ આવી પડે છે.

જે પરમાર્થનો સાધક થાય તે જ સદ્વ્યવહાર છે, જે પરમાર્થનો બાધક થાય તે અસદ્વ્યવહાર છે. સમસ્ત

૬ “ શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, જ્યાં લગે પૂર્ણ ન થાય;
ત્યાં લગે જગશુર દેવના, સેતું ચરણ સદાય. ” શ્રી ઋષભાનંદ વંદીએ
—શ્રી દેવચંદ્ર

“ મુઝો મુદ્ધાદિસો બાવબો પરમમંવદસિસીદિ ।
વવહરદેસિદા પુણ જે ॥ જપમે દિદા મને ॥ ”—શ્રી સમયસાર

“ વ્યવહરણનયઃ સ્વાદ્યવપિ પ્રાક્પદવ્યા-મિદ્ નિદિતપદનાં હત દસ્ત-અલ્પ. ।
તદપિ પરમમયં ચિત્તમત્કરમાન, પરિવરિત્તમતઃ પ્લયતાં નૈવ વિચિત્ત ॥ ”
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવિત શ્રી સમયસારકલશ

જિનવાણી પણ પરમાર્થસાધક

પરમાર્થનો સાધક વ્યવહારના વિવરણરૂપ છે. એટલે

તે જ સદ્વ્યવહાર પરમાર્થમૂળ જિનવચનસાપેક્ષ ને

વ્યવહાર છે તે સાચો વ્યવહાર છે,

બાકી બીજો બધો વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર તે જૂઠો વ્યવહાર

છે. કેટલાક લોકો ગમ્મ-મતની જે કલ્પના છે તેને વ્યવહાર

માની બેઠા છે, વાડાના કદાચક સાચવવામાં ને પોષવામાં જ

વ્યવહારની પર્યાયિ માની બેઠા છે, પરંતુ તે તો અસદ્વ્યવહાર

છે, તે તો અલૌકિક લોકોત્તર માર્ગને લૌકિક કરી મૂકવા

જેવું છે; કારણ કે કયાં લગવાનું જિનેશ્વરનો પરમ ઉદાર

સુવિશાલ તત્ત્વમાર્ગ ? કયાં છુદ્દ મતભેદોના નિવાસસ્થાનરૂપ

સંકુચિત ગમ્મભેદના નામે ચાલતા સાંકડા ચીલા ? તે બંનેનો

મેળ કોઈ કાળે થાય એમ નથી. વર્તમાન કાળમાં ઘણા લોકો

ગમ્મ-કદાચક ને પોતપોતાના ‘વાડા’ સાચવવામાં શૂરા-પૂરા

છે, છતાં તત્ત્વની મોટી મોટી વાતો કરતાં લાજતા નથી !

આ પણ કાળની બલિહારી છે ! !

“ગમ્મના ભેદ બહુ નયન નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાગે !

ઉદરભરણાદિનિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડિયા કલિકાલ રાજે.

ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચોદમા જિનતણી ચરણસેવા.”

શ્રીમાનુ આનંદધનંજી.

સાચો વ્યવહાર તો શુદ્ધ આત્મારૂપ સત્ વસ્તુને જે

સાધ્ય કરે, તેના સાધનમાં જે નિમિત્તભૂત થઈ ઉપકારી થાય,

તે છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ

સદ્વ્યવહાર સાધન

આત્માનું સ્વરૂપ છે, એટલે સમ્યગ્

દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની જેથી વૃદ્ધિ

થાય, પુષ્ટિ થાય, નિર્મળતા થાય, તે સર્વ સાધન સદ્વ્યવહાર-રૂપ છે. 'જેમ કોઈ અર્થનો અર્થી પુરુષ પ્રથમ તો રાત્રીને જાણે, સદહે ને પછી પ્રયત્નથી અનુચરે તેમ મોક્ષનો અર્થી-સુમુક્ષુ આત્માર્થી જીવ-રાત્રીને (આત્માને) જાણે, સદહે ને પ્રયત્નથી અનુચરે.' શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન ધવામાં, દર્શન થવામાં ને અનુચરણ ધવામાં જે જે દ્રવ્ય-ભાવ સાધન ઉપકારી થાય, તેનું તેનું અવલંબન આત્માર્થી અવશ્ય ગ્રહણ કરે. તેમાં પણ દ્રવ્ય સાધન, ભાવની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત થવાના કારણે ઉપકારી થાય છે, ને તેમ થાય તો જ તેની સફળતા છે નહિ તો ભાવ વિના કે ભાવના લક્ષ વિના દ્રવ્ય સાધન અનંતવાર ક્યાં કરે તો પણ કંઈ ફળ આવે નહિ; ભાવ વિના બધું ચ લૂપ્તું છે, દ્રવ્ય ખોખું છે, ભાવ પ્રાણ છે. આમ સર્વત્ર +ભાવની મુખ્યતા છે.

દાન, શીલ, તપ ને ભાવ એ ચતુર્વિધ ધર્મની આરાધના પણ મહ્યવહારના અગમ્ય છે દુઃખમાં, શુભેચ્છાથી માંડીને

* “ જહ નામ કો વિ પુરિષો રામાણ જાણિઝળ સદ્દહિ ।

તો ॥ અણુચરદિ પુણો અત્યત્યોમો પમતેણ ॥

એવ દિ ઝીવરાયા નામવ્યો ત્હ ચ સદ્દેદવ્યો ।

અણુચરિદવ્યો ચ પુણો સો ચેવ દુ મોક્ષચ્છમેણ ॥

દષણ્ણ જચરિતાણિ સેવિદવ્યાણિ સાદુણા ણિચ્ચ ।

તણિ પુણ જણ તિણિવિ અપ્પાણ ચેવ ણિચ્છમ્મદો ॥ ”

—શ્રી સમવસાર

+ “ નામ ધર્મ હો દ્રવ્ય ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ;

ભાવધર્મના હો હેતુજે બલા, ભાવ વિના સદુ આલ.

...સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં બામણે ” —શ્રી દેવચંદ્રજી

શૈલેશીકરણ પર્થતની સમસ્ત ભૂમિકાઓ, ને સામાન્ય સદાચારથી માંડીને યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગની સાધનાઓ ઇત્યાદિ સર્વ સતસાધન આ સદ્વ્યવહારમાં સમાય છે

દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ ને ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ એ સદ્વ્યવહારના મુખ્ય સાધનભૂત છે, ને તે શુદ્ધિને આધાર પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાન પર છે. સદ્દેવ, સદ્ગુરુ ને સદ્ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યા વિના શ્રદ્ધાન શુદ્ધ કેમ હોય ? ને શ્રદ્ધાન શુદ્ધ ન હોય તો દેવ-ગુરુ-ધર્મની શુદ્ધિ પણ કહો કેમ રહે ? તેવા શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિના જે કંઈ ક્રિયા કરવામાં આવે તે તો 'છાર પર લિંપણા' જેવી નિષ્ફળ થઈ પડે.

“ દેવ ગુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે ?

કિમ રહે-શુદ્ધ શ્રદ્ધા ન આણો;

શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ કિરિયા કરી,

છાર પર લિંપણો તેહ જાણો . ધાર તરવારની સોહલી ”

શ્રી. આનંદધનજી

એટલી વાતો છે કે-વર્તમાનમાં ઘણા જીવોને આ દેવ-ગુરુ-ધર્મની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી, -શ્રદ્ધા તો દૂર રહી, સમજણ પણ નથી; તેથી તેમની ક્રિયા પણ “ છાર પર લિંપણા ” જેવી પ્રાયે થઈ પડી છે.

૪. ‘ દેવ-ગુરુ-ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે ? ’

પથિકે—મહાત્મન ! તે કેવી રીતે ? તેની સમજણ . પાડો. / તત્ત્વનું તત્ત્વ દર્શાવતી આપની માર્મિક તત્ત્વવાર્તા સાંજળતાં તૃપ્તિ થતી નથી, આજે મારા કર્ણને ઉત્સવ પ્રાપ્ત

ચયો છે, છતાં આપના મર્મવેધક વચનામૃતનું પાન કરવાની પિપાસા વધતી બાંધ છે.

ચોગિરાજ—હે ભદ્ર ! જે લોકોત્તર વીતરાગ દેવ છે તેને લોકો લૌકિક બાવથી ભજે છે ! જે વીતરાગ દેવની શાંત

મુદ્રા પણ દેખતાં જ સામા માણસને

‘જે લોકોત્તરદેવ નમું સમભાવ ગ્રેરે છે—ઠારી દે છે, તેવી લૌકિકથી !’ નિર્દોષ મુદ્રાને પણ લોકો દેખાદેખીથી

અતિશય બાહ્ય ઠંઠારો કરી, પરમ

ભાવવાહી મૂળ સહજ સ્વરૂપ કળાં કહિન યઈ પડે એવી કરી મૂકે

છે ! સમવસરણુ, પ્રાતિહાર્ય આદિ બાહ્ય મહિમા એ જ માત્ર

જાણે વિનશ્વરનું સ્વરૂપ છે એમ પ્રાપ્તે બાહ્યદષ્ટિ છવો સમજે

છે, પણ એટલું બાણુતા નથી કે આવો મહિમા તો ઇદ્ર-

બલીઆ પણ કરી દેખાડે પ્રભુનો ખરો મહિમા તો તેમના

અંતરંગ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો છે, વીતરાગતાનો છે, તેનો

તેમને લક્ષ નથી. જેમ દેવ-દેવીની માનતા કરે છે તેમ લોકો

વીતરાગની પણ માનતા કરે છે, ને સંસારથી પર એવા તે

લોકોત્તર દેવની પાનેથી પણ સાંસારિક-લૌકિક ફલની અપેક્ષા

રાખે છે ! પણ નિજ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા વિન ભગવંતની

શુદ્ધ ભાવભક્તિથી નિજ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો લક્ષ રાખવાની

* “ દેવાગમનમૌમાનયામરાદિવિમૂળયઃ ।

મન્વાવિન્નપિ દ્વયન્તે જ્ઞાનમસિ નો મદન ॥ ”

—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી

વિગત માટે જુઓ શ્રીયદ્યોવિજયજીનું ટ્રાન્સિરા

હીનશિકાન્તગીત વિન મહત્વ ટ્રાન્સિરા

“ જે લોકોત્તર દેવ નહીં લૌકિકથી ”

—શ્રી રેવચંદ્રજી

‘આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે ખીજ તો દ્રવ્યસિંગી રે’ ૪૭

તે દરકાર કરતા નથી ! ‘અઠાર દૂધણ્થી રહિત એવા મનવિશ્રામી
 પીતરાગ દેવતું’ ચધાર્થ સ્વરૂપ પારખીને જે જિનવરના ગુણ
 ગાય છે, તે દીનળંધુની મહેર નજરથી આનંદધન પદ પામે
 છે,’ એ નિઃસંદેહ વાર્તા છે, પણ મહુ અદપ જનો જ તેતું
 ચધાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે.

“ ઈણવિધ પરખી મન વિશ્રામી, જિનવર ગુણ જે ગાયે રે;
 દીનળંધુની મહેર નજરથી, આનંદધન પદ પાયે રે.
 એવક કિમ અવગણિયે, હો મલ્લિજિન ! ” શ્રી આનંદધનજી

વળી બાહ્ય ત્યાગી-સાધુવેષધારી, પણ આત્મજ્ઞાનથી
 રહિત એવાઓને તેઓ ગુરુ કરીને થાપે છે; અથવા તો આ

‘આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, ખીજ તો દ્રવ્યસિંગી રે’
 ‘અમારા’ કુલ સંપ્રદાયના છે એમ
 બાણી તે પ્રત્યે ગુરુપણાતું મમત્વ
 રાખે છે. આમ તે રૂઢિબદ્ધ જનો
 પોતાના કુલ સંપ્રદાયના દ્રવ્યસિંગી
 સાધુવેષધારીઓને ગુરુ માને છે;

પણ સાધુ-શ્રમણ-ગુરુના આચાર સ્વરૂપને બાણતા નથી જે
 આત્મજ્ઞાની, ભાવયોગી, ભાવસાધુ, ભાવાચાર્ય હોય,
 સાચા સાધુપણાના-શાસ્ત્રોક્ત નિર્ઝંઘપણાના સફળણથી શોભતા
 હોય, આચાર્યપણાના લક્ષણથી વિરાજતા હોય, તે જ સાચા

x " શ્લોક: પર્યતિ ટિલ્ક, મધ્યમશુદ્ધિર્નિચારયતિ વૃત્તમ્ ।
 આગમતરવ મુ કુચ, પરીક્ષતે સર્વયત્નેન ॥
 યાગ્ય લિપ્તમસાર, તત્પ્રતિવદ્ધા ન ધર્મનિષ્પત્તિઃ ।
 પારયતિ કાર્યવશતો, રસ્તાચ વિદમ્મલ્લોડ્યેતત્ ॥ ”
 —શ્રી હરિભદ્રચરિત્ર પો. ૧૫૬ ૧, ૨-૪

સાધુ-શ્રમણ છે, તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે, એમ પ્રજાજ્ઞમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. જેણે કપાયમુંડનરૂપ અંતરની મુંડ મુંડાવી હોય તે, જ સાચા ભાવમુનિ છે, છતાં બાહ્ય લોકો તો સાધુના કપડા પહેર્યા, વેષપદ્ધતો કર્યો, દ્રવ્યલિંગ ધારણ કર્યું એટલે ગુરુ બની ગયા એમ માને છે. પણ તેઓને ખગર નથી કે-‘જેનામાં શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન હોય, જે સમકિતી-સમ્યક્દર્શની હોય, જે આગમધર, સંપ્રદાયી ને અવંચક હોય, જે સંવરસાર (સંવરપ્રધાન) ‘કિયાના કરનારા હોય, શુદ્ધ આત્માનુભવી હોય,’ તે જ ગુરુ છે, તે જ મુનિ છે, તે જ શ્રમણ છે.

“આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સગી રે;
વાસુપૂજ્ય જિન !”

“આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે.
શાંતિ જિન ! એક મુજ વિનાંતિ.”—શ્રી આનંદધનજી

૪ “ભાતવાંદિષ્વપિ દ્યુતિશુદ્ધ માધયોગિણુ ।
વૈમારુત્ય વ વિધિવચ્ચુદાઘયવિશેષતઃ ॥”—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય
* “કારજ સિદ્ધ ભયોતિનકો, જિને અંતર મુંડ મુંડાય લીધા રે.”
—શ્રી ચિદાનંદજી

(આથી ઉચ્છર્તું)—

“નિજ ગણ સચે મન નાવિ ખચે, અંચ કણી જન વચે,
હુચે કેચ ન મુચે માયા, તો મત ન રહે પચે.
યોગ અંચના ભાવ ન જાણે, જાણે તો ન પ્રકાશે,
દ્વેગદ મોટાઈ મન રાખે, તસ ગુણ દૂર નામે.”

“પરપરિણતિ પોતાની માને, વગતે આરતખ્યાને;
બંધ મોક્ષ કારણ ન પીજાને, તે પદિસે ગુણાણે.”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાગરજીસો ગાથાનું સ્તવ

હજારો દ્રવ્યસિંગીઓની જમાત એકઠી થતાં પણ જે જનકલ્યાણ કે શાસનઉદ્યોત નથી કરી શકતી, તે એક સાચો આદર્શ ભાવનિર્મિત સહજ સ્વભાવે કરી શકે છે,—જેમ એક જ સૂર્ય કે ચંદ્ર વિશ્વમાં પ્રકાશ રેલાવી શકે છે; હજારો ટમટમગા તારાઓ એકત્રપણે પણ તેમ કરી શકતા નથી. બાકી તો જે સંયોક્ત શુરુશુભાદિપ તથાદિપ યોગ્યતા વિના 'શુરુ' બની બેસે છે ને 'શિષ્યાદિના વિનયનો 'ગેરલાભ દ્વેષ' છે, તે મહામોહનીય કર્મના ભારથી 'શુરુ' (ભારે) બની ભવસાગરમાં ધૂડી જાય છે. પણ તે બિચારાને પરમાર્થનું જ્ઞાન નથી એટલે તેમ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ? તેના કરતાં તો 'જગત્તા ચેલા થવું સારું'.

“જગત શુરુ મેરા, મેં જગતકો ચેરા;

મિટ ગયા વાદવિવાદકા ઠેરા.”—શ્રી આનંદધનજી

માત્ર બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયાકાંડને અથવા ગરબના કંઠાગ્રહ સાચવવાને લોકો ધર્મ માને છે, પણ નિષ્કાયતાદિપ સાચો આત્મધર્મ આરાધતા નથી !

“ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ દિરે,

ધર્મ ન જાણે હો મર્મ....જિનેસર !

ધર્મ જિનેસર ગાઉ રંગશું.”—શ્રી આનંદધનજી

“એક કહે સાધીએ વિવિધ કિરિયા કરી,

ફલ અનેકાંત લેયન ન દેખે;

ફલ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા,

રડવડે ચાર ગતિમાંહિ લેખે.”—શ્રી આનંદધનજી

તેમાં પણ કોઈ લોકો તો પોતાના અવગુણ ઠાંકવા ખાતર, લોકારાધન ખાતર કે ધાર્મિકમાં ખપવા ખાતર, ઉપરછલ્લી ડાળધાણુ દાંભિક દ્રવ્ય - ‘ધર્મ ન જાણે હો મર્મ’ ક્રિયા માત્ર કરે છે ને પોતે ધર્મ કરે છે એમ જગતને રૂકું દેખાડવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેવા ‘લોકપંક્તિ’માં વર્તતા લોકોથી ધર્મ લાખો ગાઉ દૂર છે. વળી કોઈ દષ્ટિરાગની પુષ્ટિને સમકિત માની બેસી ગૌરવ અનુભવે છે, પણ નિજ સ્વરૂપને જાણતા નથી, —તેવા જનો પણ ધર્મથી દૂર છે સાચો ધર્મ તો આત્મધર્મ છે. ‘વ્યુષ્ઠાવો ધમ્મો’ । વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ, આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. તે આત્મધર્મને જે સાધ્ય કરે તે જ વાસ્તવિક ધર્મ છે. સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્ર તે ધર્મનાં સાધન છે આ મૂળભૂત વસ્તુધર્મના સ્વરૂપનું લોકોને જ્ઞાન નથી.

આમ એઓને દેવ-ગુરુ-ધર્મની પણ સાચી ઓળખાણ નથી-સમજણ નથી, તો શ્રદ્ધા તો ક્યાંથી હોય ? ને સાચી શ્રદ્ધા વિના એઓ જે કાંઈ ધર્મને નામે ઓળખાતી ક્રિયા કરતા હોય, તે પણ ‘છાર પર લિંપણું’ જેવી પરમાર્થથી નિરર્થક હોય એમાં નવાઈ શું ?

*“ અવગુણ ઢાંકણુ ઠાજ, કરે જિનમત ક્રિયા;

તંકું ન અવગુણુ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા ।

“ ગરુડ કદાચહ સાચવે રે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ;

આતમ ગુણુ અકપાયતા રે, ધર્મ ન જાણે દુહ...ચંદ્રાનન જિન ।”

શ્રી દેવચંદ્રજી

માટે એઓ પ્રાચે મોક્ષમાર્ગના યથોક્ત મૂળ સૂત્રને જ ભૂલી ગયા હોઈ વા યથાર્થ નહિ સમજતા હોઈ, ઉત્સૂત્ર ભાષણ ને ઉત્સૂત્ર આચરણ જ કરી રહ્યા છે. અને એ ઉત્સૂત્ર ભાષણ—આચરણ જેવું બીજું પાપ શું છે ? સૂત્ર જેવો જગત્માં બીજો ધર્મ શો છે ? સૂત્ર અનુસાર જે ભાવેક ક્રિયા કરે છે તેનું આરિત્ર શુદ્ધ છે.

“ પાપ નહિં કેઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસો,
ધર્મ નહિં કેઈ જગ સૂત્ર સરિખો;
સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક ક્રિયા કરે,
તેહનો શુદ્ધ આરિત્ર પરિખો.....ધાર વરવારની૦”

શ્રી આનંદધનજી

૫. સૂત્ર-ઉત્સૂત્રનું રહસ્ય

પથિક—મહાત્મન ! એ કેવી રીતે ? સૂત્ર ને ઉત્સૂત્ર શું તે સમજાવવા કૃપા કરે.

યોગિરાજ—જિજ્ઞાસુ લભ્ય ! સૂત્ર એટલે આત્મ વચન; આત્મ પુરુષનું સુભાષિત સંક્ષિપ્ત છતાં સંપૂર્ણ એવું વચન તે સૂત્ર. જેમ કેઈ પુરુષની છબી એના દેહઅમાણ મોટી પણ હોય ને મુદ્રિકામાં સમાય એટલી નાની

પણ હોય, છતાં તે નાની પ્રતિકૃતિ પણ તે પુરુષની સંપૂર્ણ આકૃતિનો ખ્યાલ આપે છે, તેમ સૂત્ર પણ સંક્ષિપ્તપણે થોડા શબ્દોમાં કહ્યા છતાં, તત્ત્વનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે છે આવું

અર્થગંભીર રહસ્યપૂર્ણ સૂત્રાત્મક વચન તે સત્પુરુષોની કથનપદ્ધતિની અદ્ભુત ચમત્કૃતિ છે. અથવા સૂત્ર એટલે દોરો. દોર હાથમાં હોય ત્યાં સુધી પતંગ ગમે તેટલે ઊંચે ચઢાવી શકાય, પણ દોર હાથમાંથી છૂટી જતાં પતંગ તરત પડી જાય છે, તેમ સૂત્ર હાથમાં રાખતાં-અનુસરતાં તત્ત્વજ્ઞાનની પતંગ ગમે તેટલે ચઢાવી શકાય, પણ સૂત્ર છોડી દેતાં તે નિરાધારપણે શીઘ્ર પડી જાય છે અથવા તે સૂત્રનો-દોગનો નાનકડો દડો વિંટાડવામાં આવ્યો હોય તો તે મુઠ્ઠીમાં સમાઈ જાય, પણ તે જો ઉકેલવામાં આવે તો તેનો વિસ્તાર ગાઉના ગાઉ જેટલો થાય; તેમ ન્હાનકડું સૂત્રવચન થોડા શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું હોય, પણ તેનું કોઈકડું જો ઉકેલવામાં આવે તો તેનો વિસ્તાર અથોના અથો ભરાય તેટલો થાય. જેમકે આહતી સુષ્ટિ—‘રાગદ્રેષથી બંધ છે ને સંવરથી મોક્ષ છે’, ‘ઉપશમ વિવેક ને સંવર’ અથવા એક સૂત્રમાં-દોરામાં મણકા પરોવ્યા હોય તો હાર બને, પણ એક સૂત્ર વિના હાર ન બને; તેમ વચનરૂપ મણકા એક સૂત્રમાં અનુવિદ્ધ-પરોવાયેલા હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ હાર બને, પણ એક સૂત્રમાં નહિં પરોવાયેલા-અનનુવિદ્ધ વિમૂંખણ વચનનો તત્ત્વરૂપ હાર ન બને. અથવા વિવિધ સુગંધી પુષ્પો એક સૂત્રથી-દોરાથી ગુંથવામાં આવતાં એક સુંદર પુષ્પમાળા બને, તેમ વિવિધ સુભાષિત વચન-પુષ્પો એક સૂત્રથી ગુંથવામાં આવતાં એક સુંદર તત્ત્વમાળા બને. આ બધા સ્પૂલ દૃષ્ટાંત છે, પણ તે ‘સૂત્ર’ શબ્દમાં ઘણું રહસ્ય છે જેમ સૂચવે છે. સમસ્ત જિનવચન એકસૂત્રરૂપ છે, એકવાક્યતા ધરાવે છે, એક જ અર્થ પ્રત્યે લઈ જાય છે. જે-ત્રણ દાખલા લઈએ—

‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।’—સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ ‘છે. આ સૂત્ર કેટલું બધું અર્થગંભીર છે ? એ મૂળભૂત વચનના વિસ્તારરૂપ આપું જિનશાસન છે.

‘વત્યુસહાવો ધર્મો’—વસ્તુનો સ્વભાવ તે-ધર્મ. આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. આ આત્મસ્વભાવ પણ ને સાધનથી પ્રગટ થાય તે પણ ધર્મ. અને એ સાધન પણ મુખ્યપણે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ છે. આમ આ ધર્મની વ્યાખ્યા પણ કેટલી બધી વ્યાપક ને સર્વગ્રાહી છે ?

‘જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ’—જ્ઞાન ને ક્રિયાથી મોક્ષ છે, એ સૂત્ર પણ એટલું જ અર્થગંભીર રહસ્યપૂર્ણ છે, પણ તે ઉકેલતાં આવડતું બોધ એ કેટલાક લોક ‘જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ’ આ સૂત્ર ઉચ્ચારે છે, પણ જ્ઞાન શું એ સૂત્રનો પરમાર્થ ને ક્રિયા શું ? તેનું તેમને વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી હોતું. દેવના આટલા

લેહ, નરકના આટલા પાયડા, ઇત્યાદિ બંને જગત્તમા જ માત્ર તેઓ જ્ઞાનની પર્યાયિતા માને છે, ને બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયામાં જ-શરીરાદિની ચેષ્ટામાં જ ક્રિયાની પૂર્ણતા માને છે. પણ દ્રવ્યધૃતજ્ઞાનના આલંબનથી પણ ભાવશ્રુતજ્ઞાન એટલે કે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે જ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે; ને દ્રવ્ય ક્રિયાનું આલંબન લઈને પણ અંતરમાં ભાવ-દ્વીષક પ્રગટાવવો, અંતરાત્મામાં ભાવક્રિયા સાધવી, શુદ્ધ આત્માનું અનુચરણ કરવું તે જ વાસ્તવિક ક્રિયા વા ચારિત્ર છે. આવા શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન

ને શુદ્ધ આત્મચારિત્રનો જ્યારે મુખે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એમાં કોઈ વાદ નથી. બાકી તો ચાલમાં સ્પષ્ટ ચળદોમાં ઠહું છે કે—‘જો નવ પૂર્વ સુધી ભણ્યો હોય, પણ જીવને જાણ્યો ન હોય, તો તે સર્વ અજ્ઞાન છે.’ કારણ કે તે દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન તેને ભાવશ્રુતરૂપે—શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનરૂપે પરિણમ્યું નથી કીલકું તે તો અનધિકારી જીવને મિથ્યાભિમાનનું કારણ પણ થઈ પડવાનો સંભવ છે કે—અહો ! હું આટલું બધું શ્રુત જાણું છું, હું સકલ આગમનો રહસ્યવેત્તા છું, હું શ્રુતધર—આગમધર છું, હું ચાલતું કેવું વ્યાખ્યાન કરી શકું છું ! દોઢો મને કેવો વક્તા—શિરોમણિ માને છે ! એવા મિથ્યાભિમાનથી તે કૂલીને ફાળકો ખને છે, ને ‘એણું પાત્ર ન અધિકું ભર્યો’ તેના જેવું થાય છે. ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથામાં વર્ણવેલું સિંહસૂરિનું દષ્ટાંત અત્રે ખરાબર લાગુ પડે છે. પણ તે બિચારાને ખબર નથી કે ‘અગ્નિ+ શસ્ત્ર કે વ્યાલની જેમ અમણપણું દુર્ગંહીત હોય—ખરાબર ન ગ્રહું

* કલ્પ જ્ઞાનક્રિયાવોને સર્વમેવોપવચતે ।

તયોરપિ ચ તદસાવપરમર્થેન નાન્યથા ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું શાસ્ત્રપાર્તા સમુચ્ચય

+ “ જત એવ ચ શબ્દમિવ્યાલદુર્મહસન્નિભઃ ।

ધાનવદુર્મદોડસ્તન્તઃ શાસ્ત્ર તત્ત્વો મહાત્મનિ. ॥

પ્રવેયકાસિત્યેવ નાતઃ સ્લાપ્યા સુનીલિતઃ ।

યથાડન્યાયાજિતા સપદિપાકવિરસાવત્ ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત શ્રી યોગબિંદુ

હોય-ઊલટું પકડ્યું હોય, તો તે અર્ન થકારક થઈ પડે છે. 'એમ તોx અભવ્યો પણ તેવું દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ ભાવશ્રુતજ્ઞાન પામવાને કદી યોગ્ય હોતા નથી, તેથી જ તે અભવ્ય રહે છે, કદી પણ મોક્ષ 'પામવાને યોગ્ય હોતા નથી.

આરાંશ એ છે કે-જ્ઞાન શબ્દથી ભાવશ્રુતજ્ઞાન અથવા શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન, ક્રિયા શબ્દથી ભાવચારિત્ર અથવા શુદ્ધ આત્મચારિત્ર વિવક્ષિત છે એવા ભાવતું પ્રાધાન્ય અને ભાવ જ્ઞાન-ક્રિયાનો મેળ મળે ત્યારે જ પર ચઢવા માટે દ્રવ્યનું મોક્ષ મળે એ નિશ્ચય છે. બાકી પણ યથાયોગ્ય સ્થાન ક્રિયા એટલે દ્રવ્ય ક્રિયા જ એવો અર્થ ને કરીએ, તો અનંતકાળથી આ છવ એવી તો અનંત ક્રિયાઓ કરતો આન્યો છે. તેણે અનેક વાર સાધુનો વેધ પહેર્યો હશે, અનેક વાર દ્રવ્ય દીક્ષા લીધી હશે, અનેક વાર આચાર્ય થઈ પાટ શોભાવી હશે, અનેક વાર બ્યાખ્યાનો આપી બ્યાખ્યાનશાળાઓ ગતલી હશે. છતાં કંટ્યાણુ નથી થયું તેનું શું કારણ ? કારણ એટલું જ કે તે ભાવ પર ન હોતો આન્યો. 'યસ્માત્ ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ' ભાવશૂન્ય ક્રિયાઓ ફળવતી થતી નથી. પણ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે દ્રવ્ય જ્ઞાન કે દ્રવ્ય ક્રિયા નિષિદ્ધ છે. દ્રવ્ય જ્ઞાન ને દ્રવ્ય ક્રિયા તો અવશ્યમેવ આરાધવા યોગ્ય છે, પરમ ઉપકારી છે, ભાવ પર ચઢવા માટે પ્રબળ આલંબનભૂત છે; પણ તેનું આલંબન લઈને પણ ભાવ પર

x “ જ મુચ્ચ પચાદિમમન્વો મુદ્ધુવિ મજ્જાદ્ગ્ગ સત્ત્વાગિ ।

મુદ્ધુદ્ધવિ પિવંતા જ પળ્લયા નિબ્બિસા દુત્તિ ॥ ”—શ્રી સમયસાર

આરૂઢ થવાનો નિરંતર લક્ષ્ય રાખવામાં આવે તો જ તેની સફળતા છે કેવળ શુદ્ધ બુદ્ધિથી કથવામાં આવતું મારું આ સમસ્ત કથન સાપેક્ષ છે—એકાંતિક નથી, એ લક્ષ્યમાં રાખજે.

આમ આ ત્રણે સૂત્રની એકવાક્યતા છે; એ જ પ્રકારે સમસ્ત જિનવચન એકસૂત્રરૂપ છે, કારણ કે તેનો ઇષ્ટ ઉદ્દેશ

એક જ છે કે—શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉત્સૂમ ભાષણ આચરણ સિદ્ધિ કરવી અને આ ઇષ્ટ ઉદ્દેશનો દુર્લભ કરી, એકસૂત્રરૂપ જિનવચનથી

વિરુદ્ધ જે ભાષણ કે આચરણ કરવું, તે ઉત્સૂત્ર ભાષણ કે આચરણ છે. આ જે બધું સંક્ષેપમાં સારભૂત કહ્યું તેનો શાંતિથી સમાજ પરત્વે વિચાર કરતાં તને એ જે આગળ કહ્યું હતું તેની ખાત્રી થશે કે—

“ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતાં રે,

ભૂદયો સયલ સંસાર.....

પંચડોં નિહાળું રે ખીજા જિનતાણો રે”

ખરેખર ! વર્તમાન સમાજની ખેદજનક—દયાજનક પરિસ્થિતિ નિહાળતાં મારા એ અંતરેદ્રવાર નીકળી પડ્યા હતા.

જિજ્ઞાસુ પથિક—યોગીરાજ ! ત્યારે માર્ગનું દર્શન કેવી રીતે થાય ? કેવા નયનથી થાય ? તે દર્શાવવા કૃપા કરો.

યોગીરાજ—જે નયને કરી માર્ગ દેખાય તે તો દિવ્ય નયન છે.

“જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે,

નયણુ તે દિવ્ય વિચાર....” પંચડોં નિહાળું રે

જિજ્ઞાસુ—યોગીરાજ ! તે દિવ્ય નયન શું ? ને તે કેમ પ્રાપ્ત થાય ? અને તેણે દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે.

યોગિરાજ—અહો જિજ્ઞાસુ ! તારી જિજ્ઞાસાના અતિરેકમાં મધ્યાહ્ન થયો. તેનું પણ તને જ્ઞાન નથી રહ્યું ખરેખર ! સન્માર્ગના જિજ્ઞાસુમાં આવી જ ઉત્કટ જિજ્ઞાસા જોઈએ. તેવી પ્રશસ્ત જિજ્ઞાસાથી અહો ! ભગ્ય ! તારે યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો છે પણ બહુ મોડું થયું હોવાથી હમણા તું જા, અને આવતી કાલે પ્રાતઃકાળે તળેટીના દેવાલયની પાર્શ્વભૂમિમાં મને મળજે. ત્યારે હું તારી જિજ્ઞાસાને વિસ્તારથી સંતોષીશ.

પથિક—જેવી આપની આજ્ઞા.

(બન્ને પોતપોતાની દિશામાં જાય છે)

પથિક યોગીરાજ પાસેથી છૂટો પડીને પોતાના નિવાસસ્થાને આવ્યો. યોગિરાજની વેધક અમૃત વાણી હજી તેના દાનમાં શું રહી હતી અને તેના સમાજ અંગે નિષ્કારણ અર્થનું તેના હૃદયમાં મથન ચાલી રહ્યું હતું આવી અપૂર્વ તત્ત્વવાર્તા કરુણ પોકાર તેણે પૂર્વે કદી સાંભળી નહોતી. યોગિરાજના શ્રીમુખે તે શ્રવણ કરવાનું અહોભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું તેથી તે પોતાની પરમ ધન્યતા માનતો હતો. હું આ તીર્થસ્થળે આવી અહીં એ બહુ સારૂ થયું. મારી આ તીર્થયાત્રા બહુ ફળવતી થઈ નહિ તો આવા સત્પુરુષ-વિરલ સંતના દર્શન-સમાગમનો લાભ ક્યાંથી મળત ? આ કોઈ પૂર્વપુણ્યનો અંશુર કૃતી નિઃશંક, તેથી અકસ્માત આ જંગમ તીર્થસ્વરૂપ મહાત્મા યોગિરાજનો મને અહીં લેટે થઈ ગયો. આવા રમતારામ, અવધૂત, સાચા નિર્ઝંઘ મુનીશ્વરનો 'જોગ' જનવો ખરેખર

દેવોને પણ દુર્લભ છે એમ તે ચિંતવતો હતો. યોગિરાજે કહેલી પ્રત્યેક તત્ત્વવાર્તા તેના હૃદયમાં સચોટ લાગી હતી- પ્રતીત થઈ હતી તેમણે માર્ગ સંજ્ઞાથી ઉઠાવેલો કરુણ પોકાર તેના સહૃદય હૃદયને કરુણાભાવથી આર્દ્ર કરી વસોવી રહ્યો હતો, કારણ કે કુશલ સફેદની માફક સમાજની નાક ઘરાબર પારખી, આ સાચા સાધુપુરુષે તેના રોગતું સાચું નિદાન કરી, તેના નિવારણનો સાચો ને સચોટ ઉપાય બતાવ્યો છે, એમ તેનો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરતો હતો. કવચિત્ તેમનો મીઠા કંપકા-રૂપ પુણ્યપ્રકોપ ઉઠી આવતો હતો, તે પણ તેમની જિનશાસન પ્રત્યેની અંતરૂદ્ધાઝવાળી પરમ ભક્તિ સૂચવતો હોઈ પ્રશસ્ત ભવ્ય ભાસતો હતો.

હજી પણ તેને એક શંકા રહી હતી અર્થચક્ષુથી માર્ગ જોઈ રહેલો સમસ્ત સંસાર ભૂલ ખાઈ ગયો છે એ વાત તો તેને સમજાઈ, પણ જે નયને કરી માર્ગ જોઈએ, તે તો દિવ્ય નયન છે, એમ જે યોગિરાજે કહ્યું, તેમાં દિવ્ય નયન તે શું ? તેની એને હજી સમજણ પડતી નહોતી. તે દિવ્ય નયન શું ? કોઈ દેવતાઈ ચક્ષુ હશે ? કે કોઈ અદ્ભુત બાદુઈ શક્તિવાળી દૃષ્ટિ હશે ? કે કોઈ અજ્ઞાન નશ્વરજંઘીનો અમત્કાર હશે ? કે બીજું કંઈ હશે ? એ હજી તેને સમજાતું નહોતું. પણ યોગિરાજ પાસેથી પ્રાતઃકાળે તેનું ચચાચેગ્ય સમાધાન મળી જશે એમ તેને ખાત્રી હતી એટલે બહુ વિચિત્ર કર્યાથી શું ? એમ ચિંતવતો ચિંતવતો તે શયન કરી ગયો.

દશ્ય ત્રાણ

દિવ્ય 'યોગદષ્ટિ' નયનથી દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન

પછી પ્રાતઃકાળે વહેલા ઊઠી, પ્રાતઃવિધિથી પરવારી તેણે ગિરિરાજની તળેટી બહી પગલા માંડયા ને અતુકમે ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં દેવાલયમાં પ્રભુને પ્રણામ કરી, તે તેની પશ્ચાત્ ભૂમિકામાં પ્રવિષ્ટ થયો. ત્યાં સુંદર આસવાટિકા હતી. જિંઘ્યા આશ્રવૃક્ષો ફલભારથી લચી રહ્યા હતા કેાચલ મધુર સ્વરે ટહુકા કરી રહી હતી સુગંધી પુષ્પદુગ્ધોની સૌરભથી વાતાવરણ મધમધી રહ્યું હતું ને તેનાથી આકર્ષાઈને જામરા શુંભરવ કરી રહ્યા હતા

“રૂઠો મ સ વસંત ફળી વનરાણ રે, રાયણુ ને સહકાર ...વાલા,
કેતકી બાઈ ને માલતી રે, જામર કરે શુંભર....વાલા.”

—પાંચકલ્યાણુક પૂન

ઋતુરાજ વસંતનો બાણે અત્ર અવતાર થયો હતો । પ્રકૃતિ બાણે આનંદથી પ્રકુદ્ભ બની નૃત્ય કરી રહી હતી । આવા સુરમ્ય સ્થળમાં તેણે આજીમાણુ નજર કરી, પણ યોગિરાજ દેખાયા નહિ એટલે એ એક શિલાતલ પર બેઠો ને યોગિરાજની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો

ત્યાં થોડી વાર પછી દેવાલયની દિશામાંથી સુંદર સ્ફુર્મધુર ધ્વનિ તેને સંભળાયો. તેની હલક ઉપરથી તેણે યોગિરાજનો સ્પષ્ટ અવાજ ઝાળખ્યો, એટલે તે એકચિત્તે સાંભળવા લાગ્યો—

“ ચરમ નયન કરી મારગ બેવતો રે,
 ભૂંચો સયલ સંસાર,
 જિણે નયણે કરી મારગ બેઠ્યો,
 નયન તે દિવ્ય વિચાર.
 પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણે રે.
 પુરુષ પરંપર અનુભવ બેવતાં રે,
 અંધો અંધ પલાય;
 વસ્તુ વિચારે રે બે આગમે કરી રે,
 ચરણુ ધરણુ નહિ ઠાય ‘પંથડો’
 કાળલઙ્ગિધ લહી પંથ નિહાળશું રે,
 એ આશા અવલંબ;
 એ જન-જીવે રે જિનજી જાણુબે રે,
 આનંદધન મત અંબ ‘પંથડો’ ”

આ પદ્ધતિએ યોગિરાજે એટલા બધા સહજ ભાવાવેશથી
 પુનઃપુનઃ લલકારીને એટલું બધું ભક્તિપૂર વડાવ્યું કે તેને
 પાવન પ્રવાહ જેને જેને સ્પર્શ્યો તે
 અપૂર્વ ભક્તિ તન્મયતા સર્વ અપૂર્વ ભક્તિરસમાં તણાતા
 લાગ્યા-તે પચિકનો અંતરાત્મા પણ
 તે પરમ ભક્તિનિર્ભર સ્તવન સાંભળી અત્યંત હૃદયસિત થયો,
 તેના ભાવ રામાય ખડા થયા, આનંદાશ્રુ ઝરવા લાગ્યા અને
 તે ભક્તિ તરંગિણીમાં નિમજ્જન કરવા લાગ્યો. અને તેમાં
 એટલો બધો તન્મય થઈ ગયો કે તે આબુળાબુલું જ્ઞાન
 પણ ભૂલી ગયો. પછી થોડી વારે જ્યારે- યોગિરાજ પોતે

પાસે આવીને 'અહો ! ભવ્ય ! તું વહેલો વહેલો આવી ગયો છે કે ?' એમ મીઠા અવાજે બોલ્યા ત્યારે તેને ખબર પડી કે યોગિરાજ તો આવી ગયા છે. એટલે સંજ્ઞમયી તે એકદમ ભ્રમો થયો ને વિનયથી નમસ્કાર કરી બોલ્યો— મહાત્મન્ ! ક્ષમા કરજો ! આપ આવ્યા. હો એની મને ખબર નહિ હું તો આપે વહાવેલા પરમ અદ્ભુત ભક્તિરસને આસ્વાદ લઈ રહ્યો હતો અને એની ખુમારી એટલી બધી ચઢી હતી કે મને આપના આગમનની પણ ખબર ન પડી !

'યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! એમાં ક્ષમા કરવા જેવું છે શું ? આ તારી શ્રેષ્ઠ તો ખુશી થવા જેવી છે, પ્રમોદ પામવા જેવી છે આ દેખી મારું ચિત્ત અત્યંત પ્રસન્ન થયું છે, કારણ કે જે ભક્તિમાં આહાર આદિ સર્વ સંજ્ઞા ભૂલાઈ જાય તે જ સંશુદ્ધ ભક્તિ છે, અને તે જ અવધ્ય યોગબીજ છે એમ યોગાચાર્ય લગવાનું હરિભદ્રસૂરિએ કહ્યું છે. આવી ભગવદ્-ભક્તિની પ્રાપ્તિ થવી એ ચરમાવર્તનું લક્ષણ છે. જેને છેલ્લો ભવ-દેશ હોય તેને આવી પરમાનંદ પદ આપનારી ભક્તિ પ્રગટે. માટે હે ભવ્ય ! ખેદ ન કર, પણ પ્રમોદ પામ.

૧. ઐઘદષ્ટિ તે 'ચરમ નયન' : યોગદષ્ટિ તે 'દિવ્ય નયન'

એમ કહી યોગિરાજ શિલાપટ પ્રમાણે તે ઉપર બિરાજ્યા, ને પથિકને પણ મેસવાને સંજ્ઞા કરી, એટલે તે

પણ નીચે શુદ્ધ ભૂમિ પર વિનયથી બેઠો. પછી કણવા મોત રહી તે બોલ્યો—યોગિરાજ ! આપની આગલા દિનનં તત્ત્વવાર્તા આપના શ્રીમુખે હું શ્રવણ કરવાને ઉત્કંઠિત છું પણ તે પૂર્વે એક શંકાનું સમાધાન સાંભળવા ઈચ્છું છું. આપે ‘ચરમ નયન’ અને ‘દિવ્ય નયન’ એમ કહ્યું તેમ ‘દિવ્ય નયન’ એટલે આપ શું કહેવા માગો છો ? તેની જરા સ્પષ્ટતા કરવા કૃપા કરો.

યોગિરાજ—જિજ્ઞાસુ ભવ્ય ! ચર્મચક્ષુ એટલે બાહ્યદષ્ટિ દિવ્ય નયન એટલે આંતરદષ્ટિ, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચર્મચક્ષુ એટલે બાહ્યદષ્ટિ ને આંતરદષ્ટિનું દષ્ટાંત દિવ્યચક્ષુ એટલે યોગદષ્ટિ. આ સમજવા માટે સ્પૂલ દષ્ટાંત લઈએ:-

કોઈ એક અમુક દશ્ય છે તે મેઘલી રાતે ઘણું ઝાંખું દેખાય, તેના કરતાં મેઘલા દિવસે વધારે સ્પષ્ટ દેખાય ને તેના કરતાં વળી મેઘ વિનાના દિવસે ઘણું વધારે સ્પષ્ટ દેખાય. તેમાં પણ બેનારો દ્રષ્ટા જો બાળક હોય અથવા પુખ્ત ઉમરનો હોય તો તેના જોવા જોવામાં પણ તફાવત પડે. તે દ્રષ્ટા વળી શબ્દચક્ષુ હોય અથવા ન હોય, તો તેના દેખવામાં ફેર આવે; તેમ જ તેની દષ્ટિ આટો સૂક્ષ્મદર્શક કાચ ધર્યો હોય તો તેના દર્શનમાં ભેદ પડે. આમ એક જ દશ્યમાં બાહ્ય ઉપાધિને લીધે દષ્ટિના ભેદ પડે છે. આ બાહ્યદષ્ટિનું દષ્ટાંત છે. અને યોગદષ્ટિ એટલે સમ્યક્દષ્ટિ, યોગીપુરુષની દષ્ટિ. સમ્યક્દર્શનને ખામેલા ભિન્નચિવાળા સ્થિતિના વગેરે દષ્ટિમાં વર્તતા સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા યોગિજનની દષ્ટિ તે યોગદષ્ટિ.

પથિક—મહાત્મનું આ ઓઘદ્રષ્ટિ ને યોગદ્રષ્ટિનું સ્વરૂપ લક્ષણ શું ? જન્મેનો સ્પષ્ટ તફાવત શો ?

યોગિરાજ—ઓઘદ્રષ્ટિ એટલે સામાન્ય પ્રાકૃત જનની-પ્રાકૃત જનપ્રવાહની દ્રષ્ટિ, લોકપ્રવાહપ્રતિત દ્રષ્ટિ, ગાઠરીઆ પ્રવાહ જેવી ગતાનુગતિક દ્રષ્ટિ ઓઘદ્રષ્ટિ અને યોગદ્રષ્ટિનો આવી ઓઘદ્રષ્ટિવાળા લોકો પોત તફાવત પોતાના દર્શનના આગ્રહી હેય છે ને પરસ્પર વિવાદ કરે છે, તથા મારું દર્શન જ સાચું છે ને ણીજનનું ખોટું છે એમ સાબિત કરવા મથે છે પણ સમ્યગ્ યોગદ્રષ્ટિને પાત્રી જેણે સમ્યગ્ આત્મદર્શન કર્યું છે—આત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એવા દ્રષ્ટા યોગીપુરુષોત્તે તો પોતપોતાના મત-દર્શનનો બિલકુલ આગ્રહ હોતો નથી, કારણ કે તે વિશાલ દ્રષ્ટિવાળા સત્પુરુષોને નયના યથાયોગ્ય વિભાગનું ઘરાબર જ્ઞાન હોય છે, એટલે સાપેક્ષપણે વસ્તુતત્ત્વનું નિરીક્ષણ કરતા રહી તે મહાનુભાવો મધ્યસ્થ-ભાવ રાખે છે, નિષ્પક્ષપાતી રહે છે. આ નિષ્પક્ષ નિરાગ્રહી વિરહાઓ શુદ્ધ બોધને પામેલા હોઈ પરમ ગંભીર, ઉદાર આશયવાળા હોય છે, ને મૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી ભાવિતાત્મા હોય છે એટલે એમને મન આપું જગત્ પોતાનું જ છે, પોતાના કુટુંબ જેવું જ છે, એથી કરીને મારા-તારાપણાનો ભેદ તેમને હોતો નથી અને અન્યને માર્ગે અવતારવા માટે પણ તે સત જનો પરમ કરુણાથી ચારિસંજીવની ન્યાયનોજ્ઞ

* “ ન સત્ત્વય (દર્શનભેદ) સ્થિરાદિલક્ષિમતાં મિન્નામન્યાના યોગિર્જા યથાવિષય નયમેદાલબોધમાબદિતિ । પ્રજ્ઞિતપ્યમીષાં પરાયં શુદ્ધબોધમવેન

આમ બાતિસ્વરૂપથી યોગદષ્ટિ એકરૂપ છતાં, આવરણ અપાયના ભેદથી એના આઠ સ્થૂણ ભેદ પડે છે. જેમ આંખ આડે આવરણરૂપ પડેલો ગાઠ હોય સદૃષ્ટિ એકરૂપ છતાં તેા ઘણું જોણું દેખાય, પછી જેમ આઠ પ્રકારની જેમ આવરણ પટલ દૂર થતું જાય તેમ તેમ વધુ દેખાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ આવરણ ખસતાં સંપૂર્ણ દર્શન થાય છે; તેમ સમ્યક્ દર્શનને આવરણભૂત મોકુનો પડેલો જેમ જેમ ખસતો જાય છે, તેમ તેમ નિર્મલ શુદ્ધ દર્શન થતું જાય છે. આમ યોગીઓની સદૃષ્ટિ એકરૂપ છતાં વ્યક્તિભેદે સ્થૂણ આઠ પ્રકારની છે.

૨ આઠ યોગદષ્ટિનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

પ્રથિક—મહાત્મન્ ! તે આઠ દષ્ટિ કઈ છે ? તેનું સ્વરૂપ શું છે ? તે કહેવા કૃપા કરો.

યોગિરાજ—જિજ્ઞાસુ ભવ્ય ! આ વિષય ઘણો મોટો છે. તે સમજવા માટે ઘણી ધીરજ જોઈશે અને અત્રે વિસ્તારવા જતાં વિષયાંતર થઈ જવાનો ભય છે, છતાં તારી જિજ્ઞાસા છે તો સાવ સંક્ષેપમાં કહું છું મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્તિ અને સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા એ આઠ યોગદષ્ટિના નામ છે તે દષ્ટિઓમાં બોધ—

■ " इयं च वरणापायमेदादधविषा स्मृता ।

छामान्येन विशेषास्तु भूयांसः सूक्ष्ममेदतः ॥ "

—શ્રી યોગદષ્ટિસામુચ્ચય

મિત્રાદિ પ્રથમ ચારમાં મિથ્યાત્વ છતાં સદ્દષ્ટિ શી રીતે ? ૬૭

પ્રકાશની જે વરતમતા છે તે સમજવા માટે જ્ઞાનીઓએ આ પ્રમાણે ઉપમા યોજી છેઃ મિત્રા, તારા, બલા ને દીપ્તા એ ચાર દષ્ટિઓનો બોધ-પ્રકાશ અનુક્રમે તૃણના અશિક્ષણ જેવો, છાણાના અશિક્ષણ જેવો, કાષના અશિક્ષણ જેવો ને દીપકની પ્રભા જેવો હોય છે; અને સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા એ ચાર દષ્ટિઓનો બોધ-પ્રકાશ અનુક્રમે રત્નની પ્રભા જેવો, તારા, સૂર્ય ને ચંદ્રની પ્રભા જેવો છે. ચોથી દીપ્તા દષ્ટિ સુધી મિથ્યાત્વની સંભાવના છે, સ્થિરાથી માંડીને સમ્યક્ત્વ હોય છે.

પથિક—યોગિરાજ ! પ્રથમ ચાર દષ્ટિમાં મિથ્યાત્વ હોય છે, છતાં તેને યોગીઓની સદ્દષ્ટિમાં-સમ્યગ્દષ્ટિમાં કેમ ગણી ?

યોગિરાજ—કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી. મિત્રાદિ પ્રથમ ચાર દષ્ટિમાં મિથ્યાત્વ છે એ ખરું, પણ તે ઉત્તર કાળમાં સમ્યગ્દષ્ટિના અબોધ મિત્રાદિ પ્રથમ ચારમાં કારણરૂપ× થાય છે, એટલે તેને મિથ્યાત્વ છતાં સદ્દષ્ટિ પણ સદ્દષ્ટિ કહી. આ સમજવા શી રીતે ? માટે આ સ્વૂક્ષ્ણ દષ્ટાંત છેઃ-શુદ્ધ સાકરના ચોસલાની બનાવટમાં અનેક પ્રયોગમાંથી પસાર થવું પડે છે ત્યારે તેની બનાવટ નીપજે

× “ ભવન્ધ્યસદ્દષ્ટિહેતુત્વેન મિત્રાદિદૃષ્ટીનામપિ સતીત્વાદિતિ । ધર્મોલ્કનિષ્પત્તાવિધુરસદ્ધવ્વગુહકલ્પાઃ કલ્પેતાઃ ક્ષણ્ડશર્કરામાસ્થગ્ધવર્ષોલ્કસમાધેતરા સ્થાવાચાર્યાઃ । રૂપાદીનામેવ તથાગવનાદિતિ કલ્પ્યાદિગોચરા એવૈતાઃ, एतेषामेव સવેગમાધુર્યોપરત્તેઃ । રૂપુક્લ્પસ્વાદિતિ નલાદિકલ્પસ્તથાડમધ્યાઃ સવેગમધુર્ય-શન્યત્વાત્ । ”

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વૃત્તિ

છે. પ્રથમ તો ઇક્ષુ-શેરડી બેઘએ, પછી તેનો રસ કાઢવામાં આવે, તેને ઉકાળીને કાવો બનાવે, તેમાંથી ગોળ બને, પછી ખાંડ થાય, તેમાંથી ચર્કરા-ઝીણી સાકર બને, તેમાંથી અશુદ્ધ સાકરના ગઠ્ઠા થાય ને છેવટે શુદ્ધ સાકરના ચોસલા બને

આમાં શેરડીથી માંડીને ગોળ સુધીની અવસ્થા બરાબર મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિ છે, અને ખાંડથી માંડીને શુદ્ધ

ચોસલા સુધીની અવસ્થા બરાબર

ઇક્ષુ આદિનું દ્રષ્ટાંત છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિ છે. પણ પ્રથમ પૂર્વ ચાર અવસ્થા ન હોય તો

ઉત્તર ચાર અવસ્થા ઉપજે જ કેમ ? મૂળ શેરડી જ ન હોય તો શુદ્ધ સાકરની આશા રાખવી તે આકાશકુદ્ધમ જેવી છે, વધ્યાપુત્ર સમાન છે મિત્રા દૃષ્ટિને શેરડી સાથે સરખાવી તે બરાબર છે, કારણ કે તેમાંથી સંવેગરૂપ માધુર્યની-મધુર રસની નિષ્પત્તિ થાય છે. અભવ્યોને જ આ મિત્રા આદિ દૃષ્ટિ સાપડે છે, અભવ્યોને કદી નહિ કારણ કે તે અભવ્યો તો બરુ જેવા છે. બરુને ગમે તેટલો પીલો તો પણ તેમાંથી રસ નીકળે નહિ, તેમ અભવ્યને કોઈ કાળે સંવેગરૂપ માધુર્ય નીપજતું નથી આમ આ મિત્રાદિ દૃષ્ટિ ઇક્ષુ આદિ સ્થાનીય હોઈ ઉત્તર સદૃષ્ટિના કારણરૂપ થાય છે, તેથી તેને પણ ઉપચારથી સદૃષ્ટિમાં ગણી છે બાકી પરમાયથી તો સ્થિર આદિ છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિ જ નિરુપચરિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. આ આઠ યોગદૃષ્ટિમાં અનુક્રમે યમ, નિયમ આદિ આઠ યોગાગ

* “ યમાદિયોગકુષ્ણનાં ચેદાદિપરિહારત્ત ।

અદ્વેષાદિગુણસ્થાન યમેષાસત્તાં મતા ॥ ”—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

ધટે છે, ખેદ આદિ આઠ દોષનો ત્યાગ થાય છે, ને અદ્વેષ, જિરાસા આદિ આઠ ગુણ પ્રગટે છે તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બાણવા ઇચ્છતો હો તો તું અવકાશે યોગાચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજીવૃત યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, યોગબિન્દુ આદિ ઉત્તમ ગ્રંથ-રત્નો શાંતિથી અવલોકજો.

પથિક—આ યોગદષ્ટિ છે એમ કયા સામાન્ય લક્ષણે યોગખાય ? ને તેનું ફલ શું ?

યોગિરાજ—સતશ્રદ્ધાસંગત બોધ^x તે દષ્ટિ કહેવાય છે એટલે ત્યાં સતપુરુષની ને સતપુરુષના વચનની શ્રદ્ધાવાળો બોધ હોય છે, અને સ્વચ્છંદનો ત્યાગ હોય છે ત્યાં સામાન્યપણે આ દષ્ટિની પ્રાપ્તિ સમજવી અને આવો શ્રદ્ધાસુક્ત બોધ ત્યાં હોય છે ત્યાં નિષિદ્ધ એવી અસત પ્રવૃત્તિનો વ્યાધાત થાય છે, અસત પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે અને સતપ્રવૃત્તિપદ મુક્તિપદ ખેચાઈને નિકટ આવતું જાય છે આ મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ એ જ આ યોગદષ્ટિનું છેવટનું ફળ છે, કાંણુ કે મોક્ષની સાથે યોગે તે યોગ કહેવાય છે ‘મોક્ષેણ યોજનાદ યોગઃ’ એવા યોગ સંબંધિની દષ્ટિ તે યોગદષ્ટિ છે, એટલે યોગદષ્ટિનું ફલ મોક્ષ છે

ઉક્ત આઠ દષ્ટિમાં મિત્રા આદિ પ્રથમની ચાર દષ્ટિ

x “ સ્વચ્છદાણ્વતો બોધો દષ્ટિત્યમિવીયતે ।

ભલત્રદષ્ટિવ્યાપાતસ્તત્પ્રવૃત્તિપદાવહઃ ॥ ”

—યો. દ. સ.

પ્રતિપાતી+ પણ હોય છે આવીને પાછી ચાલી પણ જાય,—
 ચાલી જાય જ એમ નહિં. એટલે
 મિત્રાદિ ચાર પ્રતિપાતી કે તે પ્રતિપાતી કે અપ્રતિપાતી હોય
 પણ હોયઃ સ્થિરાદિ પ્રતિપાતી થાય તો તે સાપાય હોય
 ચાર અપ્રતિપાતી જ છે—એટલે કે નરકાદિ અપાયયુક્ત
 હોય છે. છેલ્લી ચાર તો અપ્રતિપાતી
 જ હોય છે, આબ્યા પછી કઢી પડતી નથી અપ્રતિપાતી દૃષ્ટિ
 પ્રાપ્ત થયા પછી મોક્ષ પર્યંત કઢી પતન થતું નથી, ને મુક્તિ
 માર્ગે અખંડ પ્રયાણ થયા કરે છે કદાપિ વચ્ચે રાતવાસા
 જેવા દેવાદિ ભવ કરવા પડે, તેથી ચરણનો વિઘાત—અતશય
 ઉપજે છે, તો પણ પ્રયાણનો ભંગ થતો નથી અમુક સ્થળે
 જવા નીકળેલો મુસાફર વચ્ચેમાં જેમ રાતવાસો કરી પોતાનો
 થાક ઉતારી નાંખે છે, તેમ આ મુક્તિમાર્ગનો વટમારું પણ

+ ‘ પ્રતિપાતયુતાઘાતાશ્ચ નોત્તરસ્તથા ।

સાપાયા ભપિ ચૈવાસ્તપ્રતિપતેન નેતરા ” —પૃ. ૬ સ.

* “ પ્રદાનમત્રામાવેન નિશિ સ્વાપસમ પુન ।

વિઘાતો દિવ્યમાવતય નરોપમાવતે ॥ ”—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

“ દૃષ્ટિ ચિરાદિક ચારમાં, મુર્ચ્છાપ્રયાણ ન બાળે રે,

રમણી શયન જેમ શ્રમ કરે, સુરનર સુખ તિમ છાળે રે ” વીર૦

—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

મુક્તિમાર્ગે ગમન કરવા છાછી યોગી પ્રવાસી,

માટે મિત્રામદિ મજલ તે શુદ્ધ બારે ઉવાસી;

વચ્ચે વચ્ચે કવચિત કરતો દિવ્ય જન્મે વિસામા,

પહોંચે છે તે પ્રગતિ કરતો સચ્ચિદાનંદ ધામા.

શ્રી યોગદૃષ્ટિજગ (૩) લગવાનદાસ વિરચિત)

દેવાદિ ભવરૂપ શત્રિવાસ કરે છે, પણ તેથી કાંઈ મુક્તિ-
માર્ગના અખંડ પ્રયાણમાં ભંગ પડતો નથી આમાં પાછા
પડવાની, પીછેહઠ કરવાની તો વાત જ નથી, આગળ જ
વધવાનું છે, આગળ જ પ્રગતિ કરવાની છે, એટલે યોગમાર્ગે
આગળ ધપતો ધપતો આ દિવ્ય નયનને પામેલો યોગદ્રષ્ટિવાન
સુમુક્તુ પશિક ચોતાના દૃષ્ટ મોક્ષસ્થાને પહોંચે જ છે આવો
અતુલ મહાપ્રભાવ આ દિવ્ય નયનનો-યોગદ્રષ્ટિનો છે.

અને આ હિપચી તને પ્રતીત થશે કે આ દિવ્ય નયન
એટલે મુખ્યપણે પરમાર્થથી સ્થિર આદિ યોગદ્રષ્ટિ જ છે,

કારણ કે તે દ્રષ્ટિમાં જ નિશ્ચયથી

દિવ્ય યોગદ્રષ્ટિ નયનથી સ્વસંવેદન જ્ઞાન અથવા પ્રત્યક્ષ

દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન આત્મદર્શન થાય છે બીજા શબ્દોમાં

કહીએ તો નિશ્ચય વેદસંવેદ્યપદ

અથવા નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન અહીં જ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા

આ દિવ્ય નયનને અથવા પરમાર્થ સમ્યગ્દ્રષ્ટિને જે પમે

છે, તે જ સાક્ષાત્ માર્ગ દેખી શકે છે. કારણ કે ભગવાન

જિનેશ્વરનો મૂળ માર્ગ + પરમાર્થપ્રત્યક્ષ છે, અને પરમાર્થ

નિશ્ચય સમ્યગ્દ્રષ્ટિથી જ તે સમ્યક્પણે દેખી શકાય છે. યાદી

બીજા જે સર્મચક્ષુથી-ગ્રાહ્ય દ્રષ્ટિથી તે માર્ગ જોવા બંધ છે, તે

પ્રતિથી ભૂત્રા પડી ગોચુ ખાઈ બંધ છે એટલા માટે જ મેં

કહ્યું હતું કે—

+ “ જ્ઞાન દર્શન ચાન્નની પુદ્ગતા રે,

એકપણે અને અવિરુદ્ધ ... મૂળ માન્ય સાબળો જિનનો રે

જિનમાન્ય તે પરમાર્થથી રે, એમ કહ્યું ચિદ્ધતિ પુદ્ગ...મૂળ મારગ૦

“ ચરમ નયણુ કરી મારગ લેવતો રે,
ભૂદયો સયલ સંસાર;
જેણે નયણુ કરી મારગ લેધએ રે,
નયન તે દિવ્ય વિચાર....

પંથડો નિહાળું રે ખીજા જિનણો રે. ” ર.

વારુ, આજે આટલું થયું છે. તે મનન કરજો અને
કાલે પુનઃ આ જ સ્થળે મળજો.

પથિક—જેવી આજ્ઞા

(જાનને લાય છે)

લિંગ અને બેડો જે પૂજના રે, દ્રવ્ય દેશકાળાદિ ભેદ . મૂળ મારગ

પણ સાનાદિની જે શુદ્ધતા રે, તે તો ત્રણે કાળે અભેદ...મૂળ મારગ ”

—મહાત્મત્વદંષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

દશ્ય ચોથું :

‘ અંધોઅંધ પલાય ’

[ખીજો દિને પથિક તે જ સ્થળે ચોગિરાજને મળે છે

અને જિજ્ઞાસાથી પૂછે છે—]

૧ અંધ પુરુષ પરંપરા પાસેથી દિવ્ય નયનની
આશા વ્યર્થ

પથિક—મહાત્મન ! આ દિવ્ય નયન તો કોઈ અદ્ભુત
વસ્તુ છે ! આવા દિવ્ય નયનથી—સમ્યક્ યોગદષ્ટિથી જ

મોક્ષમાર્ગ દેખી શકાય એ આપતું

આ અદ્ભુત દિવ્ય કયન હવે મને સમજવા લાગ્યું છે.

નયનની પ્રાપ્તિ ખરેખર ! એ દિવ્ય નયન જ પરમ

કેમ થાય ? કદાચ આપનાર છે સાચા મુમુક્ષુ

પુરુષે તે પ્રાપ્ત કરવા સર્વાત્માથી

પરમ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ આપે આ તેનું રસપ્રદ સ્વરૂપ

હુંકર્મા કહ્યું તે પણ કેટલું ગંધું શાયક ને હૃદયંગમ છે !

તો પછી તેની સાક્ષત્ પ્રાપ્તિ તો કેટલી ગંધી આનંદદાયક

ને પરમાર્થમાર્ગપ્રદર્શક થઈ પડે ? તેનો હવે મને કંઈક

ખ્યાલ આવે છે એ પરમાર્થદષ્ટિ વિના તો ગંધું ય અંધારું

છે. ‘ આંખ વિના અંધારું રે ’ એમ લોકેદિત કહેવાય છે,

તે અહીં પરમાર્થમાર્ગમાં સાવ સાચી જણાય છે. ચોગિરાજ !

તે દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત કરવાની મને વીત્ર ઈચ્છા ઉપજી છે.

તે કેમ પ્રાપ્ત થાય ? કોની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય ? કેવી રીતે

પ્રાપ્ત થાય ? તેનો મુગમ ઉપાય આપ કૃપા કરીને દર્શાવો.

આટલી ગંધી આ પુરુષપરંપરા છે, તેમાંથી શું કયાંય એ

દિવ્ય દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થશે ? જુઓ ! આટલા બધા આચાર્ય નામધારીઓ છે. ભક્તજનો તેની બિરુદાવલી બોલે છે. કેઈ આચાર્યચક્રવર્તી, કેઈ આચાર્યચૂડામણિ, કેઈ સૂરીશ્વર કહેવાય છે કેઈ જિનશાસનોદારક, કેઈ અર્હતશાસનપ્રભાવક કેઈ જિનાગમરહસ્યજ્ઞાતા, કેઈ સાક્ષાત્ સરસ્વતી વગેરે બિરુદ ધરાવે છે કેઈ ધીર ગણીર સ્વરે શાંત વ્યાખ્યાનો આપે છે, ને કેઈ મોટા સ્વરે દીક્ષામાં પર્યાપ્ત પામતા ઉદ્ધામ ઉપદેશો કરે છે. તેઓની પાસેથી શું આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ થશે ? વળી આટલા બધા ઉપાધ્યાય આદિ, પદવીના ધારક પુરુષો છે, મોટા વિદ્વાન્ પંડિત ગણાય છે, વહીને પરાજિત કરે એવા તર્કનિપુણ ને ખંડનમંડનનિષ્ણાત છે, શાસ્ત્રના અઠંગ અભ્યાસી ને અભ્યાસ કરાવનાર છે, તેઓની પાસેથી શું દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ થશે ? વળી સેકડાની સંખ્યામાં સાધુવેપધારીઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેઓ બહુ ક્રિયાકાંડમાં ચીવટવાળા ને કાયકલેશરૂપ તપશ્ચર્યામાં એકકા છે ગૃહસ્થો ‘જીજી’ કહીને તેમનો પડયો બ્રાહ્મ જીલે છે, ને તેઓ પણ તે ગૃહસ્થોને પોતપોતાના વાડામાં બરાબર પૂરછ રહેવાનો બોધ દૃઢ કરવાની તકેદારી રાખે છે. તેઓની પાસેથી શું આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ થશે ? આ સંખ્યા ધી આપનો અનુભવ શું કહે છે ? તે હું બાણવા ઈચ્છું છું.

ચોગિરાજ—હે ભવ્ય ! જે પામેલો હોય તેની પાસેથી પમાય. દીવામાંથી દીવો પ્રગટે. કુવામાં હોય તો હવારામાં આવે. આ નગ્ન સત્ય છે.

દિવ્ય નયનપ્રાપ્તિ દલા

પુરુષની દુર્લભતા

દેખનો હોય તે દેખાડે, એટલે કે
કેઈ દિવ્યચક્ષુ પ્રાપ્ત દ્રશ્ય પુરુષ
હોય તો તે અવશ્ય માર્ગ દેખાડી

શકે, દિવ્ય ચક્ષુ આપી શકે; પણ ખેડની વાત એ છે કે વર્તમાન સમાજની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ તો આંગે અંધારા આવે એવી કરુણ સ્થિતિ છે; કારણ કે પરમાર્થથી સાક્ષાત્ માર્ગદ્રશ્ય એવા દિવ્ય નયન-પ્રાપ્ત પુરુષની અત્રે બહુ બહુ ખામી જણાય છે ભારી ખોટ જણાય છે આ કાળ દુષમ છે, એટલે જ એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષનો જોગ મળવો પરમ દુર્લભ છે. હમણાં તો મને એવો કોઈ દિવ્ય નયન પામેલો પુરુષ પ્રાપ્ત દેખાતો નથી ને આ જે પુરુષપરંપરાની તું વાત કરે છે, તેમાં પણ કંઈ સાર નથી-કંઈ ભાલ નથી.

કરણ કે તે જે આચાર્યાદિ કહ્યા તે આચાર્યાદિમાં હોવા ચોખ્ખા શાસ્ત્રોક્ત ગુણલક્ષણથી સહિત હોય તો પ્રાપ્ત તે પણ મુખ્યત્વે દ્રવ્યથી છે; ભાવથી નહીં પણ ભાવથી આચાર્યપણું, ઉપાધ્યાયપણું કે સાધુપણું છે કે નહિ, તે પ્રાપ્ત કોઈ જોતું નથી, તેની કોઈ પરીક્ષા કરતું નથી ! જેને યંચ

ભાવાચાર્ય દ્રવ્યાચાર્ય
આદિના વિવેકની
જરૂર

પરમેષ્ઠિમાં ગૌરવલયું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એવા ભગવાન આચાર્યાદિની આત્મદશાં કેવી અદ્ભુત, કેવી વીતરાગ, કેવી પ્રશમપ્રધાન હોવી જોઈએ, તેનું ગુણસ્થાન કેવું જિયું હોવું જોઈએ, તેનો વિચાર કરવા કોઈ તસ્દી લેતું નથી ! આ તો અમારા કુલ સંપ્રદાયના આચાર્ય છે, અમારા માર્ગજ છે,

“ધન્ય તે મુનિવરા જે, જે આવે સમભાવે;

બવસાચર લીલાએ હિતરે, સંયમ કિરિવા નાવે. ધન્ય-”

શ્રી યશોવિજયલ્લિત સાગર ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન

એવા મમત્વભાવથી પ્રેરાઈને આપે લોકો પોતાના કુલગુરુનું મમત્વ-અભિમાન રાખે છે, પણ ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્ય, ભાવઉપાધ્યાય, ભાવસાધુનું જ મુખ્યપણે માન્યપણું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે લક્ષમાં રાખતા નથી. એટલે જ આપે વર્તમાન સમાજની શોચનીય અવદશા થઈ પડી છે, કારણ કે લોકો દ્રવ્યસાધુ-ભાવસાધુનો વિવેક કરતા નથી, કે જાણતા નથી, ને વેપમાં સાધુપણું માની ગમે તેવા દ્રવ્યલિંગીને આદર આપે છે ને પાપે છે.+ એટલે લોકઅભિપ્રાયનું કોઈ પણ નિયંત્રણ નહિ રહેવાથી, સાધુઓ પણ ક્વચિત્ શિયિલાચારી બની ભાવસાધુપણું

ગામવાને બદલે વેપની વિડળના ભાવાચાર્યે આદિતું જ કરે એવી સંભાવના રહે છે. આથી મુખ્યપણે માન્યપણું જિલ્લું ને લોકો ભાવસાધુને જ માન્ય કરતા હોય, તો તેણું

શિયિલાચારીપણું પ્રવેશવા ન પામે, ને સાધુઓ પણ ભાવસાધુત્વ સાધવા લાગી સતત પ્રયત્નશીલ બને કેટલાક આચાર્યોના મત તો એવો છે કે-ભાવસાધુત્વ પ્રથમ હોવું જોઈએ ને પછી તેના સૂચક પ્રતીકરૂપ દ્રવ્યલિંગ ધોરણ કરવું જોઈએ. ગાડી આગળ ઘોડો હોવો જોઈએ, નહિ કે ગાડી પાછળ; તેમ ભાવસાધુત્વ પ્રથમ હોવું જોઈએ ને પછી

+ “કૂટ વિગ્ન જિમ પ્રગટ વિડંબક, જાણી નમતાં દેવ;

નિદધસ જાણીને નમતાં, તિમજ દણો તણ પેલરે...નિનજ ॥”

શ્રી યશોવિજયજીનું સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન

“વજ્રાદ્યયગજ ચક્ર નગ્ન્ય તદિતરણાવિ ।

કન્નુકમન્નમ્પગજ દિ મુગ્ધો નિર્વિલો મવનિ ॥

શ્રી હરિભદ્રસંસ્કૃત પાઠરાક

દ્રવ્ય. અથવા બીજી અપેક્ષાએ દ્રવ્ય પ્રથમ ગણીએ તો પણ તે ભાવસાધુત્વનું કારણ થઈ પડે તો જ તેનું સફળપણું અને કોઈ અપેક્ષાએ માન્યપણું છે, નહિં તો વેષવિઠંગના માત્ર જ થઈ પડે! આ ગમે તેમ હો, પણ સર્વત્ર ભાવાચાર્ય આદિનું જ મુખ્યપણું માન્યપણું છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે અને તેવા પ્રકારે યોગાચાર્ય ભગવાન હરિભદ્રસૂરિએ ક્ષપ્ત શબ્દોમાં કહ્યું છે:—

“ભાર્ગવોદિષ્વપિ ભૈરવિશુદ્ધ ભાવયોગિષુ ।

વૈયાકૃત્ય ચ ત્રિધિચ્છુદ્ધાસયવિશેષતઃ ॥” શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

અર્થાત્-ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિ પ્રત્યે આ વિશુદ્ધ કુશળ ચિત્તાદિ રાખવું તે ઉત્તમ યોગબીજ છે, અને વિધિયુક્તપણે શુદ્ધ આશયવિશેષથી તેમનું (ભાવાચાર્યઆદિનું) વૈયાકૃત્ય કરવું તે પણ યોગબીજ છે

પણ મોટા ખેદની વાત છે કે વર્તમાનમાં તથાપ્રકારના ભાવયોગી, ભાવાચાર્ય, ભાવસાધુx આદિના દર્શન અતિ અતિ દુર્લભ થઈ પડ્યા છે કોઈ ખૂણે ખાંચરે કોઈ વિરલ સંત હોય તો ભણે, બાકી દ્રવ્યાચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ આદિની તો વિપુલતા છે, પણ તેથી કંઈ વળે નહિ, કારણ કે દ્રવ્યાચાર્યાદિને માનવા તે કૂટરૂપમાંx અદ્રુટણુદ્ધિરૂપ છે, કૂડાને રૂડા માનવા

x “જ્ઞાનવત સ્ત્રી ॥ મનવા, તન મન વચને સાચા;

દ્રવ્ય-ભાવ સુધા જે ભાળે, સાચી જિનની વાચા ધન્ય”

શ્રી યશોવિજયપણ

* ‘દિવિચિટેષુ’ બાદ ‘ભાવયોગિષુ’ । ન દ્રવ્યચાર્યાદિષ્વર્મજલસ્રોતેષુ કૂટરૂપે રાત્ર્યકૂટરૂપોત્પન્નમુન્દરત્વાદ્ ।” શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચયવૃત્તિ.

“ભાવાચાર્ય સેવના, ભવ ઉદ્ધેગ સુડોમો રે” — શ્રી યોગદષ્ટિ સંજ્ઞાચ

બરાબર છે અને તે સારું નથી, એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એકબેએકખું કહ્યું છે. એટલે આવી પુરુષપરંપરા પામેથી દિવ્ય નયનની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે, કારણ કે ઉત્તરોત્તર સફળપ્રસાદથી દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત કરતી સળંગ પુરુષપરંપરા પણ પ્રાપ્તે ક્યાં રહી છે ? અને તો પ્રાપ્તે અંધની પાછળ અંધ દોડે એના જેવી સ્થિતિ છે.

“ પુરુષપરંપર અનુભવ લેવતાં રે,
અધોઅંધ પડાય ”

બધામ એમ દાવો કરે છે કે—અમે જિનની પરંપરામાં છીએ. સૌ પોતપોતાની ગાય છે, પણ તેઓનો અનુભવ ભે

ભેઈએ છીએ તો તેમાં કાંઈ દિવ્ય

‘પુરુષપરંપર અનુભવ

લેવતાં રે અધોઅંધ

પડાય’

નયનનો અમત્કાર દેખાતો નથી.

જિન જેવા પરમાત્માની પરંપરા

સાચવવાનો દાવો કરનાર પુરુષમાં

જેવો આત્મ-અનુભવ ભેઈએ, જેવો

આત્મવિકાસ ભેઈએ, જેવો અધ્યાત્મપરિણતિલાવ ભેઈએ,

જેવો દિવ્ય દષ્ટિનો આવિષ્કાર ભેઈએ, તેનો છાંટો પણ પ્રાપ્તે અત્ર

દેખાતો નથી. એટલે આ પુરુષપરંપરા પણ પ્રાપ્તે આંધળાની

પાછળ આંધળા દોડતા હોય એવી છે; પ્રાપ્તે ગારરિયા પ્રવહ

જેવી ગતાનુગતિકતા અનુસરનારી છે.

૨. ‘વસ્તુ વિચારે રે ભો આગમે કરી રે,

ચરણુ ધરણુ નહિં ઠાય’

પથિકે—મહાત્મનું ! આપ એમ કેમ કહો છો ? કયા નાધારથી કહો છો ?

ચોગિરાજ—હે ભદ્ર ! શુદ્ધ હેતુપૂર્વક અતુલવધી
કર્તુ છું, શાસ્ત્ર આધારથી કર્તુ છું, કારણ કે આગમનો જે
મુનિપણનો—શ્રમણપણનો+ નિર્મલ
કયાં આગમોપદેશ ? આદર્શ છે, તેને અનુસરીને જે
કયાં આચરણ ? વસ્તુ વિચારવા બેસે, વસ્તુસ્થિતિ
ગવેયે, તો એના કથનમાં ને આ
લોકોના આચરણમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે, ‘ચરણ
ધરણ નહિ ઠાય’—પગ મૂકવાનું પણ ઠેકાણું નથી; કારણ કે
આગમમાં ત્યારે વીતરાગતાની વાત કરી છે, ત્યારે લોકો
ઠાવો તો તેને અનુસરવાનો કરે છે, પણ પ્રાપ્તિ સાધે છે
રાગદ્વેષ ! વીતરાગે ત્યારે વિશ્વબંધુતાની વિશાલ ભાવના
ઉપદેશી છે ત્યારે આ ચોતપોતાના સંકુચિત સંપ્રદાય-ગતિ-
વાદ બાંધીને બેસી ગયા છે ! વીતરાગે ત્યારે કષાય-કલેશ
દૂર કરવાના કદા છે ત્યારે આ મહાનુભાવો પ્રાપ્તિ કષાયથી
અસાધ્ય છતાં વીતરાગધર્મના સંદેશક હોવાનો ઠાવો કરતા
મહી તે જ કષાયોને પુષ્ટ કરે છે ! તત્ત્વશૂન્ય નાના નાના
ભુદ્ર મતભેદો ને નિઃસત્ત્વ નિર્મલ્ય ચર્ચાઓને નિમિત્તે મોટા
મોટા ગદા-ટંટા-ગ્રીસાદ ઉપસ્થિત કરે છે ! ખોડા વિતંડાવાદ

+ “ થોડા આર્થ અનાર્ય જનથી, જૈન આર્થમાં થોડા;

તેમાં પણ પરિણત જન થોડા, અમલ અવધ-અહુ મોડા.”

—શ્રી યશોવિજયજી

“સંપદ દુર્મનઃકલે ધમ્મયો મુગુરસત્તવા દુરુહા ।

નામગુણ નામસદ્ગુણ સમગદોષા વદ્ધુ મતિઃ ॥”

શ્રી હરિભદ્રસંસ્કૃત સંબોધનકરણ ૨-૪

જિભા કરી સમય ને શક્તિનો અપવ્યય કરી સમાજની ક્ષીણતા કરે છે ! જે વીતરાગનું નામ પણ શાંતિ ફેલાવે છે તે વીતરાગ ધર્મના અનુયાયીઓમાં તો વીતરાગતાનું જ વલણ હોય, નહિં તો તે અનુયાયી શાના ? નામ માત્ર અનુયાયી હોય તો ભલે હા ! કેમ શાંત વૃત્તિવાળા મહાનુભાવ સાચા મુમુક્ષુ આત્માઓ પણ છે, પરંતુ તે વિરલાઓ બહુ અત્ય. માટે વર્તમાન પુરુષપરંપરા પાસેથી દિવ્ય નયનની અપેક્ષા રાખવી તે પ્રાયઃ અભગલસ્તન જેવી વ્યર્થ છે, માટે જ મારે સંજોડ કહેવું પડે છે કે—

“ પુરુષપરંપર અનુભવ જોવતાં ર,
અંધોઅંધ પલાય;

વસ્તુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે,
ચરણુ ધરણુ નહિ ઠાય
પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે ” ૩.

આ બધું હું મારા જાતિ અનુભવથી કહું છું, કારણ કે હું તે તે લોકોની મધ્યે પૂર્વે ઘણો વખત વસ્યો છું, તેઓના નિકટ પરિચયમાં આવ્યો છું તેઓના માનાર્થ આદિની જોવના આચાર, વિચાર, દશા આદિ મેં તેટલી આત્માર્થની જોયા છે, અને શ્રમણ લગવાનું નહિં ! : મહાવીરના મૂળ પરમાર્થ માર્ગથી—અધ્યાત્મપરિવૃત્તિમય મોક્ષ-

માર્ગથી કેટલા દૂર-સુદૂર છે તે સંજોડ અનુભવ્યું છે. તે પરમ શાંતિપ્રદ માર્ગનો તેમને તાત્ત્વિક લક્ષ નથી, એટલે

તેઓ કાં તો તથાગ્રુપ આત્મપરિણતિમય ક્રિયા વગરના શુદ્ધ જ્ઞાનમાં તણાઈ ગયા છે, અને કાં તો અંતરંગ ભાવરૂપ સ્પર્શ વિનાના બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં જડપણે રાચતા રહી પ્રાયઃ ક્રિયાજડ-તાર્થી અસ્ત થયા છે. તેઓમાં મેં

મગદ દષ્ટિઅંધપણું

જેટલી લોકને રીઝવવા માટેની વાસના દીઠી તેટલી સ્વાત્માને ધૂણવવાની

ભાવના ન દીઠી ! તેઓમાં મેં જેટલી ધામધૂમની ધમાલ ને બાહ્ય આડંબરની વિપુલતા દીઠી, તેટલી જ્ઞાનમાર્ગ માટેની પિપાસા કે આત્મધર્મ-આરાધના પ્રત્યેની વૃત્તિ ન દીઠી ! પોતાના પૂજા-સત્કાર-ગાનાદિની જેટલી ખેવના દીઠી તેટલી આત્માર્થ માટેની તમજા ન દીઠી ! તેઓમાં પ્રાયઃ દિવ્ય નયનના અભાવથી મેં પરમાર્થથી કેવળ દષ્ટિઅંધપણું દીઠું. આમ સામાન્યપણે બાહુલ્યથી મેં જે પરિસ્થિતિ નિહાળી તે અદ્વેષપણે કેવળ કરુણાભાવથી કહી દેખાડી, એમાં પવિત્ર જિનશાસન પ્રત્યેની અતરૂદાઝ સિવાય કોઈ અન્ય હેતુ નથી.

૩. દષ્ટિઅંધપણું શી રીતે ? : સમ્યક્દષ્ટિ અને દષ્ટિરાગનો તફાવત.

પથિકે—મહાત્મન ! આપ આ ‘અધોઅંધ પલાય’ એમ કહો છો, તે અંધપણું શી રીતે ? તે કંઈક સ્પષ્ટ કરવા કૃપા કરો.

ચોગિરાજ—આ અંધપણું એટલે દષ્ટિઅંધપણું. જ્યાં

લગી મિથ્યાત્વ ટળ્યું નથી, દર્શનગોઠ હર થયો નથી અને સમ્યગ્દષ્ટિ ખૂટી નથી ત્યાં લગી પરમાર્થથી દૃષ્ટિઅંધપણું જ કહેવા યોગ્ય છે. જેની દૃષ્ટિ ધરાબર હોય તે જ માર્ગ દેખી શકે છે, ન હોય તે નહિ, તેમ પરમાર્થમાર્ગ પણ જેની સમ્યગ્દષ્ટિ ઉઘડી હોય તે જ દેખી શકે છે, બીજા નહિ, એ મેં પૂર્વે તને વિસ્તારથી જણાવી દીધું છે, એટલે પુનઃ કહેવાની આવશ્યકતા નથી

પચિક—પણ અને કોઈ લોડો તો ચોતાનું સમ્યગ્-દૃષ્ટિપણું માને છે તેનું કેમ ?

ચોગિરાજ—હે ભદ્ર ! માનવું અને હોવું એમાં ધણો તફાવત છે માન્યાનું ક્ષણ નથી, તથાસ્પ ભાવનું—દશાનું ક્ષણ છે ચોતાનામાં તથા—ભાવથી સમ્યગ્દષ્ટિપણું પ્રકારના શુભને આવિર્ભાવ ન હોય પ્રગટયા વિના સમક્તિ તો માનવાથી શું વધી જવાનું ક્યાંથી ? હતું ? ને નહિં માન્યાથી શું ઘટી જવાનું હતું ? ભિલટું નહિં હોવા

છતાં માનવું કે મનાવવું તે તો દંભ જ જણાય, આત્મવંચના ને પરવંચના જ કહેવાય અને મેક્ષમાર્ગ તો સાવ ઋણુ-સરલ છે, વાંકેચૂકો નથી, એટલે ત્યાં પ્રવેશવા માટે ઋણુપણું-સરલપણું-નિર્દોષપણું જ જોઈએ એટલે કે તેમાં ઋણુ-સરલ-નિર્દોષી આત્માઓ જ પ્રવેશ કરી શકે છે. ઈંલી, માયાચારી, ડોંગીઓનું ત્યાં કામ નથી ને તેઓને

*“ભાત્માર્થિના તતસ્ત્યાગ્યો દમ્ભોડનર્થનિવન્ધનમ્ ।

દુઃકેઃ સ્મરણમૂતસ્યેત્યગમે પ્રતિષ્ઠાદિતમ્ ॥” —મી. અધ્યાત્મસાર.

તેનું નામ સુદ્ધાં દેવાનો અધિકાર નથી. આ સર્વમાન્ય સામાન્ય સત્ય છે. માટે પોતાનામાં તથાપ આત્મનિશ્ચયથી સમ્યગ્દષ્ટિપણું ન પ્રગટ્યું હોય, પોતાને પોતાના આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જોખખાણ ન થયું હોય, દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ આત્મા જેણે મ્યાનથી તલવારની જેમ પ્રગટ ભિન્ન ન અનુભવ્યો હોય, દદ આત્મપ્રતીતિ-નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન જેને ન ઉપજ્યું હોય, નૈશ્વર્યિક વેદસંવેદનજ ન સંવેદ્યું હોય, તેને પરમાર્થથી પોતાનું સમક્રિતીપણું માનવાનો કે કહેવાનો શો અધિકાર છે ? અથવા પ્રથમ યોગદષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતા ગુણના સ્થાનરૂપ 'મુખ્ય'-ખરેખરા પહેલા 'ગુણઠાણા'નું પણ કેકાણું નહિં છતાં, કેઇ ભલે કવચિત્ પોતાને જોયે કે છકે ગુણઠાણે માનવાનું મિથ્યાભિમાન ધરે, તો પણ તેથી પરમાર્થથી શું ફળ છે ?

વળી જાઓ જિનમાર્ગ ભાવ પર સ્થાપેલો છે. ભાવ એ જ એતું જીવન છે, તે ન હોય તો ખાલી ખોણું જ રહે. અને ભાવ એટલે તથાપ જીવન-તેવા પ્રકારે હોવું તે, તથાપ્રકારે આત્મભાવનો આવિર્ભાવ થવો તે, તેવા પ્રકારે આત્મપરિણમન થવું તે. અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિપણું એટલે સમ્યગ્દષ્ટિપણાનો ભાવ આત્મામાં પ્રગટવો તે, આત્માનું સમ્યગ્દષ્ટિરૂપે પરિણમન હોવું તે મુનિપણું એટલે આત્મામાં મુનિપણાનો-સાધુપણાનો ભાવ પ્રગટવો તે; સાધુ-ગુણે પરિણમી જેનો આત્મા સાધુ હોય, તે સાધુ-મુનિ. આમ સમ્યગ્દષ્ટિપણું-મુનિપણું આદિ અંતરંગ પરિણમનરૂપ આત્માલંબી ગુણ-ભાવ છે. ત્યાં પછી બહિરંગ કલ્પનાનો કે

જલપનાનો શો અવકાશ છે ? કદાપિ વ્યવહારથી દેવ-ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધાથી સમકિતીપણું માનવામાં શુદ્ધ તાર્ત્વિક શ્રદ્ધા આવે તો કવચિત્ તેનો સંભવ નથી એમ કહેવાનો એકાંતે આશય નથી એવો શુદ્ધ શ્રદ્ધા હોય તો તે ઠેરઠેર ! પરંપરાએ પરમાર્થ સમકિતવું કારણ થઈ પડે એ ખરૂં છે, પણ તે દેવ-ગુરુ-ધર્મની તથાશ્વ શુદ્ધ તાર્ત્વિક શ્રદ્ધા પણ ક્યાં દેખાય છે ? તે પણ ખરેખર અત્યંત વિરલ જણાય છે. હા ! ગાહરિયા પ્રવાહરૂપ અધશ્રદ્ધા તો ઠેરઠેર દેખાય છે.

પણ અત્રે તો મુખ્યપણે પરમાર્થ સમ્યગ્દષ્ટિ જ વિવક્ષિત છે. પરમાર્થથી-નિશ્ચયથી એ જ ‘દિવ્ય નયન’ છે નિશ્ચય ‘વેદસંવેદ પદ’ સમ્યગ્દષ્ટિ અથવા એ એનું ખીણું નામ છે, કારણ કે ‘વેદસંવેદ પદ’ એજ તેમાં સંવેદનીય વસ્તુસ્વરૂપનું ‘દિવ્ય નયન’ વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે સમ્યક્ સંવેદન થાય છે, વસ્તુગતે વસ્તુ જણાય છે—અનુભવાય છે આત્માનુભૂતિ, આત્માનુભવ, આત્મજ્ઞાન, ભેદજ્ઞાન એ વગેરે એના અન્વર્થ—યથાર્થ અર્થને અનુસરતારા પર્યાય નામ છે. તેથી ભિલટું, બ્યાં તેવું આત્મસંવેદન હજી પ્રગટ્યું નથી, પ્રગટ આત્માનુભવ થયો નથી, તે ‘આવેદસંવેદ પદ’ કહેવાય છે, અથવા તો પરમાર્થથી તે અપદ જ છે; કારણ કે જોગીજનોને ‘સંમત એવું’ પદ તો પ્રસ્તુત વેદસંવેદ પદ જ છે, તે પદ જ સમ્યક્ અવસ્થાનરૂપ-

સમ્યક્ રિતિવાણું અને ભિન્નથ યિ આદિ લક્ષણવાળું હોઈ, 'પદ' નામને યોગ્ય છે અને તેવા પ્રકારે અમર્થ યોગાચાર્ય ભગવાન હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે કે—

“અવેશસવેશપદમપદ પરમાર્થનઃ ।

પદ તુ વેદસંવેશપદમેવ હિ યોગિનામ્ ॥

વેદ સંવેશતે ચસ્મન્નપાયાદિનિબન્ધનમ્ ।

તથાડપ્રવૃત્તિકુદ્યપિ ત્યદાગમ્નિશુદ્ધયા ॥

“તપદે સત્તાવસ્થાનાદિજ્ઞાનવ્યાપિરુક્ષણમ્ ।

અનર્થયોગસ્તન્ત્રે વેદસવેશનુચ્યતે ॥” —શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય.

આપું આ વેદસંવેદ પદ x કે જેમાં વાસ્તવિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉન્મીલન પામે છે—કંઈ છે અને સૂક્ષ્મ બોધ સાંપડે છે, તેનો આત્મલાભ પાંચમી સ્થિતિ દૃષ્ટિમાં જ થાય છે. એટલે કે તે પહેલાંની ચાર દૃષ્ટિ સુધી તો અવેશસવેશપદ હોઈ મિથ્યાત્વની જ સંભાવના છે, અર્થાત્ 'શુણસ્થાનક' ના ખરેખરા અર્થમાં ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ પામતું 'મિથ્યાત્વ શુણસ્થાનક' જ હોય છે એટલે મેં જે કહ્યું તે અવિચ્છાદી જ છે.

* “ વેદ બધે શિવ હેતુ છે જી, સવેદન તસ નાણ;

નય નિરોપે અતિ બહુજી, વેદસંવેદ પ્રમાણ . મનમોહન. ”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગદૃષ્ટિની સજ્જાય.

x આ અંગે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ આ લેખકે સવિસ્તાર વિવેચન કરેલ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથનું અવલોકન કરવું.

વળી કેટલીક વખત દષ્ટિરાગનીજ પુષ્ટિને પણ સમ્યગ્દષ્ટિપણું માની લેવાની શ્રાંતિગત ભૂલ થાય છે. એ પણ અત્ર લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

પથિક—યોગિરાજ ! તે કેવી રીતે ?

યોગિરાજ—અહો જિજ્ઞાસુ ! દષ્ટિરાગ અને સમ્યગ્દષ્ટિપણું એ બન્ને કેવળ જુદી વસ્તુ છે. જેમ રંગીન કાચ આંખ આડે ધર્યો હોય તો સમ્યગ્દષ્ટિ અને બધુંય રંગાયેલું દેખાય છે, પણ દષ્ટિરાગનો તત્કાલતેવો કાચ આંખ આડા ન હોય તો સ્પષ્ટ ધરાખર દેખાય છે, તેમ દષ્ટિરાગથી જે દર્શન થાય છે તે તેવા રાગ ભાવથી રંગાયેલું ને મલિન હોઈ અસમ્યગ્ દેખાય છે; અને સમ્યગ્દષ્ટિથી જે દર્શન થાય છે તે રાગભાવના અતુરંજન વિતાવું નિર્મલ ને સ્વચ્છ હોઈ સમ્યગ્ દેખાય છે. પોતાના કુલ-સંપ્રદાયના આશ્રહથી અને તત્તજન્ય રાગથી દેવ-શુર-ધર્મનું માન્યપણું કરવું તેમાં, અને તત્ત્વથી દેવ-શુર-ધર્મનું શુદ્ધ સમ્યક્ સ્વરૂપ લાણી માન્યપણું કરવું તેમાં આકાશ-પતાલનું અંતર છે. પ્રથમમાં દષ્ટિરાગનો અંશ છે, બીજામાં બવહાર સમ્યગ્દષ્ટિપણું છે. દાખલા તરીકે—પોતાના કુલધર્મના શુર, સદ્ગુરુમાં અવશ્ય

“ અવશ્ય દાંકલ કાજ કરું જિનમત ક્રિયા !

હંડું ન અવશ્ય ચાલ અનાદિની જે પ્રિયા !

દષ્ટિરાગસંવેદ તેહ સમકિત મહું !

સ્વાધ્યક્ષ જ છે, દારાણું નિગ્મણું !...વિહરમાન.”

વેદસંવેદ પદ

—મુનિવર શ્રી દેવચંદ્ર

હોવા યોગ્ય આત્મજ્ઞાન-વીતરાગતા આદિ લક્ષણથી સ્થિત હોય, છતાં પોતાના મતસપ્રદાયના આગ્રહથી અને પોતાના માની લીધેલા કુલધર્મના મમત્વજન્ય રાગથી, તેને શુરુ માનવા તે પ્રગટ દષ્ટિરાગપણું છે. અથવા જેના પ્રત્યે પોતાને રાગ છે એવા અમુક પુરુષવિશેષ જ સાચા છે ને તેમાં જ સર્વસ્વ છે, બીજા બધા ખોટા છે ને તેમાં કંઈ નથી, એમ માનવું તે પણ દષ્ટિરાગનો પ્રકાર છે હાલ તો ન્યાં જુઓ ત્યાં પ્રાયે દષ્ટિરાગનું જ સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું છે ગૃહસ્થો સાધુના રાગી ને સાધુઓ ગૃહસ્થના રાગી ! આ દષ્ટિરાગ છોડવો ઘણો મુશ્કેલ છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ તો વીતરાગ પાસે પોકાર પાડ્યો છે કે-હે જાગવન ! રનેહરાગ છોડવો સહેલો છે, કામરાગ છોડવો સહેલો છે, પણ આ દુષ્ટ દષ્ટિરાગ છોડવો હોહિલો છે, દુસ્ત્યજ છે.

આ સમ્યગ્દષ્ટિપણામાં તેવો રાગ હોતો નથી. એટલે તેમાં તો વસ્તુનું વસ્તુસ્વરૂપે દર્શન થાય છે. સદ્દેવનું, સદ્ગુરુનું, સદ્ધર્મનું સમ્યક્ સ્વરૂપ સમજી તેનું તથાસ્તુ પ્રતીતિમય માન્યપણું હોય છે તાત્પર્ય કે દષ્ટિરાગમાં ‘મત’નું માન્યપણું છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિમાં ‘સત’નું માન્યપણું છે. દષ્ટિરાગી ‘મારું તે સાચું’ માને છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ ‘સાચું તે મારું’ માને છે. આમ એ બન્નેનો પ્રગટ લેદ છે. એટલે સ્વસ્ત્ર તેમાં શ્રાંતિ પામે નહિ. વધારે શું કહેવું ?

૪. ‘ભાગવતી દીક્ષા’ અને સાચું શાસનસંરક્ષણ.

પથિક—પણ યોગિરાજ ! અત્રે કેણે લોકો તો પોતે ‘ભાગવતી દીક્ષા’ લીધી છે એવો અભિપ્રાય ધરે છે; અમે સાધુ છીએ, મુનિ છીએ, ભિક્ષુ છીએ, યતિ છીએ એમ માને છે; અને પોતે જિનશાસનના સંરક્ષક છે એવો દાવો કરે છે તેનું કેમ ?

યોગિરાજ—મહાનુભાવ ! આ જાણી ચર્ચાસ્પદ વિષય છે અને તેની લાંબી ચર્ચામાં અત્ર ઉત્તરનું પ્રસ્તુત નથી તેમજ મને પસંદ પણ નથી, પણ તું તો એક પ્રશ્નમાંથી નવા નવા પ્રશ્નો ઉમેળે છે, એટલે તારી જિજ્ઞાસા સતોષવા ખાતર સંક્ષેપે કહેવું પડે છે કે—તેઓ તેમ માનતા હોય કે કહેતા હોય તેમાં આપણને શો વાધો હોઈ શકે ? તથાપ્રકારે ભાવથી પોતે છે કે કેમ તે તેમણે પોતે પોતાના અંતરાત્માને ગૃહવાનું છે. બાકી જે વિવેકી જનો છે તે તો તેમ માનવાથી કે દાવો કરવાથી કાંઈ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી તેઓ તો તત્ત્વથી—પરમાર્થથી તથાપ્રકારે સ્થિતિ છે કે કેમ તે તપાસે છે, ચકાસે છે, અને તથાકૃપ આત્મસ્થિતિ હોય તો જ સાચું પ્રદીક્ષિતપણું-સાધુપણું માને છે તથાકૃપ શાસનપાત્રન હેય તો જ શાસનસંરક્ષકપણું સ્વીકારે છે, નહિ તો ‘નામ મોટું ને દર્શન મોટું’ ચર્ચા પડે છે !

કારણ કે ‘ભાગવતી દીક્ષા’ એ નામ જ ઉત્તમ

x “ દારજ સિદ્ધ બપો તિનકો, જિને અંતર મુંડ મુંડાવ લિયા રે ”

—શ્રી ચિદાનંદજી

ધન્ય 'ભાગવતી' દીક્ષાના મહાપાત્ર : દીક્ષાની ચૈત્યતા ૮૯

ગૌરવભરેલું છે ભગવાન્ જિનેશ્વર વીતરાગ દેવે જે દીક્ષા-મુનિપણુ-આધુત્વનો સસ્કાર પરમ ધન્ય 'ભાગવતી' અગીકાર કરીને પરમ ધન્ય કર્યો દીક્ષાના મહાપાત્ર હતો, તે ઉત્તમ મુનિભાવરૂપ અન્કારનું આત્મામાં સ્થાપિતપણું, તેનું નામ 'ભાગવતી દીક્ષા' છે અર્થાત્ વીતરાગ જ્ઞાની પુરુષ જેવા પુરુષસિંહે આદરેલી દ્રવ્ય ભાવ નિર્શયચર્યા આદરવી-પદ્મ આદરપૂર્વક આચરવી તેનું નામ 'ભાગવતી દીક્ષા' છે તે પરમ સુમાશ્રમણે આશ્રમ કરેલા વિશુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમધ્યાન + આશ્રમનો આશ્રય કરી સામ્યને-સમપણાને-શ્રમણપણાને ભજવું તેનું નામ 'ભાગવતી દીક્ષા' આવી ભગવતના જેવી ઉત્તમ વીતરાગ દશા સાધવાની જ્યા પ્રવિણા લેવાની હોય, તે ભાગવતી દીક્ષા કેવી ઉત્તમ વસ્તુ છે ? અને તેનું પાત્ર પણ કેવું ઉત્તમ હોવું જોઈએ ? શિયાળ જેવા કાયર જનોનું અને કામ નથી, આત્મપાકેમી એવા + પુરુષસિંહોને જ પ્રાપ્તિ આ શહેણ કરવાનો મુખ્ય અધિકાર

* 'સૈષ્ટિ વિસુદ્ધદશગુણજ્ઞાનાસય સમાસેજ્ઞ ।

હવસરગમિ સમ્મ જતો વિશ્વાનસપત્ની ॥' —શ્રી પ્રવચનસાર

'તત્ર ચાલો રતો જિજ્ઞે જ્ઞાત્વેષો તુ મધ્યમ ।

પઠિત સવદાનેન શાસ્ત્રતત્ત્વ પરીક્ષતે ॥"

—શ્રી યથોવિજયશ્ચ કૃત શ્રી દ્વા. દ્વા

+ " હરિનો માગ્ન છે ચરનો, નહિ કામસ્તુ કામ જોતે ।

પ્રથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોતે । '

^ પ્રીતમ ભક્ત

છે, અને તેઓ જ તેને દીપાવી શકે છે સિંહાના કાંઈ ટોળે ટોળા હોતા નથી, તેમ આવા પુરુષસિંહો પણ વિરલ હોય છે.

આવી ભાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરવા માટે પણ કેટલી બધી યોગ્યતા હોવી જોઈએ ? કેટલી બધી પૂર્વ સેવા-

પૂર્વ તૈયારી જોઈએ ? કેટલો બધો દીક્ષાની યોગ્યતા દીર્ઘકાલીન અભ્યાસ જોઈએ ?

કેટલો બધો ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય જોઈએ ?

કેવો સવેગ વેગ જોઈએ ? કેવો આત્મેત્સાસ્રમય પરમ ઉત્સાહ જોઈએ ? કેવી ધીરતા જોઈએ ? કેવી વીરતા જોઈએ ?

કેવી સ્થિરતા જોઈએ ? તેની પાત્રતા માટેના ઉત્તમ લક્ષણો શ્રી 'હરિભદ્રસૂરિએ ધર્મખિન્દુમાં સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યા

છે પણ હાલ તેનો બહુ ઓછો વિચાર કરે છે ને એલા-એલી વધારી પોતાની લૌકિક મહત્તા પોષવાની વૃત્તિ વિશેષપણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે !

“ વીનજીને અરણે લાગું, વીરપણું તે માગું રે;

મિથ્યા મોહ તિમિર લપ લાગું, છત નમારુ વાગું રે.”

—શ્રી આનંદધનજી.

“ મોહપંક તજી ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યાગ;

સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શ્યા, ત્રિભુવન જન આધારા

ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે આલે સમભાવે.” શ્રી યશોવિજયજી

“ નિજ ગણ સચે મન નવિ ખંચે, કંઈ લણી જન વંચે;

લુચે કેશ ન મુચે માથા, તો ન રહે મત પંચે ”

—શ્રી યશોવિજયજી.

કવચિત્ યોગ્યતા-અયોગ્યતા સમ્યક્ વિચાર્યા વિના ઝટપટ દીક્ષા આપી દઈ પોતાની શિષ્યસંખ્યામાં વધારો કરવાની વૃત્તિ પણ સેવવામાં આવે છે !-જે કોઈ પ્રકારે આર્ત-ધનનું ને કલેશનું કારણ થઈ, કવચિત્ શાસન નિંદાના કારણભૂત થાય છે. વળી કવચિત્ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યના^૧ આવેશમાં-કોઈ સાંસારિક દુઃખના માર્યા 'મસાણીઆ વૈરાગ્યમાં' આવી જઈ દીક્ષા લેવા નીકળી પડે છે ! કેઈ તત્વની સમજણ વિનાના મોહમૂઢ જીવો દીક્ષા લેવા નીકળી પડે છે ! પણ તત્વની યથાર્થ સમજણવાળા કોઈ વિરક્તા જ દીક્ષા લે છે હા, એમાં પણ કોઈ ભ્રમવૃત્તિવાળા મહાનુભાવ સુસુષુ પણ હોય છે

અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-આરિત્રમય શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગની જે નિરંતર નિર્મલ સાધના કરતો હોય તે જ સાચો સાધુ છે, બાકી તો વેપારી છે જે શુદ્ધ સાચા સાધુ, ભાવ મુનિ, આત્મસ્વરૂપને જાણતો હોય, બિંદુ, યતિ, અમલ અનુભવતો હોય, જે આત્મારામી હોય તે જ ભાવ મુનિ^૨ છે, બાકી તો નામ મુનિ છે. જે દેહધાત્રા માત્ર

*“ભાર્તવાનાસ્ત્યમેક સ્વત્ત્વોદ્ગર્મ તથાપરમ્ ।

ચજ્ઞાનસંગત્ત્વેતિ વૈરાગ્ય ત્રિવિધ સ્મૃતમ્ ॥”

—શ્રી હરિભદ્રસંસ્કૃત અ.૨૮૬ ૧૦

૨“સાપદ સંસારી ઇદિવરામી, મુનિગણ આત્મરામી રે;

મુખ્યપણે જે આત્મરામી, તે કહિયે નિષ્કામી રે...”શ્રી આનંદધનજી

નિર્દોષ વૃત્તિ^૧ કરી અપ્રમાદપણે નિર્મલ જીવન પાળે છે તે જ બિશુ છે, બાકી તો પૌરુષની-બલહરણી બિદ્યા લક્ષનારા પ્રમાદીઓ છે. જે રાજાદિ દોષથી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો ઘાત ન થાય-હિંસા ન થાય એમ ભાવ અહિંસકપણે ચતન, પૂર્વક વર્તે છે અને દ્રવ્યથી પણ કોઈ પણ જીવની કંઈ પણ હિંસા ન થાય એવી જમણા રાખે છે તે ચત્તિ છે, બાકી તો વેષવેદિંગક^૨ છે. જે શુદ્ધ આત્મ તત્ત્વનો જ્ઞાતા છે, જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સંયમનથી અને પ્રતપનથી સંયમ-તપ સંયુક્ત છે, જેનો રાગ ચાલ્યો ગયો છે, જે વીતરાગ છે, જે સુખ દુઃખ પ્રત્યે સમવૃત્તિવાળો છે એવો શુદ્ધોપયોગરૂપ

૧ “સર્વ ભાવથી ઓઠાસીન્ય રત્તિ કરી.

માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોવ જો;

અન્ય દારણે અન્ય કરુ કલપે નહિં,

દેહે પણ મિશ્રિત મૂર્છા નવ જોવ જો.

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?” — શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૨ “હીનામરેદિં તદ્ વેષવેદિંગગેદિં મઠિણીદય તિથ્ય । ઈં ૩-૨૬૭

વાલા વયતિ એવ વેરો તિવચ્ચણ ઇશે વિ ।

નમણિજો વિદી બહો સિરસલ વરસ પુવકરિમો ॥”

શ્રીહરિભદ્રસચ્ચિદ્ત રાંભાધ્રપ્રકરણ ૨ ૭૬

અર્થાત્-હીનાચારવતોથી તથા વેષવેદિંગકાથી તીર્થ મંચિન કરાયેલું છે. ઈ.

ખાલ જીવો એમ વ્દે છે કે આ પણ તીર્થ કહેતો વેષ છે, (માટે) નમન કરવા યોગ્ય છે. ધિક્કાર ॥ । ધિક્કાર હો । અહો । (આ) સિરચ્ચ અમે કોની પાસે પોકારીએ !

આત્મા તે જ શ્રમણ છે; ખાકી તો નામશ્રમણ છે.
દ્રવ્યલિંગી છે.

વળી શાસનસંરક્ષણ પણ વાસ્તવિક રીતે તો જે ભગવાન
જિનેશ્વરના શાસનને—આજ્ઞાને^૨ પાળે છે, રક્ષે છે, તે જ કરે
છે, અને તે મુખ્ય શાસન તો
શાસનપાલન તે વીતરાગતા જ છે; તે જેટલે અંશે
શાસનસંરક્ષણ જે કંઈ સાધતા હોય તેટલે અંશે
તે ભગવાનના શાસનના સંરક્ષક
કહેવા યોગ્ય છે—પાલક કહેવા યોગ્ય છે. ખાકી જે ખાલી
'શાસન' 'શાસન' શબ્દ પોકારી, માત્ર શાબ્દિક શાસનપ્રીતિ
બતાવી સ્વચ્છંદે વિચરતા હોય ને રાગ-દ્વેષની ઉપાસના કરતા
હોય, એવા વિરધક વૃત્તિવાળા જીવોને શાસનનું નામ
લેવાનો અધિકાર નથી.

અહીં ઉપરથી તને સમજાશે કે જેનામાં સાચું શ્રમણપણું
હોય તે જ ભાગવતી દીક્ષાના દીપાવનારા પાત્ર અધિકારી છે,

૧ 'સુવિદિવપદત્વગુત્તો તમમતવરત્તુદો વિગદરાગો ।

સમણો સમસુહદુવલ્લો મણિદો સુદોવઓગોસિ ॥" શ્રી પ્રવનચસાર

"આતમતાની શ્રમણ કહાવે, ખીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;

વરતુમતે જે વરણ પ્રદારો, આનંદધન મતસંગી રે. "

શ્રી આનંદધનજી

૨ "યસ્ય ચારાણનોપાયઃ સદાજ્ઞાખ્યાસ એવ હિ ।

યયશક્તિ વિધનેન નિમમાત્ સ ફલપ્રદઃ ॥"

—શ્રીમાન હરિભદ્રચરિત્ર અષ્ટકંઠ.

અને જે વીતરાગપણું સાધતા હોય તે જ સાચા શાસનસંરક્ષક છે. બાકી તો નામ માત્ર છે.

૫. આત્મલક્ષ્ટા સદ્ગુરુદ્વારા પ્રવચન અંજન થકી દિવ્ય નયન પ્રાપ્તિ

પથિક—યોગિરાજ ! આમ અધે પુરવપરંપરા પાસેથી આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ જો અસંભવિત છે, તો બીજી કંઈ ગીતે એ દિવ્ય નયન સાંપડે ? શું શાસ્ત્રી—આગમથી એ દિવ્ય નયન મળે ખરું ? એમાં એની પ્રાપ્તિનો માર્ગ શું નહિ બતાવ્યો હોય ?

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! આગમમાં એની પ્રાપ્તિનો માર્ગ જરૂર બતાવ્યો છે, પણ કેવળ આગમદ્વારા એની મળે કંઈ દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત થઈ જતું નથી. દિવ્ય નયનને પામેલા એવા સદ્ગુરુના ‘નયન’ ઋષિના દોરવણી વિના એ ‘દિવ્ય નયન’ પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ કે આગમમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ નહિ; મર્મ તો જ્ઞાની સત્પુરુષના હૃદયમાં રહ્યો છે.

પથિક—યોગિરાજ ! તે કેવી રીતે ? તે સ્પષ્ટ સમજાવવું કૃપા કરો.

યોગિરાજ—આગમ એટલે આપ જ્ઞાનીપુરુષના વચન આ આપપુરુષ અનુભવજ્ઞાની હતા. તેમણે અખંડ આનંદવસ્તુ

અગ્નિના નયન પામે નહિ, જિના નયનથી જાત;

સેવે સદ્ગુરુએ ચરન, સો પાવે સાધાત. ” — શ્રીમદ્ સમ્યક્દંડ

સાક્ષાત્ અનુભવી કૃતી, અને એવી
આગમમાં માર્ગ : મર્મ તે આત્માનુભવૈકગમ્યઃ વસ્તુ એક
જેતુરુપના હૃદયમાં આત્માને જ અનુભવમાં આવે એમ
હોવાથી વચનદ્વારા તેનું સર્વથા
નિરૂપણ પ્રાયઃ અશક્ય હતું અવાચ્ય હતું. એટલે શાસ્ત્રમાં તો
જ્ઞાનમાં- હિસારમાં સમજાવ્યું છે, તે વસ્તુનું માત્ર સામાન્યથી
+દિગ્દર્શન કર્યું છે અને તેની પ્રાપ્તિના માર્ગનો દૂરથી
અંશુલીનિર્દેશ કર્યો છે કે-ગુણો, આ માર્ગે ચાલ્યા જાઓ.
અને તે માર્ગ પણ અનુભવજ્ઞાની એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના-યોગે
જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે આગમ એ આત્માનુભવી જ્ઞાની
પુરુષના વચન હોઈ, સાક્ષાત્ અનુભવજ્ઞાની-આત્માનુભવી
એવા પારમાર્થિક સદ્ગુરુ જ તેના મર્મને-હૃદયને-રહસ્યને

* “નમ નિક્ષેપે રે જોઈ ન જાણિયે, નવિ જિહ્વા પ્રસરે પ્રમાણ;
શુદ્ધ સ્વરૂપે રે તે ખલ દાખવે, કેમજ અનુભવ જાણ.
વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.” —શ્રી આનંદધનજી (?)

“અલખ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કાણ કહી જાણે રે બેઠ ?
સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વણજી જે, શાસ્ત્ર તે સધળો રે ખેદ...વીર.”
—શ્રી આનંદધનજી (?)

+ “દિશિ દેખાડી રે શાસ્ત્ર સવિ રહે, ન લહે અગોચર પાતા;
કારજ સાધક પાધક રહિત જે, અનુભવ ગિત વિખ્યાત...વીર.”
શ્રી આનંદધનજી

“પદમાત્ર દિ નાન્વેતિ શાસ્ત્રં દિવ્યદર્શનોત્તરમ્ ।
જ્ઞાનવોગો મુનેઃ પાર્શ્વમાકૈવલ્યં ન મુચ્યતે ॥”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ

કેલુંક હોય છે તેનું ઉદ્ધારણ આપી સમજાવે.

યોગિરાજ—અહો ભવ્ય ! પરમ કુશળ એવા સદ્ગુરુ
વૈદ્ય એને આવું પ્રવચન—અંજન આંજી પરમ કરુણાથી
સમજાવે છે કે—હો મુમુક્ષુ ! તું આ
'પરમનિધાન પ્રગટ મુખ તારા મુખ આગળ પ્રગટ પરમ
આગળે જગત ઉદ્ધંધી નિધાન પડ્યું છે તે કાં દેખતો
હો ભવ !' નથી ? અને દ્વિધાંધપણથી એને
ઉદ્ધંધીને કેમ ચાલ્યો જાય છે ? આ તો

તું પેલા ખજાનાની શોધમાં નીકળેલા પ્રાણી જેવું મૂર્ખપણું
આચરે છે ! તે પ્રાણી નીકળ્યા હતા તો ખજાનાની શોધમાં,
પણ જ્યાં ખજાનાવાળી જગ્યા આવે છે ત્યાં 'આંધળા કેમ
ચાલતા હશે ?' તે અજમાવી જોવાનો તુકો તેમના મનમાં
ઊઠ્યો. એટલે આંખો મીંચીને ચાલતાં તેઓ તે ખજાના
ઉદ્ધંધી ગયા ! અને તેનું તેમને જ્ઞાન નહિં હોવાથી તેઓ
હજી તેની શોધમાં આગળ ને આગળ દોડ્યા જાય છે ! તેમ
આ જગત પણ પરમ ગુણરત્નના નિધાનરૂપ આ ધર્મમૂર્તિ
આત્મા પ્રગટ મુખ આગળ રહ્યો છે, છતાં તેને ઉદ્ધંધીને
બહાર ધર્મની શોધ કરવા નીકળી પડ્યું છે ! ખરેખર !
જગદીશ—જગત્પતિ એવા પરમાત્મ તત્ત્વની જ્યોતિના પ્રકાશ
વિના, આ જગત અંધની પાછળ અંધ પલાયન કરતા હોય,
એવી ચોટા કરી રહ્યું છે !

* “જાતિઅધનો રે દોષ ન આકરો, જે નવિ દેવે રે અર્થ;
ગિયાદષ્ટિ રે તેદથી આકરો, માને અર્થ અનર્થ...”

—શ્રી પ્રજાવિજયજીન સવાસો ગાથાનું રતવન

“ પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉલ્લંઘી હો જાય !
જ્યોતિ વિના જુઓ જગદીશની, અંધોઅંધ પસાય....

ધર્મ જિનેસર. ”—શ્રી આનંદધનજી

અહો લગ્ય ! તું પણ આ ધર્મની શોધમાં બહાર કાં
ભર્યા કરે છે ? પારકે ઘર+ તું કાં ધર્મ જોતો કરે છે ? ને તારા
પોતાના ઘરમાં જ—નિજ ગૃહમાં જ
‘નિજ ઘર ન લહોરે ધર્મ !’ ધર્મ છે, એ કેમ દેખતો નથી ?

આ તો તું કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવું
આચરણ કરે છે ! કસ્તૂરીઆ મૃગની નાભિમાં જ કસ્તૂરી
વસે છે, છતાં તે મૃગને તેનો પરિમલ ક્યાંથી આવે છે તેનું
જ્ઞાન નથી, એટલે તે બિચારો તેની શોધમાં બહાર ભ્રમ્યા
કરે છે ! તેમ આ ધર્મ તો તારા પોતાના આત્મામાં જ
રહ્યો છે, છતાં અહીંથી મળશે કે તહીંથી મળશે એવી ખોટી
આશાએ તેને શોધવા માટે ચાર કોર ઝાંઘાં નાંખી તું શા
માટે હેરાન થાય છે ?

આ તારા પોતાના આત્મામાં જ ધર્મ છે અથવા આ
આત્મા પોતે જ ધર્મ છે, એટલી સીધી સાદી વાત તું કાં

+ “ પર ઘર જોતાં રે ધર્મ તુમે કરો, નિજ ઘર ન લહોરે ધર્મ;
જેમ નવિ જાણે રે મૃગ કરતૂરીઓ, મૃગમદ પરિમલ મર્મ...
...શ્રી સીમધર.

જેમ તે જુલો રે મૃગ દિશ દિશ કરે, લેવા મૃગમદ ગધ;
તેમ જગે દુટ્ટે રે બાહિર ધર્મને, મિથ્યાદષ્ટિ રે અધ...
...શ્રી સીમધર.”

સમજતો નથી ? આત્માનો સ્વભાવ
 ‘જેમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિક તથી’ - એ જ ધર્મ છે. જેમજ નિર્મલતા એ
 સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ હોય તેનો ધર્મ
 છે, તેમ કષાય અભાવરૂપ નિર્મલતા
 એ જ આત્માનો સ્વભાવ હોય આત્માનો ધર્મ છે; અર્થાત્
 શુદ્ધ આત્મા એ જ ધર્મ છે, આત્મશુદ્ધિ એ જ ધર્મ છે, તેથી
 વિપરીત તે અધર્મ છે. પણ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ નિર્મલ
 છતાં, પાસે રાતું કૂલ હોય તો તેમાં રાતી આંધ-છાયા પડે છે,
 કાળું કૂલ હોય તો કાળી આંધ પડે છે, આમ બાહ્ય ઉપાધિને
 લીધે સ્ફટિકની નિર્મલતામાં ઉપરાગરૂપ આવરણ આવે છે
 તેમ કર્મરૂપ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ

* “ જેમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિકતથી, તેમજ જીવ સ્વભાવ;
 તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિયો, પ્રબળ કષાય અભાવ...
 ...શ્રી સીમધર.”

—શ્રી યશોવિજયજીવૃત સવાસો ગાથાનું સ્તવન

“ ધરમ ધરમ કરતો સદુ જગ દિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ;...
 ...જિનેસર.
 ધર્મ જિનેસર અરણ્ય મલા પછી, કોઈ ન બાધે હો કર્મ...”
 ...જિનેસર.

—શ્રી આનંદઘનજી

x “ જેમ તે રાતે રે ફૂલે રાતડું, સ્યામ ફૂલથી સ્યામ;
 પાપ પુણ્યથી રે તેમ જગજીવને, રાગદ્વેષ પરિજામ...શ્રી સીમધર.
 ધર્મ ન કદીએ રે નિશ્ચે તેદને, જેહ વિભાવ વડ બાધિ;
 પહેલે અંગે રે એણીપેરે બાખિયું, કરમેહોએ ઉપાધિ...શ્રી સીમધર.”
 —શ્રી યશોવિજયજી

પરિણામોના ઉપરાગથી આત્માની નિર્મલતા અવરાય છે,—
ધ્યાનમાં રાખજો કે અવરાય છે—હંકાય છે, નાશ નથી પામતી.
વળી ઉપાધિ દ્વારા થાય એટલે સ્ફટિક જેમ સ્વયમેવ શુદ્ધ
નિર્મલ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દ્વારા
થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. આત્માનો નિર્મલ
શુદ્ધ સ્વભાવ તો નિશ્ચયથી ત્રિકાલાળાપિત ને સ્વયંસ્થિત છે
જ,—આવરણ દ્વારા થયું કે તે પ્રગટ જ છે. એટલે કે આત્માના
શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મને પ્રગટ કરવા માટે રાગાદિ વિભાવ
પરિણામરૂપ કર્મને જ દ્વાર કરવાની જરૂર છે.

આમ જેટલે જેટલે અંશે કર્મરૂપ આવરણ ખસે, વિભાવ
ઉપાધિનું ટળે, નિરુપાધિપણુ આવે, તેટલે તેટલે અંશે આ
આત્મધર્મની સિદ્ધિ છે; અને તેવું
વિભાવ અધર્મ : નિરુપાધિકપણું સમ્યગ્દષ્ટિથી માંડી
સ્વભાવ ધર્મ : મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત જેમ જેમ
ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું જાય છે, તેમ
તેમ આત્માનો સ્વભાવ ધર્મ આવિર્ભાવ પામતો જાય છે.

“ જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણુ, તે તે જાણે રે ધર્મ;
સમ્યગ્દષ્ટિ રે મુણ્ડાણાયત્રી, જાવ હહે શિવધર્મ ” . શ્રી સીમધર.

“ પારિણામિક જે ધર્મ પ્રમાણે, તેહવો અમયો ધર્મ;
અદા જાસન રમણુ વિધેજી, વળજો વિભાવ અધર્મ.

...રે સ્વામી વિનવિધે મન ગે.”

“ નામ ધર્મ હો દ્રવ્ય ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ;
જાવધર્મના હો હેતુપણે જવા, જાવ વિના સહુ આલ. ”

—મુનિવર્ધ ઓ દ્રવ્યદ્રલ

તાત્પર્ય કે-સમ્યગ્દષ્ટિપણું એ જ ધર્મનું બીજ છે, અને ત્યાંથી માંડીને જ વાસ્તવિક ધર્મની શરૂઆત થાય છે, માટે આત્મસ્વભાવને ઓળખી વિભાવ ઉપાધિને દૂર કર ! જેમ બને તેમ આત્મપ્રવૃત્તિમાં અત્યંત જાગૃત થા ને પરપ્રવૃત્તિમાં ખેંચે, મૂંગો ને આંધળો બની જા !

આવા પ્રવચન અંજનવડે ત્યારે સદ્ગુરુ અંજનશક્તિ કાઠે છે ત્યારે જ આ પરમ ગુણનિધાન આત્મસ્વરૂપને દેખે છે. વળી આ પ્રવચનરૂપ-આગમરૂપ પરમ નિધાન તો ॥ જ, પણ તેની રહસ્ય-આવી તો સદ્ગુરુના હાથમાં જ છે. તે ત્તે તે બતાવે, તો જ તે બબ્બેનો ખૂલે, નહિ તો તેની ખબર પણ ન પડે.

૬. ભાવ ગુરુગમ વિના આગમથી પણ દિવ્ય નયનનો અસંભવ

આમ ગુરુગમ વિના આગમ અગમ થઈ પડે છે દિવ્ય નયનને પામેલો એવો કોઈ પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવી સદ્ગુરુ તેની સૂઝ પાડે-સમજણ પાડે, તો કાંઈ સૂઝ પડે એમ છે.

+ " જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. "

—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

" ભાત્યપ્રજ્ઞાવતિભાવરૂઢ, પરપ્રજ્ઞાં ચધિરાન્ધમૂઢઃ ।

સદા ચિદાનંદપદોચ્ચોગી, સોષોત્તર સામ્યમુર્ખંતિ ચોગી ॥ "

—શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ

જાદી એવા ગુરુગમ વિના માત્ર સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનાએ આગમની ગમ પડે એમ નથી, એમાં સર સૂઝે એમ નથી, પગ મંડાય એમ નથી, પગ મૂકવાનું ઠેકાણું નથી.

માટે માત્ર શબ્દરૂપ આગમદ્વારા-દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસ માત્રથી વસ્તુ વિચારવા બેસીએ તો સમજી સમજાય એમ નથી. તે સમજવા માટે તો જેને ભાવશ્રુતજ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્ આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, એવા અધ્યાત્મરસપરિણત જ્ઞાની+ સદ્ગુરુનો યોગ જોઈએ.

“વસ્તુ વિચારે જો આગમે કરી રે,
ચરણ ધરણ નહિ ઠાય....પથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણે રે.”
“પ્રેમ પ્રતીત વિચારે દૂંકડી, ગુરુગમ લેજો રે જોડ.”

શ્રી આનંદધનજી

નહિ તો ગમ પડયા વિનાના આગમ ઊલટા અનર્થકારક પણ થઈ પડે-અભિમાનાદિ વિકાર દોષ પણ ઉપજાવે એવી સંભાવના છે. જેમ મંદ પાચન-

ગમ પડયા વિના શક્તિવાળાને પોષ્ટિક અન્ન પાચન
આગમનો અપયો ! ન થાય, પણ તેથી તો ઊલટું
અણર્થ ઉપજે; તેમ અનધિકારી

જીવને આગમરૂપ પરમાત્મ પથે નહિ, એટલું જ નહિ પણ
‘હું આટલું બધું શ્રુત લાવ્યો છું, હું આવો બહુશ્રુત આગમધર
છું, હું આવા સરસ વ્યાખ્યાનો કરી લોકોને મંત્રમુગ્ધ કરી

+ “આત્મજ્ઞાન સમર્થિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;
અપૂર્વ વાણી પરમ શ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

શકું છું’—ઈત્યાદિ પ્રકારે શાસ્ત્રનો અપયો થાય, ખંડન-મંડન વગેરેમાં શાસ્ત્રનો શસ્ત્ર તરીકે દુરુપયોગ પણ થાય ! પણ જેમ સદ્વૈધની અસિદ્ધીપદે માત્રાથી જેનો મંદાસિ દૂર થયો છે, જેની પાત્રનશક્તિ ઉત્તેજિત થઈ છે, તેને પૌષ્ટિક અન્ન સરળતાથી પાચન થાય છે, તેમજ તેના ગળત્રીય આદિની વૃદ્ધિ-પુષ્ટિ થાય છે; તેમ ઉત્તમ સદ્ગુરુરૂપ વૈધની ઉપદેશરૂપ માત્રાથી જેનો સદ્ગુણરૂપ અસિ ઉદ્દીપિત થયો છે, તેને આગમરૂપ પરમાત્મ સહેજે પાચન થાય છે, ને તેના આત્મખલ-વીર્યાદિની વૃદ્ધિ થાય છે, શુદ્ધ આત્મધર્મની પુષ્ટિરૂપ ‘પોસહ’ થાય છે, ને આત્મ સમીપે નિરંતર વાસરૂપ ‘ઉપવાસ’ થાય છે.

આમ આ ઉપરથી તને પ્રતીત થશે કે આગમ સમજવા માટે પણ શુરુગમની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. તે વિના બધું ય અંધારું છે ને આગમ પણ બાવ શુરુગમ પરમ દુર્લભ બધે બળનો રહે છે એવો પારમાર્થિક શુરુગમ ત્રણે કાળમાં મળવો પરમ દુર્લભ છે, અને વર્તમાનમાં તો પ્રાયે કોઈ દેખાતો નથી, એ જ મોટો વિખવાદ છે હું આ બધું ‘શ્રુત અનુસાર વિચારી બોલું છું.’ પણ તથાવિધ કોઈ સદ્ગુરુ મળતો નથી એ

× “આત્મભાતિ સમ રામ નહિં, સદ્ગુરુ વૈષ સુખણુ;
ગુરુ આગ્રા સમ પથ્ય નહિં, ઔષધ વિચાર ‘ધ્યાન.’”

“જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, યાકે અતિ મતિમાન;
અવધાન શ્રી સદ્ગુરુ, સુમમ અને સુખખાણુ.”

—શ્રીમદ્દરાજ ચંદ્રજી

જેદની વાત છે, માટે આવી વર્તમાન સ્થિતિમાં તથાવિધ શુરુગમના અભાવે માત્ર આગમથી પણ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિનો પ્રાપ્તિ સંભવ દેખાતો નથી.

“આગમવાદે હો શુરુગમ કો નહિં.”

“શ્રુત અનુસાર વિચારી જોશું, સુશુરુ તથાવિધિ ન મિલે રે.”

શ્રી આનંદધનજી

પથિક—મહાત્મન! આપે તો આ અજ્ઞાન વાત કરી ! આ આટલા બધા આચાર્યો, આટલા બધા ‘શુરુઓ,’ આટલા બધા સાધુઓ વિદ્યમાન છે, છતાં આપ કહો છો કે ‘શુરુગમ’ હુલ્લે છે, જો વાત મને તો એકદમ ગળે ઉતરતી નથી. આ લોકો શું આગમ જાણતા નથી ? આ લોકો શું શુરુગમથી સમજતા નથી ? અરે ! એમાંના અનેક તો એવા છે કે જેને આગમના આગમ મુખપાઠે છે—શાસ્ત્રના શાસ્ત્ર મોઢે છે, અને એટલે જ જે આગમધર, શાસ્ત્રવિશારદ, સકલાગમરહસ્યવેત્તા વગેરે બિરુદાવલિ ધરાવે છે. આમાંના અનેક તો સર્વ દર્શનના નયને જાણનારા ને ખંડન-મંડનના લેહમાં નિષ્ણાત એવા ધુરંધર વિદ્વાનો છે; છતાં આપ એમ કેમ કહો છો ? તે મારી સમજણમાં આવતું નથી.

ચોગિરાજ—હે ભદ્ર ! તું મારો કહેવાનો આશય સમજ્યો નથી, ને મેં આગળ કહેલું તે તું ભૂલી ગયો લાગે છે. માટે તને

પુનઃ યાદ આપું છું તે આ બધા

ભાવશ્રુતધર આત્મજ્ઞાની આગમધરોની-શ્રુતધરોની વાત કરી
વિરક્તા તેની હું ક્યાં ના પાડું છું ? તે
તે વચનરૂપ દ્રવ્ય આગમના-

દ્રવ્ય શ્રુતના પાઠી, દ્રવ્ય શ્રુતના અભ્યાસી તો ઘણાં છે, એવા શાસ્ત્રપારંગત તો અનેક છે, પણ તેમાંથી જેને ભાવશ્રુતરૂપ આત્મજ્ઞાન પ્રગટ આત્માનુભવ ઉપજ્યો હોય એવા ભાવશ્રુતધરો-ભાવઆગમધરો કેટલા છે ? તે વિચારવા યોગ્ય છે; કારણ કે તેવા શાસ્ત્રપઙ્ગ માત્રથી કાંઈ જ્ઞાન થઈ જતું નથી નિશ્ચયથી* શાસ્ત્ર પોતે અચેતન હોઈ જ્ઞાન નથી, પણ તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તરૂપ-સાધનરૂપ હોઈ ઉપચારથી તેને જ્ઞાન કહ્યું છે; માટે એકલા દ્રવ્ય શ્રુતના શુકપાઠ જેવા શુદ્ધ જ્ઞાનથી કાંઈ જ્ઞાન થયું કહેવાતું નથી, પણ જો તેનું ઉત્તમ નિમિત્ત પામી આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમે અર્થાત્ આત્મામાં ભાવશ્રુતપણું પ્રગટે-આત્મજ્ઞાન ઉપજે, તો જ વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું કહેવાય છે. એમ ન હોત ને દ્રવ્ય શ્રુતના પાઠ માત્રથી જ્ઞાન થઈ જતું હોત તો જધાય સહેલાઈથી જ્ઞાની બની બેસત ! ને ઝાઝી ખટપટ રહેત નહિ !

એટલે દ્રવ્ય શ્રુત પરમ અવલંબનરૂપ-સાધનરૂપ હોઈ ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિમાં તેનો પરમ ઉપકાર છે, છતાં જો તે ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિનો ઈષ્ટ ઉદ્દેશ તેના ભાવશ્રુત પ્રાપ્તિમાં દ્રવ્ય આલબને ન સધાયો અથવા તે ઈષ્ટ શ્રુતનો પરમ ઉપકાર ઉદ્દેશ અર્થે તેનો સાધન તરીકે ઉપયોગ ન કરાયો, તો તેનું દ્રવ્યશ્રુત પરમાર્થથી અકિચિત્કર છે, અક્ષણ છે. તાત્પર્ય કે-દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુત સહિત હોય અથવા ભાવશ્રુતના કારણરૂપ થાય તો

* “ સત્ય જ્ઞાન જ હવે જન્મદા સત્ય જ જગદ્ કિંચિત્ ।

તમ્હા અજ્ય જ્ઞાન અજ્ય સત્ય જિજ્ઞાસિતિ ॥ ”—શ્રી સમયસાર

તેનું સફળપણું છે, નહિં તો સમર્થ યોગાચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર-
સૂરિજી કહે છે તેમ—શ્રી પુત્રાદિ જેમ મોહમૂઢ જનોનો
સંસાર છે, તેમ શાસ્ત્ર એ વિદ્વાનોનો સંસાર છે !

“ પુત્રદત્તાદિસઘાર* પુત્રાં સમૂહચેત્સામ્ ।

નિદુષ્ટા શાસ્ત્રસંસારઃ સયોગદિત્તત્ત્વનામ્ ॥ ’

અહીંથી તહીંથી કંઈ કંઈ બાણીને+ ખંડ ખંડ પડિત
થયેલા એવા વિદ્વન્મન્યોનો જગતમાં ટોટો નથી, પણ એક

અખંડ આત્મવસ્તુને અતુલવનારા,
આત્મનિશ્ચય વિદીન નિશ્ચિત સમયને બાણીનારા, સમયના
બહુશ્રુત જિનશાસનનો અખંડ નિશ્ચયી, સમયસારને
દુશ્મન ! બાણીનારા—સ વેદનારા એવા સત્-

પુરુષોનો તો સર્વકાળમાં દુકાળ જ
છે, અને આ કલિકાલમાં તો વિશેષે કરીને તેમ છે એવા
સત્પુરુષોની વિરલતાને લીધે જ આ કાળને ભગવાને દુષ્ટ
કહ્યો છે એટલે જ અખંડ આત્મવિનિશ્ચય વિનાનો જે કોઈ
ભલે દ્રવ્યથી બહુશ્રુત* હોય, ભલે ગાંડરીયા પ્રવાહ જેવા

+“ખંડ ખંડ પડિત જે હોવે, તે નવિ કદિયે નાણી,

નિશ્ચિત સમય ભલે તે નાણી, સમતિની સહિનાણી

રે જિનજી । વિનતડી અવધારો

x“જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસમત, બહુ શિષ્યે પરવરિયો,

તિમ તિમ જિનશાસનનો વવરી, જો નવિ નિશ્ચય દરિઓ રે જિનજી ।”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન

“તત્ત્વાગમ બહુજ ત્વજી રે, બહુ જન સમત જેઠ,

મૂઢ હડી જન આદર્શ રે, સુચરુ કહાવે તેઠ । ..અદ્રાનન જિન ।”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

ગતાનુગતિક જાહુ જનોનો માનીતો હોય, ભણે સેંકડો-કે હજારો શિષ્યોના પરિવારથી પરિવરેલો મોટો ગુરુ કે આચાર્ય કહેવાતો હોય, તો તે જિનશાસનનો દુશ્મન છે, એમ સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ સમ્મતિતર્કમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે:-

“ જહ જહ વહુસ્વઝો સમ્મઝો જ ધોસગણસંપગિવુઠો ॥ ”

અવિનિરિહઝો જ સદય તહ તહ સિદ્ધત્વકિંનીઝો ॥ ”

અને ગીતાર્થને જ ગુરુપણનો અધિકાર કહ્યો છે, એ વાતમાં ઘણું રહસ્ય છે; કારણ કે ગીતાર્થ એટલે કેટલાક લોકો માત્ર સૂત્રપાઠી સમજે છે એમ ‘ગીતાર્થ’ ગુરુ : અને નહિ, પણ જેણે શાસ્ત્રનો સૂત્રનો ગુરુપદની જોખમદારી અર્થ-પરમાર્થ ગીત કયો છે, અત્યંત હૃદયગત-પરિણત કયો છે, સંગીતની જેમ અવિસંવાદીપણે આત્મામાં તન્મય-એકતાર કયો છે, આત્માકાર કયો છે, આત્માનુભૂતિમય કયો છે, તે ગીતાર્થ. અર્થાત્ જેણે અર્થ-આત્મતત્ત્વ ગીત કયું છે- અત્યંત અનુભૂત કયું છે તે ગીતાર્થ. એવા ગીતાર્થ+ આત્માનુભવી જ્ઞાની પ્રરૂપ જ ગુરુ થવાને યોગ્ય છે. જાકી તથાગૃપ યોગ્યતા વિના બીજા જની બેઠેલા ગુરુઓ તો કર્મ-ભારથી ‘ગુરુ’ બને છે; કારણ કે શિષ્યોના કે અનુયાયીઓના

“ગીતયા સવિન્નઃ નિરસલ્લા વત્સાત્સવસેવા ।

જિનમયદગ્ગોઝઠા સમ્મતપમાવમા મુણિનો ॥ ”

—શ્રી હરિવલ્લભસૂરિદ્વિત સંબોધપ્રકરણ ૩-૧૨૭

અર્થાત્-ગીતાર્થ, સવિન્ન, નિઃસલ્ય, ગારવ આસક્તિ ત્થા દીધી છે એવા, જિનમતના ઉચીતકર, સમ્મત્વ પ્રભાવક એવા મુનિઓ હોય.

કહ્યાણુ-અકથ્યાણુની જોખમદારી તેમને શિરે છે. એટલે એવું જોખમદારીભર્યું ગુરુપદ લેતાં પહેલાં તેમણે કાં તો લાખો વાર વિચાર કરવો જોઈએ, અને કાં તો શિષ્યોના વિનયનો ગેરલાભ લઈ મહામોહનીય કર્મથી ‘ગુરુ’-ભારે બની લવચ્છાગરમાં x કૂચી જવા તૈયાર રહેવું જોઈએ ! હાલમાં તો આ ગુરુપદની જોખમદારીનો ભાગ્યે જ કોઈ વિચાર કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેને માટે પગપડી કરે છે !

૭. અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનું શાસ્ત્રજ્ઞાન ભારરૂપ.

(યોગિરાજ આગળ ચમ્પાવે છે.)—

વળી એ પણ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે કે અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનું જો શાસ્ત્રજ્ઞાન તો ભારરૂપ જ છે ગધેડા ચંદનનો ભાર ઉપાડે છે, પણ તેનો લોભ તો કોઈ ભાગ્યશાળી જ પામે

x “અસાની નિજ છદે ચાલે, તસ નિત્રાએ વિહારી;

અસાની જો ગચ્છને ચમ્પાવે, તે તો અનંત સંસારી રે...ગિનજી ।”

ઉપા૦ શ્રી યશોવિજયજી

“અસદ્ગુરુ એ વિનયનો, લહે લાભ જો કાંઈ;

મહામોહનીય કર્મથી, ખડે લવજળમાંદિ. ” શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“ભગીયત્વકુલીર્લેહિ સગ તિવિદેજ વોસિરે ।

મુવલ્લમગમ્મિ મિ વિમ્મ પદ્મો તેજગ જહા ॥ ” સંખેાધઅકરણ, ૨-૯૬

અર્થાત-અગીતાઈ અને કુશીલો સાથેનો સંજ હું ત્રિવિધે વોસરું (છાડું) છું,-કે જે સંજ માર્ગમાં ગોરની જેમ મોક્ષ માર્ગમાં મને વિદ્યા રૂપ છે.

છે; તેમ શાસ્ત્રનો ભાર તો અનેક વહે છે, પણ તેનો અધ્યાત્મરસ તો કોઈ વિરલો જ ચાખે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે—ગધેડો પોતાના શરીર પર બોળે ઉઠાવે છે, અને આ શાસ્ત્ર-ગર્હભ પોતાના મન પર બોળે ઉઠાવે છે ! પણ બન્નેનું ભારવાહકપણું સરખું છે !

પુસ્તકપંડિતરૂપ વિદ્વાનમાં અને આત્માનુભવી જ્ઞાનીમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે. બાકી બીજું બધું જ બાણુતો હોય, પણ એક આત્માને ન બાણુતો વિદ્વાન અને જ્ઞાનીમાં હોય, તો તે શાસ્ત્રવેત્તા વિદ્વાન પણ આકાશ પાતાલનું અજ્ઞાની છે. અને એક આત્માને અંતર બાણુતો હોય ને બીજું કંઈ ન પણ બાણુતો હોય તો તે અવિદ્વાન પણ જ્ઞાની છે. આમ વિદ્વાન ને જ્ઞાનીમાં પ્રગટ લેહ છે: આત્માનુભવ સહિત તે વિદ્વાન ને આત્માનુભવ સહિત તે જ્ઞાની; અથવા પરમાર્થથી આત્મજ્ઞાની એ જ સાચો વિદ્વાન અથવા પંડિત જન છે, બાકી બીજા કહેવાતા વિદ્વાનોની ગણના પણ અજ્ઞાની અથવા બાલ જીવોમાં જ છે. નિરક્ષર પણ જ્ઞાની હોઈ શકે ને સાક્ષર પણ અજ્ઞાની હોઈ શકે,—એવી આ વિલક્ષણ વાત વિચક્ષણ વિવેકી જનો જ સમજી શકે છે.

* 'વૈદાન્યશાસ્ત્રવિત્ત્વેષ, રસમધ્યાત્મસાસ્ત્રવિત્ત્વ ।

મામ્યમૃદ્ધોગમાપ્નોતિ, વહતિ ચ્ચદન સ્વરઃ ॥ " —શ્રી અધ્યાત્મસાર.

"તિમ શ્રુતપાઠી પંડિતકું" પણ, પ્રવચન કદત અજ્ઞાન રે;

સાર લક્ષ્યા વિન ભાર કહ્યો શ્રુત, ખર દૃષ્ટાંત પ્રમાણ..."

—શ્રી વિદ્વાનંદજી

એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાંx પણ કહ્યું છે કે જો દ્રવ્યથી નવ પૂર્વ પણ લાગેલ હોય, નવ પૂર્વનો પણ પાઠી-અભ્યાસી હોય, પણ જો આત્માને ન જાણે હોય તો તે અજ્ઞાની છે આમ જ્યાં નવ પૂર્વ જેટલું જ્ઞાત લાગેલો એવો અધ્યાત્મ-રસપરિણતિ વિનાનો શુદ્ધજ્ઞાની બહુશ્રુત પણ અજ્ઞાની કહ્યો છે, તો પછી આજકાલના અદ્યશ્રુત શુદ્ધ વાચાજ્ઞાનીઓની તો શી વાત કરવી ?

વ્યાકરણનું-શબ્દશાસ્ત્રનું કે ભાષાનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી, ન્યાયનું કે દર્શનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી, કાવ્યનું કે કે અલકાગ્યાનનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન વિનાનું ભવં નથી જ્યોતિષનું કે વૈદકનું જ્ઞાન શાસ્ત્ર જ્ઞાન એકઠા તે જ્ઞાન નથી, વિજ્ઞાનનું કે અન્ય વિનાના મીઠા જેવું ! શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી, અથવા આ બધાય જ્ઞાન ઔપચારિક જ્ઞાન

છે-દ્રવ્ય જ્ઞાતજ્ઞાનના પ્રકાર છે પારમાર્થિક જ્ઞાન તો એક ભાવ જ્ઞાતજ્ઞાન અથવા આત્મજ્ઞાન જ છે એક આત્મવિદ્યા જ વિદ્યા છે, બાકી બીજી બધી ય વિદ્યા અવિદ્યા જ છે અથવા ઔપચારિક

x“જો હોય પૂર્વ બણેલ નવ, પણ જીવતે જાણે નહી,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન બાખ્યુ, સાક્ષી છે આત્મ અહો,
એ પૂર્વ સર્વ કલા વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મજે,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને સર્વ બધો સાંભળો.
નહિ ત્રયમીદિ જ્ઞાન બાખ્યુ, જ્ઞાન નહિ કવિયાતુરી,
નહિ મત્રતત્રો જ્ઞાન દાખ્યો, જ્ઞાન નહિ ભાષા ફરી,
નહિ અન્ય સ્થાને જ્ઞાન બાખ્યુ, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો જિનવર.”

—શ્રીમદ્ રાજવંદજી.

પથિક—મહાત્મનું ! આ ગૂઢાર્થમાં મને તો કંઈ સમજણ પડી નહીં.

યોગિરાજ—હે લબ્ધ ! ગગનમંડલ એટલે ત્રિદાકાશ. તેની મધ્યે એક અમૃતનો કૂવો છે, એટલે અમૃતસ્વરૂપી શાંત સુધારસમય આત્માનો ત્યાં વાસ આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુ થકી છે. જેને સદ્ગુરુ મળ્યા છે, તે જ અમૃત પ્રાપ્તિ તે અમૃતરૂપમાંથી શાંત સુધારસ ભરી ભરીને પીએ છે, તેમની *તૃષ્ણા છે—ભવતૃષ્ણા શાંત થાય છે, અને તે અમૃતપાનથી તે અમૃતપણાને પામે છે. બાકી જેને સદ્ગુરુનો યોગ નથી મળ્યો, તે તે અમૃતપાનના લાભથી વંચિત રહે છે, તરસ્યા આત્મા બન્ય છે, એટલે તેમની ભવતૃષ્ણા ખૂબી નથી, અને તે અમૃતપણાને જ પામે છે, અર્થાત્ જન્મ-મરણપરંપરા કર્યા જ કરે છે, તેના જન્મ-મરણનો છેડો આવતો નથી.

૮. ભાવ અધ્યાત્મથી જ આત્મકેદયાણુ

પથિક—મહાત્મનું ! આ લોકો પણ જ્ઞાનની વાતો તો કરે છે અને અધ્યાત્મની ચર્ચા પણ કરે છે, તેનું કેમ ?

યોગિરાજ—મહાનુભાવ ! વાતો કરવાથી કંઈ વળે નહિ; કે માત્ર ચર્ચા કરવાથી કંઈ મળે નહિ. અંતરૂપર્ય વિનાની

*“જૂઝી ચહત જો પ્યાસકી, હૈ જૂઝનકી રીત

પાવે નહિં શુભગમ જિના, ચેહી અનાદિ સ્થિત. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ભાવ અધ્યાત્મની
વિરલતા

વાત તે એક પ્રકારનો 'વાત' જ
છે-વાયુ જ છે ! ને એવી 'વાત'
જેવી વાત તો વાતમાં જ-વાયુમાં
જ લાગી બંધ છે ! અને આત્માની

અર્થાં વિનાની અર્થાં એ તો વાચાલતા જ છે-વાતુલતા જ
છે ! વાગ્મલ ભાત્ર જ છે ! મુખથી જ્ઞાનની વાતો કરતા
હોય ને જેનો અંતરંગ મોહ ન છૂટ્યો હોય, જેના પરનો
મોહનો અધિકાર ટળ્યો ન હોય, એવા શુદ્ધ વાચાજ્ઞાનીઓ
તો માત્ર જ્ઞાનીનો* દ્રોહ જ કરે છે. આત્માની* વાતો કરનારા
પંડિતો તો ઘેર ઘેર છે, પણ તેની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરનારા
અનુભવજ્ઞાનીઓ તો ઠાંઈ વિરલા જ છે નવનીત-માખણ તો
કોઈક વિરલાને જ મળે છે, બાકી આખું જગત્ છાસથી
ભરમાય છે ! નામ અધ્યાત્મીઓ, શબ્દ અધ્યાત્મીઓ, ઠવણ
અધ્યાત્મીઓ ને દ્રવ્ય અધ્યાત્મીઓનો તો જગત્માં મુકાળ છે,
પણ ભાવઅધ્યાત્મની જ વિરલતા છે ! એટલા માટે જ
અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા કરતાં સ્પષ્ટ કશું હતું કે-નિજ સ્વરૂપને-

*“મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર છૂટ્યો ન મોહ;

તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીતો દ્રોહ.”

શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

* “દદ્યન્તે મુવિ કિં ન તે કૃતધિયઃ સહ્યામ્યતીતાધિરમ્,

યે લીલં પરમેષ્ઠિનઃ પ્રતિદિન તન્વન્તિ વાગ્મિઃ વયમ્ ।

ત સાક્ષાદનુભૂય નિત્યપ્રમાનન્દામ્બુરણિ પુનઃ,

યે જન્મમ્રમણ્સુજન્તિ પુસ્વા ધન્યાસ્તુ તે કુર્લમાઃ ॥ ”

—શ્રીમાન શુભચંદ્રાચાર્યજીવૃત્ત શ્રી જ્ઞાનાર્જુન

આત્મસ્વરૂપને જે ક્રિયા સાધે છે તે જ અધ્યાત્મ+ છે; જે ક્રિયા કરીને ચાર ગતિ સાધે છે તે અધ્યાત્મ નથી નામ અધ્યાત્મ, સ્થાપના અધ્યાત્મ ને દ્રવ્ય અધ્યાત્મને છડો; અને ભાવ અધ્યાત્મ કે જે નિજ ગુણને-આત્મગુણને સાધે છે, તેમાં 'રહ લગાડીને મંડી પડો.'

"નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાત્મ કહિયે રે;
જે કિરિયા કરી ચઉગતિ સાધે, તે ન અધ્યાત્મ લહિયે રે.

....શ્રી શ્રેયાંસજિન

નામ અધ્યાત્મ કવણુ અધ્યાત્મ, દ્રવ્ય અધ્યાત્મ છડો રે;
ભાવ અધ્યાત્મ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહ શુ રહ મંડો રે

....શ્રી શ્રેયાંસજિન" —શ્રી આનંદધનજી

અધ્યાત્મ તો ક્યાં આત્મવસ્તુનો વિચાર હોય તે છે, બાકી બીજા તો લગાસી છે-લપલપીયા વાતોડીઆ છે ! વસ્તુગતે-વસ્તુસ્વરૂપે જે વસ્તુ પ્રકાશે છે-પ્રગટ બતાવે છે, તે જ આનંદધન મતના વાસી છે.

"અધ્યાત્મ જે વસ્તુ વિચારી, બીજા બધુ લગાસી રે;

વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત વાસી રે....

શ્રી શ્રેયાંસજિન૦"

માટે અધ્યાત્મની વાતો ને ચર્ચા કર્યાથી કંઈ અર્થ સરે નહિ. તથારૂપ અધ્યાત્મરસ પરિણતિ થાય ને આત્મસ્વરૂપની અર્થા થાય તો જ નિજ કોર્થની સિદ્ધિ થાય. વાતો એ છાસબાકબા છે અને અનુભવ એ નવનીત છે. જગત્ એ

+ " ગતમોદાધિકારણામાત્માનમધિકૃત્ય ચા ।

પ્રવર્તતે ક્રિયાં શુદ્ધા તદ્વ્યર્થમ્ જગુ જિનાઃ ॥ —"શ્રી અધ્યાત્મસાર

હાસથી ભરમાઈ ચલું છે ! પણ માખણુ તો કોઈ વિરલાને
જ ને સાંપડે છે !

“ગગનમંડળમેં ગઈ બિહાની, ધરતી દૂધ જમાયા;
માખન યા સો વિરલા પાયા, હાસ જગન ભરમાયા
....અવધૂ ! સો જોગી મેરા.”

શ્રી આનંદધનજી

પથિક—યોગિરાજ ! આપે આ જે બધું સ્પષ્ટીકરણ
કયું તેથી મારા મનનું સમાધાન થયું અને—

“પુરુષ પરંપર અનુભવ જોવતાં રે,
અધોઅધ પક્ષાય;

વસ્તુ વિચારે જો આગમે કરી રે,
ચરણ ધરણ નહિ કાય....

પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે.” ૩.

—જો આપના વચનની સત્યતાની મને પ્રતીતિ ઉપજી
છે. આમ જો ગુરુગમ વિના આગમ અગમ થઈ પડે છે, અને
એવો ગુરુગમ જો અત્યંત દુર્લભ છે, તો પછી આ દિવ્ય
નયનની પ્રાપ્તિ બીજી કઈ રીતે થાય ? આ આટલા બધા
દર્શનવાદીઓ આટલી બધી દર્શનચર્ચા કરી રહ્યા છે. તેની
પાસેથી શું, એની પ્રાપ્તિ થયે ? શું અનુમાન પ્રમાણથી કે
તર્કવાદથી એની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે ખરો ?

* ગગનમંડળમેં ગાય વીણણી, વસુધા દૂધ જમાય રે;

સહિ રે સુનો લાઇ વલોણા વલોવે, કોઇ એક અમૃત પાઈ રે...

અવધૂ ”

શ્રી આનંદધનજી.

યોગિરાજ—અહો જિજ્ઞાસુ ! જો ! આ મધ્યાહ્ન થવા આંચો છે ! આજની આપણી તત્ત્વવાર્તા તો ખૂબ લાંબી ચાલી ! સમયનું ભાન પણ તું ભૂલી ગયો ! આવી તત્ત્વપિપાસા ખરેખર પરમ કલ્યાણકારી છે. અને તે જોઈને મહારુ' ચિત્ત અતિ પ્રસન્ન થયું છે; પણ હમણાં તો તું સ્વસ્થાને જા. તારા આ નવીન પ્રશ્નનું સમાધાન હું આવતી કાલે કરીશ. આવતી કાલે પ્રભાત સમયે તું ગામની ભાગોળે સમશાનભૂમિની બાજુમાં આવેલ દેરી આગળ મને મળજે.

પથિક—જેવી આજ્ઞા ! (જાનને પોતપોતાને સ્થાને જાય છે.)

પથિક યોગિરાજ પાસેથી છુટો પડી પોતાના નિવાસસ્થાને આંચો. અને ઉચિત દિનચર્યામાં પ્રવૃત્ત થયો. પણ તેના અંતરમાં તો યોગિરાજની ટંકોત્કીણી યોગમાર્ગ પ્રતીપ સમી વીરવાણીનું જ મનન ચાલ્યા કરતું. યોગિરાજની ટંકોત્કીણી હતું: અહો ! આજે મને કેવી વીરવાણી અપૂર્વ તત્ત્વવાર્તા સાંભળવા મળી ! માર્ગ સંબંધી કેવો અદ્ભુત પ્રકાશ યોગિરાજે નાંખ્યો ! જિનમાર્ગ આવો દિવ્ય છતાં, ચર્મચક્ષુથી એ માર્ગને જોઈ રહેલો આ સકળ સંસાર જુદો છે, કારણ કે એ દિવ્ય માર્ગને દેખવા માટે દિવ્ય નયન જ જોઈએ,— એ યોગિરાજનું કથન. કેલું ચયાતથ્ય ! કેટલું જાણું સાચું છે ! પુરુષપરંપરાનો અનુભવ જો જોઈએ છીએ તો આંધળાની પાછળ આંધળા દોડતા હોય—‘અધોઅધ પલાય’—એવી કરુણ પરિસ્થિતિ છે, એ વચનો પાછળ સમાજની આધ્યાત્મિક પતિત અવસ્થા અંગેનો યોગિરાજનો કેવો કરુણ ચીત્કાર

સંભળાય છે ! કેવી જાડી શાસનદાજ સંવેદાય છે ! કેવો પારમાર્થિક ખેદ દેખાય છે ! આગમના આધારે જો વિચાર કરે તો ‘ચરણ ધરણ નહિં કાય’—પગ મૂકવાનું પણ ઠેકાણું નથી એવી વિષમ દુઃસ્થિતિ છે,—એ વચનમાં સાગણીભર્યા પોકાર સાથે યોગીરાજની ઠેવી અનન્ય આગમભક્તિ વ્યક્ત થાય છે ! ને આગમોક્ત આદર્શ આચરણ ‘વિધિ’ પ્રત્યેનો કેવો પ્રેમ પ્રગટ દેખાય છે ! આમ થોડા શબ્દોમાં આ મહાત્માએ કેવો અદ્ભુત આશય સમાવ્યો છે ! જેમ જેમ આ યોગીરાજના વચનમાં હું સૂક્ષ્મ વિચારથી જાડા ઉતરું છું, તેમ તેમ તેની સત્યતાની મને પ્રતીતિ થતી જાય છે. મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસી મારા જેવા ‘પથિક’ને આ યોગમાર્ગ-પ્રદીપ સમા ઉપદેશવચન ખરેખર અપૂર્વ માર્ગદર્શક થઈ પડ્યા છે. ઇત્યાદિ મંકારે ચિતવતાં તેનો આત્મા કોઈ અવર્ણનીય આનંદમાં વિલસી રહ્યો હતો. પછી શેષ કર્તવ્ય કરી તે રાત્રે યથાસમયે સમાધિભાવે શયન કરી ગયો.

દશ્ય પાંચમું

દિવ્ય નયનનો વિરહ અને કાલલબ્ધિની પ્રતીક્ષા

પછી વળતે દિવસે પ્રભાતે જોવા ઉઠી, પ્રાતઃવિધિથી પરવારી તેણે સંદેશસ્થલ લણી પગલાં માંડ્યા, ને થોડીવારે તે તેની નિકટ આવી પહોંચ્યો ત્યાં તેના શ્રવણપથમાં ધ્વનિ અથડાયો:—

“શિવ શંકર જગદીશ્વરુ દે, ચિનાનંદ લગવાન-લલના

જિન અરિહા તીર્થંકરુ દે, જ્યોતિ સરૂપ અસમાન-લલના.”

(આનંદધનશ)

એની એ ધૂન એને પુનઃ પુનઃ સંભળવા લાગી. આવી અપૂર્વ ભાવાવેશવાળી એકતારતા તેણે કઠી પલ્લુ દીઠી નહોતી.

તે કર્ણપ્રિય મધુર સ્વરના અતુસારે

અહો ! ભાવિતાત્મા તે ચાલવા લાગ્યો ત્યાં તો

ભક્તરાજ ! એક દેરીના દર્શન થયા. તેના

એટલા પર નિરાશમાન થઈ

યોગિરાજ ભજન ધૂન લલકારી રહ્યા હતા. તેમની મુખકૃતિ અત્યંત સુપ્રસન્ન, પરમ શાંત ને સૌમ્ય દીસતી હતી. ભક્તિને પરમ આનંદોદ્ભાસ તેમની મુખમુદ્રા પર તરવરતો હતો. તેમની આત્મશાંતિ કોઈ અપૂર્વ હતી. અદ્વિતીય બ્રહ્મ તેજ તેમના લલાટમાં ઝળહળતું હતું તેમના દર્શનથી પચિકના હૃદયમાં કોઈ અનળ છાપ પડી અને તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ભાવવા લાગ્યો—
અહો ! આ મહાત્મા ભક્તરાજની અનન્ય ભક્તિ ! અહો ! આ ભાવયોગીની ભવિતાત્મતા ! અહો ! આ ‘સંતપુરુષ’ની

અપૂર્વ આત્મશાંતિ ! મારે આજનો દિન ધન્ય છે કે મને આવા સાધુગુણસંપન્ન, દર્શનથી પણ પાવન સાચા સાધુપુરુષના દર્શન થયા !

એમ ભાવતો ભાવતો તે દેરીની સમીપે આવી પહોંચ્યો ને ઓટલાની એક બાજુએ મૌનપણે રહ્યો, અને યોગિરાજની ભજનધૂન પૂરી થઈ એટલે સામે આવી વિનયથી નમસ્કાર કરી બેસો રહ્યો. યોગિરાજે તેને ઓટલા પર સામે બેસવાની ઇશારત કરી એટલે તે ત્યાં વિનયથી નમસ્કાર કરીને બેઠો.

૧.

તર્કવિચાર-દર્શનચર્ચાથી દિવ્ય નયનનો અસંભવ

પછી થોડી વાર મૌન રહી તે બોલ્યો—યોગિરાજ ! ગઈ કાલે આપે દર્શનવાદીઓ પાસેથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ સંબંધી ખુલાસો કરવાનું વચન આપ્યું હતું તો તે સંબંધી આપનું પ્રવચન શ્રવણ કરવા હું ઉત્કંઠિત છું. આ ગદ્યા દર્શનવાદીઓ તર્કવિચારપૂર્વક અનેક પ્રકારની દર્શનચર્ચા કરી રહ્યા છે, તેની પાસેથી શું આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે ?

યોગિરાજ—અહો જિજ્ઞાસુ બન્યો ! આ દર્શનવાદીઓ પાસેથી દિવ્ય નયન પામવાની આશા સેવવી એ જ મોટી બ્રાંતિ છે ! તો એ બ્રાંતિમાંથી શાંતિ ક્યાંથી

‘તર્કવિચારે રે
વાદ પરંપરા રે’

આવે ? આ ઓટલા દર્શનવાદીઓ અનાદિ કાળથી વાદવિવાદ કરી રહ્યા છે, પણ તેમ કરતાં-કોઈ તત્ત્વનો

અંત પામ્યું હોય એમ જણાતું નથી; કારણ કે વાદની સામે પ્રતિવાદ ને તેની સામે પાછો પ્રતિવાદ, એમ અનંત પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે ! તેનો આશે આવતો નથી ને કોઈ નિવેડા થતો નથી ! કોઈ એક સમર્થ વાડી યુક્તિપૂર્વક પૂર્વપક્ષ કરે છે, તો તેને સામે વાડી ઉત્તર પક્ષ કરી બળવત્તર યુક્તિપ્રમાણોથી ખંડિત કરે છે તેને વળી કોઈ ત્રીજો વાડી અધિક બળવાન તર્કબલથી ખડે છે. આમ વાદ-પ્રતિવાદનો 'ઘાણીના બેલ'ની પેઠે અંત નથી આવતો આંખે પાટા બાંધેલો ઘાણીનો બેલ ગમે તેટલું અંતર કાપે, પણ તે તો હતો ત્યાંનો ત્યાં જ ! એટલા જ કુંડાળામાં જોળ જોળ ફર્યા કરે, જરાય આગળ વધે નહિ ! તેમ મતાંધપણના પાટા જેણે આંખે બાંધેલા છે, એવા દર્શનવાદીઓ ગમે તેટલું #વાદવિવાદનું અંતર કાપ્યા કરે, પણ તે તો હતા ત્યાંના ત્યાં જ ! એટલા જ વાદચક્રના વર્તુલમાં ધૂમ્યા કરે, જરાય આગળ વધે નહિ ! આમ તર્કવિચારથી વાદપરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે, ને એનો પાર કોઈ પામી શકતું નથી એટલે તર્કવિચારથી, વાદવિવાદથી, દર્શનવ્યર્થાથી કદી માર્ગદર્શન કરાવનારી દિવ્ય દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી.

* " વાર્તાથ પ્રતિવાદાય વદન્તો નિશ્ચિતાંસ્તથા ।

સત્સાન્ત નૈવ ગચ્છન્તિ તિલપોદ્વક્ષદ્ગતી ॥ " —શ્રી યોગબિન્દુ.

" ચત્તેનાનુમિતોડપ્યર્થઃ કુશલૈનુમાતૃભિઃ ।

ભમિયુક્તરૈરન્યૈસ્ત્યથૈવોપપાદ્યતે ॥ "

—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં ભર્તૃહરિનું મુલાપિત.

“તર્કવિચારે રે, વાદપરંપરા રે, પાર ન રહેંચે કોય;
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય.

પંથડો નિહાળું બીજા જિન તણો રે” ૪.

પચિક—યોગિરાજ ! આપે આ જે કહ્યું તે દષ્ટાન્ત-
ઉદાહરણથી વિશેષ અપ્રકટ સમન્તવવા કૃપા કરો.

યોગિરાજ—મહાતુભાવ ! જો કેઈ દર્શનવાદી સ્વદર્શન-
મત મુક્તિથી આત્મજ્ઞતાત્ત્વને અજાણ કહે છે, તો તેને બીજો
વાદી મનમાં રીઝ લાવીને પૂછે છે

દર્શન વાદીઓનું કે આ આત્મા ક્રિયા કરતો દીસે
પરસ્પર ખંડન છે, તો તે ક્રિયાનું કળ, કહો, કોણ
લોભવશે ? માટે આ તમે અજાણ

કહો છો તે બિચ્યા છે ત્યા વળી કેઈ બીજો વાદી કહે છે
કે—જડ—ચેતન આ એક જ આત્મા છે, સ્થાવર જગત—ચરાચર
બન્ને સરખા છે એટલે તેને અન્યવાદી જવાબ આપે

અર્થાત—કુશલ અવમાતઓથી—મુક્તિવાદીઓથી પતનથી અનુમાન
કરવામાં આવેલો અર્થ પણ, વધારે અભિયુક્ત એવા યોગજ્ઞોથી
અન્યથા જ ઉપપાદિત કરાય છે, બીજા જ પ્રકારે સાંગિત કરાય ॥ ૧

* ‘કેઈ અજાણ આત્મ તત્ત્વ જાને, ક્રિયા કરતો દીસે,
ક્રિયાતણ ફલ કહો કુણ લોભવે, ઈમ પૂઠ્યુ ચિત્ત રીસે. મુનિસુવત.
જડ ચેતન એ આત્મ એક જ, સ્થાવર જગત સરખો,
દુઃખ સુખ સંકર દુષણ આવે, ચિત્ત વિચારી જો પરખો. મુનિસુવત
એક કહે નિત્ય જ આત્મતત્ત્વ આત્મ દર્શણ સીનો,
કૃતનિવાસ અકૃતાગમ દુષણ, નવિ દેએ મતિદીઓ મુનિસુવત”

શ્રી આનંદધનજી

છે કે-આમ જો તમે માનશો તો સુખદુઃખની વ્યવસ્થા કેમ ઘટશે ? તત્ત્વની સેજભેજરૂપ સંકર દોષ આવશે. ચિત્તમાં વિચાર કરી પરીક્ષા કરશો તો આમ જરૂર લાગશે. ત્યાં આત્મદર્શનમાં લીન એવો વાદી કહે છે કે આ આત્મા નિત્ય જ છે તેને પ્રતિવાદી આમ સુક્ષ્મથી નિરુત્તર કરે છે કે-એમ માનશો તો કૃતનાશ ને અકૃતાગમ વગેરે દૂષણ આવશે, તે તો મતિહીન હોય તે જ દેખતો તથી.

ત્યાં વળી *સુગતનો અનુયાયી (ખૌદ્)વાદી વહે છે કે-આ આત્મા તો ક્ષણિક છે એમ જાણો. તેને ખીન્ને વાદી જવાબ આપે છે કે-આત્મા જો ક્ષણિક માનશો તો સુખ-દુઃખ કેમ ઘટશે ? ખંધ મોક્ષ વ્યવસ્થા કેમ ઘટશે ? એ વિચાર તમારા ચિત્તમાં લાવી જુઓ. ત્યાં વળી ભોતવાદી (ચાર્વાક) મોલી જાહે છે કે-ભૂતચતુષ્ક અર્થાત્ પૃથ્વી, પાણી, વાયુ ને અગ્નિ એ ચાર ભૂત સિવાયની અલગી એવી કંઈ આત્મતત્ત્વની સત્તા ઘટતી નથી તેને ખીન્ને પ્રતિવાદી ઉત્તર આપે છે કે-આંધળો ગાડાંને ન દેખે, તો તેમાં ગાડાંનો શો વાંક ? મગદ ચેતનસ્વરૂપ આત્મા છે એવી ચોકખી દીવા જેવી વાત તમે ન સમજો, તો તેમાં તે છતી વસ્તુનો શો દોષ ? આંધળો ગાડાંને દેખતો નથી તે કાંઈ ગાડાંનો દોષ નથી, પણ તેના

*“સૌગત મતિ રાગી કહે વાદી. ક્ષણિક એ આતમ જાણો;
ખંધમોક્ષ સુખદુઃખ ન ઘટે, એહ વિચારમન આણો. મુનિસુવત.
ભૂતચતુષ્ક વર્જિત આતમ તત્ત્વ, સત્તા અલગી ન ઘટે;
અંધઃશકટ જો નજર ન દેખે, તો શું કાજે ચકટે ? મુનિસુવત.”
શ્રી આનંદધનજી

પોતાના દૃષ્ટિઅંધપણનો જ દોષ છે, તેમ તમે આ પ્રગટ ચેતન્યસ્વરૂપ આત્મવસ્તુને દેખતા નથી, તે તમારા દૃષ્ટિ-અંધપણનો જ દોષ છે.

એમ એક આત્મવસ્તુસંબંધી અનેક વાદીઓ અનંત વાદવિવાદ કરે છે, સુક્ષિતજલથી-સ્વ સ્વ દર્શનસંમત ન્યાયજલથી પોતપોતાના મતનું સ્થાપન કરે છે. તેઓના મતવિજ્રમના સંકટમાં પડી ગયેલો આ આત્મા ચિત્તસમાધિ પામતો નથી. વસ્તુતત્ત્વ આમ હશે કે તેમ હશે ? એમ તેનું ચિત્ત હડોળાઈ જવાથી કોઈ રીતે સમાધાનને પામતું નથી. વિજ્રમરૂપ વાદ્યકને ચક્રડોળે ચડી ગયેલું ચિત્ત વિજ્રમદશાને પામી ચારે કોર જમણુ કર્યા કરે છે, ને અક્રમજ્ઞાંતિને લીધે કદી શાંતિ બજતું નથી.

“એમ અનેક વાદી મત વિજ્રમ, સંકટ પડિયો ન લહે;
ચિત્તસમાધિ તે માટે પૂછું, તુમ વિણ ન તત્ત કોઈ ન કહે.
મુનિસુવ્રત જિનરાજ ! મુજ એક વિનતિ નિમ્નણો. ”

શ્રી આનંદધનજી

આમ તર્કવિચારરૂપ દર્શનચર્ચાથી કાંઈ તત્ત્વનો નિવેડો આવતો નથી, કાંઈ તત્ત્વવિનિશ્ચય થતો નથી, તેનાથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે ?

૨. સમ્યગ્ અનેકાન્ત દૃષ્ટિથી દિવ્ય નયનની યોગ્યતા

પથિક—યોગિરાજ ! આપે આ કહ્યું તે મને સમજાયું. પણ આ જ્યાં દર્શનવાદ કરતા આ દર્શનોમાં છેવટે સર્વનું સમાધાન કરી શકે એવું પ્રમાણભૂત કોઈ દર્શન નહિ હોય ?

કે જેની પાસે બધા દર્શનવાદ નિરૂપતર થઈ પડે. એવું જો કોઈ દર્શન હોય તો તેનાથી શું દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ ન થાય ?

યોગિરાજ—અહો ભદ્ર ! હા, એવું દર્શન જરૂર સંભવે છે, અને તેવું દર્શન જો કોઈ હોય તો તે અનેકાંતદર્શન જ છે તેની સમક્ષ પ્રતિતીર્થિકા સર્વ વિરોધનું મથન વિવાદ કરી શકતા નથી; કારણ કે કરનાર વિશાળ તે તે અન્ય દર્શનવાદીઓ કોઈ એક અનેકાંત દર્શન એકાંત પક્ષને જ ગ્રહી, તેના આગ્રહી બની, પોતપોતાનો મત સ્થાપે છે;

‘મત મત લેદે જો જઈ પૂછિયે, સહુ યાપે અહમેવ’; ત્યારે આ અનેકાંતદર્શન કોઈ એક એકાંત પક્ષને નહિ ગ્રહતાં, સર્વથા નિરાગ્રહી રહી, સત્ વસ્તુના અનેક અંતનું-ધર્મનું મધ્યસ્થપણે દર્શન કરાવી કેવળ ‘સત્’નું જ પ્રતિપાદન કરે છે, સમ્યક્ તત્ત્વનું જ સંસ્થાપન કરે છે. એટલે તે તે નયની ઉચિત મર્યાદા પ્રમાણે તે સર્વગ્રાહી હોઈ યથોચિત રીતે સર્વનું સમાધાન કરવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ છે; કારણ કે તે સ્યાદ્વાદ દર્શનનું એટલું બધું ઉદ્ધાર છે કે-તે ‘સ્યાત્’ પડેના ન્યાસ કરી તે તે એકાંતપક્ષને પણ પોતાના વિશાળ પક્ષમાં ભેળવી લે છે, પોતાના અંગભૂત કરી મૂકે છે. ‘સ્યાત્’ એટલે

“યસ્ય પુસ્તાદ્વિગલ્પિતામાના, ન પ્રતિતીર્થ્યા મુખિ વિવદન્તે ।”

મી સમંતસદાચાર્યજીવિત બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્ર

“રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિનુ કાલ;

ઈનમેં સત મત રહત છે, કરતેં નિજ સંબાધ.”

મીમંસા રાજચંદ્ર

કયાંચિત કોઈ અપેક્ષાવિશેષે તે તે દર્શન સત્ય છે, એવી પ્રરૂપણાથી* તે રૂઢસ્તીબાત્યંધ ન્યાયે સર્વ દર્શનના વિરોધનું મથન કરી નાંખે છે !

“પડ દર્શન જિનઅંગ લણીજે, ન્યાસ પડંગ જે સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, પડ દર્શન આસાધે રે....પડો”
શ્રી આનંદધનજી

અનેકાંત દર્શન આનું અફુલ્લ ને પરમ સમર્થ છતાં, તેની પણ ચર્ચામાત્રથી કાંઈ દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત થઈ જતું નથી; કારણ કે આગળ કહ્યું તેમ સમ્યગ્ અનેકાન્ત દષ્ટિથી ચર્ચા તે ચર્ચા છે ને વાત તે વાત દિવ્ય નયનની છે. કાંઈ ચર્ચા કે વાત કર્યા માત્રથી ચોખ્ખતા પ્રસ્તુત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તો તથાગ્નિ આત્મપરિણમન જોઈએ, વિશાળ અનેકાંતદષ્ટિ જીવનમાં ઉતરવી જોઈએ, મતદર્શનના^x આગ્રહથી રહિત એવી મધ્યસ્થતા કેળવાવી જોઈએ, વસ્તુને યથાર્થ—સમ્યક્ સ્વરૂપે દેખવાની સમ્યગ્ દષ્ટિ સાંપડવી જોઈએ. એમ થાય તો જ દિવ્ય નયનની ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત થાય

પથિક—મહાત્મન્ ! જે આમ દર્શનચર્ચાથી કાંઈ વળે

* “ પત્માગમસ્ય જીવ નિષિદ્ધજાત્યષ્ચિન્નુરવિધાનમ્ ।
સકલનયનિલસિતાનાં વિરોધમયન નમ્યમ્યનેકાન્તમ્ ॥ ”

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવિત શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

^x “છાંડી મતદર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કલો માર્ગ આ સાધરો, જન્મ તેહના અલ્પ. ” શ્રી આત્મસિદ્ધિ

એમ નથી તો દિવ્ય નયનના ઇચ્છકે મત-દર્શનની માથાફાડમાં શા માટે પડવું જોઈએ ? ખંડન-મંડનની કડાકૂટે શા માટે કરવી જોઈએ ? તો પછી આત્માર્થીએ શું કરવું જોઈએ ?

યોગિરાજ—જિજ્ઞાસુ ભવ્ય ! મતાશ્રકની દૃષ્ટિએ દર્શન ચર્ચાથી કાંઈ વળે એમ નથી એ ત્વાત સાચી છે, પણ તે એકાંતે નિર્થક છે એમ નથી તત્ત્વ

દર્શનચર્ચા આત્માર્થ	સમજવા માટે + ધર્મવાદયુક્ત
ઉપકારી, મતાર્થ	મધ્યસ્થ વિચારણાપૂર્વક નિરાશ્રકભાવે
નહિ	તે કરવામાં આવે, તો તે કાંઈ
	અપેક્ષાએ આત્માર્થીને ઉપકારી થાય

એમ છે, કારણ કે તે તે દર્શન મુખ્યપણે તો પરમાર્થ સમજવા માટે કદા છે, કે જેથી તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવની વિચારદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય, માટે પરમાર્થના લક્ષ્યપૂર્વક સન્ન્યાયથી કરવામાં આવતી હોય તો તે દર્શનચર્ચા સત્ય તત્ત્વગવેષક જિજ્ઞાસુને કંઈક *ઉપકારી થવાનો સંભવ છે, પણ મતાશ્રકની દૃષ્ટિએ તો તે જિલટી અપકારી, હાનિશરક ને રાગદેવનું કારણ થઈ પડે છે. અને ‘જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ’ એ સૂત્ર પ્રમાણે પરમાર્થદૃષ્ટિથી તે તે દર્શનોના યથાર્થ ‘દર્શન’ માટે પણ

+ “ પરત્વીકપ્રણનેન મજ્જસ્યેન હુ ધીમતા ।

સ્વરાજ્ઞતતસ્ત્વેન ધર્મવાદ સદાહતઃ ॥ ”

—શ્રી અષ્ટક

પરલોકપ્રધાન, મધ્યસ્થ, શુદ્ધિમંત અને સ્વશાસ્ત્રના તત્ત્વના જાણ એવા પુરુષથી જે કરવામાં આવે તે ધર્મવાદ કહ્યો છે.

* “ વિજયેડસ્ય ફલ ધર્મપ્રતિપત્ત્યાવનિન્દિતમ્ ।

ભારમનો મોહનાશાય નિયમાત્મસાજવાત્ ॥ ”

—શ્રી અષ્ટક

‘દિવ્ય નયન’ની જરૂર છે. મિથ્યાશાસ્ત્ર સમ્યક્દષ્ટિને સમ્યક્પણે પરિણમે છે, અને સમ્યક્શાસ્ત્ર પણ મિથ્યાદષ્ટિને મિથ્યાપણે પરિણમે છે. શ્રી ગૌતમસ્વામીજીને મહાવીરદેવે સમ્યક્નેત્ર આપ્યા ત્યારે વેદ પણ સમ્યક્પણે સમજાયા; માટે ‘દષ્ટિ’ સમ્યક્ નેઈએ. એટલે આત્માથીએ તો તેની પ્રાપ્તિ માટે જ સર્વાત્માથી પ્રવર્તવું નેઈએ.

માટે આત્માથીએ તો સર્વ પક્ષપાત છોડી દઈ, રાગ-દેષ-મોહ પક્ષથી વર્જિતપણે આત્મામાં રહ લગાડીને મંડી પડવું એટલું જ બસ કર્તાવ્ય છે. પક્ષપાત છોડી આત્મામાં એટલે આત્મ વસ્તુ શું છે ? કેવી મંડી પડો ! છે ? તેવું સ્વરૂપ શું છે ? એની

આત્માનુભવથી આગેઆપ ખબર પડશે, ને પછી વિકલ્પ-જલ્પનો અવકાશ જ નહિ રહે. આમ જો આત્મધ્યાન કરે છે, તે ફરી આ વાદવિવાદમાં પડતો નથી, કારણ કે બીજું બધું વાગળાસ માત્ર છે, એમ તે જાણે છે, આ તત્ત્વ ચિત્તમાં લાવે છે.

“વળતું જગજુર ઈણું પેરે ભાળે, પક્ષપાત સખ છંડી;
રાગ દેષ મોહ પણ વસજિત, આત્મ શું રહ મંડી.

મુનિસુમત.

‘આત્મમંથન’ ધરે જે કોઈ, સો ફિર ઈણું નાવે;
વાગળાસ બીજું સહુ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત્ત લાવે.

મુનિસુમત.”

શ્રી આનંદધનજી

બાકી, શુબ્ધ તર્કવાદમાં જો પડી ગયા તો કંઈ પત્તો

ખાય એમ નથી. એની ભૂલભૂલામણીમાં પડ્યા કે આત્માર્થ જ ભૂલાર્થ બન્ય છે, અને આત્માર્થને તેમ કયું પાલવે એમ નથી; કારણ પ્રેક્ષાવતોનો પ્રયાસ અતીન્દ્રિય* અર્થની સિદ્ધિ અર્થે હોય છે અને તે અતીન્દ્રિય અર્થ કવચિત્ પણ શુદ્ધતર્કને ગોચર હોતો નથી, માટે તર્કવિચારથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ આકાશકુમ્ભવત્ છે.

૩ ઇષ્ટ વસ્તુ કહેનારા ‘દ્રષ્ટા’ વિસ્ત્ર હોઈ
દિવ્ય નયન દુર્લભ.

વળી આ દર્શનવાદીઓમાં પણ, અભિમત-ઈષ્ટ વસ્તુ વસ્તુગતે-વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપે કહે એવા જન તો જગતમાં વિસ્ત્ર જણાય છે, કારણ કે વસ્તુનું ‘અભિમતવસ્તુવસ્તુગતે યથાવત્ ‘દર્શન’ કયું હોય, કહે તે વિસ્ત્ર સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય, એવા ‘પ્રાપ્ત’ જન એય’ સત જનનો જોગ જગતમાં પરમ દુર્લભ થઈ પડ્યો છે વસ્તુની ખાલી પોકળ વાતો કરનારા ને તર્કવાદ વિસ્તારનારા શુદ્ધ જ્ઞાનીઓ તો અનેક પડ્યા છે, પણ વસ્તુનું સાક્ષાત્ દર્શન પામેલા, દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત સાચા અનુભવજ્ઞાનીઓનો જ જગતમાં દુકાળ છે તેવા ‘દ્રષ્ટા’ પુરુષ જ દિવ્ય દષ્ટિ આપી વસ્તુનું

* “અતીન્દ્રિયાર્યસિદ્ધર્થ યયોલોચિત્કરિણામ્ ।

પ્રવાસ શુષ્કર્વરય ન ચાહૌ ગોચરઃ કવચિત્ ॥”

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

સ્વરૂપદર્શન કરાવવાને સમર્થ હોય છે, એટલે તેવા 'પ્રાપ્ત' પુરુષ જ દિવ્ય દર્શનનો પ્રાપ્તિમાં 'આપ્ત' છે, આત્માથીને પરમ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. બાકી બીજાથી શું ?

“તર્કવિચારે રે વાદ પરંપરા રે, પાર ન પહોંચે કોય;
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તેવિરલા જગ જોય.
પંથડો નિકાળું રે બીજા જિનતણો રે.” ૪.

પથિક—યોગિરાજ ! અભિમત વસ્તુ કહેનારા જગત્માં વિરલા છે એમ આપ કેમ કહો છો ? આ અભિમત વસ્તુની વાતો કરનારા તો જગત્માં આટલા બધા જનો જણાય છે, છતાં આપે ‘વિરલા છે’ એમ કહો છો તેથી આશ્ચર્ય થાય છે.

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! તું મ્હારો કહેવાનો આશય સમજ્યો નથી વસ્તુને વસ્તુગતે અર્થાત્ વસ્તુનું જેમ સ્વરૂપ છે તેમ યથાર્થપણે—સમ્યક્પણે કહેનારા આત્માનુભવી દ્રષ્ટા વિરક્ત : વિરલા છે એમ મારું કહેવું છે. અને ખાલી વાતો કરનારા વિપુલ તેવા પ્રકારે વસ્તુગતે પણ તે જ કહી શકે કે જેને વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું

સંવેદન થયું હોય—સાક્ષાત્ અનુભવન થયું હોય. એવા આત્માનુભવી ‘દ્રષ્ટા’ જ્ઞાની પુરુષ જ તે કહેવાને સમર્થ છે એમ આગળ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું. અને તથારૂપ જ્ઞાની તો વિરલા જ છે. બાકી પોતાને પોતાનું પણ જ્ઞાન નહિ છતાં—આત્મપ્રતીતિ નહિ છતાં, ઠેક સિદ્ધપદ સુધીના છટ્યોક ઉપદેશ કરનારા, વ્યાસર્પીક પરથી મોટા મોટા વ્યાખ્યાનો કરનારા જગત્માં કંઈક પડ્યા છે ! અરે ! પોતાના

આત્મસ્વરૂપની પંથુ અંતઃપ્રતીતિ નહિ છતાં, મોક્ષ સુધીની નિષ્ક્રમણ વાતો કરનારાનો જગત્માં કાંઈ તોટો નથી પણ લૌકિક માન લેવા ખાતર કે અન્ય હેતુએ તથા રૂપ અંતઃપ્રતીતિ વિના-ભાવસ્પર્શ વિના અથવા સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના તેવી ખાલી વાતો કરવી તે તો માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ જ છે, અથવા કોઈ અપેક્ષાએ મહામૃધાવાદ જ છે, અસત્ય ભાષણ જ છે.

પથિક—મહાત્મન ! આપ એને મહામૃધાવાદ કેમ કહો છો ?

યોગિરાજ—અહો ભવ્ય ! આ સમજવા માટે એક જ હપ્તાંત બસ થશે:—‘ઠાણેન મોણેન જ્ઞાણેન અપ્પાણં વોસિરામિ’—‘સ્થાનથી, મૌનથી, મહામૃધાવાદનું ઉદાહરણ: ધ્યાનથી હું આત્માને વોસરાવું છું,’ ઉત્તર ભાષણ એવી પ્રતિજ્ઞા કાયોત્સર્ગ કરનાર દે છે. પણ તથા રૂપ અર્થાલંબન ન હોય, અર્થાત્ તેવો કાયોત્સર્ગ ભાવ હૃદયને વિષે ન હોય, અથવા માત્ર શબ્દોચ્ચારરૂપ ભાવશૂન્ય તે ક્રિયા હોય, તો તે વચન બોલવું તે મૃધાવાદ જ છે, એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગ વિશિકામાં* સ્પષ્ટ ભાષ્યું છે. આ ઉપરથી પરમાર્થ એ સમજવાનો છે કે—સમ્યક્દષ્ટિ આદિ તથા રૂપ ભાવ વિના તે

* “મુખથી જ્ઞાન કયે અને, છૂલો ન અતર મોહ;

તે પામર અણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ.” અમર શાસ્ત્ર દ્રશ્ય.

* “इह रा त कयवाधियय नइवा महमुंसावागो ।

तो भणुरूपेण पिय कयेओ एयविभासो ॥”

(જુઓ) હરિભદ્રચાર્યજીનું યોગવિશિકા.

અયોત્સર્ગ સંબંધી પ્રતિજ્ઞાવચનનું ઉચ્ચારણ અવિધિરૂપ હોઈ જેમ મિથ્યા છે, જોટું છે, અપેક્ષાએ મહામૃપાવાદ જ છે, તેમ અત્રે પણ વસ્તુવિચારની જાળતમાં તત્વથી તથા રૂપ આત્મભાવ વિનાનો એક અક્ષર પણ, ઉચ્ચારવો તે પણ અતથાવિધિ હોઈ મિથ્યા છે, જોટું છે, મહામૃપાવાદ જ છે, અથવા તો એક પ્રકારનું ઉત્સર્ર લાપણ જ છે; કારણ કે સૂત્ર પ્રમાણે ક્રિયા અર્થાત્ આત્મપરિણતિરૂપ આચરણ નહિં છતાં, વાણી, વિચાર અને વર્તનનો સુમેળ નહિં છતાં, આચાર, વિચાર ને ઉચ્ચારની એકવાક્યતા નહિં છતાં, તે વચનનું ઉચ્ચારણ તે સૂત્રના ભાવથી ઉચ્ચ હોઈ, જેમ ઉત્સર્ર લાપણ છે, તેમ અત્રે પણ સમજવાનું છે, અને આ જે ઉત્સર્ર લાપણ છે તેના જેવું તો કોઈ પાપ નથી.

“પાપ નહિં કોઈ ઉત્સર્ર લાપણ જિસે,
ધર્મ નહિં કોઈ જગ સૂત્ર સરિખે,
સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે,
તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિખે.
ધાર તલવારની—” શ્રી આનંદધનજી

૪. ‘વસ્તુવિચારે રે દિવ્ય નયન તણે રે,
‘વિરહ’ પડયો નિરધાર’

પથિક—મહાત્મન ! અમ્યક સમજણ વિના વસ્તુની માત્ર-વાતો કરનારા મિથ્યાલાપી ભાવશૂન્ય જનો તો જગતમાં

†“આલંબન ફૂડ દેખાડે, મુરખ લોકને પાડે;

આજ્ઞાલંગ તિલક તે કાળું, ચાપે આપ નિલાડે રે.....નિનજ !”

—શ્રી યશોવિજયજીવ્રત સાગ્ર ત્રણસો આયાનું સ્તવન.

ઘણાય છે, પણ વસ્તુને વસ્તુગતે કહેનારા પરિણત જ્ઞાની પુરુષો તો વિરલ જ છે, એ આ ઉપરથી મને સમજાયું. પણ આ વિરલ હોવાનું કારણ શું ?

યોગિરાજ—મહાનુભાવ ! એનું કારણ વસ્તુ વિચારની બાબતમાં દિવ્ય નયનનો ‘વિરલ’ પડ્યો છે, એ છે એટલે દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ વિના યથાર્થ વસ્તુ વિચારમાં દિવ્ય વસ્તુવિચાર થતો નથી, સમ્યક્ નયનનો ‘વિરલ’ તત્ત્વપરિજ્ઞાન થતું નથી. જેમ સમ્યક્દષ્ટિ (ચક્ષુ) વિના બાહ્ય પદાર્થોનું યથાર્થ—સમ્યક્ દર્શન થતું નથી, તેમ સમ્યક્ યોગદષ્ટિ વિના આત્માદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થનું સમ્યક્ સ્વરૂપદર્શન થતું નથી, આ નિશ્ચય છે. અને પરમાર્થરૂપ દિવ્ય નયનની—સમ્યક્ યોગદષ્ટિની દુર્લભતા તો સર્વ કાળમાં છે વિશેષે કરીને અતિ વિપમ એવા આ કરાલ કલિકાલમાં તો તેની અત્યંત દુર્લભતા વર્તે છે એટલે પરમાર્થમાર્ગની ક્ષીણતારૂપ આ કાળને જ્ઞાની પુરુષોએ ✖

✖ “ જિનામમમાં આ કાળને ‘દુઃસમ’ એવી સંજ્ઞા કહી છે, તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, કેમકે દુઃસમ શબ્દનો અર્થ દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એવો થાય છે. તે દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય તો એવો એક પરમાર્થમાર્ગ મુખ્યપણે કહી શકાય, અને તેવી રીતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. જો કે પરમાર્થમાર્ગનું દુર્લભપણું તો સર્વ કાળને વિષે છે, પણ આવા કાળને વિષે તો વિશેષ કરીને કાળ પણ દુઃકલપણાનાં કારણરૂપ ✖ ”

—પરમતત્ત્વદ્રશ્ય શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

‘દુઃસમ’ એવું યથાર્થ નામ આપ્યું છે, તો પછી આવા પરમાર્થક્ષીણતારૂપ કાળમાં યથાર્થ વક્તા સમ્યક્દષ્ટિ ઝાની પુરુષોની વિરલતા કેમ ન હોય ?

પથિક—યોગિરાજ ! જો આમ વસ્તુગતે વસ્તુ કહેનારા જગતમાં વિરલા છે, તો પછી વસ્તુને સ્વયમેવ વિચાર કરતાં શું તેની પ્રાપ્તિ ન થાય ? વસ્તુસ્વરૂપનો પોતાની મેળે જીડાપોહ કરતાં શું તે ન જણાય ?

યોગિરાજ—અરે ! ભલા માણસ ! તું તો ભૂલકણો જ લાગે છે ! મેં હમણાંજ કહ્યું કે ‘દિવ્ય નયન’ વિના આ કાંઈ બનવું સંભવતું નથી એ દિવ્ય નયન ‘વિરહે’ દિવ્ય નયનના વિરહે ભલા ! વસ્તુ વિચાર અસંભવ વસ્તુનો યથાર્થ વિચાર પણ કેમ બને ? જો દિવ્ય નયન વિના ગમે તેટલા વિચાર કરે તો પણ પરમાર્થથી શૂન્ય જ છે. ન્યાંત્રુધી અલૌકિક યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયન ઉન્મીલન પામ્યું નથી, ખુલ્લું નથી, ત્યાંત્રુધી ઓઘદષ્ટિએ, લોકિક દષ્ટિએ, પ્રવાહપતિત ગતાનુગતિક દષ્ટિએ ગમે તેટલા સ્વચ્છંદ વિચાર કરવામાં આવે તો પણ મોટું મીડું જ છે. જોમ તો આ છવે અનંતવાર આખા પ્રલ્યાંકના પદાર્થ સંગ્રાહી અનેક વિચાર કર્યાં છે, પણ તે ઓઘદષ્ટિએ, યોગદષ્ટિએ નહિ. અગોળ હો

“ ભરતક્ષેત્ર માનવપણો રે, લીધો દુઃસમ કાલ;

જિન પૂરવધર વિરહથી રે, દુલહો સાધન ચાલો રે...ચંદ્રાનન જિન.”

—મુનિવચ્ચી શ્રી દેવચંદ્રણ

કે ભૂગોળ હો, અર્થશાસ્ત્ર હો કે તર્કશાસ્ત્ર હો શિષ્ય હો કે કલા હો, વિજ્ઞાન હો કે અન્ય જ્ઞાન હો, ઇત્યાદિ ગમે તે હો, તે સર્વ વસ્તુ સંબંધી વિચાર કરવામાં આ છવે બાંકી નથી રાખી પણ આ બધું છતાં તેણે એક મૂલભૂત કેન્દ્રસ્થ વસ્તુનો ભાગ્યે જ વિચાર કર્યો છે. હું પોતે કોણ છું ? x ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો છું ? મહારત્ન ખરું સ્વરૂપ શું છે ?—એ મુખ્ય વસ્તુનો વિવેકપૂર્વક શાંતભાવે વિચાર તેણે કદી કર્યો જણાતો નથી. એટલે એ આખા લોકને બાણવાની *ચોટા કરે છે, પણ દેહ-દેવળમાં સ્થિતિ કરતા પ્રમાંઠ બાણ્યું, પોતાના આત્માના સ્વરૂપને બાણવાની આત્મા ન બાણ્યો ! તમા કરતો નથી ! અને કરે છે તે લૌકિક દૃષ્ટિએ ! આમ તે પોતે પોતાને ભૂલી ગયો છે ને જગતને બાણવા બેઠો છે ! આનાથી તે મોટું આ ધેર કયું ?+ એ સ્મૃતિમાં આવતાં વિવેકી વિચારવંતને

x“હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ ॥ મહારત્ન ખરું ? કોના સંબંધી વળગણ છે ?, રાખું કે એ પરિહર ! એના વિચાર વિવેકપૂર્વક, શાંતભાવે જો કર્યા, તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના, સિદ્ધાંત તત્ત્વ અનુભવા. ”

—શ્રીમદ રાજચંદ્રભણીત મોક્ષમાળા, પાઠ ૬૭.

*“આદ્યો આચરણ્ય લોક-ઉપચારથી, શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો; શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલન વિણ, તેહવો કાપ તિણે કો ન સીધો. તાર હો તાર પ્રણુ ! ” —શ્રીમાન્ દેવચંદ્રભ.

+“આપ આપકું બૂલ ગયા, ઈન સે કયા અધેર ?, સુમર સુમર અળ હસતો હે, નહિ બૂનેગ ફેર. ”

તો પરમાર્થજાણીર હાસ્ય ઉપજે છે કે, જુઓ ! આને પોતાનું તો જ્ઞાન નથી ને વિશ્વનું જ્ઞાન મેળવવા નીકળ્યો છે !

આ ઉપરથી વાતપર્યં એ છે કે—મુખ્ય પ્રયોજનભૂત વસ્તુના વિચાર વિનાના સર્વ વિચાર પરમાર્થથી અકિંચિત્કર છે—નિષ્ફળ છે. તે મુખ્ય પ્રયોજનભૂત વસ્તુનો યથાર્થ વિચાર પણ દિવ્ય નયનનાં વિરહે ઉદ્ભવતો નથી; કારણ કે, કૃપિમાં જલ જેમ મુખ્ય હેતુ છે, તેમ તત્ત્વવિચારમાં પરમાર્થરૂપ દિવ્યદષ્ટિ એ જ મુખ્ય હેતુ છે. અને તે પરમાર્થદષ્ટિની પ્રાપ્તિ પણ શુરુગમ આધીન છે; તે વિના તત્ત્વવિચાર મુધારસ્રધારાતું પાન થાય કેમ ? અને દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ પણ સંભવે કેમ ?

“ તત્ત્વવિચાર મુધારસ્ર ધારા,
શુરુગમ વિષ્ણુ કિમ પીજે રે ”—શ્રી આનંદધનજી

“ વસ્તુવિચારે રે દિવ્ય નયન તણો રે,
વિરહ પડ્યો નિરધાર..... ”

છતાં આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ વિનાનો કોઈ વિશિષ્ટ યોગશક્તિવાળો પણ જે જે વિચાર કરે છે તે ‘પણ’ અસત્.

“જળ જાન્યો નિજ રૂપકો, તળ જાન્યો સળ લોક;
નદિ જાન્યો નિજ રૂપકો, સળ જાન્યો સો ફોક.”

—શ્રીમદ્ રાજવંદજી

“ જ્ઞાતે જ્ઞાતમનિ નો ખૂયો જ્ઞાતમ્યમવશિષ્યતે ।

અજ્ઞાતે મુનરેત્તરિત્ત જ્ઞાતમન્યજિર્યક્મ્ ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર

વાસનાથી વાસિત હોઈ અસત્
 વિષમિશ્ર અત્ર સમે કદપન્નારૂપ હોય છે; કારણ કે જ્યાં
 વાસિત બોધ વિચાર લગી આ પરમાર્થ દષ્ટિ સાંપડી
 નથી, ત્યાં લગી xભવાભિનંદીપણને
 લીધે ગમે તેવો ક્ષયોપશમસંપન્ન પુરુષ પણ સમ્યક્
 તત્ત્વવિચારને પામી શકતો નથી તેવા પુરુષને જેમ જેમ
 મન-વચન કાયાના યોગબળનું તરતમપણું હોય છે, તેમ તેમ
 તેની વાસનાનું પણ તેવું તરતમપણું હોય છે. કોઈ
 અપરમાર્થદષ્ટિ એવા મહત્વાકાંક્ષી પુરુષના મન-વચન-કાયાની
 શક્તિનું પ્રબલપણું હોય, તે તેની લોકમાં મનાવા-પૂજવા
 વગેરે અસત્ વાસનાનું પણ તેવું જ પ્રબલપણું પ્રાપ્ત
 દૃશ્યમાન થાય છે એટલે તેવા વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમી જીવને
 જે બોધ છે, તે પણ અસત્ વાસનાથી વાસિત હોઈ અસત્
 જ હોય છે અને આમ અસત્ વાસના-વિષયી વાસિત
 એવો આ બોધ અસત્* પરિણામથી અનુવિદ્ય હોઈ વિષમિશ્ર

x ભવાભિનંદી લક્ષણ—

“કુદ્ધો લામરતિર્દાનો મત્સરી મયવાન્ શઠ ।

મહો મવામિમન્દી ત્યાન્નિષ્કારમ્મસગત ॥” —શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય
 અર્થાત્—“લોભી કૃપણ દયામણો, માયી મત્સર દાણ,

ભવાભિનંદી લય લયો જી, અદ્વૈત આરભ અપાણ”

—શ્રી યશોવિશ્વયજ્ઞ.

* “દ્વયસત્પરિણામાનુબિદ્ધો બોબો ન સુદર” ।

તરસપદેવ નિયમાદિષસપૃષ્ઠાન્નવત્ ॥” —શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

“અસત્ પરિણામિ ન બોધ આર, જ્યુ વિષ સંપૂર્ણ ન અજ સાર.”

—શ્રી યોગદષ્ટિ દર્શન (૩) સગવાનદાસ વિરચિત)

ચાત્રની જેમ અમુંદર જ હોય છે; અસત્ કંટપનારૂપ હોઈ પરમાર્થથી અબોધસ્વરૂપ વા કુબોધસ્વરૂપ જ હોય છે.

૫. વાસિત બોધવાળા વિષુદ્ધ પાસેથી દિવ્ય નયનનો અસંભવ

પ્રથિફ—યોગિરાજ ! આમ સ્વયં વિચારથી જો વસ્તુનો પતો ખાય એમ નથી, અને દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ અસુલભ છે, તો પછી આટલા ગંધા મોટા વિચારકો—તત્ત્વચિંતકો થઈ ગયા છે, આવા મહાબુદ્ધિશાળી પ્રખર વિદ્વાન્ પંડિતો થયા છે, તેઓએ જે વસ્તુનો વિચાર કર્યો છે, તેના અવલંબનથી શું આ વસ્તુવિચારની ઉત્પત્તિ ન થાય ? એઓએ આટલો ગંધો પરિશ્રમ કરી તત્ત્વસંશોધન કર્યું છે તેનો લાભ ઉઠાવવાથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ ન થાય ?

યોગિરાજ—અહો ભદ્ર ! યથાર્થ સમ્યક્ બોધવાળા તત્ત્વચિંતકોના સદ્બોધ અવલંબનથી તત્ત્વવિચારની ઉત્પત્તિનો જરૂર સંભવ છે, સમ્યક્ યોગદૃષ્ટિ-
'તરતમ યોગે રે તરતમ સંપન્ન સંતોના વચનામૃતથી દિવ્ય
વાસના રે, વાસિત નયનની ચોગ્યતાનો . તથારૂપ
બોધ આધાર' આત્મલાભ થવાનો અવશ્ય સંભાવના
છે, પણ તેવા યથાર્થ બોધસંપન્ન

સમ્યગ્દૃષ્ટિ તત્ત્વચિંતકો ગદ્દુ અલ્પ છે—વિરલ છે. બાકી સમ્યગ્દૃષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનથી રહિત તે તે સમર્થ તત્ત્વચિંતકોના—તત્ત્વવિચારકોના વિચારો પણ મધ્યસ્થપણે જોઈ જોઈને જોઈએ

તો તેઓનો બોધ પ્રાપ્તિ અસત્ વાસનાથી વાસિત દેખાય છે, શુદ્ધ બોધ દેખાતો નથી. તે તે તત્ત્વચિંતકો મોટા યોગબળવાળા હતા એ ખરું, એમનું મન-વચન-કાયાનું સામર્થ્ય અદ્ભુત હતું એ ખરું, પણ તે સર્વ યોગ સામર્થ્ય રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અસત્ વાસનાથી વાસિત હતું એટલે તે વિષમિશ્રિત અત્ર સમાન થઈ પડ્યું. જો કોઈનામાં તેવું તેવું યોગબળ હતું, તો તેની સાથે સાથે વાસના-અહંકાર, મમકાર, માન, પૂજા, લૌકિક પ્રતિષ્ઠાદિની વિષ સમાન કામના-પણ તેવી જ તરતમ પ્રકારની હતી; જો મન-વચન-કાયાની ક્ષયોપશમ શંકિત તેવી પ્રબળ હતી, તો વાસના પણ તેવી તરતમતાવાળી પ્રબળ હતી એટલે આવો અસત્ વાસનાવાસિત બધો બોધ અયથાર્થ હોઈ, યથાર્થ બોધની ઉત્પત્તિમાં શા ખપનો ? અને એવા અયથાર્થ-અસમ્યક્ બોધથી દિવ્ય દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ?

“ તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે,

વાસિત બોધ આધાર.....

પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણે રે.” ૫.

પથિકે—મહાત્મન્ ! આપે આ તરતમ યોગે તરતમ વાસના કહી તે ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ સમજાવવા કૃપા કરો.

ચોગિરાજ—ધારો કે કોઈનામાં વચનયોગ પ્રબળ છે, તો તે કવચિત્ તેના અહંકારને વશ થઈ વક્તાબાણવડે વાચસ્પતિપણું

દાખવી જન-મનરંજન કરવા પ્રયાસ

‘તરતમ યોગે રે’ તરતમ

વાસના રે’

કરે છે । અથવા તો, અભિમાનના અભિનિવેશમાં કે અસત્ તત્ત્વના કદાચક્રમાં તે કવચિત્ પોતાની

હોંશિયારી બતાવવા અસતપ્રરૂપણા પણ કરે છે ! અથવા કવચિત્ વાત્રાલતા દાખવી પરવંચનાર્થે શ્વેસઅરંગ બતાવે છે અને જનરંજનાર્થે ધર્મોપદેશ કરે છે ! અરે ! પાણી જેવા વાણીના પ્રવાહમાં તણાતો તે પામર પ્રાણી, ચિંતામણિ કરતાં અધિક મૂલ્યવંતા ધર્મનું કાણી +કોઠીના મૂલે વેચાણ કરતાં પણ આંચકો ખાતો નથી ! વળી કોઈનામાં મનોયોગનું પ્રબલપણું હોય છે, તો તે કવચિત્ પોતાની બુદ્ધિમત્તાનું અભિમાન ધરાવતો રહી, પોતાની મતિની અમલકૃતિથી બીજાને આંજ નાંખવાનો પ્રયાસ કરવા તત્પર જણાય છે ! પોતાના મતિદ્વયોપશ્ચમના અહંભાવથી— પાંડિત્યના ગર્વથી મંદમતિ જનોનો તિસ્કાર કરી લોકેષણની આકાંક્ષા સેવતો રહી તે લોકારાધન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ! પોતાની બુદ્ધિના મિથ્યાભિમાનથી આવિષ્ટ થઈ અનેક વાર કુચુક્તિ પ્રચુક્ત કરવામાં પણ પોતાની કુચળતા માને છે !

× “ વૈરાગ્યમ્નઃ પાવચનામ્, ધર્મોપદેશો જનરક્ષનાય ।

શાદામ વિષામ્વચન વ્ય મેડમૂર્, કિયદુ મુવે હાસ્યજ્જ સ્વમીશ ॥”

—શ્રી રતનાકરપંચવિંશતિકા

“જન મનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક જણમ ” —શ્રી ચિદાનંદજી

+“કામકુંભાદિકે અધિકનું, ધર્મનું કે નવિ મૂલ રે;

દોકડે કુચુરુ તે દાખવે, સું ચયુ એહ જમ ચલ રે.....

સ્વામી સીમધર ! વિનિતિ....

~ કલદકારી કદામદભાર્ગી, યાપતા આપણા બોલ રે;

જિનવચન અન્યથા દાખવે, આજ તો વાળતે દોલ રે...સ્વામી.”

~ “ . . . —શ્રી યશોવિજયજી, કૃત સવાસો ગા. સ્તૃ.

નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થ સમજ્યા વિના, બહુશ્ચાસ્ત્રોનો શુકપાઠ કરી, કહેવાતો બહુશ્રુત બની, ચેલા-ચેલી મુંડી ઘણો શિષ્યપરિવાર એકઠો કરી, ઘણીવાર તે પ્રવચનનું પ્રત્યનીકપણું પણ આચરે છે ! જિનશાસનના નામે સ્વચ્છંદે વિચરી જિનશાસનના દુશ્મનનું કામ સારે છે ! પોતાના દષ્ટિરાગીઓનું જૂથ એકઠું કરી પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવા તે કવચિત્ નવા વાડા-અચ્છ-સંપ્રદાયાદિઃ વધારી પોતાના મિથ્યાભિમાન યુક્ત કદાચ્છને પોષે છે ! મનાવા-પૂજવાની તુચ્છ કામનાના કુઅહથી અરત થઈ, પોતાની મનઃશક્તિનો ફાકો રાખનારા તે સ્વચ્છંદી વંચક જીવ આત્મભાન, ભૂલ્લી આત્મગ્રેયથી વંચિત થાય છે !-ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારે તરતમ યોગે તરતમ વાસનાના વિચિત્ર આવિષ્કારો દેખાય છે.

૬. કાળલઙ્ગિધની પ્રતીક્ષા અને પુરુષાર્થની સ્ફુરણા
પરિધક—યોગિરાજ ! ‘તરતમ યોગે રે તરતમ

*“જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસંમત, બહુ સિધ્ધે પરિવરિયો;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વચરી, જો નવિ નિશ્ચય ધરિયો... રે જિનજી !”
‘નિજ ગણ સચે મન નવિ અંચે, અંચ બણી જન વચે;
લુચે કેસ ન મુચે માયા, તે ન રહે મત પચે.”

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સાગ્ર ત્રણસો ગા. સ્તો

✕“કાઈ નિજ દોષને ગોપવા, રોપવા કેઈ મતકંદ રે;
ધર્મની કેશના પાલટે, સત્ય બાષે નહિ મંદ રે...સ્વામી સીમધર.”
શ્રી યશોવિજયજી

“ગચ્છ કદામદ સાચવે રે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ !

આતમગુણ અઘ્યાયતા રે, ધર્મ ન બળે શુદ્ધ રે.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

તો પછી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ અંગે શું નિરાશા જ છે ? .૧૪૩

વાસના ' એ આપના કયનની સત્યતા મને સમજાઇ. હવે
મારા મનમાં સહેજે પ્રશ્ન થાય છે
તો પછી દિવ્ય નયનની કે-ત્યારે શું દિવ્ય નયન પામવાનો
પ્રાપ્તિ અંગે શું નિરાશા કોઈ હિપાય નહિં હોય ? આપે
જ છે ? નિષ્કારણ કરુણાથી પરમ કૃપા કરી
મને આટલા બધા પરિશ્રમપૂર્વક

વિસ્તારથી વિવેચીને સમજાવ્યું તેમ-જે અંધાનુગત અંધ
ન્યાયે વર્તમાન આચાર્યાદિ પુરુષપરંપરા પાસેથી આ દિવ્ય
નયનની પ્રાપ્તિનો સંભવ નથી, પારમાર્થિક શુભામ વિના
અગમ -એવા આગમથી જો તે અલબ્ધ છે, ધાણીના બેલ
જેવી વાદપરંપરાના અખાડાદ્વય તર્કવાદથી જો તેનો કાંઈ પત્તો
ખાય એમ નથી, ઈષ્ટ વસ્તુને વસ્તુગતે કહેનારા જનની
વિરલતાને લીધે તે દિશામાંથી તેની પ્રાપ્તિ જો દુર્લભ દેખાય
છે, વસ્તુવિચારની બાબતમાં દિવ્ય નયનનો વિરલ પડ્યો
હોઈ એ રીતે પણ જો તેની પ્રાપ્તિ અસંભાવ્ય જણાય છે,
અને તરતમ યોગે વાસનાની તરતમતાને લીધે વાસિત
બાધવાળા પુરુષોના બાધથી જો તે દિવ્ય ચક્ષુની પ્રાપ્તિ
આકાશકુસુમવત્ જણાય છે, -તો પછી તે દિવ્ય નયનના
પ્રાપ્તિ-વિષયમાં સુસુક્ષ્મ એ શું કેવલ નિરાશ થવાનું જ રહ્યું ?
અને આમ જો દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ અસુલભ છે, તો પછી
તેના વિરલે દિવ્ય નિનમાર્ગના દર્શનની આશાનું પણ શું
કોઈ કિંવલુ ન રહ્યું ?

યોગિરાજ—અહો ભદ્ર ! સાચે સાચા નિરાસુ સુસુક્ષ્મે
નિરાશ થવાનું કોઈ પણ કારણ છે જ નહિં. હા, બાહ્ય

દૃષ્ટિથી આ અધ્યાત્મપ્રધાન જિન-
કાળકલ્પિયનું અવલંબન માર્ગનું દર્શન કરવા ઇચ્છનારને
એ જ મુમુક્ષુની આશા તો કેવળ નિરાશા જ સાંપડવા
સર્વાંગેલી છે. ચર્મચક્રથી આ દિવ્ય
દર્શનનું દર્શન કરવા જનારને માટે તો આશાનું એક પણ
કિરણ નથી, પણ આંતર દૃષ્ટિથી આ અધ્યાત્મ માર્ગરૂપ
પરમાર્થ દર્શનનું ‘માર્ગણ’* કરવાની—સંશોધન કરવાની
જેને સાચી અતરંગ જિજ્ઞાસા ભળી છે, તત્ત્વચિપાસા ઉપજ
છે, તેને તો અવશ્ય તથારૂપ દર્શનનો માર્ગ પણ મળી
આવશે પરંતુ તેમાં પણ ધીરજની બહુ બહુ જરૂર છે,
કારણ કે ‘ઉતાવળે આંખા પાકે નહિ’ એ લોકોક્તિ અત્ર
સાચી ઠરે છે. કેટલેક કાર્યની સિદ્ધિ કાળપરિપાક વિના થતી
નથી એ સનાતન નિયમ છે. એટલે તથારૂપ કાળકલ્પિય ન્યાં
મુધી પાકે નહિ ત્યાંમુધી નિરાશ થયા વિના ધીરજ ધરવી
યોગ્ય છે એમ સમજી, સાચા મુમુક્ષુ ભક્તજન ‘કાળકલ્પિય
પામી અમે અવશ્ય માર્ગનું દર્શન પ્રાપ્ત્યું,’ એ આશાના
અવલંબને હવે છે.

“કાળકલ્પિય લહી પંથ નિહાળ્યું રે;

એ આશા અવલંબ;

* “ પ્રમ્નો મમ્નો છોષ મળતિ સમ્બોધિ મમ્નારદિવા ।

પરમમમ્ના જ્ઞાન સમ્મ્નો મુક્તમમ્નુતિ ॥ ”

—આ હરિભદ્રસંસ્કૃત સંબોધપ્રકરણ ૧-૪

અર્થાત—લોકમાં માર્ગજ્ઞ ગણિત એવા સર્વે ‘માર્ગ’ માર્ગ
હો છે, (પણ) ન્યાં પરમાત્મમાર્ગજ્ઞ (અથવા આત્મમાર્ગજ્ઞ) છે તે
માર્ગ સોપાનમાર્ગ છે.

એ જન જીવે રે જિનજી ! જાણુજો રે,

આનંદઘન મત અંબ !

પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણોરે ” ૬.

પથિક—યોગિરાજ ! ત્યારે આમ કાળલઘિ પાકયે જ ને કાર્યસિદ્ધિ થવાની છે, તો અમુકશું કાળલઘિની રાહ ભેઠને હાથ ભેડી બેસી રહેવું ? કાળલઘિ એની મેળે પાકશે એમ આશાના લાડવા ખાધા કરી શું પાદપ્રસારિકા અવલંબીને પ્રમાદમાં પડ્યા રહેવું ?

યોગિરાજ—અહો ભવ્ય ! કાળલઘિની પ્રતીક્ષા કરવાની છે, તેનો અર્થ એમ નથી કે હાથ ભેડીને બેસી રહેવું કે પ્રમાદમાં પડ્યા રહેવું.

કાળલઘિ પરિપાક માટે કારણ કે કાળલઘિની પરિપક્વતા પુરુષાર્થની સ્ફુરણા પણ પુરુષાર્થ વિના થતો નથી. કાળલઘિ કાંઈ એની મેળે પાકી

જતી નથી, પણ તેને પકવવા માટે પુરુષ-પ્રયત્નની આવશ્યકતા છે. જેમ આંખો યોગ્ય ક્ષેત્રે વાળ્યા પછી જળસિંચન ઉપાયથી અમુક ફળાદિ પાક આપે છે, તેમ કાળલઘિ પણ પુરુષકારરૂપ ઉપાયથી યથાયોગ્ય કાળે પરિપાક પામે છે, નહિં તો કોઈ કાળે પાકે નહિં. કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પુરુષકાર અને દૈવ—એ પાંચ ઋસમવાય

× “ તદ્વિ સલ્લ જયતિ ઝર્ષ ધીરા મોક્ષલ્લમુચ્ચુખા ગિચ ।

ઐશ્વર્યાણ સમુદયવાદ પમાણતા ॥ ”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત ઉપદેશરહસ્ય

અર્થાત્—તથાપિ મોક્ષ અર્થે ઉચ્ચત એવા ધીર યતિજનો, સમુદયવાદનો પ્રમાણતા સતા, અતિચારત્યાગથી નિત્ય યત્ન કરે છે.

કારણના સંમિલનથી કાર્યસિદ્ધિ સાંપડે છે, એ સિદ્ધાંત વાર્તા પછુ ઉક્ત કથનને પુષ્ટ કરે છે. શાસ્ત્રમાં કાળલઘ્નિ વગેરે કહેલ છે, તે જીવને ધીરજ ધરી નિરંતર પુરુષાર્થ કરવા માટે કહ્યા છે, નહિ કે પુરુષાર્થહીન થવા માટે. કારણ કે જ્ઞાનીને ઉપદેશ સદા જીવને આત્મજાતિ રાખવા માટે અને અપ્રમત્ત પુરુષાર્થશીલતાની વૃદ્ધિ કરવા માટે જ હોય. માટે કાળલઘ્નિનો આશય સમજ્યા વિના, તેનું ખોટું આલંબન પકડી કોઈ પછુ રીતે પુરુષાર્થહીન થવા યોગ્ય નથી, પણ જેમ જને તેમ જલ્દી કાળલઘ્નિનો પરિપાક થાય એવા સત્ય પુરુષાર્થરૂપ સદુપાયમાં આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવે ‘રઠ લગાડી મંડી પડવું’ યોગ્ય છે, બાકી ખીજ કોઈ રીતે અલવસ્થિતિ-કાળલઘ્નિ આદિના નામે-ખોટા આલંબન ચઢી લેશ પણ પ્રમાદીપણ સેવવા યોગ્ય નથી.

૭.

દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞા અને દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી

પથિક—મહાત્મનું! કાળલઘ્નિના પરિપાકનો સદુપાય શો ? તે કૃપા કરી સમજાવો.

* આ અંગે પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા સંતસિરોમણિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ પુરુષાર્થપ્રેરક ટંકેતીજી વચનામૃત છે કે:—

“જો છાછો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
જવરિયતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિ આત્માર્થ.”

—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞા : દ્રવ્યના પ્રધાન-અપ્રધાન બે પ્રકાર ૧૪૭

ચોગિરાજ—જિજ્ઞાસુ ભવ્ય ! વીતરાગ સત્પુરુષની આજ્ઞાનું અપ્રમત્તપણે આરાધન એ જ એનો મુખ્ય ઉપાય છે; અને તે આજ્ઞાના બે પ્રકાર છે—દ્રવ્ય અને ભાવ. તે તે દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞા-આરાધનનું જીવનું અધિકારીપણું જેમ જેમ વધે, તેમ તેમ કાળલગ્નિનો પરિપાક નિકટ આવતો જાય છે.

પથિકે—ચોગિરાજ ! દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞાનું અધિકારીપણું કેને હોય ? અને તે કેમ વધે ?

ચોગિરાજ—ભદ્ર ! આ વિષય ઘણો મોટો છે, અને તેનો શાસ્ત્રમાં ઘણો વિસ્તાર કહ્યો છે, તો પણ સંક્ષેપમાં ‘દ્રવ્ય’ શબ્દનો બે અર્થમાં પ્રયોગ

દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞા : થાય છે: (૧) એક તો +દ્રવ્ય એટલે દ્રવ્યના પ્રધાન-અપ્રધાન અપ્રધાન, તથારૂપ ભાવવિહીન બે પ્રકાર જેમકે—આચાર્યમાં હોવા ચોગ્ય શાઓક્ત ગુણથી રહિત હોય તે દ્રવ્યાચાર્ય કહેવાય; સાધુમાં હોવા ચોગ્ય સાધુગુણથી રહિત હોય તે દ્રવ્ય સાધુ કહેવાય. દા. ત. અભવ્ય એવા અંગારમદક આચાર્ય. એટલે જ આવા ભાવ-ગુણવિહીન દ્રવ્યલિંગી ચેતવિડંબક દ્રવ્યાચાર્યોદિને શાસ્ત્રમાં ખોટા રૂપીઆની ઉપમા આપી છે તે ચચાર્ય છે. તેમજ ક્રિયાની બાબતમાં જોઈએ તો જે ક્રિયા ચંત્રવત્ ક્રિયાજડપણે, અનુપયોગપણે,

+“एगो अप्पाहन्ते लण्णो पुण होइ भववोमाते ।

पदमो गमिस्सामं नितियोऽपुणवघमाइणं ॥ ” —ઉપદેશરહસ્ય

“अनुपयोगो द्रव्यम् ॥ ”

કંઈ પણ ભાવસ્ફુરણરૂપ અંતર્લોક વિના કરવામાં આવે છે, તે પણ અપ્રધાન દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે. (૨) દ્રવ્યનો બીજો અર્થ ભાવજનન યોગ્યપણું છે; જે દ્રવ્ય ભાવનું કારણ થાય છે, જે દ્રવ્યથી ભાવ પ્રગટે છે, તે દ્રવ્યનો પ્રધાન એવો પ્રકાર છે હાખલા તરીકે—માટી છે તે દ્રવ્યઘટ છે, સુધાવક છે તે દ્રવ્યસાધુ છે, સુસાધુ છે તે દ્રવ્યદેવ છે, ઈત્યાદિ. ભાવને ઉત્પન્ન કરનારું એવું આ પ્રધાન દ્રવ્ય પ્રશસ્ત હોઈ અત્ર પ્રસ્તુત છે; અપ્રધાન દ્રવ્ય અપ્રશસ્ત છે, કારણ કે જે પ્રધાનરૂપ દ્રવ્યક્રિયાથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય, તે જ આત્માથીને ઉપકારી છે; અને xભાવ એટલે આત્મભાવ, આત્મામાં તથારૂપ જ્ઞાનદર્શન ગુણનું પરિણમન, આત્મસ્વભાવપરિણતિ.

। આમાં પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય આજ્ઞાનો અધિકાર તો અપુનર્ખ^૧ ધકાદિ^૨ દશાવિશેષને પામેલા સુમુહુઓને જ

૧ “દ્રવ્યથી પૂજા રે કારણુ ભાવનુ, ભાવ પ્રશસ્ત ને શુદ્ધ.”

“ નામ ધર્મ હો દ્રવ્યુ ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કામ.

ભાવ ધર્મના હો હેતુપરો ભલા, ભાવ વિના સદ્ આમ.”

—મહામુનીશ્વર શ્રી રૂપચંદ્રજી.

૨ “દ્રવ્ય ક્ષેત્ર વંદન નમનદિક, અર્ચન વળી ગુણમામોજ,

ભાવ અમેદ થવાની ઇંદા, પરભાવે નિઃક્રમોજ.”

“આત્મભાવ તે ભાવ, દ્રવ્યપદ બાલ પ્રતિ નિસર્ગોજ.”—શ્રી રૂપચંદ્રજી

૩ “એતે જહિમ્પરિજો રૂદ જ મેવા દમ્પત્રો વિ જં દયા ।

સ્વરોજ જોગ્યવ સેગ્રમં જ બળદાજ તિ ॥ ”

શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીનું પંચારાત્રશાસન.

અપુનર્નધકાદિ જ
દ્રવ્યભાવ આજ્ઞાના
અધિકારી

છે; કારણ કે તેવી પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય
આજ્ઞા જ વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન
કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે. આ
અપુનર્નધકાદિ દશા પૂર્વે સકૃદ્-
ખંધકાદિને તો આ અપ્રધાનરૂપ

છે; કારણ કે તે દ્રવ્ય આજ્ઞાનું પાલન પણ અતુપયોગપણે
ક્રિયાજડપણે કરે છે. આમ દ્રવ્ય આજ્ઞાના મુખ્ય અધિકારી તો
અપુનર્નધકાદિ હોય અને ભાવઆજ્ઞા તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિને જ
ધટે છે, તે જ તેના અધિકારી છે. આ દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞાના
અધિકારીપણાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પણ સમ્યક્પણે આજ્ઞાપાલનથી
હોય છે; મોટે આજ્ઞા-આરાધનમાં અપ્રમાદ સેવવો એ જ
કાળજીપિંધની પરિપક્વતાનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, એ આ
ઉપરથી તને સુપ્રતીત થશે.

પથિક—મહાત્મન ! આ ઉપરથી તો અપુનર્નધકાદિ
ઉચ્ચ દશાવિશેષવાળા સંતજનો જ વાસ્તવિક રીતે આ દ્રવ્ય-
ભાવ આજ્ઞાના અધિકારી હોઈ આ દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી
છે એમ ફલિત થાય છે.

ચોગિરાજ—અહો વિચક્ષણ ! હા, એમ જ છે આ
અપુનર્નધકાદિ પણ વ્યવહારથી આ દિવ્ય માર્ગના અધિકારી

અર્પાત—આ (અપુનર્નધકાદિ) અહીં અધિકારીઓ છે, પણ
ખાત્રીના તો દ્રવ્યથી પણ અધિકારી નથી; કારણ કે આ દ્રવ્ય વંદના
ધર્તર-ભાવ વંદનાની યોગ્યતા સતે હોય છે. અપુનર્નધકાદિથી શેષને
તો દ્રવ્ય વંદના અપ્રધાન હોય છે.

ખરેખરા સુમુક્ષુ
અપુનર્નિધકાદિજ
દિવ્ય જિનમાર્ગના
અધિકારી

કહ્યા છે. પણ નિશ્ચયથી-પરમાર્થથી
તો સમ્યગ્દર્શિ આદિ ભાવસંપન્ન
જીવો જ અત્રે ખરેખરા મુખ્ય
અધિકારી છે. કારણ કે 'દંસણમૂલો
ધમ્મો' * સમ્યગ્દર્શન એ ધર્મવૃક્ષનું
મૂલ છે, એ મૂલ વિના ધર્મવૃક્ષ

ઊગે જ નહિ. સર્વવિરતિ આદિ પણ સમ્યગ્દર્શન ભાવરૂપ
મૂલ હોય તો જ વિરતિ છે, નહિ તો ભાવથી અવિરતિ*
જ છે. મતને સમ્યક્ત્વમૂલ કહ્યા છે એનું આ જ રહસ્ય છે.
સમ્યક્ત્વરૂપમૂલ હોય તો જ મત એ મત છે; નહિ તો પરમાર્થથી
અમત જ છે. આટે પરમાર્થથી-નિશ્ચયથી આ દિવ્ય જિનમાર્ગના
અધિકારીનો પ્રારંભ સમ્યગ્દર્શિથી જ થાય છે. ત્યાર પહેલાં
જે અપુનર્નિધકાદિ ભાવવાળા, ઉત્તમ શુભ-લક્ષણસંપન્ન,
હંત્રકર્મી, મંદકપાથી, મંદવિષયી, અતીવપરિણામી, અંતરંગ
વૈરાગ્યવાસિત, સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુ, તીવ્ર તત્ત્વપિપાસુ, ખરેખરા
સુમુક્ષુ આત્માઓ છે, તે અનુક્રમે આ સમ્યગ્દર્શિ આદિ ભાવ
પામવાની યોગ્યતાવાળા હોવાથી તેમને પણ અત્રે વ્યવહારથી

* "દસણમૂલો ધમ્મો સ્વદંટો જિણવરેદિ સિસ્થાણં ।

॥ સોઠ્ઠણ સવળ્લો દસણહોળો જ વરિય્વો ॥ "

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીવૃત અષ્ટપ્રાણી.

* "ગુણઠગાવવરે રત્તો વિરલો કવિરલો જિન્દમા ।

જદ્દ દદ્દળો બદદતો સત્તીર દાદ્દળો પંચ ॥

જિન્દમા જાતિય ચરિતં કદ્દમા વિ હુ નળદસણવિહુમ ।

, તદ્દા દમ્મિ જ મતે અસમ્મદાર્થેણ કાયમસો ॥ " — શ્રી ઉપદેશારહસ્ય

બાકી બીજા
જિનમાર્ગબાહ્ય

અધિકારી કહ્યા છે; બાકી તેવા
ગુણ-સક્ષણ વિનાના બીજા બધાઃ
જનો-જુદાઓ કે સાધુનામધારીઓ-
જે બાહ્યદષ્ટિથી ક્રિયાજડપણે કે

ગુપ્તજ્ઞાનીપણે તે માર્ગે સ્વચ્છંદે વિચરતાં છતાં, ‘અમે આ
જિનમાર્ગમાં છીએ’ એમ માને છે કે મનાવે છે, તે તો
અત્ર અનધિકારી હોઈ કેવળ માર્ગબાહ્ય જ વર્તે છે. અને
આવા અનધિકારી જોવા આવા દિવ્ય માર્ગે વિચરવાનો ખોટો
દાવો કરતા રહી, ખરી રીતે તો આને વગોવે છે, હાંસીપાત્ર
કરાવે છે ! અને પોતે માર્ગ પામ્યા છે એવી મિથ્યા જ્ઞાતિથી તે
મર્જાબ્રહ્મ વંચક જોવા આત્મવંચના અને પરવંચના કરે છે !
આવા જોવા દ્રવ્યથી પણ આ માર્ગમાં વર્તતા નથી, કારણ
કે તેમની દ્રવ્ય-બાહ્ય ક્રિયા પણ અપ્રધાન, ઉપયોગશૂન્ય,
જડતારૂપ ને આભાસમાત્ર હોય છે, તથારૂપ ભાવની ઉત્પાદક
હોતી નથી, એટલે જ આવા જોવાને અત્ર અનધિકારી કહ્યા છે.
માત્ર સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ ગુણ્યપણે અને અપુનર્જંધકાદિ ગૌણપણે
આ દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી છે, એ જ તાત્પર્ય છે.

“જ ય ભપુનરજંધકામો પરેણ રૂદ્ધ જોમયા ■ જુત તિ ।

જ ય જ પરેણ વિ ઇસા જમમન્વાણં વિ ણિરિદ્ધા ॥”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યવિરૂદ્ધ પંચારાક્રાંત.

અર્થાત્—અપુનર્જંધકથી પર એવા સકૃતજંધકાદિને અહીં-
આરામાં યોગ્યતા પણ યુક્ત નથી. એથી પર-સકૃતજંધકાદિને પણ
આ—અપ્રધાન દ્રવ્ય વંદના નથી એમ નથી, અર્થાત્ હોય છે જ,
કારણ કે તે અપ્રધાન દ્રવ્ય વંદના તો અજાણ્યોને પણ કહી છે.

૮.

કાળલઘિધ આશાઅવલંબને મુમુક્ષુનું પરમાર્થજીવન

પથિકે—મહાત્મન ! આ દિવ્ય માર્ગના દર્શન માટેનું દિવ્ય નયન પામવાની યોગ્યતા માટે પણ કેટલું બધું ઉચ્ચ અધિકારીપણું હોવું જોઈએ, તે આ ઉપરથી મહારા લક્ષમાં આંખું, અને આવા ઉચ્ચ અધિકારીને અનુક્રમે યથાયોગ્ય યોગ્યતાની વૃદ્ધિ થતાં કાળલઘિધ પાક્યે માર્ગદર્શનની આશા કેમ સંદોહિત રહે છે તે પણ આપના કૃપાપ્રસાદથી મહારા સમજવામાં આંખું

યોગિરાજ—અહો ભવ્ય ! સાચા મુમુક્ષુને—સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુને કેઈ પણ પ્રકારે નિરાશ થવાનું કારણ નથી, કારણ કે જેમ જેમ તેનામાં આત્મશુષુના પ્રગટપણાદ્વય યોગ્યતાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તે માર્ગસન્મુખ-માર્ગ સમીપ આવતો જાય છે, અને એમ કરતાં યોગ્યતાની

યથાયોગ્ય વૃદ્ધિ થતાં કાળલઘિધનો પરિપાક થયે, દિવ્ય નયનને સાક્ષાત્ પામેલા સાચા સદ્ગુરુના યોગે તેને દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે, અને તેના વડે કરીને તે અતૌકિક-લોકોત્તર એવા આ અધ્યાત્મપ્રધાન દિવ્ય જિનમાર્ગનું સમ્યગ્દર્શન કરવા જાગ્રણી થાય છે, અને પછી આ પરમ ઉપકારી-પરમ કલ્યાણકારી જિનમાર્ગના યથાર્થ દર્શનપૂર્વક તે માર્ગે સ્વવેગથી-અત્યંત વેગથી સંચરતો રહી તે પ્તદ્રુત્યતા અનુભવે છે આમ માત્ર એક યોક્ષની અભિલાષા

‘ધરનારો સાચો મુમુક્ષુ—તીવ્ર તત્ત્વપિપાસુ કદી પણ કોઈ પણ નિરાશાને લજતો જ નથી; પણ કાળલબ્ધિને પ્રાપ્ત કરી અજિત જિન જેવા પરમ પુરુષસિંહો જે માર્ગે સંચર્યા છે એવો આ અનુપમ પરમોત્તમ દિવ્ય માર્ગ પામશું, એવી આશાના અવલંબને તે સંયમરૂપ પરમાર્થ જીવનથી જીવે છે, અને અધ્યાત્મશુભની^x નિરંતર વૃદ્ધિ કરતો રહી આનંદધન-દર્શનરૂપ આમૃતરૂ પાસેથી દિવ્ય અમૃતરૂની મદાય આશા સેવે છે.

પથિક—યોગિરાજ ! હવે મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે, સાચા માર્ગગવેષક મુમુક્ષુને નિરાશાનો લેશ પણ અવકાશ નથી, પરંતુ આશાનું પૂરેપૂરું કારણ છે.

યોગિરાજ—વિચક્ષણ ભવ્ય ! એમ જ છે, નિઃસંદેહ એમ જ છે, કારણ કે સાચા આત્મપુરુષાર્થશીલ અને આજ્ઞા-આરાધનમાં અપ્રમાદી એવા મુમુક્ષુને હંમે ધીરજ છે કે કાળ-લબ્ધિ પરિપક્વ થતાં મને અવશ્ય દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ થશે, અને તેના પ્રકાશથી મને આ દિવ્ય જિનમાર્ગનું પથાર્થ દર્શન સાંપડશે. એટલે આવા સાચા ભાવિતાત્મા મુમુક્ષુ ભક્તજન પ્રભુને પ્રાર્થના કરતાં પણ સાચા અંતઃકરમથી ભાવે છે કે:—

હે ભગવન્ ! હું તેવા કાળની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું

^x‘જ્ઞાતો ન અન્નમો ભક્ષ્યજ્ઞાનજોગમો જુતા ।

જ જ્ઞો જિવ સારો સ્વલ્લ ન વિ જોગસ્ત્વનિ॥” —શ્રી ઉપદેશરહસ્ય

અર્થાત—અને યત્ન પણ અધ્યાત્મ-ધ્યાનયોગથી અંતરંગ એવો મુક્ત છે, કમળ કે આ અધ્યાત્મ-ધ્યાનયોગ સફળ યોગશાસ્ત્રમાં સાર છે.

કે—ક્યારે મહારી કાળલખિ પાકે ને મને દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારે દિવ્ય દર્શન સંપડે !

‘એ જન જીવે કે અને તે પ્રાપ્તિ મને મોડા-ઘેલી જિનજી ! જાણો કે, થશે જ એવી મને પૂરેપૂરી આશા આનંદધન મત અંખ !’ છે, કારણ કે આંખાની ગોટલી યોગ્ય ભૂમિમાં વાવી છે, તો તેમાંથી કાળાંતરે આંખો અવશ્ય મશે પણ તેમ થવામાં પણ અમુક વખત જશે, કાળપરિપાક થયે આંખો પાકશે, ‘ઉતાવળે આંખા ન પાકે’. તેમ હે પ્રભુ ! ત્યારી લક્ષિતરૂપ-પરમ પ્રીતિરૂપ યોગના ખીજ મેં ચિત્ત-ભૂમિમાં વાળ્યા છે, તો મને ખાત્રી છે કે કાળાંતરે પણ તેના દિવ્ય નયનરૂપ ફળની મને અવશ્ય પ્રાપ્તિ થવી જ જોઈએ. હે પરમ કૃપાળુ દેવ ! ત્યારી પરમ પ્રીતિ-લક્ષિતરૂપ ગોટલી શુદ્ધ ચિત્ત-ક્ષેત્રમાં વાવી છે, તો આનંદધનરૂપ આંખો અવશ્ય કાળલખિ પામી પાકશે જ, એવો મને અખંડ નિશ્ચય નિશ્ચય છે. અથવા હે આનંદધન ભગવાન ! આપ પોતે આમ્રવૃક્ષરૂપ છો, પરમ નિષ્કારણ કરુણારીલ પરમ ઉપકારી છો, શીતલ શાંતિદાયી છાયા આપો છો, ફલભારથી લચી રહેલા આપ આમ્રવૃક્ષ શું મને એકાદ ફળ નહિં આપો ? આપશે જ, એવો મને પરમ દૃઢ વિશ્વાસ છે, અભંગ આશા છે. હે જિનદેવ ! એ આશાને તાંતણે જ ટીંગાઈ રહી હું જીવી રહ્યા છું, એ આશાતંતુ જ મને જીવાડી રહ્યો છે. ને એ આશાતંતુનું અવલંબન ન હોત તો હું જીવત જ નહિં, મહારું ભાવમૃત્યુ જ થયું હોત ! પણ ‘આશા અમર છે,’ આખું જગત આશાએ જીવે છે, તેમ હું પણ મહારી તે એકની એક આશાએ જ જીવી રહ્યો છું, ને

‘એ જન છવે રે જન છ ! જાણજો રે, આનંદઘન મત અંખ !’ ૧૫૫

મહારો ‘આશાપૂરો’ નાથ તે આશા પૂરશે, એમ મહારો
દૃઢ આત્મવિશ્વાસ છે.

એમ કહી ભાવાવેશમાં આવી જઈ—

“કાળલગ્નિ લહી પંથ નિહાળશું રે,

એ આશા અવલંબ;

એ જન છવે રે જન છ ! જાણજો રે,

આનંદઘન મત અંખ !....

પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે.” ૬.

—એવી ધૂન લલકારતા લલકારતા યોગિરાજ, પંથી માથે
ઊઠી, પોતાનો બહારો પંથડો નિહાળતા નિહાળતા આદ્યા
નાથ ॥ ! તેમના દિવ્ય ઘેરા નિનાદના પડછદા વાતાવરણમાં
હંજી પછી તેવા ને તેવા તાજા મલખાયા કરે છે !—જે
સકલ સંહૃદય જનો સાંભળી દિવ્ય જિનમાર્ગનું દર્શન કરવા
પ્રેરાય છે । અને અતરાત્રમાથી પેહારે છે—

‘જય આનંદઘન !’

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા

મહાસુનીશ્વર મહર્ષિ શ્રી આનંદધનજી પ્રણીત
તૃતીય શ્રી સંભવજિન સ્તવનનું
વિસ્તૃત વિવેચન

વિવેચક :-

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા.

એમ. બી. બી. એસ.

[શ્રી આનંદધનજીકૃત ત્રીજા સંભવજિન સ્તવનના વિવેચનરૂપ આ 'પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા' શીર્ષક લેખમાળા આ વિવેચકે શ્રી 'જૈન ધર્મે પ્રકાશ'માં (પુ. ૬૪ થી ૬૮, સં. ૨૦૦૪ થી ૨૦૦૮) લખી હતી. ત્યાં ક્રમશઃ બાવીશ લેખોડોમાં છપાયેલી તે લેખમાળા અત્રે અંથાકારે રજૂ કરવામાં આવી છે]

અર્થ:—અહો ચેતન ! તમે સર્વેય સંભવ દેવને ‘ધુરે’—સૌથી પ્રથમ સેવો ! અને સેવો તે પણ તે પ્રભુના સેવનનો લેહ લઈને—પામીને—સમજીને સેવો ! એ સેવનના કારણની પહેલી ભૂમિકા અભય, અદ્વેષ અને અખેદ એ છે.

વિવેચન

કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ એમ ને એમ તાબડતોબ થઈ જતી નથી, તે કાર્યસિદ્ધિના કારણરૂપ બીજ પહેલાં વાવવા પડે છે, પછી તેમાંથી અંકુર ફૂટી, મોક્ષકાર્યની સિદ્ધિ માટે છોડ બની, અનુક્રમે મોટું વૃક્ષ કારણરૂપ યોગબીજ થઈ, સિદ્ધિરૂપ ફૂલ-ફલભારથી લયી પડે છે; તેમ જિનદર્શનરૂપ કાર્યની અથવા મોક્ષરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ માટે, તેના અમોઘ કારણરૂપ યોગ-બીજની ચિત્તભૂમિમાં વાવણી કરવી અતિ અતિ આવશ્યક છે,—કે જે અમોઘ-અવધ્ય યોગબીજમાંથી ઉત્તમ યોગ-ભાવાંકુર મગટી-ફૂટી નીકળી, અનુક્રમે મહાન્ મોક્ષવૃક્ષ ફુક્કીફાલી ફૂલ-ફલભારથી લયી પડે છે, અને સાક્ષાત્ જિનદર્શન અથવા નિર્વાણરૂપ પરમ અમૃતફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અથવા કોઈ પ્રાસાદ અણવો હોય, તો તે કાંઈ એમ ને એમ આકાશમાં અદ્ધર ઊભો થઈ જતો નથી, પણ પ્રથમ તો પ્રયત્નથી તેનો મજબૂત પાયો નાંખવો પડે છે, અને પછી તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાનું મુદ્દ નિર્માણ થતાં, આખી ઈમારત તૈયાર થાય છે. તેમ જિનદર્શન અથવા મોક્ષમાર્ગરૂપ ભવ્ય પ્રાસાદનું

નિર્માણ કરવા માટે પ્રથમ તો આત્મપુરુષાર્થરૂપ મહાપ્રયત્નથી તેના પાયારૂપ-૬૯ પીઠિકારૂપ યોગ-બીજનું પૂરણ કરવું પડે છે અને પછી જ તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર યોગભૂમિકાઓનું સુદૃઢ નિર્માણ કરવામાં આવતાં, સાંગોપાંગ મોક્ષમાર્ગરૂપ ભવ્ય પ્રાસાદ તૈયાર થઈ દિવ્ય જિનદર્શનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

એટલા માટે જિનદર્શનની પ્રાપ્તિ ઇચ્છનારા અથવા મોક્ષરૂપની કામના રાખનારાં મુમુક્ષુઓએ, તેના અમોઘ-અવધ્ય કારણરૂપ મોક્ષસાધક xયોગ-બીજનો ચિત્ત-ભૂમિમાં પ્રક્ષેપ કરવા યોગ્ય છે.

અને તે યોગ-બીજમાં સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ xયોગબીજ શ્રી જિનેશ્વરની ભક્તિ છે, કારણ કે

પ્રભુ ભક્તિ એ

ઉત્તમ યોગબીજ

વીતરાગ દશાને પામેલા શ્રી જિનેશ્વર

ભગવાન રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ સમસ્ત

અંતરંગ શત્રુઓને છૂતી લઈ,

સકલ કર્મકટકનો પરાજય કરી,

શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં બિરાજમાન થયેલા શુદ્ધ આત્મા

છે; અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અતંત ચારિત્ર અને અનંત

વીર્યથી મુક્ત એવા મુક્ત સિદ્ધ પરમાત્મા છે; એવા પરમ

યોગી સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને

x“વરોતિ યોગબીજાના-મુપાદાનમિહ સ્થિત” ।

શ્વવન્ધ્યમોઘહેતુનામિત યોગચિદો વિદુ ॥”—શ્રી યોગદાષ્ટસમુચ્ચય.

*“જિનેષુ કુશલ ચિત્ત તત્તમસ્ત્કાર દવ ચ ।

પ્રાપ્તાદિ ચ સશુદ્ધ યોગબીજમનુત્તમમ્ ॥”—શ્રી યોગદાષ્ટસમુચ્ચય.

આદર્શસ્થાને સ્થાપી, તેની એકનિષ્ઠ આરાધના કરવી, તે મુખ્ય-પ્રધાન યોગબીજ થઈ પડે એમાં જરાય આશ્ચર્ય નથી.

એટલે મોક્ષક્ષણના કામી એવા મુમુક્ષુ જીવે તે ભગવાનનું આરાધન-સેવન કરવા તત્પર થવું, તે પોતાના જ આત્મ-કલ્યાણની-આત્મહિતની વાત છે. એથી કરીને સૌથી પ્રથમ તે ભગવાનનું સેવન કરવા આત્માર્થી મુમુક્ષુએ સર્વાત્માર્થી પ્રવર્તવું જોઈએ.

એટલા માટે જ મહાત્મા આનંદધનજી કહે છે કે-હે સર્વ આત્મખંધુઓ ! આ સંભવ દેવને તમે ધુરે-સૌથી પ્રથમ સેવો. ‘સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે.’

આ ભગવાન સંભવ જિન આ અવસર્પિણી કાલના ત્રીજા જિનેશ્વર થઈ ગયા તેઓએ રાગ-દ્વેષાદિ અરિદલનો સર્વથા સંહાર કરી, સકલ કર્મકલંકનો નાશ કરી, સંકલ્પ કરી, શુદ્ધ સહજ આત્મ-સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અને જે હતાં દેહાતીત એવી પરમ ઉદ્ધતીન

કાર્યોત્સર્ગ દશાએ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમાં બિરાજમાન તે પ્રભુ નિષ્કારણ કરુણાથી આ જગતીતલ પર વિહાર કરી, જગત જનને પરમ કલ્યાણમાર્ગનો ઉપદેશ દેતા હતા, પરમાર્થમેધની વૃદ્ધિ કરી પરમ શાંતિપ્રદ ધર્મામૃતનો પ્રવાહ વહાવતા હતા. એવા તે ભગવાન ખરેખર ! ‘સંભવ’ હતા, કારણ કે તેઓથી ઉત્તમ ધર્મ-તીર્થના સંભવ-જન્મ થયો હતો.

અથવા તે ભગવાન ‘xસંભવ’ હતા, કારણ કે શં એટલે આત્મશાંતિના તે ભવ-ઉત્પત્તિસ્થાન હતા. આમ સંભવ, શંભવ આદિ નામ જેને યથાર્થપણે ઘટે છે, એવા આ પ્રભુ દિવ્ય જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યથી સુક્ત હોવાથી ખરેખરા ‘દેવ’ છે.

એવા આ પરમ ઉપકારી, પરમ કરુણાસિંધુ શ્રી સંભવદેવને તમે ‘ધુરે’ સોથી પ્રથમ, સોથી પહેલું, પરમ પ્રધાન પદ

આપીને સેવા, બીજા બધા કાર્ય

‘સંભવ દેવ તે કરતાં એને પહેલું સ્થાન આપીને

ધુર સેવા સર્વે રે’ સેવા. જગતના બીજા બધાં કામ

પડતા મૂઢી, આ પ્રભુની સેવા

કરવારૂપ આત્માર્થનું કામ સોથી પહેલું કરો. જગતના બીજા

બધાં કામ તુચ્છ-અર્થ ફળદાયી અને આ લોક પુરતાં જ

ઉપયોગી કે ઉપકારી છે. પણ આ પ્રભુસેવારૂપ ખરેખરું ‘સ્વાર્થ’

કાર્ય તો પરમ મોક્ષ ફલદાયી અને આ લોક-પરલોકમાં

આત્માનું પરમ કલ્યાણકારી, પરમ ઉપકારી છે; માટે એ

પ્રભુસેવાને પરમ ઉપાદેય ગણી, બીજા બધાં કાર્ય કરતાં એ

પ્રત્યે અનંત અનંતશુભવિશિષ્ટ પરમ ‘આદર’ ધારણ કરી,

તે સેવનકાર્યમાં પરમ પ્રીતિ-ભક્તિથી લાગી જાઓ ! લીન

થઈ જાઓ ! તાત્પર્ય કે-જગતના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ

x ત્વ શમ્ભવઃ સમવતર્પરોઽસતત્પ્રમાણસ્ય જનસ્ય લોકે ।

જસીરિદ્ધાદ્ધસ્મિન્ન એવ વૈદો વૈદો યથા નાય રૂઝી પ્રજાન્ત્યૈ ॥

અનિયમત્રગ્નમહાક્રિયાયિઃ પ્રવક્ત્રમિધ્યાપ્યવસાયદોષમ્ ।

इद जगज्जन्मजरान्तकर्ता निरञ्जनां ज्ञान्तिमजीगमस्त्वं ।

—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યશ્રુત પુદ્ગલસ્તવપંભૂસ્તોત્ર.

કરતાં અને ત અને તગણા મહિમાવાન એવા આ પરમ 'અહર્ત' પ્રભુને પરમ પૂજના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય અને પરમ એવ્ય ગણી, તેની પૂજામાં, તેની આગાધનામાં, તેની ઉપામનામાં, તેની એવનામાં મોથી પ્રથમ તત્પર થએ ! હે સર્વ મુમુક્ષુ આત્મગ્રધુઓ ! આ પરમ પ્રભુની સેવામાં લાગી જવા માટે હું તમને સર્વને પરમ પ્રેમથી આમત્રણ કરું છું કે—'સંભવ દેવ તે દુર સેવો ભવે રે.'

અને તે સેવા કેવા પ્રકારે કરવી જોઈએ તે માટે આનંદધનજી કહે છે કે—'લહી પ્રભુ સેવન ભેદ'—પ્રભુના સેવનનો ભેદ

લહી-પામી-જાણી-સમજી તમે સર્વેય

'લહી પ્રભુ નેવન ભેદ' તે સ્વરૂપના સ્વામી એવા પ્રભુને નેવો ! લૌકિક રીતે તો ઘણા જીવો

આ પ્રભુને નેવે છે, ઉપ-છલી-બાહ્ય સ્પર્શ દૃષ્ટિથી આ પ્રભુની એવા કળારા ઘણા જીવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પણ તેઓ માત્ર ઉપરટપકેથી એવે છે—અદરનો ભેદ પામ્યા વિના એવે છે પણ અમે જે કહેવા માગીએ છીએ તે તો અલૌકિક રીતે આ અલૌકિક પ્રભુને સેવવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ, આ લોકોત્તર પ્રભુની સેવાનો અંતર્ગત ભેદ-રહસ્ય-મર્મ જાણીને—સમજીને નેવવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ, આધ્યાત્મિક શુભપ્રકાશરૂપ સેવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ આ લોકોત્તર દેવને ઘણા જીવો તેમનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના લૌકિક રીતથી નેવે છે, આ લોક-પરલોક સંબંધી લૌકિક ફલની આકાંક્ષાથી—આગાધી સેવે છે, અથવા ક્રોધ-માન-માયા + લોભ

આદિ દશ સંજ્ઞા સહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લૌકિક ફલકામનાથી લૌકિકપણે કરાતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી.

શુદ્ધ સેવા- તો (૧) પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય ભુદિ-પૂર્વક, (૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાના નિરોધ સહિત, (૩) આ લોક-પરલોક સંબંધી કામના રહિતપણે-નિષ્કામપણે કરવામાં આવે તો જ થાય. આવી જે મંશુદ્ધ સેવા છે, તે જ અત્રે યોગબીજરૂપ થઈ પડે છે.

ત્યારે જિજ્ઞાસુ જાણે પ્રશ્ન કરે છે કે તે સેવનનો ભેદ શું ? તે કૃપા કરીને કહો તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે—
'સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે અભય અદ્રેષ અખેદ,'
પ્રભુસેવનના કારણરૂપ પહેલી ભૂમિકા અભય, અદ્રેષ ને અખેદ છે, માટે તમે અભય, અદ્રેષ ને અખેદ પ્રાપ્ત કરી પ્રભુની સેવા કરો.

પ્રારંભમાં જ કહ્યું તેમ કોઈ પણ મકાન પાયા વિના ચણાય નહિ, પ્રથમ ભૂમિકા બધાયા વિના ઉપલી ભૂમિકા બધાય નહિ,—આ નિયમ છે. તેમ પ્રભુસેવા પ્રાસાદની પ્રથમ ભૂમિકા-
'અભય અદ્રેષ અખેદ'
પ્રભુસેવારૂપ મહાપ્રાસાદનું અણુતર પણ તેનો પાયો પૂરવા વિના ધાય નહિ, તેની પ્રથમ ભૂમિકા બધાયા વિના ઉપલી ભૂમિકા બધાય નહિ.

સગા, (૪) પરિવ્રજ સગા, (૫) ક્રોધ સગા, (૬) માન સગા, (૭) માયા સગા, (૮) લોભ સગા, (૯) જોષ સગા, (૧૦) લોક સગા આમાંની કોઈ પણ એક પ્રભુભક્તિ કુનાગને ન હોવી જોઈએ, ભક્તિ સમયે આસ પ્રવળથી તે તે સગા વગરવી જોઈએ.

* સપાદેયધિયાત્યન્ત સત્તાવિષ્કમણાન્વિતમ્ ।

પદ્મામિમધિરહિત સશુદ્ધ હૃદયદીપ્તમ્ ॥—શ્રીયોગદદિષમ્બુચ્યય.

જે તે પ્રભુસેવારૂપ પ્રાસાદ બાંધવો હોય, તે પ્રથમ તેના દૃઢ પીઠિકાબંધ બાંધવો જોઈએ, મજબૂત પાચે। નાંખવો જોઈએ. તે જ તેનું સાનુબંધ ચણતર થયા કરે, તે જ તેની ઉપલી ભૂમિકાઓનું સર્જન થાય. નહિં તો ‘મૂલં નાસ્તિ કુતો શાસ્ત્રા’ મૂળ નહિં તો શાખા કયાંથી હોય ? નિરાધાર-નિરવલંબ મકાન કેમ જિભું થાય ? બીજા વિના ઝાડ કેમ થાય ? માટે અહો ભવ્યજનો ! પ્રભુભક્તિના કામી એવા મુમુક્ષુઓ ! તમે પ્રભુસેવારૂપ અલૌકિક પ્રાસાદની દૃઢ ભૂમિકા બાંધો, મજબૂત પાચો નાંખો, -કે જેથી કરીને અનુબંધથી તે મહા દિવ્ય પ્રાસાદનું સાંગોપાંગ નિર્માણ સંપૂર્ણ કરી, તેના પર મુક્તિરૂપ કલશ ચઢાવી, વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપ ‘વાસ્તુ’ કરાવી, તે અનુપમ પ્રાસાદમાં નિરંતર નિવાસ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય તમે પ્રાપ્ત કરો !

અને તે પ્રથમ ભૂમિકા તો અભય, અદ્વેષ અને અખેડ છે, માટે આ શુભ્રથી પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી, તમે આ આત્મ-ત્વરૂપનું પ્રભુત્વ પામેલા પરમ પ્રભુને સેવો !

॥ इति श्री संभयजिनस्तवने प्रथम गाथाविचरणम् ॥१॥

દ્વિતીય પરિચ્છેદ :

અભય અદ્વેષ અખેદની વ્યાખ્યા

હવે—પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકારૂપ જે અભય, અદ્વેષ, અખેદ કહ્યા, તેનું સ્વરૂપ શું ? કે જે જાણીને અમે અભય, અદ્વેષ અને અખેદને ભજીએ. તે જિજ્ઞાસા પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા માટે ભય, દ્વેષ અને ખેદની વ્યાખ્યા બતાવે છે, જેના ઉપરથી તેનાથી વિરુદ્ધ એવા અભય, અદ્વેષ, અખેદનું સ્વરૂપ સ્વયં સ્પષ્ટ થાય છે:—

ભય ચંચળતા હો જે પરિણામની રે,

દ્વેષ અરોચક ભાવ;

ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકીએ રે,

અદોષ બોધ લખાવ....સંભવદેવ ૨

અર્થ:—પરિણામની ચંચળતા તે ભય છે, અરોચક ભાવ તે દ્વેષ છે, અને પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકીએ તે ખેદ છે.—
આ ત્રણે દોષ અબોધરૂપ-અજ્ઞાનરૂપ છે.

વિવેચન

પરિણામની ચંચળતા—મૂજરાપણું, અસ્થિરપણું, કંપાયમાનપણું, સંહોલપણું, તેનું નામ ‘ભય’ છે. જ્યારે ક્યારેય પણ ક્યાંય પણ કંઈ પણ ભય અથવા ભયનું કારણ ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે અવશ્ય ચિત્તનું—ચિત્તપરિણામનું ચંચલપણું—કંપાયમાનપણું થાય છે. આ સર્વ કોઈનો સામાન્ય અનુભવ છે. એટલે જે કોઈ કારણથી ચિત્તનું ચંચલપણું

ઉપજે છે, તે સર્વ 'ભય'ની ગણનામાં આવે છે આમ 'ભય' શબ્દનો અતિ વિશાલ અર્થમાં અર્થ પ્રયોગ છે. એટલે અત્રે સહજ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે ચિત્તચંચલતાના-ભયના મુખ્ય કારણ શું છે ?

૧.

અભય : 'ભય ચંચલતા હો જે પરિણામની રે.'

આગલી કડીના વિવેચનમાં નિર્દેશવામાં આવ્યા હતા તે દશ સંજ્ઞાના પ્રકાર ભયના-ચિત્તચંચલતાના મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે કોપાદિ સંજ્ઞારૂપ કારણથી આત્મપરિણામનું સ્પર્ધન-સંક્રોભ ઉપજે છે અને તે જ ચિત્ત-ચાંચલ્યરૂપ 'ભય' છે, એટલે તે કારણોનો અભાવ તે અભય છે, એમ જાણી તે તે ભયકારણો ભક્તજને સૌથી પ્રથમ પ્રયત્નથી વર્જવા જોઈએ. જેમકે—

આહારસંજ્ઞા—પ્રભુભક્તિમાં એવી તક્ષીનતા-તન્મયતા થઈ જાય કે આહાર વગેરે પણ ભૂલાઈ જાય, ખાવાપીવાનું ભાન ન પડે. એવી પ્રભુભક્તિની ધૂન આ ભક્ત જોગીજનને લાગે.

'પિયુ પિયુ સ્ત્રી તુમને જપું દે, હું ચાતક તુમ મેહ'

—શ્રી વરોવિજયજી.

ભયસંજ્ઞા—ભક્તિમાં તો ભયને જ ભય ન લાગી તે

× 'મીતાગયપ્રદમનિન્દિતમદ્વિષ્ણુમ્' — શ્રી કૃષ્ણભૂમંતિર સ્તોત્ર.

'તત્પદ્યુ નામમુતવતિ મયં મિયેવ' — શ્રી ભક્તામર સ્તોત્ર.

ભાગી જાય ! દૂરથી જ પહોંચી જાય ! તો પછી
પરમ સમર્થ એવા પરમાત્મા જેવાનું જેણે પરમ નિર્ભય
અનુભવ-શરણ ગ્રહ્યું છે, એવા ભક્તરાજને ભય શો ?

“ધર્મી ધણી માથે કિયો રે, કુણું ગંજે નર ખેટ ?....વિમલજિન.”

શ્રી આનંદધનજી

‘જસુ ભગતે નિરભય પદ લહીએ, તેહની સેવામાં ચિર રહીએ.’

શ્રી દેવચંદ્રજી

મેથુનસંજ્ઞા—તુચ્છ કામવિકારનો તો ભક્તિવેળાએ
ઉલ્લસ ઘટે જ નહિ; કારણ કે નિષ્કામ એવા પરમાત્માનું
નામસ્મરણ પણ કામનો નાશ કરનારું છે.

‘પરમાત્મ પદ કામના, કામનાથન એહ.’

‘જોતાં પણ જગીજંતુને, ન વધે વિષયવિરામ.’

શ્રી દેવચંદ્રજી

‘જિહાં કામ ત્યાં રામ ના, રામ તિહાં નહિં કામ.’

પરિશ્રદ્ધસંજ્ઞા—પરિશ્રદ્ધની મૂર્છા, પરવસ્તુને પોતાની
માનવારૂપ મમત્વબુદ્ધિ અત્રે દૂર થઈ જાય, કારણ કે
પરવસ્તુ પ્રત્યેની-પુણ્યલાદિ પ્રત્યેની પ્રીતિ છોડ્યા વિના પ્રભુ
સાથે પ્રીતિ જોડાય નહિ. અને સાચો ભક્તરાજ તો પ્રભુને
નિરંતર પ્રાર્થે કે-હે પરગઢપાણુ દેવ ! આપ મને આ
પરપરિણતિ રંગમાંથી ઉગારો ! આ પરવસ્તુની જલમાંથી
છેડાવો ! આવા પુરુષને ભક્તિકાર્યમાં પરિશ્રદ્ધ ચાંભરે પણ શેનો ?
‘એ પરપરિણતિ રંગથી રે, મુજને નાથ ઉગાર રે દયાલરાય !’

‘પ્રીતિ અતંતી પરચક્ષી, જે તોર તે જોડે એહ.’

—શ્રી દેવચંદ્રજી

ક્રોધસંજ્ઞા—ક્રોધનો ઉદય અહીં હોય નહિ, કારણ કે ક્રોધ અને પરમ શાંત સુધારસમાં નિમજ્જનરૂપ ભક્તિને બને નહિ. પ્રથમરસનિમગ્ન પરમાત્માના દર્શનથી જ ક્રોધ સ્ત્રમી જાય, ને શાંત અમૃતરસમાં ઝીલે.

‘અમિયભરી મૂસતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નીરખત તૃપ્તિ ન હોય....વિમલજનિ.’

—શ્રી આનંદધનજી

‘ઉપશમરસ ભરી, સર્વ જનશંકરી,
મૂર્તિ જિનરાજની આજ લેટી.’—શ્રી દેવચંદ્રજી

માનસંજ્ઞા—લૌકિક માન-મોટાઈની કે કીર્તિ-પૂજા વગેરેની સ્પૃહા અહીં સંશુદ્ધ ભક્તિમાં ઘટે નહિ. જો લોકમાં મનાવા-પૂજાવાની કામનાએ તે કરવામાં આવે, અથવા હું દેવી ભક્તિ કરું છું, એવું અભિમાન ધરવામાં આવે, તો તે ચિંતામણિ રત્નને *કાણી કોડી જેવું કરી મૂકે છે; કારણ કે અમૂલ્ય એવા ઉત્તમ ભક્તિકર્તાવ્યને ગોણ કરી તે પામર, તુચ્છ, નિર્માલ્ય માનની પાછળ દોડે છે; એટલે કે પરમ મહત્ત્વ એવા ભક્તિ આદિ ધર્મકાર્યનું ખુટતું અપમાન કરી, આશાતના કરે છે, પણ સાચો ભક્તજન તો કેવલ એક આત્માર્થે જ—આત્મકલ્યાણને માટે જ પ્રભુભક્તિ કરે છે.

* ધામ્યે વિના યસ્ય તપઃક્રિયાદોર્નિષ્ઠા પ્રતિજ્ઞાર્જનમાત્ર એવ ।

સ્વર્પેનુચિતામણિકામરૂપમન્ કરોય્યદૌ કલ્પકર્પદોમૂલ્યાન્ ॥

—શ્રી યથોપનિષદજી કૃત અધ્યાત્મોપનિષદ.

‘ હહું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહિં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન. ’

શ્રીમદ્ રાજન્યંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

‘ ભવામિનન્દિનો લોપયંત્વયા ધર્મક્રિયામપિ ।
મદ્વતો દીનદણ્યોચ્ચૈર્દુરન્તાં તદ્વિદો વિદુઃ ॥ ’

—શ્રી યોગબિન્દુ, ૮૯

માયાસંજ્ઞા—શુદ્ધ ભક્તિમાં માયા-કપટ ન હોય,
બગલા ભગત જેવી કુટિલતા-માયાચાર ન હોય, ઠંભ ન
હોય, પોતાના દોષના આચ્છાદનરૂપે-દાંકણરૂપે ધર્મનેા ડાળ-
ઢાંગીપણું ન હોય, દાંબિક છેતરપીંડીવાળી ડગળાજી ન હોય,
પોતાને ને પરને વંચવારૂપ આત્મવંચના ન હોય, ‘ હાથમાં
માળા ને મનમાં લાળા ’ એવી વંચક વૃત્તિ ન હોય,
ટીલાંટપકાં તાણી જગતને છેતરવાની ચાલબાજી ન હોય.
આચો ભક્તજન તો ચોકળા ચિત્તે, નિખાલસ સરલ હૃદયે,
શુદ્ધ અન્તઃકરણથી, નિષ્કપટપણે, પ્રભુચરણ પ્રત્યે આત્માર્પણ
કરવાની ભાવના ભાવે, ને તેમ કરવા પ્રવર્તે.

‘ કપટ રહિત ધર્મ આત્મઅરપણા રે, આનંદધન પદ રેહ. ’

—શ્રી આનંદધનજી

“ ત્યાંસુધી ચિત્તમાં બીજો ભાવ હોય ત્યાંસુધી તમારા
સિવાય બીજામાં મારે કંઈ પણ ભાવ નથી એમ દેખાડીએ
તો તે વૃથા જ છે અને કપટ છે; અને ત્યાંસુધી કપટ છે
ત્યાં સુધી ભગવાનના ચરણમાં આત્માનું અર્પણ કયાંથી
થાય ? જેથી સર્વ જગતના ભાવ પ્રત્યે વિરામ પમાડી,
વૃત્તિને શુદ્ધ ચૈતન્યવાળી કરવાથી જ તે વૃત્તિમાં અન્યભાવ

રહ્યો ન હોવાથી શુદ્ધ કહેવાય અને તે નિષ્કપટ કહેવાય એવી ચૈતન્યવૃત્તિ લગવાનમાં લીન કરવામાં આવે તે આત્મઅર્પણતા કહેવાય. x x x જે પોતે બીજે ક્ષેત્રે લીન છે, તેના અર્પણ થયેલા બીજા જડ પદાર્થ લગવાનમ અર્પણ ક્યાંથી થઈ શકે ? માટે લગવાનમાં ચિત્તવૃત્તિન લીનતા એ જ આત્મઅર્પણતા છે. ■

—શ્રીરાજચંદ્રશૃંગ નકપભજન સ્તવન વિવેચન.

લોભસંજા—મને આ ભક્તિ આદિથી આ સાંસારિક લાભ હો, એવી લોભવૃત્તિ-લાલચ સંશુદ્ધ અનુદાનમાં ઘટે નહિં, કારણ કે જો એવા તુચ્છ ક્ષણિક નમાલા ફલની ઇચ્છા રાખે, તો તે અનંતગણું મોટું ફલ હારી જાય છે, ચિંતામણિ વેચી કાંકરો ખરીદે છે ! તે તો ભક્તિ નહિ પણ ભાડાયત જ છે ! પણ સાચો ભક્તજન તો તેવી કોઈપણ લોભરૂપ લાલચ રાખે જ નહિં, તે તો અનાસક્તપણે કોઈપણ ફળની આશા વિના ભક્તિ આદિ કર્તવ્ય કર્યા કરે.

‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન’ —ગીતા.

‘ભક્તિ નહિં તે તો ભાડાયત, જે સેવાફલ જાયે.’

—શ્રી દેવચંદ્રશૃ

ઓધસંજા—સામાન્ય, પ્રાકૃત જનપ્રવાહને અનુસરવા રૂપ ગાકરીઆ પ્રવાહ જેવી વૃત્તિ અત્ર ન હોય, ગનાનુગતિકપણું ન હોય, આંધળાની પાછળ આંધળો દોડયો જાય એવું અંધમ્મદ્મશુષ્ણું ન હોય, પરંતુ સાચી તરવ સમજણપૂર્વકની ભક્તિ હોય

‘નિર્મળ તત્ત્વરુચિ થઈ રે, કરજો જિનપતિ ભક્તિ.’

—શ્રી દેવચંદ્રજી

લોકસંજ્ઞા—લોકને રીઝવવા માટે, લોકના રંજન-આરાધન અર્થે ક્રિયા કરવી તે લોકસંજ્ઞા છે. તેવી લોકસંજ્ઞા-લોકેષણા આ શુદ્ધ ભક્તિ આદિમાં ઘટે નહિ, કારણ કે લોકેષણા રૂપ ‘લોકપંક્તિ’ અને લોકોત્તર એવું આત્મકલ્યાણ એ બેને કદી મળતી પાણુ આવે નહિ. જો આત્માર્થ જોઈ નો હોય તો માનાર્થ છોડવો જોઈએ, ને માનાર્થ જોઈતો હોય તો આત્માર્થ છોડવો જોઈએ. એક મ્યાનમાં જેમ બે તલવાર સમાય નહિ, ‘બસવું ને લોટ ફાકવો’ એ બન્ને ક્રિયા જેમ સાથે બને નહિ, તેમ આત્માર્થ ને માનાર્થનો કદી મેળ ખાય નહિ. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો આત્માર્થ પામે લોકેષણાનું મૂલ્ય બે બદામનું પણ નથી તેમજ લોક પણ દુરાધ્ય છે-રીઝવવો મુશ્કેલ છે, જે એક વાર પ્રશંસના ફૂલ વેરે છે તે જ નિન્દાના ચાળખા મારે છે ! માટે પ્રભુને રીઝવવા હોય, શુદ્ધ ભક્તિ કરવી હોય, તો લોકને રીઝવવાનો પ્રયાસ છોડી દેવો જોઈએ, લોકોત્તર દેવને લૌકિક ભાવથી ભજવાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમ સમજીને ભક્ત યોગી પુરુષ લોકસંજ્ઞાનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી.

‘જન મન રંજન ધર્મનું મૂલ ન એક બદામ’

શ્રી ચિદાનંદજી

* “લોકારાધનહેતોર્યા મલ્લિનેગાન્તરાત્મન્ય ।

ક્રિયતે સન્નિધિ સાત્ર લોકપરિહરાહતા ॥”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીનું યોગબિંદુ.

‘મલિનાથ તુજ રીઝ, જન રીઝે ન હુએરી,
લોક લોકોત્તર વાત, રીઝ છે દોય બુધરી,
તાત ચક્ર ધુર પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુધરી.’

શ્રી યશોવિજયજી

‘આદર્યો આચરણ લોક ઉપચારથી,
શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલંબ વિણ,
તેહવો કાર્ય તિણે કેા ન સીધો.’
શ્રી હવચંદ્રજી

“લોકસંજ્ઞાથી લોકામે જવાતું નથી.”

“જગતને રૂકું દેખાડવા અનંત વાર પ્રયત્ન કર્યું;
તેથી રૂકું થયું નથી, કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના
ફેતુઓ હજી પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ નો આત્માતું રૂકું
થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવતું સાકું
વળી રહેશે; એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છઉં અને તેમ
કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ ચિત્તચંચલતાના કારણરૂપ આ દશ પ્રકારની
સંજ્ઞાને ભક્તિવેળાયે ધંભાવી દેવામાં આવે, નિરોધવામાં
આવે, તો જ સંશુદ્ધ ભક્તિ થઈ ગણાય, અને તો જ
ભક્તિકાર્યમાં પ્રથમ ભૂમિકારૂપ ‘અભય’ની પ્રાપ્તિ થાય.

અને એટલા માટે જ, —જ્યાં ખાવાપીવાતું પણ ભૂલાઈ
જાય, ભય ભાગી જાય, કામ નકાચો થઈ પડે, ખમતા મરી
જાય, ક્રોધ ચમી જાય, માનનું માન ન રહે, કપટનું કપટ

ચાલે નહિ, લોભનો લોભ થાય નહિ, અધશ્રદ્ધા ટળીને સાચી સમજણ હોય, અને લોકની વાહવાહની ખીલકુલ પરવા ન હોય,—એવી ચિત્તસંકોભના કારણ ગહિત, ‘અભય’ સંશુદ્ધ ભક્તિ જ સાચા ભોગીજનો કરે છે.

વળી ઇહલોકભય, પરલોકભય, વેદનાભય, અશરણભય, અશુભિભય, મરણભય, આકસ્મિકભય—એમ આત્મ પ્રકારના મહાભય જે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, મત્ત મહાભય રહિત તે પણ ચિત્તચંચલતાના કાચુરૂપ અભયપણું હોઈ ખરેખર ‘ભય’ છે, કારણ કે તે તે ભયને લીધે વ્યાકુલપણું ગ્રહે

છે, અને તેથી ચિત્તચંચલતા—સંકંપતા ઉપજે છે એટલે ભક્તજનને તે ભય પણ પ્રયત્નથી ટાળવા ભોધ્યો જેમકે—આ લોકમા પુત્ર પ્રતિબંધ, સ્ત્રી પ્રતિબંધ, ધન પ્રતિબંધ, કુટુંબ પ્રતિબંધ આદિ કારણોને અગે મોહને લીધે, આત્મ આમ અનિષ્ઠ થઈ જશે તો ? આ મારું ઇંદ્ર કેઈ હરી જશે નો ? અસિથી, જલથી વા અન્યથી મારી આ સંપત્તિનો નાશ થશે તો ? આ કુટુંબની અપકીર્તિ થશે તો ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ લોક સંબંધી ચિંતારૂપ આર્તધ્યાન આદિથી ચિત્તની ચંચલતા—સભયતા ઉપજે છે તેવા પ્રકારની મભયતા પરમ નિર્ભય એવા અભયદાતા પ્રભુના શરણાધી માથા ભક્તજનને ઘટે જ નહિ તે તો પરમ નિર્ભયતા જ અનુભવે

પરલોકમા મારું શું થશે ? એ સંબંધી કંઈ પણ ચિંતાનું કારણ ભક્ત જનને હોતું નથી, કારણ કે પ્રભુભક્તિથી મને અવશ્ય સુગતિની પ્રાપ્તિ થવાની છે એવો તેને નિશ્ચય

છે. જ્યાં પ્રભુના સ્વરૂપનું સંવેદન થાય છે ત્યાં વેદનાની સ્મૃતિ પણ કેમ થાય ? પ્રભુનું શરણુ જેણે ગ્રહ્યું છે, તેને અશરણુ-પણાની કે અશુભિપણાની ભીતિ ક્યાંથી હોય ? પરમ અમૃત-પદદાતા પ્રભુને જે ભજે છે, તેને મૃત્યુનો કે અકસ્માતનો ભય શેનો રહે ?

“સત્ત્વ મહાભય ટાળતો રે, સત્ત્વ જિનવર દેવ.”—

શ્રી આનંદધનજી

વળી એ જ પ્રકારે વિષયવિકારાદિ બીજા પણ જે જે ચિત્તચંચલતાના કારણ છે, તે પણ ભયસ્થાન હોઈ પ્રભુસેવા ઇચ્છનારે પ્રયત્નથી વર્જવા જોઈએ. જ્ઞાની મહાત્માઓએ પોકારીને કહ્યું છે કે—‘મૂઢાત્માઃ જ્યાં (વિષયાદિ પરવસ્તુમાં) વિશ્વસ્ત છે, તેનાથી બીજું આત્માનું ભયસ્થાન નથી; અને જ્યાંથી ભયભીત છે, તે પરમાત્મસ્વરૂપથી બીજું અભયસ્થાન નથી.’

તાત્પર્ય કે—પ્રભુ સેવા ઇચ્છનાર ભક્તજને ચિત્તચંચલતાના સર્વ કારણ છોડી સૌથી પ્રથમ ચિત્તસ્થિરતા-અભયતા કેળવવી જોઈએ; પરમ અભયદાન-પરમ અભય પ્રભુના દાતા પ્રભુનો આશ્રય કરનારે સર્વ આશ્રયે અભય થવું. ભયનો પરિત્યાગ કરી પરમ નિર્ભય-અભય થવું જોઈએ. અને એમ થાય તો જ પ્રભુ સેવાની

× “મૂળાન્” એવં વિશ્વસ્તસ્તતો નાન્યદ્ મયસ્પદ ।

યતો મીતસ્ત્વો નાન્યદમદસ્યનમાદનઃ ॥ ”

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીદ્વૃત સમાધિશતક.

પ્રથમ ભૂમિકા દર્શયતી સુકિતસાધકે શક્તિમાર્ગે આગળ વધી શકાય. પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઈ અત્યંત માર્મિક સુભાષિત ભાષ્યું છે કે—

‘બીજી સમજણ પછી કહીશ,
જ્યારે ચિત્તે સ્થિર યર્થશ.’

૨.

અર્થ : ‘દેવ અરોચક ભાવ’

દેવ એટલે અરોચક ભાવ. કાર્ય પ્રત્યે અરોચક ભાવ, અરુચિ, અણુગમો, અભાવો તેનું નામ દેવ. કેઈ પણ કાર્ય કરવું હોય, પણ તે પ્રત્યે અરુચિ-અભાવો હોય તો કેમ સિદ્ધ થાય ? પરાણે પુણ્ય કેમ થાય ? તેમ પ્રભુસેવા કરવી હોય, પણ તે પ્રત્યે અરુચિ-અભાવો હોય તો તે કેમ સધાય ? તે તો મન વિનાશું મળવું ને બીંત સાથે ભટકાવું-તેના જેવું થાય.

સોજન પર ભેઠા હોઈએ, પણ ખાવાની રુચિ જ ન હોય, અભાવો જ હોય, તો ખવાય કેમ ? ને લાવે પણ કેમ ? પરાણે કોળીઆ ઉતારીએ તો વમન થાય, કે અણર્જી થાય. તેમ પ્રભુસજનમાં ભેઠા હોઈએ, પણ તે પ્રત્યે રુચિ જ ન હોય, અણુગમો-અભાવો હોય, તો ખર્ડ ‘સજન’ થાય જ કેમ ? ને ભાવ સ્તુરે પણ કેમ ? પરાણે—

કૃત્રિમપણે ‘ભજન’ કરવાની ચેષ્ટા કરીએ, તો દાંભિકપણારૂપ-
ડાળધાણપણારૂપ-ગગલાભગતપણારૂપ વચન થાય, અને દુષ્ટ
મિથ્યાભિમાનરૂપ અજીર્ણ થાય

પણ જો રુચિપૂર્વક-ભાવથી ભોજન કરીએ તો ભાવે,
સરળતાથી ગળે ઉતરે, અને સારી રીતે રસ ઉત્પન્ન થઈ
પાચન થાય, જરે અને પૌષ્ટિક રસ શરીરના પ્રતિઅંગને પુષ્ટ
કરે તેમ પ્રભુભક્તિરૂપ-ભજનરૂપ ભાવ ભોજન જો રુચિપૂર્વક-
ભાવપૂર્વક કરીએ, તો ભાવની ઝોર સ્ફુરણા થતી ભાવ ને
સરળતાથી હૃદયમાં ઉતરે, અને સમ્યક્પણે રસ ઉત્પન્ન થઈ,
પરિણત થાય, પાચન થાય, જરે અને પરમ પૌષ્ટિક ભક્તિરસ
આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે પ્રસરી આત્મભાવની પરમ પુષ્ટિ
થાય, -જેનો સહજ આવિષ્કાર ભક્તિ-રામાંચસ્ફુરણ અને
આનંદાશ્રુજલ આદિથી વ્યક્ત થાય, માટે રુચિપૂર્વક જો
પ્રભુસેવા કરવામાં આવે, તો જ ભક્તિ અમૃતરસ આત્મ
પરિણામી થાય, નહિ તો પરાણે ઘેચપરેણે કરવા જેવું થાય.

અરોચકભાવ-દ્વેષવાળી જે ક્રિયા છે તે રાજવેઠ સમાન
છે. પરાણે રાજના આદેશથી વેઠ પકડીને જે રોજસેવા
કરવામાં આવે છે, તેમા મનનો
રાજવેઠનું દષાંત ઉલ્લાસ ભાવ હોતો નથી, ‘આ
લપ ક્યાંથી આવી’ એવો અણગમો

હોય છે અને જેમ તેમ જલદી ‘પતાવી’ દેવાની ભાવના
હોય છે. તેમ ખરી રુચિ વિના અથવા અરોચક ભાવથી જે
પ્રભુસેવા કરાય છે તે પણ વેઠ જેવી થઈ પડે છે. લેહલનમદિ

કારણ કે પોતાનું લૌકિક માન જાળવી રાખવા ખાતર, કે ધર્મીપણનો ખોટો દેખાવ કરવા ખાતર જે ક્રિયા કરવામાં આવે, તેમાં અંતરનો ઉલ્લાસભાવ હોતો નથી, આ વેદ ક્યાંથી આવી ? એવો અભાવો હોય છે, અને જેમ તેમ જલદી ગંઢમંડગોટો વાળી સેવા-પૂજા 'પતાવી' દેવાની-લેવાની ભાગ ને મૂક મહારે કેડા-એવી તુચ્છ ભાવના હોય છે.

પણ સાચા રાચક ભાવથી-રાજભક્તિભાવથી જે રાજસેવા કરવામાં આવે છે, તેમાં તો મનનો ઉલ્લાસભાવ હોય છે, અંતરનો ઉમંગકો હોય છે, અને રાચકભાવથી પ્રભુભક્તિ પોતાની દરજ્જા રાજધર્મ પરાખર નીમકહલાલીથી અદા કરવાની ભાવના હોય છે, અને તેથી રાજાની પ્રસન્નતાદિ ક્ષણની પ્રાપ્તિ હોય છે. તેમ સાચા રાચક ભાવથી જે જિનેશ્વર મહારાજની ભક્તિ કરવામાં આવે છે, તેમાં તો અંતરનો ઉલ્લાસભાવ હોય છે, પ્રેમનો ઉમંગકો હોય છે, ઊંચી હોંસ-ઉછરંગ હોય છે, અત્યંત ઉલ્લસ હોય છે, અપૂર્વ ચિત્તપ્રસન્નતા હોય છે અને પોતાના અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ-આવશ્યક ધર્મરૂપ ભક્તિકર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે સુવિધિપણે સાધ્ય કરવાની ઉચ્ચ ભાવના હોય છે; અને આવા ઉત્તમ સુપાત્ર અવિરાધક આરાધક ભક્તજન પ્રત્યે સગવાનું 'સુસ્થિત' મહારાજની પ્રસન્નતા-કૃપાદષ્ટિવૃષ્ટિ કેમ ન હોય ? જો કે નિષ્કારણ કરુણારસસાગર તે પ્રભુની કરુણા તો સર્વ જીવ પ્રત્યે સરળી જ છે, પણ અવિરાધક આરાધક જીવ પ્રત્યે જ તે સફળ થાય છે, અને તેના જ જન્મનું કૃતાર્થપણ-ધન્યપણ હોય છે.

તેણે કરુણા સહુ ઉપર રે, સરખી છે મહારાજ !
 પણ અવિરાધકે જીવને રે, કારણ સફળો થાય...ચંદ્રાનન જિન !”
 “જન્મ કૃતારથ તેહનો રે, દિવસ સફલ પણ તાસ; જિનવર પૂજો
 જંગતશરણુ જિનચરણુને રે, વદે ધરિય ઉડવાસ....જિનવર પૂજો”
 —શ્રી દેવચંદ્રણ.

“શુભ શીતળતામય છાંય રહી, મનવાંછિત ત્યાં કૃપાપંક્તિ કહી;
 જિનમક્ષિત એહો તરુ કંથ્ય એહો ! બજીને બગવંત ગવંત લહો.”
 —શ્રીમાદ રાજચંદ્રણપ્રણીત શ્રી માક્ષમાળા

અને શાચો જે બક્ષતજન હોય છે તેને તો પ્રભુ પ્રત્યે
 દ્વેષ-અસાધકભાવ હોવાની બાત તો ફર રહે, પણ પરમ
 અદ્વેષ જ હોય છે, પરમ રાચકભાવ
 પ્રભુના અદ્વિજુત શુભમણ જ હોય છે, કારણ કે પ્રભુના
 પ્રત્યે શુભરુચિ અનન્ય શુભગણથી રીસી તેને તેમના
 પ્રત્યે પરમ પ્રીતિ ઉપજ છે, પરમ
 રુચિ ભળી છે, અને પ્રભુની આ અનન્યસહય શુભસમૃદ્ધિ તેને
 કોઈથી બધી ગમી ગઈ છે કે આવી શુભસંપત્તિ મને હોવ
 તો કેવું સારું ! એવી સ્પૃહારૂપ રુચિ તેને ઉપજ છે. જેમ
 કેઈ દરિદ્ર આમ્યજન મહાધનાઢય શ્રીમાન્ અર્થસંપન્ન
 નગરનિવાસીને બાળો આશ્ચર્ય પામી, અને પણ આવી
 સંપત્તિ હોય તો કેવું સારું એમ બાવે છે, તેમ આત્મશુભ-
 ધનમાં દરિદ્ર એવા પ્રાથમિક આદિ અવસ્થામાં વર્તતા બન્ધ
 જીવને પરમ શ્રીમાન્ પરમેશ્વર્યસંપન્ન સુદ્ધિનગર નિવાસી પ્રભુની
 અદ્વિજુત જ્ઞાનાદિ અનંત અપાર સપદા સાંભળતાં, તેના પ્રત્યે
 પરમ રુચિ, ‘ગમે,’ સ્પૃહા ઉપજે છે કે એહો ! આવી

અદ્ભુત માનાદિ શુભસંપદા મને હોય તો કેવું સારું ! આ સ્વરૂપના સ્વામી આનંદધન પ્રભુના પરમાનંદનો લાભ મને પ્રાપ્ત થાય તો કેવું સારું !

“જ્ઞાનાદિક શુભ સંપદા રે, તુજ અનંત અપાર,
તે સાંભળતાં હિંમતી રે, રૂચિ તિથે પાર ઉતાર.

અજિતજિન ! તારત્યેા દીનદયાળ !” શ્રી રૂચિવંદન

“અહો ! આ બહુ સુખી છે એને ભય પણ નથી.
શોક પણ નથી હાસ્ય પણ નથી વૃદ્ધતા નથી રોગ નથી.
આધિયે નથી. વ્યાધિયે નથી, ઉમાધિયે નથી. એ બધુંય નથી. પણ
x x x અનંત અનંત સચ્ચિદાનંદ સિદ્ધિથી તેઓ પૂર્ણ છે.
આપણને એવા થવું છે”—શ્રીમદ્ રાજવંદન, પત્રાંક ૬૩

અને આવી રૂચિ તેને ઉપજે છે, એટલે પછી તે પ્રાપ્તિ
પરમાનંદમય નિજ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય એટલા માટે તે શ્રીમદ્
જિનેશ્વર ભગવાનને નિરંતર

રૂચિથી પ્રવૃત્તિ

પોતાના પરમ પૂજ્ય આદર્શ સ્થાને
સ્થાપી-સુપ્રતિષ્ઠિત કરી, તેને પરમ

આરાધ્ય, સાધ્ય, ઉપાસ્ય, સેવ્ય માની, પરમ રૂચિપૂર્વક તેની
આરાધનામાં-સાધનામાં-ઉપાસનામાં-સેવનામાં એકનિષ્ઠ થઈ,
તેમની પરમ ઉત્સાહથી ભક્તિ કરે છે, પરમ આત્મોત્સાહથી
આરાધના કરે છે, પ્રભુ ‘ચરણ’ની ભાવસેવા કરે છે આમ
જેમ જેમ રૂચિ વધે છે તેમ તેમ તે રૂચિને અનુસરતું
આત્મવીર્ય પ્રવર્તે છે, અને તે ‘રૂચિ-અનુયાયી વીર્ય ચરણધારા
સધે’ છે, -આત્મચારિત્રની અખંડ ધારા સાધે છે.

“જોનાજતાં બહુમન સંદિવ રૂચિ મધી...હો લાલ

રુચિ અનુયાયી વીર્ય, ચરણધારા સંધે...હો લાલ.
દીઠા સુવિધિ ત્રિષ્ટંદ સંભાધિરસે બર્યો...હો લાલ."

—શ્રી કવચંદ્રલ.

આમ માત્ર સાચી રુચિ-ઈચ્છા-ચેતકલાવ ઉપજતાં
કેટલું બધું કલ્યાણ થાય છે ! 'Where there is ■

will, there is a way'. એટલા

ઈચ્છાયોગ

માટે જ સાચી નિર્દોશ-નિર્બ્યાજ

ઈચ્છા, રુચિ, ચેતક લાવ ન્યા

પ્રધાન છે, એવા ઈચ્છાયોગને સર્વ યોગમાં પ્રથમ યોગ

કહ્યો છે, 'મોક્ષકેતુ યોગના પાયારૂપ-પ્રથમ ભૂમિકારૂપ કહ્યો

છે; કારણ કે આ સાચા (Genuine, Real) ઈચ્છાયોગ વિના

આ યોગરૂપ મોક્ષમાર્ગે આગળ વધાય જ નહિ, પરમ

યોગીશ્વર જિનનું સ્વરૂપ સૌથી પ્રથમ ઈચ્છે, રુચે, તે જ

તેને આરાધવા પ્રવર્તે અને જે 'જેગીજન' છે, તે તે તે

'અનંતસુખસ્વરૂપ' શ્રી જિનપદને ઈચ્છે જ છે, અને

અતિશય ભક્તિ સહિત તેના ચરણની ઉપાસના કરે જ છે.

"ઈચ્છે છે જે જેગીજન, અનંત સુખસ્વરૂપ;

મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ

ઉપાસના જિનચરણની, અવિશય ભક્તિ સહિત."

—શ્રીમદ રાજચંદ્રલ.

તાત્પર્ય કે-પ્રભુસેવા કરવા ઈચ્છનારે પ્રથમ અદ્વેષ-

અગાચક લાવનો અભાવ-ચેતકલાવ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવો જ

જોઈએ; તે જ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય.

અથવા દ્વેષ એટલે અરોચક ભાવ, એ વ્યાખ્યા જે બીજી રીતે ઘટાવીએ, તો જગતમાં કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે દ્વેષ ઉપજવો, મત્સર થવો, અરોચક ભાવ-અણુગમો થવો તે દ્વેષ છે. અદ્વેષ એટલે મૈત્રી ભાવના અને તેથી વિપરીતપણે, જગતમાં કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે દ્વેષ ન ઉપજવો, મત્સર ન થવો, અરોચક ભાવ-અણુગમો-અભાવો ન ઉપજવો, પરંતુ ભૂતમાત્ર પ્રત્યે 'મૈત્રી' ભાવ થવો તેનું નામ અદ્વેષ છે. એટલે પ્રભુની જે 'સેવા' કરવા ઇચ્છે છે, તેને તો કદી પણ કોઈ પણ જગજનંતુ પ્રત્યે દ્વેષ, મત્સર, અરોચક ભાવ, અણુગમો હોય જ નહિ, પરંતુ ભૂતમાત્ર પ્રત્યે કેવળ અદ્વેષ, અમત્સર, શયક ભાવ, ગમો, પ્રેમભાવ, મૈત્રીભાવ જ હોય, કારણ કે ભગવાન ચોતે જગજનંતુ માત્રના પરમ મિત્ર, પરમ વિશ્વબંધુ છે.

એટલે તેની ભક્તિ ઇચ્છનારે સમસ્ત જગજીવો પ્રત્યે અદ્વેષ-મૈત્રીભાવ જ ભાવવો જોઈએ, સમસ્ત જગત પ્રત્યે નિર્વેર ભુક્ષિ જ કેળવવી સમસ્ત જગત પ્રત્યે જોઈએ, વિશ્વવત્સલ થવું જોઈએ. મૈત્રી ત્યાં પ્રથમ આ મૈત્રી ભાવના હોય તો જ 'મિત્રા' દષ્ટિ અધ્યાત્મમાં પ્રવેશ થઈ શકે, તો જ તે આ અધ્યાત્મમય પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પામી શકે; કારણ કે પ્રભુની યજ્ઞાજ્ઞાનું પાલન

એ જ એની મોટામાં-મોટી સેવા છે, અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે અદ્વેષ-મૈત્રીભાવ^૨ રાખવો એ પ્રભુની આજ્ઞા છે. એ આજ્ઞાનું દૈર્ઘ્યન કરી, દોષપણુ છવ પ્રત્યે દ્વેષભાવ રાખી ને કોઈ પ્રભુસેવા-ભક્તિ કરવા ધારે, તો તે વિડંબના માત્ર જ થઈ પડે. પ્રભુસેવાનો પ્રથમ અધિકાર પામવા માટે તો ભૂતમાત્ર પ્રત્યે અદ્વેષપરિણામી-મૈત્રીભાવનાભાવિત જ થવું જોઈએ. જાને-એવી મૈત્રી ભાવનાથી જે ભાવિતાત્મા હોય છે, તે જ યથાવિજ્ઞતા પામી યોગની યથાર્થભિધાના ‘મિત્રા’ દૃષ્ટિ પામે છે; અને આ મિત્રા દૃષ્ટિમાં જ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે જ્યારે ‘મિત્રા’-યોગની પ્રથમ દૃષ્ટિ ખુલે છે ત્યારે ‘અદ્વેષ’ નામનો આ પ્રથમ શુણુ અગટે છે, એમ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયકાર શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી કહે છે.

અને અત્રે આ અદ્વેષશુણુ અગટે છે, તેથી કરીને પોતે દેવ-ગુરુ-ધર્મકાર્યમાં પ્રવર્તેલો હોય, પણ જીને કોઈ તેમાં પ્રવર્તેલો ન હોય, તો તેવા છવ

અદ્વેષ શુણુ

પ્રત્યે તેને દ્વેષ-મત્સર હોતો નથી,

તિરસ્કાર હોતો નથી, અસહિષ્ણુતા

હોતી નથી, પણ મધ્યસ્થ ઉપેક્ષાવૃત્તિ હોય છે. જો કે જનુ અહીં તેવા પ્રકારનું તત્ત્વજાણીપણું નથી, જોટલો માત્સર્ય-દ્વેષનું બીજ નાશ પામ્યું નથી, સત્તામાં છે, તો જનુ તે મત્સર-બીજનો અંકુરો-ફળુજો ફૂટતો નથી, ઉદય થતો નથી, દગાઈ રહે છે; કારણ કે અહીં છવનું ચિત્ત તો તત્ત્વ અનુભવનો

* “ જામેમિ સમ્યે જીવા, સમ્યે જીવા જામણુ મે :

મિતિ મે જામણુણુ, વેરંમગા ન વેગદા ॥ ”—શ્રી વહિતા સત્ર.

આશ્રય કરી સતકર્મમાં લાગ્યું રહે છે, તે પોતે પોતાના કાર્યમાં સાવધાન-મશગૂલ રહે છે; ‘સગ સખંકી સંભાળીએ, મેં મેરી ફોરતા હું’, એમ સમજી તે પોતે પોતાની સંભાળે છે, એટલે તેને પારકી પંચાતનો-ચિંતાનો અવકાશ રહેતો નથી; અને જો રહેતો હોય તો તેને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ, મત્સર કે તિરસ્કાર તો ઉપજતો જ નથી, પણ જીલટો કંઈક કરવાનો રુચુરે છે કે અરે ! આ બિચારા જીવો સન્માર્ગને પામતા નથી, તેથી અનંત દુઃખપરંપરાને પામશે, -એમ તેને ‘પરદુઃખહેદન ઇન્ધા’ રૂપ ‘કરણા’ ઉપજે છે.

અથવા દ્વેષ એટલે અરોચક ભાવ, અરુચિ, અણુગમ્ભીરે તેનો અભાવ તે અદ્વેષ. સદ્દેવ, સદ્દર્મ, સન્માર્ગ આદિ

અદ્વેષ એ નકારાત્મક
મોટો ગુણ

પ્રત્યે કદાચ રોચક ભાવ ન હોય,
તોપણ દ્વેષ-અરોચક ભાવનો અભાવ
હોવો તે પણ નકારાત્મક પ્રકારનો
(Negative virtue) એક મોટો

ગુણ છે. એવો મધ્યસ્થ ભાવરૂપ અદ્વેષ ગુણ પ્રગટવો તે પણ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી કારણ કે સત્ પ્રત્યે, દાઈ પણ જ્ઞાની સત્પુરુષ પ્રત્યે, સત્પુરુષના વચનામૃત પ્રત્યે જાણ્યે અજાણ્યે પણ દ્વેષ યવો, એ ચોર આચાતનારૂપ હોઈ, બારેકમીનું લક્ષણ છે, અનંતાનુબંધી કપાયતું કારણ છે. એટલે એવા દુષ્ટ દ્વેષનો માત્ર અભાવ યવો એ પણ મોટી વાત છે. લક્ષે જિન ભગવાન પ્રત્યે હજી પ્રીતિ-શક્તિ ન ઉપજી હોય. તો પણ તેના પ્રત્યે દ્વેષના અભાવરૂપ મધ્યસ્થભાવ-અદ્વેષ પણ જીવની પ્રગતિનું એક મોટું મીલમાચિહ્ન (Milestone) છે.

એ ગુણ પ્રાપ્ત થયે જીવ આગળના જિજ્ઞાસાદિ ગુણ પ્રાપ્તવાને યોગ્ય થાય છે. આ અંગે 'મહાજ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભટ્ટ' વચનામૃત છે કે—

“જ્ઞાની પુરુષની અવસ્થા જોલવી તથા તેવા પ્રકારનાં પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું એ જીવનું અનંત સંસાર વધવાનું કારણ છે એમ તીર્થંકર કહે છે. તે પુરુષના ગુણગ્રામ કરવા, તે પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું, અને તેની આજ્ઞામાં સરળ પરિણામે પરમ ઉપયોગ દૃષ્ટિએ વર્તવું એ અનંત સંસારને નાશ કરનારું તીર્થંકર કહે છે અને તે વાક્યો જિનાગમને વિષે છે. ઘણા જીવો તે વાક્ય શ્રવણ કરતા હશે, તથાપિ પ્રથમ વાક્યને અક્ષણ અને બીજાં વાક્યને સક્ષણ કહ્યું હોય એવા જીવો તો કવચિત્ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ વાક્યને સક્ષણ અને બીજાં વાક્યને અક્ષણ એમ જીવે અનંત વાર કહ્યું છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨૩

આવો મહાન્ અદ્વેષ ગુણ હાલમાં વિરલ જણાય છે ખેદની વાત ■ કે એવા ઘણા જીવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે જે પરમ વંદ્ય જ્ઞાની સત્પુરુષ આદિ અદ્વેષ ગુણ પણ વિરલ પ્રત્યે આ અદ્વેષભાવ તો દૂર રહ્યો, પણ નિષ્કારણ દ્વેષ-મત્સર-વૃણા-જુગુપ્સાદિ નિંદ્ય અધમ ભાવ સેવે છે । આ કેવળ ઉચ્ચ જાત સ્વચ્છંદ ભાવરૂપ હોઈ દુર્લભજોધિપણ સૂચવે છે. બીજું કાંઈ વધારે આપણાથી ન બની શકે તો ચિંતા નહિ, પણ જાણ્યે-અજાણ્યે આ દ્વેષભાવ આપણે શા માટે ધરવો નેપછે ? આ પ્રશ્ન પોતાના આત્માને તેઓએ પૂછવો નેપછે.

અને આલો મહાન્ અદ્વેષ ગુણ સૌથી પ્રથમ આવશ્યક છે, અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, જોટલા માટે જ પરમ લક્ષ્ય કવિ આનંદદાનજીએ આ અદ્વેષભાવ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી, પ્રભુસેવા કરવા માટે સર્વ આત્માઓને પરમ પ્રેમથી નિમંત્રણ કર્યું છે.

૩.

અર્થેદ : ‘જેદ પ્રવૃત્તિ હો કરતાં થાકીએ રે’.—

પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકી જઈએ તેનું નામ ‘જેદ’ છે. જેમ માર્ગે ગમન કરતાં—ચાલતાં થાકી જવું તેને આપણે જેદ—થાક કહીએ છીએ, તેમ જેદ—અર્થેદની વ્યાખ્યા સન્માર્ગે ગમન કરતાં—પ્રવર્તતાં થાકી જવું તે જેદ—થાક છે. સંસારવ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં અથવા અર્થ—કામને પુરુષાર્થ સેવતાં થાકવું તે જેમ જેદ છે, તેમ પરમાર્થ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ કરતાં અથવા ધર્મ—મોક્ષને પુરુષાર્થ સેવતાં થાકવું તે પણ એક પ્રકારનો જેદ છે અને પ્રકૃતમાં—પ્રભુસેવા—લક્ષિતમાં પ્રવર્તતાં થાકવું તે પણ જેદનો પ્રકાર છે. ગમતાગમન આદિ બાહ્ય પ્રવૃત્તિનો થાક તે શારીરિક (Physical Fatigue) જેદ છે, સેવાલક્ષિત આદિ અભ્યંતર પ્રવૃત્તિનો થાક તે માનસિક (Mental or Psychological fatigue) જેદ છે. એથી જોલહું તે તે પ્રવૃત્તિ કરતાં ન થાકવું તે અર્થેદ છે.

આ જેદ—અર્થેદનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તે કોને,

કેમ, કયા કારણથી ઉપજે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. એ
 તો સર્વ કોઈનો સામાન્ય અનુભવ
 એક કોને કેમ ઉપજે છે? છે કે ગમન કરવાની ન્યારે વૃત્તિ
 નથી હોતી, મનને કંટાળે હોય છે,
 મન થાકેલું હોય છે, ત્યારે ગમે તેવો સચક્રાત્ત માણસ પણ
 તરત ઢીલો-ચિથિલ થઈ જાય છે, પગ આગળ ચાલવાની ના
 પાડે છે, ગમનનો ઉત્સાહ વધતો નથી, અને પ્રગતિ અટકી
 પડે છે, અથવા અતિ ઘડું-વધારે પડતું, ગમન ઉપરાંત
 ચાલવાથી પણ થાક લાગે છે. આમ ન્યારે વૃત્તિ થાકે
 ત્યારે પ્રવૃત્તિ પણ થાકે છે. એ જ પ્રકારે ન્યારે કોઈ પણ
 પ્રવૃત્તિમાં રસ નથી રહેતો, રુચિ-વૃત્તિ ખંડિત થાય છે,
 ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે, ત્યારે તે તે પ્રવૃત્તિથી મનુષ્ય થાકે
 છે, એક પામે છે. તેથી જિલ્દું ન્યારે રસ અતૂટ હોય છે,
 રુચિ-વૃત્તિ અખંડિત હોય છે, ઉત્સાહ પ્રવર્ધમાન હોય છે,
 ત્યારે તે તે પ્રવૃત્તિ કરતાં જીવને થાક લાગતો નથી, એક
 ઉપજતો નથી. દાખલા તરીકે—

સાંસારિક-લોકવ્યવહારની અનંત પ્રવૃત્તિ કરતાં જીવ
 થાકતો નથી—એક પામતો નથી. દિવસોના દિવસો, મહિનાના
 મહિના, વર્ષોના વર્ષો, જીવોના જીવો
 અર્થ-કામમાં અર્થ-કામની સિદ્ધિ અર્થે સત
 અથાક પ્રવૃત્તિ ! દિવસ એકધારી અખંડ પ્રવૃત્તિ
 કરતાં છતાં જીવને લેશ પણ
 થાક લાગતો નથી, એક ઉપજતો નથી, એ જીવની
 કાર્યશક્તિની અજ્ઞાત અશ્વર્યકર શક્તિ છે ! તે નથી જોતો

દિવસ કે નથી જોતો રાત, નથી જોતો ટાઢ કે નથી જોતો તડકો, નથી જોતો ખૂખ કે નથી જોતો તરસ, નથી જોતો દેશ કે નથી જોતો વિદેશ, નથી જોતો આપત્તિ કે નથી જોતો વિપત્તિ, તે તો દૂપૂર ઉદર-દરીના ભરણુ કાજે, ધનોપાર્જન અર્થે, અથવા વિષય-મૃગતૃષ્ણાના ખૂઝન કાજે લોગસાધન અર્થે, ગમે ત્યાં ગમે તે કરવા સદા ખડે તત્પર રહે છે ! ગમે તે સંકટ સહેવા, ગમે તે જોખમ વહોરવા, ગમે તેટલી જહેમત ઉઠાવવા તે સદાઘત રહે છે !

“ ભવનગરીમાં છવ લિખારી, કરમાં લઈ ઘટ પાત્ર;
વિષયખુલુખુ બીખ માંગતો, ભમે દિવસ ન રાત.”

—‘મનોનંદન’ (ડૉ. ભગવાનદાસ)

યેન કેન પ્રકારેણ લક્ષ્મી સંચય કરવા માટે વ્યવહાર-કોશલ્ય ધરાવનારા વ્યાપારીઓ કેવાં ઝાણાં નાંખી કેટલા ઝાણાં કાળા-ધોળા કરે છે ! મહા બુદ્ધિચાપલ્ય ઘર્શાવનારા પ્રેરિસ્કરો-વકીલો-ડૉક્ટિસિટરો આદિ ખૂબ ઝીણવટથી બાહોરીથી કેસ લડવા માટે કેટલો બધો અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે ! પરદુઃખભંજન મોટા ડાકતરો ‘કેસ’ બચાવવા નિદાન-ચિકિત્સા વગેરે માટે રાતદિવસ કેટલો બધો અવિશ્રાંત શ્રમ લ્યે છે ! અન્ય અન્ય વ્યવસાયીઓ-ધંધાર્થીઓ પણ પોતપોતાના વ્યવસાયમાં યાકયા વિના નિરંતર કેવા રચ્યા-પચ્યા રહે છે ! કીર્તિલાલસુ કે લોકકલ્યાણપાંચમુ બુદ્ધિચાળી લેખકો પાનાનાં પાનાં ને ગચોના ગચો (Volumes) ભરવાનું કોશલ્ય દાખવતાં થાકતા જ નથી ! જનમનરંજન કરનારા

વાચાલ વક્તા વાચસ્પતિએ અરણ્યલિત વાગ્ધારાથી વ્યાખ્યાન-ધરાં ભૂજવતાં ખેદ યામતા જ નથી !

આવી તેઓની અધાક-અખેદ પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય કારણ શું ? એ એઓ કેમ કરી શકે છે ? તેનો એક જ ઉત્તર

છે કે તેઓને 'તે તે નિજ નિજ
અધાક પ્રવૃત્તિનું પ્રવૃત્તિમાં રસ છે, રુચિ છે, વૃત્તિ છે,
રહસ્ય કારણ તે તે પ્રવૃત્તિમાં તેઓ સ્વરસધી
(Interest) પ્રવર્તે છે, સ્વાર્થ

અથવા કવચિત્ કિચિત્ પરાર્થ એઓના ઉત્સાહને વેગ (Impetus) આપનારૂં પ્રોત્સાહક ગ્રેરક કારણ થઈ પડે છે. ઐહિક-આ લોક સંબંધી લક્ષ્મી, અધિકાર, કીર્તિ, લોકસેવા આદિની સિદ્ધિ અર્થે પ્રાપ્તે તેઓની તે તે પ્રવૃત્તિ હોય છે, પણ આ લક્ષ્મી આદિની પ્રાપ્તિથી આ જીવનું શું વધે છે ? પ્રાયઃ સંસારનું વધવાપણું ને નર દેહનું હારી જવાપણું જ હોય છે આ 'અમૃત્ય તત્ત્વવિચાર'નો કાલુષ્યર પથ જિના રહી વિચાર કરવા આ મહાતુભાવો તસ્દી લેતા નથી ! આ બધી દોડાદોડ-દોડધામ શા માટે ? ને કેના માટે ? આ આટલી બધી અથાગ પ્રવૃત્તિનું તાત્ત્વિક ક્ષણ-પરિણામ શું ? તેનો શાંત-સ્વસ્થ ચિત્તે તેઓ કદી વિમર્શ કરતા નથી !

“લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં શું વધ્યું ? તે તો કહો,
શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું ? એ નય કહો,
વધવાપણું સંસારનું, નર દેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહિં જાણો ! એક પણ તમને હવો !”

— મી.મદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત મી.મી.મી.મી.

વળી આ જમી તે પરપ્રવૃત્તિ છે, આત્માથી અતિરિક્ત એવી પરવસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેની, ગ્રહણ માટેની, રક્ષણ માટેની , આ જમી હોડધામ છે. આત્માને કંઈ

પરપ્રવૃત્તિમાં અખેદ ! તેથી વાસ્તવિક આત્મલાભ થતો હોય એવું પ્રાપ્તિ જણાતું નથી, છતાં આ

પરભાવપ્રવૃત્તિ માટે જાણીને કેટલો જમી પ્રેમ ! કેટલો જમી કસ ! કેટલો જમી રુચિ ! કેટલો જમી અખેદ ! પરમ ભાવયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું અત્યંત માર્મિક અમૃત વચન છે કે—

“ સમસ્ત વિશ્વ ધણું કરીને પરકથા તથા પરવૃત્તિમાં વધુ ભાય છે, તેમા રહી સ્થિરતા કયાથી પ્રાપ્ત થાય ? એવા અમૂલ્ય મનુષ્યપણાનો એક સમય પણ પરવૃત્તિએ જવા દેવા યોગ્ય નથી, અને કંઈ પણ તેમ થયા કરે છે, તેનો ઉપાય કંઈ વિશેષે કરી ગવેષવા યોગ્ય છે ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. પત્રાંક ૫૫૦

“પરપરિણતિ રાગીપણે, પરરસ રંગે રકત રે,

પરમાહુક રક્ષકપણે, પરલોગે આસકત રે

જગતારક પ્રભુ વિનવું. ”

—મુનિવંશી શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આવી જે આ કામ-લોગળ ધકથારૂપ પરભાવપ્રવૃત્તિ છે, તે તો શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીએ કહ્યું છે તેમ, સર્વને જાનનાંતવાર શ્રુત છે, અનંતવાર પરિચિત છે, અનંતવાર

* “ મુદપરિચિદાણુમૂદા સખસ્ત સિ કામમોગવધક્ષા ।

અમૃતમુલમો જવરિ જ મુલહી વિદ્યતસ્ત ॥ ”

જુઓ શ્રી સમયસાર ગા. ૪ અને તેની

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીનું દીકા.

અનુભૂત છે. પણ એક શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની પરમાર્થ વાર્તા આ હવે કદી પણ સાંભળી નથી, પરિચિત કરી નથી, અનુભવી નથી. છતાં આવી અનંત પરભાવપ્રવૃત્તિથી આ હવે હજુ પણ ચાક્યો નથી, ખેડ પામ્યો નથી, એ ખરેખર! મહાખેડમય આશ્ચર્ય વાર્તા છે ! આ જ આ મહામૂઠ ભવાભિનદી હવેનો પરભાવપ્રવૃત્તિ પ્રત્યેનો કેટલો ઉત્કટ રસ છે તે સૂચવે છે ! તેથી જ તે પરપ્રવૃત્તિમાં અત્યાંતચક્ષુ પ્રવર્તતાં ખેડ પામવાને બદલે અખેડ ધારી રહ્યો છે !

પણ મધુભક્તિ આદિ આત્માર્થ પ્રવૃત્તિ કે જે હવેના ખરેખરા પરમાર્થસત્ સાચા સ્વાર્થની પ્રવૃત્તિ છે, તે પરત્વે આ હવેની કેવી સ્થિતિ છે ? કેવી આત્મપ્રવૃત્તિમાં ખેડ ! ! પરિણતિ તો ? કેવી દૃષ્ટિ છે ? તેના પ્રત્યે તો બાણે તેને કચિ જ નથી, રસ જ નથી, વૃત્તિ જ નથી, અથવા છે તો ઉપરછલી, ઉપલક કે રેખાવ પૂરતી ! સણ-એ સણ, ઘડી-એ ઘડી આ પ્રવૃત્તિ કરતાં તે બાપડા યાકી બાય છે ! આત્માર્થબાધક એવી ચાંસારિક પરપ્રવૃત્તિ કે જે જીલ્લિક સુચ્છ કદિપત લાભદાયી અને પરિણામે હાનિકારી છે, તે માટે હવે ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કરતાં ચાકતે નથી, અને આત્માર્થસાધક એવી શાશ્વત પરમ આત્મલાભ આપનારી જે આ સ્વભાવરૂપ સત પ્રવૃત્તિ છે, તે માટે ઘોડી પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં આ હવેને ચાક લાગે છે ! નાટક-સિનેમાદિ તમાસા ઉભાગરા કરીને પણ જે યોગીની જેમ એકીટસે પૂર્ણ રસથી કલાકોના કલાકો બેતા ચાકતો

નથી, તે બિચારો એક-એ ઘડી ભક્તિ-સ્વાધ્યાય આદિ પ્રવૃત્તિ કરતાં ચળવિચળ પરિણામી થઈ યાકી જાય છે ! ખરેખર ! આ જીવતી વિચિત્ર વિવેકશક્તિની (૧) બસિકારી છે !

“ હરિનું અંદન જણતાં તારું, મમથી શરીર ભગડે !

ભાવે ભાગ જ રમડે !

એકાદશી ક્રોધધવના જાગરણ, અતિ કઠણ તને લાગે,
ભાંડ ભલેયા ભેવા સાડું, સારી રાત જ ભાગે,
પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાય ?

હારા દિલનું કપટ નવ જાય. ”

—શ્રી નરસિંહ મહેતા

ખરી રીતે તો આત્માર્થબાધક પરભાવપ્રવૃત્તિ પ્રત્યે આ જીવને જેટલા આદર, રસ, રુચિ, ઉત્સાહ છે, તે કરતાં અનંતગુણવિશિષ્ટ પરમ આદર,

આત્મપ્રવૃત્તિમાં પરમ રસ, પરમ રુચિ, પરમ અનંતભક્તિ અખેદ ભોધો ઉત્સાહ આ પ્રભુભક્તિ આદિ આત્માર્થસાધક પરમાર્થ મવૃત્તિ

પ્રત્યે હોવા ભોધો, અનંત અનંત પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ ખેદ તથા ભોધો આમ રાતદિવસ સૂતાં, બેસતાં, બિઠતાં, જાગતાં પ્રભુની સેવાભક્તિ કરતાં, સ્મરણ કરતાં, સ્તવન કરતાં, ભજન કરતાં, ભાવન કરતાં, ધ્યાન કરતાં જીવ, ત્યારે ન જ થાકે,—કંઠાય તન થાકે, મન થાકે, વચન થાકે, પણ ભાવ તો ન જ થાકે,—ત્યારે જ તેને અખેદ ભાવ પ્રગટી

જાણવો, અને ત્યારે જ તેને આ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ જાણવી

“ નિશદિન સૂતાં જાગતાં, હૃદયથી ન 'રહે ફેર' રે,
જખ ઉપગાર સંભારીએ, તવ ઉપજે આનંદ પૂર રે.
જગતગુરુ જાગતો મુખકંદ રે...મુનિમુનત ”

“ તુમ શુણ્ણુ ગંગાજલે, હું ઝીલી નિર્મલ થાઉં રે,
અવર ન ધંધો આહરું, નિશદિન તોરા શુણ્ણુ ગાઉં રે
ગિરુઆ રે શુણ્ણુ તુમતણા ”

—શ્રી યશોચિન્નચલ

આ અપેક્ષાવળેને ઉપજ્યા હોય છે, તેનો રાગ પ્રભુશુંણના રંગથી રંગાઈ જાય છે, મન-વચન-કાયાના યોગ શુણ્ણુનિધાન પ્રભુના શુણ્ણુને આધીન બને છે, બાવ પ્રભુશુંણમાં રમણ કરે છે, ઉપશમમૂર્તિ પ્રભુના દર્શનથી ગાઢ પ્રીતિ ઉપજે છે ને આંખ તૃપ્ત થતી નથી.

“ રાગ તે પ્રભુ શુણ્ણુ રંગમેં, યોગ શુંણી આધીન,
ભાવને રમણ પ્રભુશુંણે, પ્રભુ હૈકે રતિ પીન ”

“ મનમોહન તુમ સનમુખ નિરખત, આંખ ન તૃપ્તી અમચી,
મોહતિમિર રતિ હર્ષ અંદ્ર છવિ, મૂરત એ ઉપશમચી...
હું તો વારિ પ્રભુ તુમ મુખની.”

—શ્રી દેવચંદ્રલ

પ્રભુલક્ષિતમાં આવેા અપેક્ષા ભાવ ક્યારે ઉપજે ? અચિન્ત્ય ચિંતામણિ સમો પ્રભુનો અને પ્રભુલક્ષિતનો મહિમા ત્યારે

હૃદયમાં વસે ત્યારે; સુરઘટ, સુરભણિ,
આવો અખેદ સુરતરુ પ્રભુના પરમ મહિમા .
ક્યારે ઉપજે ? આગળ તુચ્છ—પામર જાણે ત્યારે;
પ્રભુના ગુણ-મંકરંદના પાનમાં લીન
થયેલો મન-મધુકર સુવર્ણમય મેરુને અને ઈંદ્ર, ચંદ્ર,
નાગેન્દ્રાદિને પણ પરમ શ્રીમાન્ પ્રભુ પાસે રંક ગણે ત્યારે;
પરમૈશ્વર્યસંપન્ન પ્રભુની ગુણસંપદા આગળ જ્યારે સુરપતિ-
નરપતિ સંપદા દુર્ગંધી કંઠજરૂપ જાસે ત્યારે આમ થાય
ત્યારે જ જિનલક્ષિતમાં અચાનક એવો સાચો અપૂર્વ રંગ લાગે.

“નાથ લક્ષિત રસ બાવથી રે....મનમોહના રે લાલ.
તૃણ જાણું પર, દેવરે બલિમોહના રે લાલ.
ચિંતામણિ સુરતરથકી રે . મન
અધિકી અરિહંત સેવ....રે બલિં ”

“કરો સાચા રંગ જિનેશ્વર, સંસાર વિરંગ સહુ અજ રે;
સુરપતિ નરપતિ-સંપદા, તે તો દુરગંધી કંઠ રે ...કરો સાચા”
—શ્રી દેવચંદ્રજી

“મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મંકરંદ,
રંક ગણે મંદરધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેન્દ્ર ...
વિમલ જિન હીકા લોચણ આજ.”—શ્રી આનંદધનજી

વળી જ્યારે સંસારાર્થ પરપ્રવૃત્તિમાં જીવ ખેદ પામે,
ત્યારે જ આ મોક્ષાર્થ લક્ષિતપ્રવૃત્તિમાં અખેદ ઉપજે. જ્યાં
સુધી પરપ્રવૃત્તિમાં અખેદ હોય, ત્યાંસુધી લક્ષિત આદિ
આત્મપ્રવૃત્તિમાં અખેદ ઉપજે નહિં. ‘સવે ખેદ’ થાય ત્યારે

‘શિવે અખેદ’ થાય, ત્યારે જ આત્મપ્રવૃત્તિમાં* અતિભગ્નક અને પરપ્રવૃત્તિમાં ‘બધિરાંધમૂક’-ખેદેરા, આંધળો ને મૂંગા બને. જવાહિરનંદીપણું ત્યજી ‘માત્ર મોક્ષ અભિલાષ’ રૂપ સુસુપ્તપણું લગ્ને ત્યારે જ આવો અખેદ ઉપજે પર સાથેની અનંતી પ્રીતિ તોડે તે જ પ્રભુની સાથે પ્રીતિ ભેડે.

“કથાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ
દયા ન એવી ન્યાં લગી, છવ લહે નહિં ભેગ,
મોક્ષ માર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રેગ ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મશિદ્ધિ

“પ્રીતિ અનતી પર થકી, જે તોડે તે ભેડે ભેડ;
પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો છાપી શુભગેહ.

....નપણ જિજ્ઞાસું પ્રીતકી” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આ ‘ખેદ’ જીવની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ રૂંધતારા આઠ ચિત્તદોષ-આશય દોષ મધ્યે પ્રથમ દોષ છે. (૧) ખેદ, (૨) ઉદ્વેગ, (૩) ક્ષેપ, (૪) ઉત્થાન, જેદાદિ આઠ ચિત્ત દોષ (૫) પ્રાંતિ, (૬) અન્યમુદ્, (૭) રુચ, (૮) આસંગ—આ આઠ ચિત્તદોષ છે તે તે દોષને લીધે જીવ પ્રભુ-જાક્ષિત-ધ્યાનાદિમાં વિધન

* “આત્મપ્રવૃત્તવર્તિજગદ્, પરપ્રવૃત્તી યથિચન્યમુદ્ધ ।”

—શ્રી યશોચિજીવજીવન અધ્યાત્મોપનિષદ.

“કામ એક આત્માર્થનું, બીજે નહિં મારેગ .”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીવન આત્મશિદ્ધિ.

પામે છે. જેમ જેમ તે દોષ ટળે છે, તેમ તેમ સહિત-ધ્યાનાદિ નિર્મલ થતા જાય છે, કારણ કે યોગની સિદ્ધિમાં મનના જયની જરૂર છે, ને મનોબળમાં આ આઠ દોષ નહોતે છે, આ દોષથી સુકત આશયને-ચિત્તના દુષ્ટ અધ્યવસાયને ન્યાયે છોડી દીધે, ત્યારે અસુકતે તે તે યોગદષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય છે; પહેલો ખેદ દોષ છોડતાં પહેલી મિત્રાદૃષ્ટિ હોય છે, બીજો ઉદ્વેગ દોષ છોડતાં બીજી તારા દૃષ્ટિ હોય છે, ઇત્યાદિ. માટે આ આઠ ચિત્તદોષ મતિમાન આત્માથી પુરુષે પ્રયત્નથી વર્જવા જોઈએ. એનું વિશેષ સ્વરૂપ આલેખકે (વિવેચકે) સવિસ્તર વિવેચન કરેલ શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય આદિ ધર્માત્મથી સમજવા યોગ્ય છે, છતાં અત્રે 'ખેદ' દોષનો પૂર્વાપર સંબંધ-સંકલ્પના સમજવા સદ્ગુણે વિચારીએ તો—

સન્માર્ગરૂપ યોગમાર્ગની સાધનામાં ચિત્તને પ્રથમ ખેદ ઉપજે, થાક લાગે, દૃઢતા ન રહે; એટલે તેમાં ઉદ્વેગ ઉપજે-અણુગમે આવે, વેડીખાની ખેદોદિ દોષની સંકલ્પના જેમ પરાણે કરે; એથી કરીને ચિત્ત વિશેષ થાય, હામાડાળ ધૃતિ ઉપજે, મન બીજે બીજે દોહાય કરે; એટલે આજી ક્રિયામાંથી મન જાડી જાય, ઉત્થાન થાય, ને ચારે કાર સમ્યા કરે, પ્રાપ્તિ ઉપજે; એમ લેખતાં લેખતાં કેઈ અન્ન રૂપને તેને લીજાત આવે-અન્યસુદ્ધ થાય; એટલે સુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, પીડારૂપ-લેખરૂપ રોગ લાગુ પડે, ને તે અસુકત સ્થળે આસર્ગ-આસક્તિ ઉપજે, 'અકુદરી કારક' જ થઈ જાય ! આમ આ આઠ-આશય-દોષની

પૂર્વાચર સંબંધરૂપ સંકલના ઘટાવી શકાય છે. તે દોષ નેમ નેમ છોડાય, તેમ તેમ અનુક્રમે આઠ યોગદૃષ્ટિરૂપ આત્મગુણનો આવિર્ભાવ થતો જાય છે, પ્રગટપણું થતું જાય છે.

અથવા પ્રકારાંતરે અધ્યાત્મ પરિભાવામાં આ દોષ ઘટાવીએ તો (૧) આત્મતત્ત્વની સાધનામાં છુવની દૃઢતા ન રહે, ખેદ ઉપજે, (૨) તે સાધનામાં ઉદ્દેગ-અણુગમો આવે, (૩) એટલે ચિત્ત વિશ્લેષ પામી પરવસ્તુમાં-પરભાવમાં દોહડા કરે, ઉધામા નાંખે, (૪) અને આત્મભાવમાંથી જીડી જાય-ઉત્થાન પામે, (૫) એટલે પછી ભ્રાંતિ-વિપર્યાસ પામી ચારે કોર પરભાવમાં ભમ્યા કરે, (૬) ને એમ કરતાં તેમાં આનંદ પામે-રમણતા અનુભવે, અન્યમુદ્ધ ધારે, (૭) એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ત્રિહોપ સન્નિપાત (રોગ) લાગુ પડે, (૮) અને પરવસ્તુમાં-પરભાવમાં આસંગ-આસક્તિ ઉપજે. ઈત્યાદિ પ્રકારે આની યથામતિ ઘટના કરી શકાય છે. અને આ દોષ દૂર થવાનો ક્રમ પણ પરસ્પર સંકળાયેલો છે, તે આ પ્રમાણે:—

(૧) ધર્મક્રિયામાં પ્રથમ તો મનની દૃઢતા રહે, ખેદ ન થાય, (૨) ઉદ્દેગ-અણુગમો ન ઉપજે, વેઠરૂપ ન લાગે; (૩) એટલે વિશ્લેષ ન ઉપજે, (૪) અને ચિત્ત તેમાંથી જીડી ન જાય, (૫) એટલે ચારે કોર ભમે નહિ, (૬) અને અન્ય સ્થળે આનંદનો પ્રસંગ બને નહિ, (૭) એટલે પછી ક્રિયાને રોમ લાગુ પડે નહિ, (૮) અને અનુક્રમથી આસક્તિ-આસંગ પણ ઉપજે નહિ.

આ ઉપરથી સહેજે સમજી શકાય છે કે સૌથી પ્રથમ 'ખેદ' નામનો આશયદોષ દૂર થવો જોઈએ. તે દૂર થયા વિના યોગમાર્ગની પ્રથમ ભૂમિકા સૌથી પ્રથમ ખેદ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, મોક્ષમાર્ગે દોષ જવો જોઈએ એકઠો પણ મંડાતો નથી, આત્મ-શુણના આવિર્ભાવરૂપ શુણસ્થાન-વિકાસનું પ્રથમ પગથિયું પણ સ્પર્શાતું નથી. એ દોષ દૂર થાય તો જ બીજા પછીના દોષ દૂર થઈ આગળ પ્રગતિ થઈ શકે છે, કારણ કે ખેદને લીધે પ્રભુભક્તિ આદિ ધર્મ-ક્રિયામાં મનની દૃઢતા રહેતી નથી, એકઅપણું-પ્રણિધાનપણું રહેતું નથી; અને આ જે દૃઢતા છે તે તો ધર્મનો મુખ્ય-પ્રધાન હેતુ છે, જેમ પાણી કૃષિમાં મુખ્ય પ્રધાન હેતુ છે તેમ.

“કિરિયામાં એટલે ઠરી રે, દૃઢતા મનની નાંહિ રે;
મુખ્ય હેતુ તે ધર્મનો રે, જેમ પાણી કૃષિમાંહિ રે....

મહુ તુજ વાણી મીઠી રે.”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન.

એટલા માટે જ હવની આધ્યાત્મિક શુણપ્રકાશરૂપ પ્રગતિ અર્થે આ દોષ સૌથી પ્રથમ દૂર કરવો આવશ્યક-જરૂરનો હોવાથી શ્રી આનંદધનજીએ આ ખેદ દોષ, દૂર કરી, અર્થાત્ અખેદપણું પ્રાપ્ત કરી, પ્રભુસેવામાં અધાકપણે પ્રવૃત્તિ કરવા, દૃઢતાથી ‘રઠ લગાડીને મંઠી’ પડવા, સર્વ ભક્ત જોગીજનોને સંગ્રેમ આહ્વાન કર્યું છે.

આમ ઉપરમાં જે આ ભય, દેષ ને ખેદ એ ત્રણ

દોષની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી, તે ત્રણે દોષ અબોધરૂપ-
 અજ્ઞાનરૂપ છે. 'દોષ અબોધ
 અભય અદ્વેષ લાભાવ,' 'અબોધમાં તેણું લેખું
 અખેદ થાઓ! છે-ગણના છે, કારણ કે ભય-
 પરિણામની અંચળતા થવી, કેવ-
 મત્સરભાવ ઉપજવો, ખેદ-સત્પ્રવૃત્તિ કરતાં યાદવું-એ
 બધું ય અબોધને-અજ્ઞાનરૂપને લઈને થાય છે, મટે અજ્ઞાન-
 જન્ય આ 'ત્રિદોષ'નો ત્યાગ કરી, અર્થાત્ પરિણામની
 અંચળતા છોડી, અરોચક ભાવ ત્યાગી, સત્સેવા ભક્તિમાં
 અધાક દૃઢતા ધારી, અભય, અદ્વેષ અને અખેદ બની,
 પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા કરી તમે આ સંભવરૂપને પુરે-
 સાથી પ્રથમ સેવા, એમ શ્રી આમંદધનજીએ અત્રે સર્વ
 આત્મબંધુઓને પરમ પ્રેમથી આમંત્રણ કર્યું છે.

॥ इति महागीतार्थं महर्षि श्री आनन्दबनजीसिंगीते
 श्री संमधजिनस्तथने मनसुखनंदनेन भगवानदासेन
 विरचितं द्वितीयगाथाविवरणम् ॥२॥

તૃતીય પરિચ્છેદ :

ચરમાવર્તી મીમાંસા

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકારૂપ અભય, અદ્વેષ અને અખેદ એ બતાવ્યા, અર્થાત્ પરિણામની અંગણતારૂપ ભય, અરોચક ભાવરૂપ દ્વેષ અને પ્રવૃત્તિ કરતાં શાકવારૂપ ખેદ, એ ત્રણ અજ્ઞાનજન્ય દોષ જ્યારે ટળે અને પરિણામની અવગણનારૂપ અભય, રોચકભાવરૂપ અદ્વેષ અને પ્રવૃત્તિ કરતાં અચાક-પણારૂપ અખેદ, એ ત્રણ શુદ્ધ જ્યારે પ્રગટે, ત્યારે પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય. આવા ભય, દ્વેષ, ખેદ એ ત્રિદોષ દૂર થઈ, અભય, અદ્વેષ, અખેદ એ ત્રિશુદ્ધ ક્યારે અને કોને પ્રાપ્ત થાય ? તે બતાવવા માટે હવે મહામુનીશ્વર શ્રી આનંદધનજી કહે છે:—

ચરમાવર્તી હો ચરણ કરણ તથા રે,
ભવપરિણુતિ પરિપાક;
દોષ ટળે ને દષ્ટિ ખુલે ભલી રે,
પ્રાપ્તિ પ્રવચન વાકે....
સંભવ દેવ તે દુર સેવા સવે રે. ૩.

અર્થ:—જીવને (૧) જ્યારે ચરમ-છેલ્લો પુણ્યલેખાવર્ત પર્ત્તતો હોય, (૨) અને તેમાં પણ ચરમ-છેલ્લું યથાપ્રવૃત્ત-કરણ પ્રાપ્ત થયું હોય, (૩) અને જ્યારે તથાભવ્યત્વ પરિણુતિનો પરિપાક થયો હોય, ત્યારે (૧) દોષ ટળે છે, (૨) ભલી-રૂઢી દષ્ટિ ખુલે છે, (૩) અને પ્રવચન વાણીની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિવેચન—

ચરમાવર્ત—હેલ્થો, પુદ્ગલ પરાવર્ત

ચરમાવર્ત એટલે શું ? ચરમ એટલે હેલ્થો અને આવર્ત એટલે ફેરો, ચક્રાવો. ચરમાવર્ત એટલે હેલ્થો ફેરો, ભવભ્રમણનો હેલ્થો ચક્રાવો, ચરમાવર્ત એટલે શું ? હેલ્થો આટો કોઈ એક બિન્દુથી ચક્ર ભ્રમવાનું શરૂ થાય, તે બિન્દુ પાસે ચક્ર ભ્રમીને પાછું આવે ત્યારે એક આવર્ત—ચક્રાવો—ફેરો થયો કહેવાય. તે જ પ્રમાણે ભવચક્રનો એક આટો ફેરો રહે તેને જોન પરિભ્રામમાં પુદ્ગલપરાવર્ત કહે છે.

અખિલ લોકના સમસ્ત પુદ્ગલને મહાલુ—ત્યાગવડે જીવ ત્યારે સ્પર્શી ચૂકે ત્યારે એક પુદ્ગલ-પરાવર્ત થાય છે. (Revolution of a Padgala cycle). તે એક પુદ્ગલ પરાવર્તમાં આ જીવ અનંત દ્રવ્ય, ભવ અને ભાવને ફેરવે છે; દ્રવ્યથી અનંત પુદ્ગલ પરમાણુને, સેત્રથી લોકાકાશનાં સર્વ પ્રદેશને, કાળથી અનંત અવસર્પિણી—ઉત્સર્પિણીને, ભવથી અનંત જન્મ મરણને, અને ભાવથી અનંત અધ્યવસાય સ્થાનકને આ જીવ પરાવર્તે છે. એક પુદ્ગલપરાવર્તમાં અનંત દુઃખથી ભરેલા જોવા અનંત જન્મમરણ સ્વરૂપ

*—વિદિદેશસપ્તપુત્રપત્યાતંગપરિણામનામકાત્મકું ।

†—ગદિગમિત્યાદૈ જહુષો ભૂતગવવાયરે કીવો ॥

—મી કુંદકુંડાચાર્યજીવિત વ્યાવપાકુદ.

સમજ્યાં વિના' આં જીવે 'કર્તા' છે. અને આ અનાદિ સંસારમાં જૂદી-જૂદી ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં ચક્રભ્રમણન્યાયે આ સર્વ જીવોએ જીવા તો અનંત પુણ્યપરાવર્તો વ્યતીત કર્યાં છે.

“અનાદિરેષ સંસારો નાનાગતિસમાખ્યઃ ।

પુવ્ગલ્લાનાં પરાવર્તો અગ્રાનંતાસ્તથા ગતાઃ ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીવિત યોગખિંડુ.

“જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીવિત ઓઆત્મસિદ્ધિ.

“જગતારક પ્રભુ વિનયું, વિનતડી અવધાર રે;
તુજ હરિસહુ વિષુદ્ધ ભગ્યો, કાળ અનંત અપાર રે જગતારક
સૂદૃઢ નિગોઢ ભવે વસ્યો, પુણ્ય પરીયટ્ઠ અનત રે,
અવ્યવહારપણે ભગ્યો છુલ્લેક ભવ અત્યંત રે જગતારક”

શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ પરાવર્ત કરતા કરતાં તથાભવ્યત્વના પાકથી કોઈ જીવને ગણત્રીમાં આવે તેમ કેટલાક બાકી રહે છે, અને તે કેટલાકમાં પણ કોઈ આસન્નમુક્તિગામી જીવને ચંદ્રમ-છેદલો પરાવર્ત-ફેરો વર્તતો હોય છે, ત્યારે તે ઉક્ત ગુણ પામવા યોગ્ય થાય છે આ તથાભવ્યત્વનું પણ વિચિત્ર-પણું હોય છે.

આ, છેલ્લા-ચરમ આવર્તનું કારણ પણ તથાભવ્યત્વને

પરિપાક-જવપરિણતિનો પરિપાક એ છે. જોટલે કે જ્યારે
 જીવમાં તથાપ્રકારની સંવ્યતા પાકે,
 ૧૧ જરમાવર્તી કારણ સેવા પ્રકારની યોગ્યતા-પાત્રતા
 તથાભવ્યત્વનો પાક પરિપકવં થાય, ત્યારે મિથ્યાત્વ-
 વિષની કડવાશ દૂર થાય, અને
 કંઈક 'માધુર્ય'ની-મીઠાશની સિદ્ધિ સાંપડે. આમ તેવી
 યોગ્યતાના-તથાભવ્યતાના પાકથી જ્યારે છેલ્લો પુરુષોત્તમપરાવર્તન
 વર્તી જાય, ત્યારે જ નિયમથી શ્રી જિન ભગવાન પ્રત્યે
 ઉક્ત શુદ્ધસંપન્ન સંશુદ્ધ ચિત્તવાળી ભક્તિ ક્ષત્રજવાનો સંભવ
 છે, અન્ય કાળે નહિ જ. તે સિવાયના બીજા સમયે-તેની
 પૂર્વે કે તેની પાછળ, આ સંશુદ્ધ ચિત્તાદિ ન હોય; કારણ કે
 તેની પૂર્વે કિંદ્ર આશય હોય છે, અને તેની પાછળમાં
 વિશુદ્ધતર આશય હોય છે, એમ યોગવિદો વદે છે.

યથાયોગ્ય યોગ્યતા-પાત્રતા વિના કોઈ પણ કાર્ય બન્યું
 સંભવતું નથી, જોટલે જ્યાંકોઈ જીવમાં સેવા પ્રકારની તથાદૃષ્ટ
 યોગ્યતા-પાત્રતા ન આવી હોય
 જીવની યોગ્યતાનો પરિપાક ત્યાંકોઈ તેને તથાપ્રકારના શુદ્ધની
 પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી. પ્રભુભક્તિ
 આદિ ઉત્તમ યોગળીજની પ્રાપ્તિ થવી, અને તેમાં પણ અભય-
 અદોષ-અખેદ ભાવ ઉપજવા, એ કાંઈ જેવી તેવી કે નાનીસૂનો
 વાત નથી, પણ જીવની ઉત્તમ યોગ્યતાની ને મહાભાગ્યની વાત

તમે પુરુષોત્તમોત્તમ તથામહાવપ્રજ્ઞાતઃ :

નિદ્ધમેતન્નિયમાન્માન્યદાસીતિ તદ્વિદઃ ॥ ”

—શ્રી હરિભક્તચાર્યાર્ણવૃત્ત-શૈલાર્ણવસંપ્રદાય.

કે. એવી યોગ્યતારૂપ મહાભાગ્યનો ઉદય તો જીવનો જ્યારે કેલો જીવ-દેશ હોય ત્યારે સંપડે છે; કારણ કે ત્યારે જ જીવની તથા પ્રકારની ભવ્યતા-યોગ્યતા પ્રરિપ્રકવ થાય છે; એટલે પ્રકાશવાથી જેમ કંડવી વનસ્પતિની કંડવાશ દ્વર થાય છે, તેમ મિશ્રાત્મરૂપ જીવની કંડવાશનું પ્રમાણ જોઈ શકાય છે અને આત્મપરિણામની કંઈક મીઠાશ-સવેગમાધુર્ય નીપજે છે, જેથી કરીને પ્રજા પ્રત્યે તેવો સાચો અંતરંગ ભક્તિભાવ સ્ફુરે છે.

“ દેવચંદ્ર પ્રજાની હો કે, પુણ્યે ભક્તિ સધે,
આત્મ અનુભવની હો કે, નિત નિત શક્તિ વધે ”
—મી દેવચંદ્રજી.

ચરમાવર્તમાં જ યોગ્યતા કેમ ?

હવે ચરમાવર્તમાં જ આવી યોગ્યતા કેમ હોય છે ? એને તેની પૂર્વેના અન્ય આવર્તોમાં કેમ નહિ ? તે અત્ર પ્રસંગથી સહજ વિચારનું રસપ્રદ અને બોધપ્રદ થઈ પડશે.

(૧) પ્રજા પ્રત્યે સદ્ભાવસંપન્ન કુશલ ચિત્ત યત્ન અને તેમાં અભ્યાસી ઉપજવા, એ આદ્યાત્મિક ગુણ છે. અને અધ્યાત્મનો પ્રારંભ પણ ચરમાવર્તમાં જ થાય છે, તે પૂર્વે નહિ. તે પૂર્વે તો વાતોના વડા જેવી સ્થિતિ હોય છે. પણ વાદોથી કે વાતોથી કંઈ વળતું નથી. તત્ત્વ-

(૧) ચરમાવર્તમાં જ
અધ્યાત્મ સન્માર્ગનો
પ્રારંભ

પ્રતિપત્તિ માટે *અધ્યાત્મ પરમ ઉપામ છે. જેમ કેઈ નગરે જવું હોય તો તેના સાચા માર્ગે અપ્રમાદીપણે ગમન કરે—આશવા માંડે તો તે પ્રાપ્ત થાય, તેમ મુક્તિ-નગરે જવું હોય તો તેના અધ્યાત્મરૂપ સન્માર્ગે ગમન કરે—આત્મપરિણતિ-મય સત્ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિ કરે તો જ તે અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય

કેઈ પણ ઉપેયની પ્રાપ્તિ સદુપાયથી જ-સત્સાધનથી જ થાય છે, નહિ કે અસદ્ ઉપાયથી, એટલા માટે બુદ્ધગને સદુપાયપરાયણ થવું જોઈએ અધ્યાત્મ મિત્રાય મોક્ષનો ખીલો કેઈ સદુપાય છે નહિ, એટલે મુનુકુએ અધ્યાત્મમય પરમાર્થ માર્ગના સેવનમાં તત્પર થવું જોઈએ

“જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની શુદ્ધતા રે, એકપણે અને અવિરુદ્ધ.

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે૦

જિનમારગ તે પરમાર્થથી રે, એમ કહું સિદ્ધાંતે બુદ્ધ

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે૦

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર૯

‘ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂંચો સંયત્ત સસાર;

જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.

પંચટો નિહાળું રે જીવ જિનંતણે રે”

શ્રી આનંદવન૯

એવા દિવ્ય જ્ઞાનચક્ષુ વિનાના પ્રાણીઓ તીવ્ર પાપથી

* “અધ્યાત્મમત્ર પરમ વપાયઃ પરિવીર્તિતઃ ।

ગતૌ સન્માર્ગમ્મન યયૈવ જાગ્રમાદનઃ ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય૯૬૫ શ્રી યોગબિંદુ.

અભિભૂત-દંભાયેલા-કચકાયેલા હોવાથી અન્ય આવર્તોને વિષે અધ્યાત્મરૂપ સન્માર્ગે અવતરતા નથી, ગાદ જંગલમાં આંધળો જેમ સન્માર્ગે અવતરતો નથી + તેમ. એટલે યોગના ભેદરૂપ આ અધ્યાત્મ અચરમાવર્તોમાં યુક્ત જ નથી.

વનસ્પતિકાયમાં જે અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણ જેની સ્થિતિ છે એવા કાયસ્થિતિ તરુને, તે અનંત-નંતરૂપ વનસ્પતિ જન્મોમાં કેવ સંબંધી મુખ કયાંથી હોય ? તેમજ મનુષ્યપણુને પણ અયોગ્ય એવા ત્રેજકાયમાં કે વામુકાયમાં સ્થિતિ કરતા સભ્ય જીવોને પણ તે અવસ્થાને વિષે ચારિત્રપ્રાપ્તિ કેમ હોય ? ન જ હોય તેમ અન્ય સમંથે-અચરમાવર્ત સિવાયના અન્ય આવર્તોમાં યોગનો સંભવ જ નથી.

આમ સસારસમુદયમાં ભવ આવર્તોમાં-વમળોમાં ગોચાર ખાતા પ્રાણીઓને આ અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત થવું અત્યંત અત્યંત દુર્લભ છે, અત્યંત અત્યંત દુરાપ છે, કારણ કે અચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં જે શુદ્ધપાક્ષિક, વિગ્રપ્રાપ્તિ અને ચારિત્રી હોય છે, તેને જ આ અધ્યાત્મ કહ્યું છે,* અર્થાત્

+ “ તીવ્રપાપમિભૂતરાગદ્વનલોચતર્વજિતા ” ।

સદ્ધર્માવતરન્યેષુ ન સત્વા મદનાન્ધવત ॥

તસ્માદચરમાવર્તેષ્વધ્યાત્મ નૈવ યુજ્યતે ।

કાયસ્થિતિતોર્યદ્વત્તજન્મસ્વામર સુખમ્ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ.

* “ ચરમે પુદ્ગલાવત્ત યતો ચ શુદ્ધપાક્ષિકઃ ।

ગિત્તપ્રત્યિચ્છરિત્રી ચ તસ્યેતદ્દુદાહતમ્ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ.

“ તત્પવમગુણસ્યનાદારમ્યવૈતદિચ્છતિ ।

નિયયો મ્યવહારસ્તુ પૂર્વમપ્યુપચરત ॥ ” —શ્રી અધ્યાત્મસાર.

તિશ્રય મળતી તો પાંચમા ગુણસ્થાનથી જ સ્વધ્યાત્મનો પ્રારંભ થાય છે, પણ બ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ તો પૂર્વે પણ આ કૃપાસ્વી અપુનર્જ ધકાદિને પણ ઘટે છે

આ ચરમાવર્ત પૂર્વે અન્ય આવર્તોમાં તેની પ્રાપ્તિ કેમ નથી થતી ? તેનું કારણ એ ૬ કે-અન્ય આવર્તોમાં વર્તતા છવોને +પ્રતીધ્-અતિ લાંબો સંસાર હજી ભ્રમવાનો છે, માલિન્યનો-આત્મભલિનપણાનો પણ અતિશય વર્તે છે, અતત્ત્વને વિષે અભિનિવેશ હોય છે ચરમાવર્તમાં પણ હજી ગુણથી વિકલ એવા અન્યને-ભ્રમ્યને પણ આ કઠી હોતું નથી

“તે અપૂરાધી હો જે તુજથી દૂર કે, ભૂરિ જમણ દુઃખના ધણી,
તે માટે હો તુજ સેવા રંગ કે, હોલે એ ઇચ્છા ધણી”

—શ્રી રવચંદ્ર

(૨) જિન ભગવાન પ્રત્યે શક્તિ આદિ ઉત્તમ જોમખીજની પ્રાપ્તિ જીવનો ધણો ધણો લાભમહા* ત્યારે

+ “ પ્રતીર્ધમવસદ્ભાવાન્માત્તિન્નાતિસયાત્તયા ।

જતસ્વામિનિવૈશાષ નાન્યેષ્વન્યસ્ય જાતુચિત્ત ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ

* “ એતદ્ભાવમતે છોળે પ્રમૂતે જાયતે ટ્ણામ્ ।

કરોત્યમ્યજ્જપેતન્યો મહદ્કાર્યં ન યત્ત્વચિત્ત ॥

ચામે પુદ્ગલાવત્ત હયથસ્યોપપયતે । ”—શ્રી યોગદષ્ટિમધુચ્યપ

“ ઠસ્માદવરયમેષ્ટ્ય્યા સ્વામાનિષ્યેવ મોગ્યતા ।

તમ્યનાદિમતી સા ચ મલનાન્મલ રથ્યતે ॥ ’—શ્રી યોગબિન્દુ

‘... ક્ષીણ થાય છે ત્યારે હોય છે.’ અને
(૨) ચરમાવર્ત્તમાં જ ભાવમલ અદ્યતા વર્ત્તનો આક્ષેપક એવો ભાવમલ સમજવો. અને આવો આ ઘણા મલનો ક્ષય ચરમ પુદ્ગલાવર્ત્તમાં થાય છે. આ ભાવમલ સહજ-આત્મસમકાલભાવી છે, અર્થાત્ અનાદિ આત્માની સાથે આ સહજ મલ અનાદિથી લાગેલો છે. મલ એટલે કર્મસંબંધની યોગ્યતા, અને જીવના સ્વભાવનું તે મલન-વિષ્કંભન-સ્થગન કરે છે એટલા માટે તે ‘મલ’ કહેવાય છે. કર્મસંબંધની યોગ્યતારૂપ આ ભાવમલ પ્રતિઆવર્ત્તે દૂર થતો જાય છે; અને જેમ જેમ તે દૂર થતો જાય છે તેમ તેમ આત્માની ભાવશુદ્ધિ થતી જાય છે એમ કરતાં ચરમાવર્ત્તમાં ભાવમલની અતિઅદ્યતા હોય છે, એટલે તેમાં તથાપ્રકારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય. તો પછી અન્ય આવર્ત્તોમાં ભાવમલની ઝહુલતા હોવાથી તેવી યોગ્યતા હજી નથી હોતી.

આમ મલની અદ્યતાને લીધે ભાવશુદ્ધિ હોય છે, અને ભાવશુદ્ધિને લીધે સર્વજ અનુષ્ઠાન શુભ હોય છે; કારણ કે આગ્રહ વિનિવૃત્ત-દૂર થયો હોવાથી, અદ્ય-અદ્યતર બંધ થાય છે. એટલા માટે જ કર્મફરમાણુઓ આગળની જેમ સંકેદશહેતુ હોતા નથી, તથા અંતસ્તત્ત્વ-આત્માની સંશુદ્ધિને લીધે ઉત્કટ શુભ ભાવ હોય છે. આવા પ્રકારની સ્થિતિ ચરમાવર્ત્તમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પૂર્વે નહિ.

(૩) અચરમાવર્ત્તમાં તેવી ભાવશુદ્ધિનો અભાવ હોય

છે. તેમાં જે અનુધાન કરવામાં આવે છે, તે વિષય, ગર અથવા

અનનુધાન પ્રકારનું હોય ॥ કારણ

(૨) ચરમાવર્તમાં જ કે તે ભવાલિષ્વંગ ભાવથી તથા

શુદ્ધ અનુધાન અનાલોગયોગથી — અણુસમજણથી

કરવામાં આવે છે. આ લોક-

પરલોકમાં ફક્ત અપેક્ષા તે ભવાલિષ્વંગ કહેવાય છે. એટલે

કાં તો તે આ લોકમાં ફક્તકામનાએ કરવામાં આવતું એવું

વિષય અનુધાન હોય છે; કાં તો પરલોકના ફક્તની કામનાએ

કરવામાં આવતું એવું ગર અનુધાન હોય છે; અને કાં તો

અનાલોગથી-વગર સમજણે, સંભૂતિર્મની જેમ, ક્રિયાજડ-

પણે કરવામાં આવતું, તે કયું ન કયાં બનાવર એવું

અનનુધાન હોય છે. અચરમાવર્તમાં અનુધાનની-ધર્મક્રિયાની

આવી નિકૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે. પણ ચરમાવર્તમાં તો

અનુધાન તદ્દેતુ પ્રકારનું હોય છે, અર્થાત્ આત્માને અમૃત-

રૂપે પરિણમે એવા તત્ત્વસમજણવાળા, આજ્ઞાનુસારી,

સંવેગરંગવાળા, ભાવસાર અમૃત અનુધાનના હેતુરૂપ-

કારણરૂપ હોય છે; કારણ કે અત્રે સદનુધાન ભાવનો શુભ

ભાવઅંશ હોય છે. આમ વિષય, ગર ને અનનુધાન સેવનારા

અન્ય આવર્તવાળા હોવા પ્રગટ અપાત્ર છે, અને અમૃત-

અનુધાનના હેતુરૂપ તદ્દેતુ અનુધાન આચરનારા ચરમા-

વર્તવર્તી અપુનર્જાધકાદિ હોવા જ માત્ર બક્ષિત આદિ

સદનુધાનના મુપાત્ર છે

“ જિનગુણ અમૃત પાનથી રે-મન મોહના રે લાલ.

અમૃત ક્રિયા મુપસાય રે ભવિ બોહના લાલ.

અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે-મનન

આત્મ અમૃત થાય રે-સર્વિનું—શ્રીદેવચંદ્રજી.

(૪) અને એટલા માટે જ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જે ફરી નથી બાંધતા એવા અપુનર્જંધકને જ મુખ્ય એવી યથોક્ત પૂર્વસેવા હોય છે, અર્થાત્

(૫) અચરમાવર્તમાં જ અધ્યાત્મ યોગની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ મુખ્ય પૂર્વસેવા પૂર્વે યોગ્યતા મેળવવા માટે આવશ્યક એવી પ્રથમ ભૂમિકાકૃષ

પૂર્વ આરાધના હોય છે, કારણ કે તેને કસ્યાણ આરાધનો યોગ હોય છે, પણ બાકીનાને તો તે ઉપચારથી હોય છે. શુદ્ધ થતું જતું જાતિવંત રત્ન અને સુવર્ણ જેમ શુદ્ધોથી સંયોજાય છે, તેમ શુદ્ધ થનો જતો આત્મા પણ વિવિધ શુદ્ધોથી સંયુક્ત થાય છે એટલે અદ્ય મલવાળા અપુનર્જંધકાદિ અચરમાવર્તવર્તી હોવા શુભપાત્ર બને છે, પણ તીવ્ર મલ-વિષયેગવાળા અચરમાવર્તવર્તી તેવા શુભને પામતા નથી. માટે શાંત-ઉદાત્ત શુભને પામેલા અપુનર્જંધકાદિ જ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન સેવે છે, સૂક્ષ્મ જાવનો બિહ-તત્ત્વવિચાર કરે છે, અને તત્ત્વસંવેદન અનુભવે છે. આવા મહાત્માઓનું આ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન યોગના હેતુપણાથી યોગ હોય છે, અને તેનો અવતાર મુખ્ય એવી પૂર્વસેવામાં થાય છે.

* “ ભર્યેવા મુલ્યરૂપા સ્વાત્મસેવા ચયોદિતા ।

કલ્યાણાશય ઝગેન શેષશાયુપચારતઃ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ.

x “ શુષ્પાણ્ણકે ચથ ગ્લ જત્વ કામનયેવ વા ।

ગુણે મયુજ્યતે । ચત્રસ્તદ્દશાભ્યાપિ દયનામ્ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ.

(૫) અન્ય આવર્તોમાં વર્તનારા જીવો દૂરભવ્ય છે-એને હજી મુક્તિ પામવાને ઘણી વાર છે, પણ આ ચરમ આવર્તમાં વર્તે છે તે તો આસન્નભવ્ય-

(૫) ચરમાવર્તમાં જ નિકટમુક્તિગામી જીવ હોય છે, મુક્તિ નિકટતા કારણ કે અનંત આવર્તો જ્યાં વ્યતીત થયા છે ત્યાં આ એક કાંઈ

હિસાબમાં નથી + એવા ચરમાવર્તવર્તી પુરુષને ભવભયથી ત્રાહ્યું ડરવાતું રહેતું નથી જેમ કોઈ સત્સાધકું વિદ્યા સાધતો હોય, તેને ચરમ-છેલ્લી નિકટમાં રહેલી વેતાલ આદિના દર્શનથી ઉપજતી ડરામણી બહુ ખેડ ઉપજાવતી નથી, પણ વિદ્યાસિદ્ધિ હવે નજીકમાં છે એવી આશા બધાવાથી એના ચિત્તમાં ઊભટો પ્રભોદ ઉલ્લસે છે, તેમ ચરમાવર્તમાં વર્તતો સત્સાધક પણ મોક્ષમાર્ગની સાધના કરે છે, તેને આ ચરમ આવર્તની ડરામણી બહુ ખેડ ઉપજાવતી નથી, પણ મુક્તિ-સિદ્ધિ હવે સમીપમાં છે એવી દૃઢ આશાના અવલબનથી ઊભટો અત્યંત આનંદ ઉલ્લસે છે. વળી તે વિદ્યાસિદ્ધિ કાંઈ મહત્ત્વ અર્થની સિદ્ધિ નથી, તેમજ આત્મતિકી નથી, પણ મુક્તિ તો ખરમ મહત્ત્વ અર્થની સિદ્ધિ છે, અને આત્મતિકી પણ છે, તો પછી તેની સિદ્ધિ જ્યાં આસન્ન-નિકટ હોય ત્યાં તો કેટલો બધો આનંદ

+ “આસન્ના પેયમસ્યોચ્ચૈશ્વરમાવર્તિનો ચતઃ ।

મૂર્ધાસોડમી વ્યતિષ્મન્તાસ્તદેષોઽજ ન દિચન ॥” —શ્રી યોગબિન્દુ

‘સત્સાધકસ્ય ચરમા’ સમયાપિ વિમીષિદા ।

ન ચેદાયં મયત્યન્ત તદ્વદેતદ્વિમાન્યતામ્ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ.

વર્તે ? કેવી અપૂર્વ ચિત્તપ્રસન્નતા વર્તે ? એટલા માટે જ યોગમાર્ગના જ્ઞાતા પુરુષોએ* અપુનર્બંધકાદિ^x ચરમાવર્તમા વર્તનારા જીવોને ભાવમાગ-તત્ત્વપરિણુતિપ્રધાન-અંતરાત્મપરિણામી તથા આ લોક-પરલોકની ક્ષણપેક્ષાથી રહિત અને સાચી મમજલુવાળા કહ્યા છે

“હવે સપૂરણ સિદ્ધતણી શી વાર છે ?

દેવચક્ર નિનચક્ર જગત આધાર છે”-શ્રી દેવચક્રજી

અત્રે તૃણ +આદિમાથી થના ઘૃત આદિ ભાવનું દર્શાવેલું છે, તૃણ, પત્ર, પુષ્પ, ફલ આદિ ગાયના ચારા માટે યોગ્ય છે, અને પછી તે પરિણામ પામી ઘૃત આદિ ભાવના ઉત્પત્તિહેતુરૂપ થાય છે, અર્થાત્ તેમાથી ઘૃત-દૂધ-દહી-માખણ બનવા યોગ્ય છે આમ ઘૃતાદિ ભાવને માટે યોગ્ય છે, છતાં તૃણાદિ ભાવનો ત્યારે તે તૃણાદિ કાળે ઘૃતાદિ ભાવ નથી હોતો, તેમ અન્ય સમયે-અન્ય આવર્તમા મોક્ષહેતુ યોગ નથી હોતો. પણ તે અધ્યાત્માદિભાવમા-પરિણામમા નિબંધન

* “અતઃ एव च योगैः पुनर्बन्धकादयः ।

भावसाय विनिर्दिष्टास्तथापेक्षादिषर्जिता ॥ —શ્રી યોગબિન્દુ

x ‘કર્મની ઉત્કૃષ્ટ રિયતિ જે ફરીવાર બાધતા નથી એવા ૬ગુકર્મો મદકષાથી જીવો તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે

+ તૃણાદીનાં જ માવાનાં જોમ્યાનામપિ નો યયા ।

તદા ઘૃતાદિભાવ સ્પષ્ટત્વયોગોડપિ નાન્નદા ॥

નવનીતાદિકસ્પષ્ટામ્ભવેડન નિબંધનમ્ ।

પુદ્ગલાના મરાવતચરમો વ્યાવસયમ્ ॥ —શ્રી યોગબિન્દુ.

રૂપ-તત્ત્વાળ કારણરૂપ તો ચરમ પુદ્ગલાવર્ત્તન છે. તે નવનીત-માખણ આદિ સમાન છે. જેમ નવનીત-માખણ આદિમાંથી ઘી શીઘ્ર જ બને છે, તેમ આ ચરમાવર્ત્તમાં અધ્યાત્મ-યોગ શીઘ્ર નિષ્પન્ન થાય છે. અને તેથી મુક્તિ પણ સન્નિધાનમાં વર્તે છે. અન્ય આવર્તો તે તૃણાદિ ભાવ સમાન છે. જેમ તૃણાદિમાંથી ઘી બનવાને હજી બહુવાર છે, તેમ અચરમાવર્ત્તમાં અધ્યાત્મપ્રાપ્તિ બહુ દૂર છે અને તેથી મુક્તિ પણ દૂર છે.

(૧) અને આમ કેમ છે ? તેનું કારણ એ છે કે-અચરમાવર્ત્તી જોવા લવાલિનંદી હોય છે, પ્રાયઃ

(૧) અચરમાવર્ત્તી
લવાલિનંદી
આહાર-ભય-પરિશ્રદ્ધ એ ત્રિસંશયથી
યુક્ત અને એથી કરીને જ દુઃખીઆ
એવા હોય છે. તેમાં વળી ધર્મક્રિયા
કરનારા કોઈ હોય તો તે પણ

સાકેપક્રિયામાં આદર કરનારા હોય છે. અર્થાત્ કુદ્ર, લાભરતિ, દીન, મત્સરવત, ભયવાન, શકે, અસુ એવા આ લવાલિનંદી-સંસારને અલિનંદનારા-સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા જોવા નિષ્કળ આરંભસંગત હોય છે, વંધ્યક્રિયાસંપન્ન હોય છે, તેઓની ધર્મક્રિયા પણ વાંઝણી હોય છે, 'છાર પર પલિયણા' જેવી હોય છે, 'આંધળો વણે ને પાડે ચાવે' એના જેવી હોય છે. બવને અલિનંદનારા (Hailing) જીવના સમસ્ત ધર્મમંડાણુ પણ આમ તેની અંતર્મત પરિણતિ-વૃત્તિની દુષ્ટતાને લીધે મિથ્યા હોય છે, વંચક થઈ પડે છે.

“ અવગુણ હાંકણ કાજ કરું જિનમત ક્રિયા !
 છંડું ન અવગુણ ચાલ અનાદિની જે પ્રિયા ! !
 દૃષ્ટિરાજનો પોષ તેહ સમક્ષિત ગણું !
 સ્વાદ્વાદનો રીત ન જાણું નિજપણું... ”
 વિહરમાન ભગવાન ! સુણો મુજ વિનતિ. ”

—શ્રી દેવચંદ્રણ.

વળી મલિન અંતરાત્માથી લોકારાધન હેતુએ-જનમન-
 રંજનાર્યે ધર્મીમાં અપવા ખાતર જે સત્ક્રિયા કરવામાં આવે
 તે લોકપંક્તિ છે. એવી
 ‘લોકપંક્તિ’માં ભક્તનારા લોકપંક્તિમાં-લોકની પંગતમાં આ
 ભવાભિનંદી ભવાભિનંદી મિશ્રણ છે ! સગવડપંથી
 જની લોકની હારમાં ભેસી જાય છે !
 લોકને રીઝવવા ખાતર જગતને રૂડું દેખાડવા માટે તે
 ધર્મક્રિયા આચરે છે ! આવી લોકપંક્તિથી કરવામાં આવતી
 ભવાભિનંદીની ધર્મક્રિયા પશુ મહત્ત્વ એવા ધર્મ પ્રત્યેની
 હીન દૃષ્ટિને લીધે, કીર્તિ આદિ માત્રના હીન હેતુએ
 નિયોજનને લીધે, અત્યંત દુરંત-દ્વારણ પરિણામવાળી
 હોય છે. કારણ કે કલ્પદ્રુમ-ચિંતામણિ-કામધેનુથી પણ
 અધિક એવા પરમ મહિમાવંત મહંત ધર્મનો તુચ્છ માન-
 પૂજાદિ અર્થે પ્રયોગ કરી, વેચાણ-લીલામ કરી, હીન ઉપયોગ
 કરી, તે પામર પ્રાણી તે પરમ પૂજ્ય ધર્મની ઘોર
 આશાતના કરે છે. અને એવી આશાતનાનું ધર્મને નામે

* “ ભવાભિનંદિનો લોકપત્તયા ધર્મક્રિયામપિ ।

મહતો દીનદ્વયુચ્ચૈર્દુરન્તાં તદ્વિદો વિદુઃ ॥ ”—શ્રી ધોગબિન્દુ.

ચરી ખાવાનો દુષ્ટ અધમ વૃત્તિથી ઉપજતી ધર્મહીનતાનું દારુણ-ભયંકર ભવબ્રમણરૂપ પરિણામ તેને શોષણ પડે છે. એટલે આવો લોકપંક્તિમાં વર્તનારો ભવાભિનંદી શ્રવ યોગ સન્માર્ગને યોગ્ય કેમ હોય ?

“આદ્યુ” આચરણુ લોક ઉપરથી,
શાસ્ત્ર અભ્યાસ પશુ કાંઈ કીધો:

શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલંબ વિણ,
તેહવો કાર્ય તિણુ કે ન સીધો....

તાર હો તાર પ્રભુ ! મુજ સેવક ભણી

“જે લોકોત્તર દેવ નમું લોકિકથી !

દુર્લભ સિદ્ધ સ્વભાવ પ્રભો તહકીકથી. ”

—શ્રી દેવચંદ્રશ

આથી જિલદુ ચરમાવર્તમાં વર્તનારો અપુનર્જંધ-
કાદિ શ્રવ ભવાભિનંદી દોષોના પ્રતિપક્ષ શુદ્ધોત્તી-અક્ષુદ્રતા,
અલોભતા આદિથી મુક્ત, અને
ચરમાવર્તવર્તી ઓદાર્ય-દાક્ષિણ્ય આદિ વર્ધમાન
શુશ્રુષ્ઠ આત્માથી શુભવાળો હોય છે. ભવાભિનંદીની
પેઠે તે ભવને અભિનંદતો (Hail)

નથી, સંસાર રૂડો છે—સારો છે—ભલો છે, એમ તેને પ્રશંસતો
રહી તેમાં રચ્યોપચ્યો રહેતો નથી, પણ તે દુષ્ટ છે, અનિષ્ટ
છે, હેય છે, એમ તેને સાચા ભાવથી નિંદનારો—તિરસ્કારનારો
હોય છે. ભવાભિનંદી ભવાભિવંગથી મુક્ત હોઈ, આ લોક-
પરલોક સંબંધી પોદ્ગલિક ફલકમનાવાળો હોય છે, પણ
આ અપુનર્જંધકાદિ તો ભવબંધનથી સર્વથા છૂટવા ઈચ્છનારો,

માત્ર મોક્ષ અભિલાષ ધરાવનારો, ‘ખરેખરો ‘મુમુક્ષુ’ હોય છે, એટલે તે લોકપંક્તિમાં કદી આદર કરતો નથી, જગતને રૂઝું દેખાડવા પ્રયત્ન કરતો નથી, જન-મનરંજન કરી કીર્તિ-માન-પ્રતિષ્ઠાદિનો ભૂખ્યો હોતો નથી, પરંતુ કેવળે એક આત્માર્થનો જ-આત્મકંઠ્યાણુનો જ ઠામી હોય છે, બીજો કંઈ મનોરોગ સેને હોતો નથી. આત્માર્થી મુમુક્ષુમાં હોવા યોગ્ય ગુણગણ તેમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. દયા, શાંતિ, મમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ ઉત્તમ ગુણો આ મુમુક્ષુના ઘટમાં-અંતરમાં સદાય ‘મુક્તગ્ય’-અત્યંત જાગૃત વર્તે છે.

“ કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનોરોગ
દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એક સદાય મુક્તગ્ય ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભટ્ટપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“ એક મોક્ષની ઈચ્છા છે મન વિષે,
બીજી કંઈ ગમે નહિં વાત ...છબ્બું ધન્ય તેહનું”
વૈષ્ણવ કવિ મનોરદાસ.

(૭) અન્ય દર્શનીઓએ* જે પૂર્વ સેવા કરી છે, તે તો ચરમાવર્તને નિકટના એવા* અન્ય પરાવર્તન છે,

* “ અત એવેદ નિર્દિષ્ટા પૂર્વસેવાપિ યા પરી ।

સાસજ્ઞાન્યગ્તા મન્યે મ્મામિષ્વગમાન્તઃ ॥

અપુનર્વન્ધકાદીનાં મવાન્ધૌ ચલિતાત્મનામ્ ।

નાસૌ તથાવિધા શુક્લા વક્ષ્યામો શુક્તિમત્-સુ ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ.

(૭) ચરમાવર્તમાં જ
વિમલ મન
સદ્બુદ્ધિ સામિધ્ય

કારણ કે હજી તેમાં 'પ્રજ્ઞા
ભવાભિવ્યંગનો-આ લોક પરલોક
સંબંધી ક્ષણપેક્ષાનો ભાવ છે.
પણ ભવાબ્ધિમાં જે ચલિતાત્મા
છે, જેનો આત્મા વિનિવર્તમાન-

ઓસરી રહેલો છે, એવા અપુનર્બંધકાદિની તેવી પૂર્વ
સેવા અન્ય દર્શનીઓએ કહેલી પૂર્વ સેવા સરખી નથી,
પણ એથી વિશિષ્ટ છે. કારણ કે આ મહાત્માઓનું મન
સુક્તિમાર્ગપરાયણ એવું વિમલ સુક્તિથી સુક્ત હોય છે, -તેઓને
સદ્બુદ્ધિનો-સમ્યક્ત્વ આદિ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ શુદ્ધસ્થાનનો
સમીપ ભાવ વર્તે ■ એટલા માટે.

(૮) વળી જે સમ્યક્પણે વિચારવામાં આવે તો અન્ય
દર્શનીઓએ વિચિત્ર પ્રકૃતિનું નિવૃત્તાધિકારીપણું અને
પુરુષની કુશલ ધી-પ્રાપ્તિ

(૯) ચરમાવર્તમાં જ
પ્રકૃતિનો નિવૃત્ત
અધિકાર

વગેરે કહેલ છે, તે પણ કેવલ
એવા પ્રકારે આવર્તલેદથી ઘટે છે.
અર્થાત્ અન્ય આવર્તોમાં પ્રકૃતિનું
અનિવૃત્તાધિકારીપણું હોય છે,

અધિકારીપણું-પ્રાપ્ત્ય હઠયું નથી હોતું, જોર નરમ પડયું
નથી હોતું, અને પુરુષને-આત્માને કુશલ બુદ્ધિની-મોક્ષમાર્ગ-
નુસારણી બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ નથી હોતી, પણ ચરમાવર્તમાં તે
પ્રકૃતિનું અધિકારીપણું-સત્તા નિવૃત્ત થાય છે, પ્રાપ્ત્ય હઠે

“ અનિવૃત્તાધિકારાયો પ્રકૃતૌ સર્વથા હિ ।

ન પુસસ્તત્ત્વમાર્ગેઽસ્મિન્નિજ્ઞાસાનિ પ્રવર્તતે ॥ ” —મો ચોગબિન્દુ

ચરમાવર્ત-અચરમાવર્તની તુલના : વ્યવહાર લક્ષણ ૨૧૯-

છે, જોર નરમ પડે છે અને પુરુષને મોક્ષમાર્ગને અનુસરતી એવી કુશલ શુદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

આમ આ સમસ્ત વક્તવ્યનો સાર આ તુલનાત્મક કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે:—

ચરમાવર્ત-અચરમાવર્તની તુલના—કોષ્ટક.

શુદ્ધો	અચરમાવર્ત	ચરમાવર્ત
પાત્ર	સકૃદ્વ્યવહારિ.	અપુનર્બંધકારિ
અધ્યાત્મ	અધ્યાત્મ પ્રવેશ અયોગ્યતા	અધ્યાત્મ પ્રવેશ યોગ્યતા
ભાવમલ	ભાવમલ બહુલતા	ભાવમલ અલ્પતા
ભાવ	ભાવ સંકલિષ્ટતા	ભાવશુદ્ધિ—ઉત્કટ શુભ ભાવ
અનુદાન	અશુદ્ધ અનુદાન— વિષ-ગર-અનનુદાન	શુદ્ધ અનુદાન— તહેતુ-અમૃત
શુદ્ધ- દોષ	શુદ્ધતાદિ દોષભાજન— શુદ્ધઅપાત્ર અયોગ	દોષ અભાજન—શુદ્ધપાત્ર યોગ હેતુ યોગ
બળ્યતા	દુરબળ્યતા, દુરમુક્તિ, દુરયોગ્યતા	આસનબળ્યતા, નિકટમુક્તિ, નિકટયોગ્યતા
પૂર્વસેવા	ઉપચારથી	મુખ્યરૂપા
મુખ્ય લક્ષણ	ભવાનિનંદીપણું— લોકપંક્તિમાં આદર	મુમુક્ષુપણું—આત્માર્થીપણું— લોકપંક્તિમાં અનાદર
મન-શુદ્ધિ	મન મનમલિનતા, કુશુદ્ધિ	મનોવિમલતા—સદ્શુદ્ધિનું સાન્નિધ્ય
પ્રકૃતિ- પુરુષ	પ્રકૃતિનું અનિવૃત્તાધિકારીપણું— પુરુષને કુશલ શુદ્ધિ પ્રાપ્તિ	પ્રકૃતિનું નિવૃત્તાધિકારીપણું, પુરુષને કુશલ શુદ્ધિ પ્રાકુર્ણવ

આં સર્વ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે—અચરમાવર્તમાં

જીવની તેવા પ્રકારની યોગ્યતા હોતી નથી, માત્ર ચરમાવર્ત્તમાં જ તેવી યથાયોગ્ય યથાયોગ્યતા-પાત્રતા-મોક્ષમાર્ગનું અધિકારીપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે પ્રભુસેવા-પ્રભુભક્તિ જે અધ્યાત્મ-યોગમય મોક્ષમાર્ગના ઉત્તમ અંગભૂત છે, તેની પ્રથમ ભૂમિકા પણ અત્રે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ચરમાવર્ત્તનું વ્યવહારુ લક્ષણ

હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આપણને ચરમાવર્ત્ત છે કે અચરમાવર્ત્ત એની ખબર કેમ પડે ? તો તેનું સમાધાન એમ છે કે—ચરમાવર્ત્તનું વ્યવહારુ સામાન્ય લક્ષણ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીએ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ × દર્શાવ્યું છે—(૧) દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) ગુણવંત પ્રત્યે અદ્વેષ, (૩) સર્વત્ર ઔચિત્યથી સેવન. આ લક્ષણ સારી પેઠે સમજવા જેવું છે.

રોગ વગેરે શારીરિક દુઃખથી, તેમજ દરિદ્રતા-દોષાગ્ર્ય વગેરેથી ઉપજતા માનસિક દુઃખથી, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી

જે જીવો બિચારા દુઃખીઆ હોય,

દુઃખીઆ પ્રત્યે

પરિતાપ પામી આકુલવ્યાકુલ થતા

અત્યંત દયા

હોય, તેઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા-

અનુકંપા ઠરવી તે અત્રે પ્રથમ

લક્ષણ છે. એટલે કે તે તે દુઃખથી તે જીવને જેવો કંપ-

પાત્રમદેશપરિસ્પર્શ થતો હોય, તેવો તેને અનુસરતો કંપ

“દુઃખિતેષુ દયાત્યન્તમદ્વેષો ગુણવત્સુ ચ ।

ઔચિત્યાસેવનં ચૈવ સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ ॥”—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય.

પોતાના આત્માને વિશે થાય, તેનું નામ અનુકંપા છે. તે દુઃખ જાણે પોતાનું જ હોય એવી ભાવના ઉપજે, ‘‘પીડ પરાઈ જાણે રે,’’ જેમ શરીરના એક ભાગને દુઃખ થતાં બીજા ભાગમાં પણ અનુકંપ જાડે છે તેમ બીજાના દુઃખે પોતે દુઃખી થવું તે અનુકંપા છે અને પોતાનું દુઃખ દૂર કરવાને જેમ પોતે સદા તત્પર હોય તેમ પરદુઃખજન કરવાને સદા તત્પર હોવું, તે જ ખરી અનુકંપા અથવા દયા છે, કારણ કે પરદુઃખ છેલ્લાની જે ઈચ્છા તેનું નામ જ કરુણા-દયા છે.

‘‘ પરદુઃખ છેદન ઈચ્છા કરુણા ’’ —શ્રી આનંદધનજી

‘‘ વૈશ્ણવજન તો તેને કહિયે પીડ પરાઈ જાણે રે.’’

શ્રી નરસિંહ મહેતા.

‘‘ સર્વ દર્શને એ ઉપદેશ, એ એકંતે નહિં વિશેષ;
સર્વ પ્રકારે જિનનો ભાધ, દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ ’’

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીત મોક્ષમાળા

‘‘જિસકે હિરદે હય ભૂત દયા, વાને સાધન એર કિયો ન કિયો ’’
કબીરજી.

ગુણવાન જન પ્રત્યે અદ્વેષ-અમત્સર હોવો, ઈર્ષ્યા રહિતપણું હોવું, તે આ છેલ્લા પુણ્યલાવર્તનું બીજું લક્ષણ

■ ગુણ-પુણ્યનો દ્રેષ તે મત્સર

‘‘ ગુણવંત પ્રત્યે અદ્વેષ કહેવાય છે, તે અહીં ન હોય.

વિદ્યા, વિનય, વિવેક, જ્ઞાન, દર્શન,

આરિત્ર, તપ વગેરે ગુણોથી જો કેઈપણ પોતાના કરતો

અધિક-ચઢીયાતો દેખાય, તો તેના પ્રત્યે અદેખાઈ ન ઠરે; પરંતુ તે તે શુષ્ક જોઈ ઊભરો મનમાં પ્રસન્ન થાય, રાજી થાય, પ્રમોદભાવ ધરે કે-“ધન્ય છે આને ! આનામાં વિદ્યા-વિનય-વિવેકનો કેવો વિકાસ છે ! આ કેવો જ્ઞાનવાન, કેવો આરિત્રવાન છે !” આમ પરના પરમાણુ જેવડા શુણ્ણને પણ પર્વત જેવો ગર્હી પોતાના હૃદયમાં સ્થાય વિકાસ પામે, પ્રકુલિત થાય, સાચો સદ્ગુણાનુરાગી બને, તો સમજવું કે-આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તનું ચિહ્ન છે.

“ પરગુણપરમાણુમ્પર્ષતીકૃત્ય નિત્યં,
નિજહૃદિ વિકસંતઃ સંતિ સંતઃ કિમન્તઃ ? ”

—શ્રી ભર્તૃહરિ.

“ શુષ્કપ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ ”

—શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી.

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ઔચિત્યથી-ઉચિતતાથી સર્વત્ર જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સેવા કરવી તે ત્રીજું લક્ષણ છે. જે આત્માર્થી છે તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે તે તે કરે, અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે, તેજું નામ ઔચિત્ય છે.

“ જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તિહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન જોહ. ”

શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજીપ્રણીત આત્માભસિદ્ધિ

અને તેમાં પણ અવિશેષથી-કોઈ પણ જ્ઞાનના લેહલાવ વિના, ટાળો પાડ્યા વિના, સામાન્યપણે દીન-દુઃખી વગેરે

સર્વ કોઈની પણ યથાયોગ્ય સેવા કરવી, એ ઉચિત સેવા છે, સેવાધર્મ છે. અને ઉચિતપણું—યથાયોગ્યપણું આમ સમજવું:

મુનિ-સાચા સાધુગુણથી મુક્ત એવા સત્પાત્ર સત્પુરુષ પ્રત્યે ને વૈયાવચ્ચ-સેવા કરવામાં આવે, ત્યાં ભક્તિભાવનું પ્રધાનપણું ઉચિત છે. દુઃખી, દીન, અચંગ વગેરે પ્રત્યે કોઈ સેવા કરવામાં આવે તેમાં પ્રઅનુકંપાભાવનું પ્રધાનપણું ઉચિત છે. ઇત્યાદિ અત્ર વિચારવું યોગ્ય છે.

આમ અને ત્રણ લક્ષણ કદા, તે જેનામાં હોય, તે ચરમ આવર્તમાં વર્તે છે, તેને ભવચક્રનો છેલ્લો આંટો છે એમ બાણવું માટે ચરમાવર્તમાં આવવું હોય, ભવનો અંત આણવો હોય, તો આ લક્ષણો-પ્રાયશ્ચિત્ત ગુણો આત્મામાં પરિણામવા જોઈએ; દુઃખીની અત્યંત દયાથી હૃદયને કોમળ-આર્દ્ર કરવું જોઈએ, ગુણઅદ્વેષથી ચિત્તભૂમિ ચોકળી કરવી જોઈએ, અને સર્વ જીવની યથોચિત સેવા કરી વિશ્વવત્સલ બનવું જોઈએ. એમ આ ઉપરથી મહાત્મા શાસ્ત્રકરે ઝર્ણિત બોધ આપ્યો જણાય છે.

× “ અનુકંપાનુકરણે સ્વાદ્યક્ષિઃ પાત્રે તુ સગતા ।

અનુકરણે સ્વાદ્યક્ષિઃ પાત્રે તુ સગતા ॥ ”

—શ્રી યશોવિજયજીવિત દ્વાવિંશતદ્વાવિંશિકા.

સારબોધ-તાત્પર્ય

પ્રસંગવશાત્ અત્ર અતિ ઉપયુક્ત બાણી ચરમાવર્તિ સંબંધી કરવામાં આવેલ આ સમસ્ત વિવરણ પરથી શું સારબોધ-તાત્પર્ય-પરમાર્થ દર્શિત થાય છે, ? તે સ્પષ્ટ વિચારકે વિચારવા યોગ્ય છે. ઉક્ત લક્ષણ પરથી આપણે પોતે અચરમાવર્તિમાં વર્તીએ છીએ કે ચરમાવર્તિમાં વર્તીએ છીએ ? આપણામાં અચરમાવર્તિના લક્ષણ છે કે ચરમાવર્તિના ? એ આંતર નિરીક્ષણથી (Introspection) -અંતર્મુખ અવલોકનથી તપાસવું નોંધએ. ને અચરમાવર્તિના લક્ષણ દેખાય, તો તે જેમ દૂર થાય અને ચરમાવર્તિના લક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, તેવો પ્રયત્ન કરવો નોંધએ. ને ચરમાવર્તિના લક્ષણ દેખાય તો તે જેમ અને તેમ પુષ્ટ થાય એવો અખંડ આત્મ-પુરુષાર્થ નિરંતર ચાલુ રાખવો નોંધએ. જેમકે—

અચરમાવર્તિનું મુખ્ય લક્ષણ સવાલિનંદીપણું છે, અને ચરમાવર્તિનું મુખ્ય લક્ષણ મુસુસુપણું છે. એટલે સવાલિનંદીપણું-સંસારને અભિનંદવાનું 'માત્ર મોક્ષ અભિલાષ' છોડી દઈ, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ જ ધારણ કરવો નોંધએ, કુદૃતાદિ દોષ ત્યજી, અકુદૃતાદિ-દયા-શુભ્રમોદ્દાદિ શુભ્ર સર્જવા નોંધએ. તેમજ-સવાલિનંદી લોકપ્રીયતામાં બેસે છે, અર્થાત્ કીર્તિ આદિ અર્થે ધર્મક્રિયા પણ લોકને રીઝવવા કરે છે, તેમ નહિં કરતાં કેવળ એક આત્માર્થે જ સમસ્ત

ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. કારણ કે જેને લોકમાં માન-પૂજાદિની કામના નથી હોતી, અને જેને અંતરમાં ભવતું દુઃખ બહાણું નથી હોતું, એવો સાચો અંતરંગ વૈરાગ્યવંત મુમુક્ષુ આત્માર્થે જીવ જ જિન લગવાનનો માર્ગ સાંભળવાનો યોગ્ય અધિકારી હોય છે. આ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ શાંતરસમય ટીકેતકીણું વચનામૃત છે કે—

■ મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે,
કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ....મૂળ મારગ
નોંધ પૂજાદિની જો કામના રે,
નોંધ બહાણું અંતર ભવદુઃખ.....મૂળ મારગ

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને એટલા માટેજ અશુદ્ધ અનુધાન-વિષ, ગર અને અનનુધાન હોડી દઈ તર્જેતુ અનુધાન કરવું જોઈએ. અર્થાત આત્માને જે રૂપે પરિણમતું આત્માર્થે જ તત્ત્વ એવું આ લોક-પરલોકની ફલ-સમજણપૂર્વક ધર્મક્રિયા કામનાવાળું વિષ-ગર અનુધાન, અને સમજણ વગરનું અનનુધાન ન સેવવું જોઈએ; પણ આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું એવું અમૃત અનુધાન અને તર્જેતુ અનુધાન જ આદરવાનો અખંડ ઉપયોગ રાખવો જોઈએ. માનતા માનવી, નિયાણું નાંધવું, વગેરે તુચ્છ પ્રત્યક્ષે તિલાંજલિ આપી, તત્ત્વસમજણપૂર્વક, હૃદય સંવેગરંગથી પ્રત્યેક ધર્મક્રિયા માત્ર મોક્ષ હેતુએ જ આરાધવી જોઈએ.

વળી આપણે જોયું હતું કે ભાવમલની અલ્પતાથી જ ચરમાવર્તમાં અવાય છે, અને ઉત્તરોત્તર આત્મદશા વધે છે. માટે આ ભાવમલ આત્મમલિનતા ભાવમલની ક્ષીણતા - માંહીનો મેલ જેમ દૂર ધાય તેમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ ભાવમલને

દૂર કરવાની રહસ્ય-ચાવી (Master key) આપણા પોતાના જ હાથમાં છે, કારણ કે રાગ, દ્વેષ ને મોહ એ જ મુખ્ય ભાવમલ છે; તે કરવા-ન કરવા આપણા હાથમાં છે તે જેમ જેમ દૂર કરીએ તેમ તેમ આત્માની ભાવશુદ્ધિ થતી જાય છે. એટલે આત્માના વિકાસનો અને તે માટેના પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાને માટે સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે. જીવ જેમ જેમ રાગ-દ્વેષ-મોહની માત્રા ઘટાડતો જાય, વિષય-કથાયની મંદતા-ક્ષીણતા કરતો જાય, તેમ તેમ તેનું ‘ ગુણસ્થાન ’ વધતું જાય.

અને આ બધાનો સારસમુચ્ચય એ જ છે કે-જીવ કથાયનું ઉપચાલપણું કરે, માત્ર મોક્ષ સિવાય બીજી કંઈ પણ અભિલાષા-ઇચ્છા ન રાખે, ‘ ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ ’ સંસાર પ્રત્યે જેદ-કંટાળો-વૈરાગ્ય ધારે, અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે કયા દાખવે, તો ત્યાં આત્માર્થનો નિવાસ થાય. એવી યોગ્ય દયાનો યોગ જીવ જ્યાંસુધી ન પામે ત્યાંસુધી તે મોક્ષ-માર્ગને પામે નહિ અને તેનો અંતર રોગ મટે નહિ. અને તેવા પ્રકારે ઉક્ત સર્વ શાસ્ત્રકથનના પરમ નિષ્કર્ષ-નીચોડરૂપ શ્રીમદ્ રાજન્યદ્રજીનું અત્યંત માર્મિક મનનીય સુભાષિત છે કે—

“ કપાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
લવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ;
દશા ન જોવી ત્યાં લગી, જીવ લહે નહિ જોગ,
મોક્ષમાર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર શોગ ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

આમ આપણે અત્ર પ્રસંગથી પ્રકૃત વિષયની ભૂમિકા સમજવા માટે ખાસ ઉપયોગી બાણીને ચરમાવર્ત સંબંધી કંઈક વિસ્તારથી વિચાર કર્યો. અને ચરમાવર્તનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં મહાશય અનુભવજ્ઞાની મહાત્મા આનંદધનજીના હૃદયને વિષે આ સમસ્ત અને તેથી પણ અનેકગણો અધિક પરમ ઉદાર આશય રમી રહ્યો હશે એમ સહેજે સમજાય છે.

હવે કમઆસ ચરમકરણનો વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે:—

ચતુર્થ પરિચ્છેદ :

ચરમકરણ અને તથાભવ્યત્વ પરિપાઠ

૧. ચરમ કરણ એટલે શું ?

‘ચરમ કરણ’ એટલે શું ? ચરમ એટલે છેલ્લું અને કરણ એટલે આત્મપરિણામવિશેષ. આ ચરમ કરણ અત્રે ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ જ વિવક્ષિત છે. એટલે કે જીવ જ્યારે ઉક્ત લક્ષણવાળા ચરમાવર્તમાં વર્તતો હોય અને તેમાં પણ જ્યારે તેને ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ પ્રાપ્ત હોય, ત્યારે જ ઉક્ત ભવાદિ ‘દોષ ટળે, દુષ્ટિ ખૂટે’ ઇત્યાદિ શુભની સંપ્રાપ્તિ થાય છે.

આ કરણ સંબંધી વિશેષ વિચાર આ વિવેચનલેખકે શ્રી યોગદદિસમુચ્ચય સવિવેચન ગ્રંથમાં (જે પ્રસિદ્ધ થયો છે) વિસ્તારથી રચ્યો છે, તથાપિ અત્રે સંક્ષેપથી વિચારીએ તો—

કરણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) યથાપ્રવૃત્તકરણ, (૨) અપૂર્વકરણ, (૩) આનિવૃત્તિકરણ. તેમાં ભગ્યોને

એ ત્રણેય કરણ અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે; પણ જીજ્ઞાસોને એટલે

કે અભગ્યોને તો માત્ર યથાપ્રવૃત્ત

કરણ જ પ્રાપ્ત થાય છે, જીજ્ઞાસોને કરણ તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ, અને એટલે જ તે ભ્રાક્ષ પામવાને અયોગ્ય (Inelligible) હોય છે. આ કરણ એટલે આત્મપરિણામ-

વિશેષ કે જેથી કર્મનું કરણ થાય છે-છેદ ઉડાવાય છે; સુદ્ધમાં કરણ-અટાપટાના દાવની જેમ, કર્મ અને આત્માના સનાતન સુદ્ધમાં કર્મશત્રુને મહાત્ કરવાના આ કરણ-દાવ ખેલાય છે, કે જેથી કરીને કર્મશત્રુ લીલો પડે છે, તેના સ્થિતિ-રસ આદિ મંદ થાય છે.

ગિરિનદીનો પથ્થર ઘસાતાં પીસાતાં, ફૂટાતાં પીટાતાં, ઘર્ષણ-ઘૂર્ણન-ન્યાયે ગોળ લીસો થાય છે. તેમ અનદિ સંસારમાં રખડતા આથકતા જીવને યથાપ્રવૃત્ત કરણ કવચિત્ કવચિત્ કેમે કરીને લાવમલની ક્ષીણતા થતાં

તથાલબ્યત્વનો પરિપાક થયે, એવો કોઈ વિશિષ્ટ આત્મપરિણામ થઈ આવે છે, એવો કોઈ કુણો-ક્રોમળ મંદ વિષયકવાર્ધી આત્મભાવ થઈ આવે છે, એવી કર્મસ્થિતિ-રસની મંદતા ઉપજે છે, કે તે અર્ચિની નિકટ આવી પડે છે. ‘આશુસે ચક્ષી આતી હે’ એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમાં પ્રવર્તતાં પ્રવર્તતાં જીવને જે કવચિત્ કિંચિત્ લાવ ચમકારા જેવું સામાન્યપણે (ordinarily) પ્રવર્તે છે એવું પૂર્વાનુપૂર્વ કરણ તે યથાપ્રવૃત્તકરણ છે. આવું યથાપ્રવૃત્તકરણ તો જીવ અનંત વાર કરે છે, ને અનંત વાર અંધિની નિકટ આવે છે. પણ તે માત્ર સામાન્ય-સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઈ આત્મવીર્યની મંદતાને લીધે તે અંધિલોહ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે. આ કરણ-લબ્ય-અલબ્ય જાનને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ધીજી એ કરણ ઉપર કહું તેમ એકલા લબ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અલબ્યને નહિ, એટલે જ તે એકમાર્ગમાં પ્રવેશી ચકતો નથી.

: અને ભવ્ય પણે જ્યાં લગી અપૂર્વ (unprecedented) આત્મપરિણામરૂપ ભાવને પામી, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવી. અનન્ય પ્રયત્નથી, અપૂર્વકરણ : અસાધારણ (Extraordinary અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ effort) પ્રયાસથી, પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી (with all his might), શૂરવીરપણે ‘યા હોમ કરીને,’ અંધિરૂપ દુર્લેધ દુર્ગને ભેડ કરવા સર્વાત્માથી પ્રવર્તતો નથી, ત્યાં લગી તે પણ તે કાર્યમાં સફળ થતો નથી. કારણ કે અંધિરૂપ દુર્લેધ કાર્ય માટે અસામાન્ય અસાધારણ અપૂર્વ પ્રયત્નની જરૂર છે, તેમાં પૂર્વાનુપૂર્વ યથાપ્રવૃત્ત પ્રયત્ન કામ આવે નહિ. જેમ યુદ્ધમાં મજબૂત કિલ્લો સર કરવા માટે બળવાન શત્રોથી ભારી હલ્લો (Mass attack) કરવો પડે છે, તેમ અંધિરૂપ દુર્લેધ દુર્ગને છતવા માટે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થરૂપ ભાવ-વશનો જોરદાર હલ્લો લઈ જવો જ જોઈએ, નહિં તો તેમાં નિષ્ફળતા જ મળે છે, અર્થાત અંધિ આગળથી ‘પીછેહઠ’ (Retreat) કરવી પડે છે.

“અંધિ પહેલે શુભસ્થાનકે છે, તેનું લેજન કરી આગળ વધી ઘોઘા સુધી સંસારી જીવો પહોંચ્યા નથી. કેાઈ જીવ નિર્જરા કરવાથી જોયા ભાવે આવતાં, પહેલામાંથી નીકળવા વિચાર કરી, અંધિલેજની નજીક આવે છે, ત્યાં આગળ ગાંઠનું એટલું બધું તેના ઉપર જોર થાય છે કે અંધિલેડ કરવામાં શિથિલ થઈ જઈ અટકી પડે છે; અને એ પ્રમાણે મોર્જો થઈ પાછો વળે છે. આ પ્રમાણે અંધિલેડ નજીક અનંતીકાર

આવી જીવ પાડેા ફૂંચેા છે. કોઈ જીવ પ્રણવ પુરુષાર્થ કરી નિમિત્ત કારણનો જોગ પાગી કરેડીઆં કરી અંધિભેદ કરી, આગળ વધી આવે છે, અને જ્યારે અંધિભેદ કરી આગળ વધેગે કે ચોથામાં આવે છે, અને ચોથામાં આંચો કે વહેલો-મોડો મોક્ષ થયે, એવી તે જીવને છાપ મળે છે ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૭૫૩.

પણ જીવ જ્યારે છેડલા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં વર્ત્તેા હોય છે, ને તેમાં પણ ભાવમલની અત્યંત ક્ષીણતા થાય છે ત્યારે લગ્ય જીવને છેડલું ‘છેલું’ યથાપ્રવૃત્ત કરણ યથાપ્રવૃત્ત કરણ* પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે અંધિભેદની અત્યંત નિકટ આવે છે. આ છેડલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણને નિકટ હોવાથી અને અપૂર્વકરણને અવશ્ય પમાડનાર કારણરૂપ હોવાથી તત્ત્વથી એ ‘અપૂર્વ’ જ છે—જીવને કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયું નથી એમ યોગવિદો વહે છે. એટલે પછી તેને ‘અપૂર્વ’ આત્મભાવનો ઉદ્ભાસ થતાં, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણથી અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય છે અપૂર્વકરણ એટલે અનાદિ કાળમાં પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયેા નથી એવો અપૂર્વ આત્મપરિણામ; અને સમ્ય-

* “ યથાપ્રવૃત્તિકરણે ચરમેડત્યમલ્લત્તતઃ ।

આસન્નપ્રત્યિભેદસ્ય સમસ્ત જાયતે હ્રદઃ ॥

અપૂર્વાસન્નમાત્રેન વ્યભિચારવિયોગતઃ ।

તદ્વત્તોડપૂર્વમેનેદમિતિ ચોષવિદો વિદુઃ ॥ ”

—શ્રી હરિવાદ્રાચાર્યલકૃત યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

કૃત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિં-નિવર્તે નહિં, તે આનિવૃત્તિકરણુ. અપૂર્વકરણુથી ગ્રંથિભેદ થાય છે અને આનિવૃત્તિકરણુથી સમ્યક્કૃત્વ થાય છે.

તેમાં ન્યાંસુધી ગ્રંથિ છે ત્યાંસુધી યથાપ્રવૃત્તિકરણુ છે, ગ્રંથિ છેદતાં-ઉલ્લંઘતાં અપૂર્વકરણુ છે, અને ગ્રંથિભેદ કરીને જીવ સમ્યક્કૃત્વ સ્વ-મુખ થાય મણુ કરણુ અને ગ્રંથિભેદ ત્યારે આનિવૃત્તિકરણુ છે આ ગ્રંથિ એટલે અત્યંત દુર્લેધ, લોહવી ઘણી કઠણુ એવી ગાંઠ. કર્કશ, ઘન, રૂઢ અને ગૂઢ એવી વાંસની ગાંઠ જેમ લોહવી મુશ્કેલ હોય છે, તેમ જીવની આ ગાંઠ રાગ-દ્વેષ પાણ્ણામરૂપ ગાંઠ લોહવી ઘણી દુષ્કર છે એટલા માટે જ તેને લોહવા માટે જીવે સર્વાત્માથી અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે. આ સર્વ આ આકૃતિ પરથી સમજાશે:—

યથાપ્રવૃત્તિકરણુ, \rightarrow $\begin{matrix} \text{અપૂર્વકરણુ} \\ \downarrow \\ \text{ગ્રંથિભેદ} \end{matrix}$ \rightarrow આનિવૃત્તિકરણુ \rightarrow સમ્યક્કૃત્વ.

આ અપૂર્વકરણુને અત્યંત નિકટનું અને અપૂર્વકરણુનું અભાધ કારણ એવું જે અપૂર્વવત્ 'છેદણુ' યથાપ્રવૃત્તિકરણુ

* “ કરણ બહાવત્તં અપુલ્કમનિગદ્ધિમેવ મબ્બાળ ।

દ્યરેલિ પદમ ચિય મબ્બા કરણ તિ પરિણામો ॥

જા ગળી ॥ પદમ ગળિ સમસ્તુત્તમો મવે ચીય ।

અનિયટ્ટીકરણં પુણ સમ્પત્તિપુત્રકરે ચીવે ॥ ”

‘શુણના સ્થાનરૂપ’

ખરેખર પહેલું

‘શુણસ્થાનક’

જીવને જ્યારે વર્તીતું હોય છે, ત્યારે જ અત્ર પ્રસ્તુત શુણગણની પ્રાપ્તિ હોય છે, અને ત્યારે જ અત્રે મુખ્ય-નિરુપચરિત એવું પહેલું મિથ્યાત્વ શુણસ્થાનક હોય છે, અર્થાત્

ઉપચારરૂપ તહિં પણ ખરેખર ‘શુણના સ્થાનરૂપ’ એવું યથાર્થનામા પહેલું ‘શુણસ્થાનક’ હોય છે.

“ કરણ અપૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું શુણઠાણું રે;

મુખ્યપણે તે ઈહાં હોવે. મુયથ વિશ્વાસનું ટાણું રે

વીર જિનેસર દેશના ”

—માં યથૌવિજયજીકૃત યોગદૃષ્ટિસંજ્ઞાય

તાત્પર્ય કે—હેલો યથાપ્રવૃત્તકરણરૂપ અપૂર્વ ભાવ પામી

જ્યારે જીવનો અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ^xઆગે છે, ત્યારે જ

તેને સાચો રંગ લાગે છે. ચરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્

રાજચંદ્રજીના અમર શબ્દોમાં કહીએ તો—

“ જળ જાગેંગે આતમા, તળ લાગેંગે રંગ ”

૨

‘તથા રે ભવપરિણતિ પરિપાક’

આમ જ્યારે જીવને ચરમાવર્ત અને તેમાં પણ ચરમ કરણ વર્તે છે, ત્યારે તેને પ્રસ્તુત શુણગણની પ્રાપ્તિ થાય

x “ યદમાત્રે સુપુમોઽહ વક્ત્રારે ચ્ચુનિવતઃ પુનઃ ।

ભત્તીન્દ્રિયમનિર્દેશ્ય સત્ત્વસવેચમાત્માહમ્ ॥ ”

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત સમાધિશતક.

છે. અને આ ચરમાવર્ત તથા ચરમ કરણની પ્રાપ્તિ પણ તથાભવ્યત્વના પરિપાકને આધીન છે, એટલા માટે જ અને કહ્યું—‘તથા રે ભવપરિપતિ પરિપાક.’ એટલે કે ‘જ્યારે જીવમાં તથાપ્રકારની ભવ્યતા પાકે, તેવા પ્રકારની યોગ્યતા-પાત્રતા પરિપક્વ થાય ત્યારે મિથ્યાત્વરૂપ વિષની કડવાશ દૂર થાય અને કંઈક સંવેગરૂપ માધુર્યની—મીઠાશની સિદ્ધિ સાંપડે. કહ્યું છે કે—

“યોગ્યતા ચેદ વિદ્યેયા યીજસિદ્ધ્યાદ્યપેક્ષયા ।

આત્મનઃ સદ્ગુણા ચિત્રા તથાભવ્યત્વમિત્યતઃ ॥ ૨૭૮ ॥”

શ્રી યોગબિન્દુ

અર્થાત—બીજસિદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાએ જે સહજ એવી નાના પ્રકારની યોગ્યતા તે તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે. જીવોની તેવા તેવા પ્રકારની યોગ્યતા જીવોની તેવા તેવા તેનું નામ તથાભવ્યત્વ. પ્રત્યેક જીવની પ્રકારની સમગ્ર યોગ્યતા વ્યક્તિત્વરૂપ (Individuality) તે ‘તથાભવ્યત્વ’ તથાભવ્યતા વિવિધ વિવિધ પ્રકારની હોય છે, અને તેથી કરીને જ આ

ચેતન જગત્ના વિવિધવિવિધપણાનો તાર્ત્વિક ખુલાસો થઈ જાય છે. આ અંગે તત્ત્વરૂપથી અર્થ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીએ યોગબિન્દુમાં કરી છે જિજ્ઞાસુએ ત્યંથી ભ્રમ લેવી x

x “સોસિદ્ધિર્મિદ હ્યેવ સમ્યવિવચન ચ દેહિનામ્ ।

તમા કાન્તદિમેદેન યીજસિદ્ધિવાદિમાન્વતઃ ॥

સર્વેવામેવ સત્ત્વનાં તત્ત્વામાભ્યુનિયોક્તઃ ।

નાન્યથા સંધિદે તેષાં સમ્યક્વદ્યથા વિમ.મ્યતામ્ ॥

છિત્તો અનર્થકારી અર્થ કરવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાની પુરુષને ઉપદેશ કદી પણ પુરુષાર્થહીનતા ગ્રેરે જ નહિ, પુરુષાર્થની જાગૃતિ જ ગ્રેરે; માટે તેનો આશય સમજવો જોઈએ.

આપણી યોજનાની તથાલબ્યતા કેવી છે, તે આપણે જાણતા નથી (unknown factor), પણ તે લબ્યતાનો પરિપાક કરવાનો પુરુષાર્થ તો યોગ્યતા વધારવાનો આપણા હાથમાં છે. એટલે કે પ્રયાસ આપણી લબ્યતા-યોગ્યતા કેમ જલદી પકાવવી તેનો પ્રયાસ આપણે કરી શકીએ એમ છીએ. આપણી પાત્રતા-યોગ્યતા વધારીએ, એટલે એની મુક્તિ એની મેળે પાકશે, આપણે એની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. દાખલા તરીકે-મગમાં પાકવાની યોગ્યતા છે, પણ તે ચૂલે ચઢાવીએ તો પાકે, એની મેળે ઠાંઈ કાળે પાકે નહિ; તેમ લબ્ય એવા આત્મામાં પણ લબ્યતા-યોગ્યતા આપણવાનો પ્રયાસ ન કરીએ, તો એની મેળે યોગ્યતા આવે નહિ.

એટલા માટે જો પરમાર્થની ઈચ્છા હોય, તો કાળસ્થિતિ એમ પાકે, લવપરિણતિ પરિપાક થાય, આત્મામાં યોગ્યતા-પાત્રતા જેમ આવે, તેવા ઉપાય 'કર્તા સત્ય પુરુષાર્થ' લેવાનો સત્ય પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ; અને તેવા ઉપાયોમાં પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક જે ઉપાય-દયા આદિ અહીં પૂર્વે સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે, તેનો આશ્રય કરી આત્માર્થ સાધવો જોઈએ; શુદ્ધ નિમિત્ત કારણના અવલંબનથી ઉપાદાન પ્રગટાવવું જોઈએ કે જેથી

કરીને ભવપરિણતિ છેલ્લા પુણ્યકાવર્તમાં આવી જામી રહે; ભવનો છેલ્લો ફેરો ભાકી રહે, ને તેમાં પણ જેમ બને તેમ ઓછા ભવ કરવા પડે આમ અત્રે ધ્વનિ છે. આની સાથે સંવત્સરી એવા પરમપુરુષાર્થ ગ્રેરક નીરગર્જનારૂપ સત્ય વચનો વર્તમાન યુગના પરમ સંત-ભાવયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવા જ્ઞાનાવતાર પુરુષે ઉચ્ચાર્યા છે:—

“ જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેલ્લો નહિ આત્માર્થ.
દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ થઈ વિષે, એક સદાય સુખજીવ ”

શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અર્થાત્—તમે જો પરમાર્થને ઇચ્છતા હો, તો પુરુષાર્થ કરો, અને ભવસ્થિતિ આદિના નામ લઈ આત્માર્થનો છેદ ન કરો. દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ લક્ષણો મુમુક્ષુના થઈમાં-અંતરમાં સદાય ‘સુખજીવ’-અત્યંત જાગ્રત હોય.

માટે તથાલવ્યતાના પરિપાકરૂપ યોગ્યતા-પાત્રતા પામવા માટે જ્ઞાનીપુરુષે એ નિર્દિષ્ટ કરેલા ઉક્ત વ્યવહાર લક્ષણો આત્મામાં પ્રગટાવવા અત્યેક આત્મહિતાર્થીએ નિરંતર પ્રયત્ન-શીલ થવું જોઈએ, એ જ અત્ર સાર બોધ પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા આ સર્વનું તાત્પર્ય સંક્ષેપમાં કહીએ તો ચરમાવર્તના વર્ણનમાં કહ્યા પ્રમાણે આ લક્ષણો-શુભો આત્મામાં પરિણમવા જોઈએ :

તાત્પર્ય : યોગ્ય-પાત્ર
જીવના લક્ષણ

દુઃખીની અત્યંત દયાથી હૃદયને
કેમળ-આદ્ર કરવું જોઈએ, શુભ-
અદ્રેયથી ચિત્તભૂમિ એકખી કરવી

જોઈએ, ને સર્વ જીવની યથોચિત સેવા કરી વિશ્વવત્સલ બનવું જોઈએ; તેમજ ભવાભિનંદીપણું અને લોકપંક્તિનો પરિત્યાગ કરી માત્ર મોક્ષની અભિલાષા ધરાવવારૂપ સાચું મુમુક્ષુપણું પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આ શુણ્ણ-લક્ષણો જ્યારે આત્મચરિણીમાં વર્તીતા હોય, ત્યારે જ જીવનો છેલ્લો પુરુષલ-પરાવર્ત-ભવનો છેલ્લો ફેરો છે એમ સમજાય તથા અપૂર્વ ભાવ ઉદ્ઘાસ, અપૂર્વ આત્મજાગૃતિ, અપૂર્વ પુરુષાર્થની સ્ફુરણા જ્યારે વર્તે ત્યારે જ આ જીવ ચરમકરણતું વ્યવહારુ લક્ષણ પામ્યો કહેવાય તથા માત્ર મોક્ષની તીવ્રવેગી અભિલાષારૂપ (Most ardent & earnest desire) સંવેગના માધુર્યવટે કરીને જ્યારે મિથ્યાત્વ વિષની અથવા વિષયકષાયરૂપ ઝેરની કટુતા અદ્વપ-અદ્વપતર થતી જતી હોય, ત્યારે આ જીવ તથાભવ્યત્વ પરિણતિપરિપાકના ભાવ-લક્ષણને પામ્યો કહી શકાય.

“ મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર;

કરુણા કૌમળતાદિ શુણ્ણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આમ કયા, શુણ્ણપ્રમોદ, સાચો નિષ્કપટ નિર્દોષ સેવાભાવ, વિશ્વવાત્સલ્ય આદિ શુણ્ણગુણથી અલંકૃત થયેલો જીવ, અપૂર્વ આત્મચરિણીની સ્ફુરણારૂપ અપૂર્વ પુરુષાર્થ જાગૃતિને પામી, દૃઢ સંવેગરંગથી રંગાયેલો વર્તીતો હોઈ, ‘ચરમાવર્ત’ હો. ચરમકરણ તથા રે. ભવપરિણતિ પરિપાક ’ એ સૂત્રવચનના મથાથં જાવને પામેલો, હોય, ત્યારે—

પંચમ પરિચ્છેદ :

દષ્ટિઉન્મીલન અને પ્રવચનવાકપ્રાપ્તિ

‘ દોષ ટળે વળી દષ્ટિ ખૂલે ભલી રે,
પ્રાપ્તિ પ્રવચન વાક....અંભવદેવ તે ધુર એવો સવે રે. ’

અર્થાત્—(૧) દોષ ટળે, (૨) દષ્ટિ ખૂલે, (૩) અને પ્રવચન વાણીની પ્રાપ્તિ થાય.

આમાં ‘ દોષ ટળે ’ એટલે કે આગલી ગાથામાં કહેલા ભય-દ્વેષ-એકરૂપ ચિત્તદોષ ટળે, અથવા ‘ દોષ અભોધ લખાવ ’ એ પદમાં કહેલ અભોધરૂપ ‘ દોષ ટળે ’ —અજ્ઞાનરૂપ દોષ ટળે—દૂર થાય; અને અભોધરૂપ આધાર ટળે એટલે તેના આધારે રહેલા ભય-દ્વેષ-એકરૂપ દોષ પણ આપોઆપ ટળે, અને આમ અભય-અદ્વેષ-અએકરૂપ ‘ સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા ’ ની પ્રાપ્તિ થાય

અને આ અભોધરૂપ-અજ્ઞાનરૂપ દોષ પણ શાથી ટળે ? તે માટે કહ્યું કે ‘ વળી દષ્ટિ ખૂલે ભલી રે. ’ અર્થાત્ ભલી-રૂડી-સમ્યક્ એવી ‘ દષ્ટિ ’ ‘ વળી દષ્ટિ ખૂલે ભલી રે ’ ખૂલે તેથી. અને આ દષ્ટિ પણ શાથી ખૂલે ? તે માટે કહ્યું—‘ પ્રાપ્તિ પ્રવચન વાક ’ અર્થાત્ પ્રવચન વાણીની પ્રાપ્તિ થાય તેથી. આમ આ પરમ અર્થગંભીર

‘સૂત્ર’ પદોનો પૂર્વાપર કાર્યકારણ સંબંધ છે. હવે આ પદોની પૃથક્કરણાત્મક (analytical) વિવક્ષા કરીએ:—

૧.

‘દષ્ટિ ખૂલે બલી રે’

અત્રે ત્રણ પદોનો વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે: (૧) દષ્ટિ, (૨) ખૂલે, (૩) બલી. આ સંબંધી સવિસ્તાર વિવરણ આ વિવેચનલેખકે શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય સવિવેચન ગ્રંથમાં કરેલ છે અત્રે તો પુનઃ પ્રસંગથી તેમાંથી અંશુલીનિર્દેશરૂપ સંક્ષેપ વિચાર કરીએ. દષ્ટિ એટલે યથાર્થ સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધ, સમ્યગ્દર્શન, આ દષ્ટિ તે અત્ર ‘યોગદષ્ટિ’ વિવક્ષિત છે, અને બોધપ્રકાશની તરતમતા પ્રમાણે તે સામાન્યથી આઠ પ્રકારની છે (૧) મિત્રા, (૨) તારા, (૩) બલા, (૪) દીપ્તા, (૫) સ્થિરા, (૬) કાંતા, (૭) પ્રભા, (૮) પરા. આ દષ્ટિઓક ઠેમ પડે છે તે સમજવા માટે ઋષ્યોદદષ્ટિનું દર્શાવ આપ્યું છે.

કોઈ એક દ્રશ્ય હોય તે—(૧) મેષક્રી રાતે ઘણું ઘણું બ્રહ્મું કંઈક દેખાય, (૨) તેના કરતાં કંઈક વધારે મેષ વિનાની રાતે દેખાય, (૩) તેના આપ દ્રષ્ટિ કરતાં પણ ઘણું વધારે મેષતા દિવસે દેખાય, (૪) અને તેના કરતાં પણ ઘણું ઘણું વધારે મેષ વગરના દિવસે દેખાય. અને

૪ " સંવેષ મેષાત્કરણી ઇન્દ્રિયમર્જિતશ્ચ ।

બોધદર્શન વિવિદ્ય તથાવત્ત ઇ " —શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

તેમાં પણ (૫) દષ્ટા-જેનારો જે ભૂત વગેરે અહથી અથવા ચિત્તવિભ્રમ વગેરે અહથી અહાયેલો હોય તો તેના દેખવામાં, (૬) અને તેવા અહરહિત જેનારના દેખવામાં પણ ચોકખો ભેદ-ફેર પડે; (૭) અથવા દેખનારો બાળક હોય તો તેના દેખવામાં (૮) અને પુખ્ત ઉમરનો હોય તો તેના દેખવામાં પણ વિવેકના ઓછાવત્તા પ્રમાણને લીધે તફાવત હોય; - અથવા (૯) કાચ (પડલ-મોતીઓ) વગેરે આડો હોવાથી દેખનારની દૃષ્ટિ જે અવરાઈ-ઢંકાઈ હોય તો તેના દેખવામાં, (૧૦) અને કાચ (પડલ) આડો ન હોય, તેના દેખવામાં પણ જરૂર ફેર પડે. આમ એક જ દ્રશ્યમાં-જેવાની વસ્તુમાં પણ વિચિત્ર ઉપાધિભેદને લીધે જૂઠા જૂઠા દષ્ટિભેદ થાય છે. આ દષ્ટાંત પ્રમાણે લૌકિક પદાર્થને લૌકિક દષ્ટિએ દેખવાના જે ભેદ છે, તે તે ઓઘદષ્ટિના પ્રકાર છે.

“ સુધનં અધનં દિનં વ્યધિમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;
અર્થં ભુએ જેમ જૂજૂઆ, તિમ ઓઘ નજરના ફેરા રે.
વીર જિનેસર દેશના. ”

શ્રી યશોનિજ્યશ્રુત યોગ. દ. સહજાય. ૧-૨

‘ ઓઘદષ્ટિ ’ એટલે સામાન્ય દષ્ટિ, સામાન્ય દર્શન. ઓઘ એટલે પ્રવાહ. પ્રવાહપતિત દષ્ટિ તે ઓઘદષ્ટિ. આમ અનાદિ સંસારપ્રવાહમાં તણાઈ રહેલા અને તેમાં જ રાચનારા એવા ભવાવિનંદી સામાન્ય દૈાટિના જીવોની દષ્ટિ, તે ઓઘદષ્ટિ છે. લોકપ્રવાહને અનુસરતા પ્રાકૃત જનેાનું જે લૌકિક પદાર્થ સંબંધી સામાન્ય દર્શન તે ઓઘદષ્ટિ છે.

(Commonplace vision of a Jayman) અને આ યોગદષ્ટિ પણ જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય વગેરે કર્મના બિંન બિંન ક્ષયોપશમને લીધે ન્યૂનાધિક્તાને લીધે જૂદા જૂદા પ્રકારની, વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે.

આમ એક જ લૌકિક-દૃશ્ય દેખવામાં પણ, જૂદી જૂદી જાતની ખાદ્ય ઉપાધિને લીધે જેમ યોગદષ્ટિના લેદ પડે છે, તેમ પરલોક સંબંધી જ્ઞેયમાં-
 યોગદષ્ટિ આત્મતત્ત્વ આદિ જ્ઞાનવિષયમાં પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે, જૂદા જૂદા પ્રકારનો માન્યતાલેદ-દષ્ટિલેદ હોય છે, દર્શનલેદ હોય છે. જેમ કેમેરાનો પડો (Diaphragm) ઓઠાવતો ખુલ્લો તેમ દષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે, તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ-તરતમતા હોય, જેટલું કર્મનું આવશ્યક ખસ્યું હોય-કર્મનો પડો ખૂંચો હોય, તેટલું ઓછું વતું દર્શન યોગદષ્ટિ-વાળા સમક્ષિતી પુરુષને થાય છે આમ ' યોગદષ્ટિ ' એટલે યોગ સંબંધી દષ્ટિ, યોગમાર્ગને અનુસરતી એવી દ્રષ્ટા યોગીની-સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષની દષ્ટિ (Vision of Yogi) યોગદષ્ટિ ને યોગદષ્ટિનો આમ પ્રકટ લેદ છે —

" દર્શન જે થયા જુજુઆ, તે યોગ નજરને ફેરે રે, -
 લેદ ધિરાદિક આરમાં, સમક્ષિત દષ્ટિને હેરે રે.

વીર જિનેશ્વર દેવના."

શ્રી યોગ દ. સમ્પાદ. ૧-૩

ઓઘદષ્ટિ ને યોગદષ્ટિની તુલના: કોષ્ટક

મુદ્દો	ઓઘદષ્ટિ	યોગદષ્ટિ
દષ્ટા પાત્ર	સામાન્ય લવાભિનંદી જીવ	યોગી સમ્યગ્દષ્ટિ મુમુક્ષુ પુરુષ
દર્શન વિષય	લૌકિક	અલૌકિક
દર્શન પદ્ધતિ	લૌકિક-વ્યવહારિક, પ્રવાહ-પતિત, ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી	અલૌકિક, પારમાર્થિક, યોગમાર્ગાતું-સારિણી, તરવમાદિણી
બેદ કારણ	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા
વિશેષના	દર્શનબેદ બાજત વિવાદનો સંભવ	દર્શનબેદ બાજત વિવાદનો અસંભવ.

શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય સવિવેચન ગ્રંથના આ દેખકે કરેલ વિવેચનમાંથી આપેલ પ્રકૃતોપયોગી (Relevant) અર્થ અંશના અનુસંધાનમાં, -ગ્રંથકારે કહેલી આ ' દષ્ટિ ' ની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા આ છે:—

“ સત્પ્રજ્ઞાસંગતો વૌધો દષ્ટિરિત્યભિધીયતે ।
અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાધાતાત્સત્પ્રવૃત્તિપદાવહઃ ॥ ”

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય. શ્લો. ૧૫

અર્થાત્ સત્પ્રજ્ઞાથી સંગત એવો જે ભોધ તે ' દષ્ટિ ' કહેવાય છે; અને તે અસત્ પ્રવૃત્તિના વ્યાધાતથી-અટકવાથી સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ' એટલે સત્પ્રવૃત્તિ પદ પમાડનારો એવો હોય છે.

આમ સત્શ્રદ્ધાથી ચુકત એવો જે બોધ તેનું નામ
 'દૃષ્ટિ' છે. અહીં 'સત્શ્રદ્ધા' એમ ખાસ કરીને કહ્યું
 તે અસત્શ્રદ્ધાનો અપવાદ-નિષેધ
 સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધ કરવા માટે છે. સત્શાસ્ત્રનો આધાર
 તે 'દૃષ્ટિ' છોડી, પોતાના અભિપ્રાયે કરીને-
 પોતાના સ્વચ્છંદે કરીને, પોતાની
 મતિકલ્પના પ્રમાણે જ્યાં અસત્ જોતા તર્કવિતર્ક-વિકલ્પ
 કરવામાં આવે છે, એવી શાસ્ત્રબાહ્ય જે શ્રદ્ધા, તે અસત્શ્રદ્ધા
 છે. આવી અસત્શ્રદ્ધા આ 'દૃષ્ટિ'માં હોતી નથી. એમાં તો
 સત્શાસ્ત્રના આધારવાળી, સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ, આમ પુરુષની
 આગમરૂપ આજ્ઞાને અનુસરનારી, એવી સત્શ્રદ્ધા-સાચી શ્રદ્ધા
 જ હોય છે આવી સત્શ્રદ્ધા હોય તો જ તે બોધને 'દૃષ્ટિ'
 નામ ધટે છે.

દૃષ્ટિ એટલે દર્શન-રેખવું તે છે. આમાં નિઃપ્રત્યયાયપણું
 હોય છે, કેઈ પણ આડખીલી હોતી નથી, એટલા માટે તે દર્શન
 અથવા દૃષ્ટિ કહેવાય છે. પછી આ ભલે થોડી ઉધડી હોય કે
 ઘાંઘી ઉધડી હોય, પણ તે ખૂલતાં જે કાંઈ રેખાય છે તે રેખાય છે,
 હીકું એટલે બસ હીકું, તેમાં કેઈ પ્રત્યયાય નડતો નથી. આ
 'દૃષ્ટિ' એટલે 'દર્શન' એમ કહ્યું તે યથાર્થ છે. આ
 બરાબર સમજવા આંખનો-ચર્મચતુનો કાળો લઈએ:-

આંખ બંધ હોય તો કાંઈ રેખાતું નથી પછી આંખ
 જરાક ઉઘટે તો પાસેનો પદાર્થ અંખો અંખો રેખાય છે,

આંખનું દ્રષ્ટાંત

પછી વધારે ઉઘટે તો તેથી વધારે
ફેળાય છે, એમ જેમ જેમ આંખ
ખૂલતી જાય તેમ તેમ વધારે ને

વધારે ફેળાતું જાય છે એવટે સંપૂર્ણ આંખ ખૂલતાં અનંત
આકાશ પણ તે નાની સરખી આંખથી ફેળાય છે તેમ આ
આંતર્યક્ષુરૂપ ‘યોગદષ્ટિ’ પણ જેમ જેમ ઉઘડતી જાય છે,
ઉન્મીલન પામતી જાય છે, ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ તેની
દષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર વધતું જાય છે, વધારે ને વધારે વિશાળ
‘દર્શન’ થતું જાય છે, ને એવટે સંપૂર્ણ દષ્ટિ ખૂવનાં
અનંત ‘દર્શન’ થાય છે. પણ આ ચોક્કસ કે ઝાણું જે કંઈ
ફેળાય છે, તે ગાંધું ‘દર્શન’ અથવા ‘દષ્ટિ’ કહેવાય છે;
એમાં માત્ર માત્રાનો-અંશનો ભેદ (Difference of degree)
છે, દર્શનભેદ નથી. આ દર્શનની જાતિ એક છે, એટલા
માટે ‘જાતો વ્યવચન’ એ સૂત્ર પ્રમાણે ‘દષ્ટિ’ એમ
એકવચની પ્રયોગ કર્યો છે આમ યોગદષ્ટિ અથવા દર્શન
એક છતાં તેના ઉન્મીલન અંશ પ્રમાણે-ઉઘડવા પ્રમાણે
તેના વિભાગ પાડ્યા છે. આણું દર્શન કે દષ્ટિ કયારે ઉઘડી
કહેવાય ? તેની અત્ર મર્યાદા બનાવી છે કે જ્યારે સત્યાસની
શદ્ધાવાળો જોષ હોય ત્યારે

આથી ઉલટું સત્યાશ્વા વિનાનો જે જોષ છે અથવા
સ્વછંદ કેદવનારૂપ અસત્ શદ્ધાવાળો જે જોષ છે, તે ‘દષ્ટિ’

અથવા ‘દર્શન’ કહી શકાય નહિ;
દષ્ટિઅધ્યયન : કારણ કે આંખ ઉઘડી ન હોય
ત્યાંમુખી જેમ અધ્યયન ન છે,

દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, તેમ સતશાસ્ત્રશ્રદ્ધાયુક્ત
ગોધથી ન્યાંતગી આંતર દષ્ટિ ઉઘડી નથી, ઉન્મીલન પામી
નથી, ત્યાંતગી દષ્ટિઅંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી.

આ જીવને નેત્રરોગીની ઉપમા ઘટે છે. નેત્રરોગી એટલે
કે જેને આંખનો રોગ છે એવો પુરુષ આંખ ઉઘાડી શકતો
નથી, આંખ મીચી જ રાખે છે,
નેત્રરોગીનું દર્શન તેને ઉભસ પણુ ગમતો નથી.
તેની જો કોઈ નિષ્ણાત નેત્રવૈદ
(Eye-specialist) બરાબર ચિકિત્સા કરી યથાયોગ્ય
અંજન વગેરે આંજીને દવા (Treatment) કરે, તો ધીરે
ધીરે તેનો રોગ મટવાનો સંભવ છે. તે સફલેષનો ને તેને
આધીન ઔષધનો જોગ ન બને ત્યાંસુધી તેનો રોગ ઠેમ
કરીને મટે નહિં.

તેમ આ જીવને દષ્ટિઅંધપણુનો-મિથ્યાદષ્ટિપણુનો
જાહેર રોગ લાગુ પડ્યો છે. તે આંખ મીચીને જ પડ્યો છે !
તેનાથી જ્ઞાન-પ્રકાશ પણુ દેખી શકતો નથી ! હવે તેને
કોઈ મહાપુણ્યના જોગાનુજોગે કોઈ તેવા સદ્ગુરુરૂપ નિષ્ણાત
સફલેષનો જોગ મળે, ને તેના રોગનું બરાબર નિદાન કરી,
યોગ્ય ચિકિત્સા કરે, જ્ઞાનરૂપ અંજન આંજે, તો ધીરે ધીરે
તે દષ્ટિઅંધની દષ્ટિ ખૂલતી જાય, ને છેવટે તે નેત્રરોગ
તત્ત્વેન મટી જાય. પણ આમાં માત્ર ચરત એટલી જ છે કે
સાચા સદ્ગુરુરૂપ સફલેષને શોધી કાઢી (નહિં કે અસદ્ગુરુને
અથવા પોતાની માની લીધેલા શુષુવિહીન કૃતધર્મના ગુરુને,

‘બિના નયન પાવે નહિ’ : દષ્ટિ વિકાસના આઠ ભેદ ૨૪૭

કારણ ઉઠવેલ (ઉપાક) તો આંખે જ ફેરવી નાંખે અર્થવા દષ્ટિરાગી બનાવી દીધો ।)—તેની દવા દૈવ શ્રદ્ધાથી, યથોપદેશ પથ અનુપાન સાથે કરવામાં આવે; તો જ તે આત્મશ્રોતિરૂપ મોટામાં મોટો રોગ જાય. તે આ પ્રમાણે:—

“ આત્મશ્રોતિ સંમે રોગ નહિ, સંશુરુ વૈલ સુંબાણું;
શુરુ આજ્ઞા સંમે પથ નહિ, ઔપદેશ વિચાર ધ્યાન.”

શ્રીમદ્ રાજવંશપ્રણીત શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

“ જ્ઞાનેતિમિરાન્ધાર્તા જ્ઞાનાંજનંશલાકયાં ।
નેષમુન્મીલિતં ચેન તસ્મૈ સદ્ગુરવે નમઃ ॥ ”

“પ્રવચન અંજન બે સંશુરુ કદે, કેળે પરમ નિધાન....જિનેસર;
હૃદય નયન નિહાળે જગદ્ગુણી, મહિમા મેરુ સમાન....જિનેસરે ।”
શ્રી આનંદધનજી.

અત્રે સર્વશાસ્ત્રની શ્રદ્ધા ઠકી છે, તેમાં તે શાસ્ત્રના મૂળ પ્રણેતા આસ પુરુષની, તેમજ તે શાસ્ત્રનો આશય સમજાવનારા સંશુરુની શ્રદ્ધા પણ ‘બિના નયન પાવે નહિ’ ગણિતપણે સમાધાં જાય છે; કારણ કે જાગતી જ્યોત જેવા લાવયોગી સંશુરુ વિના તે શાસ્ત્ર સમજાવશે કેણું ? શાસ્ત્ર કાંઈ એની મેળે સમજાઈ જતું નથી ! તે તો જેને દિવ્ય જ્ઞાનદષ્ટિ ઉઘડી છે, એવા પ્રગટ યોગી સ્વરૂપ જ્ઞાની સંશુરુ મુખેથી સમજાવવામાં આવે, તો જ સમજાય તેવા શુરુગમ વિના તે આગમ તો અગમ થઈ પડે છે ! કારણ, ‘બિના નયનકી બેલ,’ ‘બિના નયન’—સંશુરુની દૈવગુણી વિના સમજાય

નહિ; ને તે 'દિવ્ય નયન' તો સદ્ગુરુના ચરણ સેવે તો સાક્ષાત્ ખૂલે.

“ બિના નયન પાવે નહિ, બિના નયનકી બાત;
સેવે સદ્ગુરુ કે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત્.
ખૂઝી ચહત જો ખ્યાસકો, હૈ ખૂઝનકી રીત;
પાવે નહિ શુભામ બિના, ચેહી અનાદિ સ્થિત. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર;
જિજ્ઞે નયણે કરી મારગ જોધજો રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર....
પંથડો નિહાણું રે બીજા જિનતણું રે. ” શ્રી આનંદધનજી

“ इयं व्याकरणापायभेदावष्टयिद्या स्मृता ।
सामान्येन विशेषास्तु भूयांसः सूक्ष्मभेदतः ॥ ”

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૮

આમ સામાન્યપણે ‘દષ્ટિ’નો કંઈક વિચાર કર્યો.
હવે તે ‘ખુણે’ એટલે શું ? તે વિચારીએ. દષ્ટિ ખુણે
એટલે યોગદષ્ટિનું ઉપડું, ઉન્મીલન
દષ્ટિ ખૂલવાના-વિકાસના પામણું, વિકાસન ચલું તે. આવરણ
આઠ લેહ
ટળવાના લેહને લીધે સામાન્યથી
તેના ઉન્મીલનના-વિકાસના આઠ
સ્થૂલ લેહ (Broad divisions) પડે છે, બાકી સૂક્ષ્મ લેહથી
જોધજો તો વિશેષ લેહ તો ઘણા ઘણા છે. કાખતા તરીકે:—

આંખ આંદેનો પડેલો જેમ જેમ દૂર થતો જાય, તેમ

તેમ વધારે ને વધારે ચોકસું દેખાતું જાય છે, છેવટે સંપૂર્ણ પડશે ટળી જતાં પૂરેપૂરું દેખાય છે; આમ પડશે દૂર થવાની અપેક્ષાએ એક જ દૃષ્ટિના-દર્શનના જૂદા જૂદા ભેદ પડે છે. તે જ પ્રકારે કર્મપ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષય આદિ પ્રમાણે જેમ જેમ કર્મનું આવરણ ખસતું જાય છે, પડશે દૂર થતો જાય છે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ નિર્મલ દર્શન થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ આવરણ-પડશે ટળી જતાં સંપૂર્ણ દર્શન થાય છે આમ આવરણ ટળવાના ભેદથી આ દૃષ્ટિના આઠ સ્તૂત ભેદ સામાન્યથી પડયા છે.

પણ સૂક્ષ્મભેદની અપેક્ષાએ જો બારીકીથી જોઈએ, તો તેના વિશેષ ભેદ ઘણા ઘણા છે, અનંત છે, કે જેનો કહેતાં પાર ન આવે; કારણ કે મિત્રાથી સૂક્ષ્મભેદ અનંતઃ માંડી પરા દૃષ્ટિ સુધી કર્મના પદ્મસ્થાનપતિત હાનિવૃદ્ધિ ક્ષયોપશમ આદિ પ્રમાણે, દર્શનના પ્રકાર અનંત છે. પદ્મસ્થાનપતિત પદ્મશુણ્વૃદ્ધિનો નિયમ અહીં લાગુ પડે છે. જેમકે-(૧) અનંત ભાગવૃદ્ધિ, (૨) અસંખ્યાત ભાગવૃદ્ધિ, (૩) સંખ્યાત ભાગવૃદ્ધિ, (૪) સંખ્યાત શુણ્વૃદ્ધિ, (૫) અસંખ્યાત શુણ્વૃદ્ધિ, (૬) અનંત શુણ્વૃદ્ધિ. આમ મિત્રાના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પ્રકારમાં ઓછામાં ઓછું (minimum) એક અંશ (Unit) દર્શન માનીએ, તો પછી તેમાં આ નિયમ પ્રમાણે વૃદ્ધિના અનંત સંયોગો (Permutations & Combinations) થતાં, અનંત ભેદ થાય. આમ યોગના સ્થાન પણ અસંખ્ય છે.

“ એકે પં વીર્યે હયોપશમ અછે, અવિલાગ વર્ગભૂરૂપ રે;
 પેરુ શુણે એમ અસંખ્યથી, થાયે યોગેસ્થાન સ્વરૂપ રે.”

...મન મોહું અમારું પ્રભુ શુણે.

મુહૂમ નિર્ગોદી હવેથી, જાવે વર સતી પદ્મજલ રે;
 યોગના ઠાણે અસંખ્ય છે, તરતમ મોહિ પરાયણ રે. મનં”

અને આમ દૃષ્ટિના સ્થળ બેદરૂપ ને આઠ વિકાસ તબક્કા (stages), તે જ મિત્રાદિ આઠ દૃષ્ટિ. આ સદૃષ્ટિની

અષ્ટધા દૃષ્ટિમાં બોધવિકાસ કેવો:

આઠ દૃષ્ટિની યતો જાય છે, બોધપ્રકાશની
 વધાર્થ ઉપમા તરતમતા કેવી હોય છે, તેનો

સાધર્મ્યથી અવબોધ થવા માટે

મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ ઉત્તમ ઉપમાની યોજના કરી છે, કે જેના પરથી સુગમતાથી તે તે દૃષ્ટિના સ્વરૂપનો ધણે બોધ થઈ જાય છે. આ આઠ દૃષ્ટિને અનુક્રમે (૧) તૃણ*, અશિકલની, (૨) છાણના અશિકલની, (૩) કાંકણના અશિકલની, (૪) હીપકની પ્રભાની, (૫) રત્નપ્રભાની. (૬) તારાપ્રભાની, (૭) સૂર્યપ્રભાની, (૮) અને ચંદ્રપ્રભાની, —એમ ઉપમા આપી છે. તૃણ અગ્નિથી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ મિત્રા દૃષ્ટિથી માંડીને પરા દૃષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર બોધરૂપ પ્રકાશની તરતમતા છે. આમ આ આઠ દૃષ્ટિને યથાયોગ્ય ઉપમા આપી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ થોડા શબ્દોમાં ઘણું સ્ફુટ સ્વચ્છ અમત્કારિક રીતે બતાવી દીધું છે, તેનું

* “ તુળપોચમકાષ્ઠામિકળવીપપ્રમોક્ષા ।

સ્વાતારાવંચન્દ્રમાઃ સદસ્તેદંતિત્વયે ॥ ” —મી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે.

અવિસ્તર દર્શન આ વિવેચનલેખકે પ્રસ્તુત શ્રી યોગદૃષ્ટિ-
સમુચ્ચય ગ્રંથના વિવેચનમાં કરેલું છે. અર્થે વિસ્તારભયથી
અંશદીનિદેશમાત્ર કર્યો છે

મહાસમર્થ તત્ત્વદ્રેષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ
યોગદૃષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermometer) ઉચ્છ્રુતામાપક
ધંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પછું
યોગદૃષ્ટિને આત્માના યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી
'થર્મોમીટર'ના ઉપમા છે જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની
ઉચ્છ્રુતાનું-ગરમીનું માપ થઈ શકે
છે, તેમ આ યોગદૃષ્ટિ પરથી આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું,
આત્મહથાનું, આત્માના શુણ્ણસ્થાનનું માપ નીકળી શકે છે.
હું પોતે કઈ દૃષ્ટિમાં વર્તું છું ? મારામાં તે તે દૃષ્ટિના કલા
છે તેવા લક્ષણ છે કે નહિ ? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા
ફંદારે કેમ પ્રવર્તવું ? ઇત્યાદિ પ્રકારે અંતર્મુખનિરીક્ષણ
(Introspection) કરી, આત્મશુણ્ણવૃદ્ધિની ઊંચા પામવા
માટે આ 'યોગદૃષ્ટિ' આત્માથી મુમુક્ષુને પરમ ઉપયોગી
છે, પરમ ઉપકારી છે

આમાં પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિ સુધી 'શુણ્ણસ્થાનક' સંબંધના
ખરેખરા અર્થમાં મુખ્ય એવું પહેલું 'મિથ્યાત્વ શુણ્ણસ્થાનક'
હોય છે, પાંચમી દૃષ્ટિથી માંડીને
પહેલી ચાર દૃષ્ટિ સુધી સમ્યક્ત્વ હોય છે તેમા પણ તે
મિથ્યાત્વ 'શુણ્ણસ્થાનક' પ્રથમ શુણ્ણસ્થાનકનો પ્રકર્ષ-પરાક્રાંત
છેલ્લામાં છેલ્લી હદ ચોથી દૃષ્ટિમાં

ગ્રાહ થાય છે. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિમાં ઉત્તરોત્તર મિથ્યાત્વનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે, ને તેથી ઉપજતા શુભનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આમ ચોથી દૃષ્ટિમાં મિથ્યાત્વની માત્રા ઓછામાં ઓછી ને તત્કાલ્ય શુભની માત્રા વધારેમાં વધારે હોય છે. એટલે દીપ્ત દૃષ્ટિમાં ઓછામાં ઓછા મિથ્યાત્વવાળું જીવ્યામાં જીવું ‘મિથ્યાત્વ શુભસ્થાનક’ હોય છે. ત્યારપછી પાંચમી સ્થિતિ દૃષ્ટિથી માંડીને મિથ્યાત્વનો સર્વથા અભાવ ને સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ હોય છે.

“ કરણ અપૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું શુભકાણું રે;
મુખ્યપણે તે ઈહાં હોવે, મુયશવિલાસનું ટાણું રે

વીર જિનેસર દેશના. ”

—શ્રી યોગદૃષ્ટિ સંજ્ઞાપ. ૧-૧૫

આમ દૃષ્ટિ ‘ખૂણે’ એ પદનો વિવેક કર્યો; હવે ‘ભલી’ શબ્દનો વિચાર કરીએ. ભલી એટલે રૂડી, યથાર્થ, સમ્યક્, સત. આ મિત્રા આદિ દૃષ્ટિ તે આ દૃષ્ટિને ‘ભલી’ ભલી, રૂડી, સમ્યક્, સત દૃષ્ટિ છે. કેમ કહી ? અત્રે શંકા થવાનો સંભવ છે કે— સદ્દૃષ્ટિપણું—સમ્યક્દૃષ્ટિપણું તે

અંધિલોહ થયા પછી હોય છે, અને તે અંધિલોહ તો હજી આગળ ઉપર ઘણા લાંબા વખત પછી થવાનો છે, કારણ કે તે તો પાંચમી સ્થિતિ દૃષ્ટિમાં થાય છે. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તો પછી તેને પણ સદ્દૃષ્ટિમાં કેમ ગણવામાં આવી ? તેનું સમાધાન—

જે મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિઓ છે, તે સમ્યક્દૃષ્ટિના

અમોઘ-અચૂક કારણરૂપ થાય છે, તેટલા માટે કારણભૂત કાર્યના ઉપચારથી તે મિત્રા વગેરેનું પણ સમ્યગ્દષ્ટિ-પણું ઘટે છે, એટલે જ એને સમ્યગ્દષ્ટિની અંદજ ગણી છે. આ સમજવા માટે આ દ્રવ્યંત છે:—

શુદ્ધ સાકરના ચોસલાની-ખડી સાકરની બનાવટમાં તેની આગલી આગલી અવસ્થાઓ પણ કામની છે. કારણ કે ખડી સાકર બને છે, તે એમ ને શેરડીમાંથી શુદ્ધ એમ બની જતી નથી. શેરડીથી સાકરનું દ્રવ્યંત માંડીને શુદ્ધ સાકર સુધીની સમગ્ર પ્રક્રિયામાંથી તેને પસાર થવું પડે

છે, ત્યારે જ ખડી સાકરની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આ પ્રક.રે:— (૧) પ્રથમ તો શેરડી હોય, (૨) પછી તેનો રસ કાઢવામાં આવે, (૩) તેને ઉકાળીને કાવો બનાવવો, (૪) તેમાંથી ગોળ બને, (૫) ત્યાર પછી તેને શુદ્ધ કરતાં કરતાં તેમાંથી બારીક ખાંડ થાય, (૬) પછી ચર્કશ-ઝીણી સાકર બને, (૭) અશુદ્ધ સાકરના ગઠ્ઠા-પિંડા થાય, (૮) અને છેવટે શુદ્ધ સાકરના ચોસલા-ખડી સાકર (Refined crystallised sugar) બને આમ શુદ્ધ સાકરની અવસ્થાઓ પહેલેથી પહેલાં જુદી જુદી પ્રક્રિયામાંથી (Various Processes) પસાર થવું જ પડે છે.

તેમાં શેરડીથી માંડીને ગોળ બનવા સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર મિત્રા વગેરે પહેલી ચાર દષ્ટિઓ છે; અને ખાંડથી ખડી સાકર સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર

સ્થિતિ વગેરે છેલી ચાર દૃષ્ટિઓ છે. એટલે જેમ શુદ્ધ સાકરની બનાવટમાં શેરડીથી માંડીને બધી અવસ્થાઓ ખપની-કામતી છે, તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિને માટે મિત્રા દૃષ્ટિ વગેરે અવસ્થાઓ પણ તેવા તેવા પ્રકારે ઉપયોગની છે; કારણ કે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિનું કારણ થાય છે. આમ આ મિત્રા વગેરે દૃષ્ટિને અત્રે યોગદૃષ્ટિમાં પોતપોતાનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ.

આ મિત્રા વગેરે અવસ્થાઓ ખરેખર ! ઈશુ-શેરડી વગેરે જેવી છે, કારણ કે તેમાંથી સંવેગરૂપ માધુર્યની-મીઠાશની પ્રાપ્તિ થાય છે. મૂળ શેરડી જ ન હોય તો રસ ક્યાંથી નીકળે ? રસ ન હોય તો ગોળ કેમ બને ? મીઠી સાકર કેમ નીપજે ? પણ આ મિત્રા વગેરે તો શેરડી વગેરે જેવી હોઈ, તેમાંથી અવશ્ય પરમાર્થપ્રેમરૂપ રસાદિની નિષ્પત્તિ થાય છે, ને મીઠી સાકર જેવા-પરમ અમૃત જેવા સંવેગની મધુરતાનો અનુભવ થાય છે.

આથી બિલકુલ અભળ્યો તો નલ જેવા-ખર જેવા છે, તેથી કરીને જ તેમને કોઈ કાળે સંવેગરૂપ માધુર્ય નીપજતું નથી. ‘નલ’ તો સાવ નીરસ હોય અભળ્યો. મિત્રાઆદિ છે, એટલે એને ગમે તેટલો પીલો દૃષ્ટિ ચામવા અર્થોગ્ય- તોપણ તેમાંથી રસ નીકળતો અપાવ નથી, તો પછી તેમાંથી મીઠી સાકરની પ્રાપ્તિ તો ક્યાંય દૂર રહી ! તેમ આ અભળ્યો પણ તેવા જ નીરસ, ‘કોરા ધાકોઠ’ હોય છે, તેમને ગમે તેટલા બોધથી પણ પરમાર્થપ્રેમરૂપ

રસ ઉપજતો નથી, તો પછી સંવેગરૂપ મીઠી સાકરની આશા ક્યાંથી હોય ? આવા અભવ્યો ભલે પરમાર્થપ્રેમ વિનાની નીરસ-સાવ મુછી એવી અનંત દ્રવ્ય કિંથા કર્યા કરે, અથવા તો ‘ખૂણ શાઓજી લાણી મોટા પંડિત છુતધર બને, પણ તેઓ પોતાની પ્રકૃતિને કદી છોડતા નથી,--ગોળવાળું દ્વધ પીને પણ સાપ નિર્વિષ થાય નહિં તેમ.’ કારણ કે તેઓના હૃદયમાં કદી પણ પરમાર્થરમ્ભના અંકુર ફૂટતો નથી, આમ હોવાથી તેઓ મોક્ષમાર્ગ પામવાને સર્વથા અયોગ્ય છે, એટલા માટે જ--તે ‘અભવ્ય’ કહેવાય છે એટલે અર્થાપત્તિ ન્યાયથી તેવા પુરુષો આ મિત્રા વગેરે દષ્ટિ પામવાને પણ યોગ્ય નથી હોતા, કારણ કે જો તે પામે તો તે ‘અભવ્ય’ ક્યાંથી રહે ?

આમ આ મિત્રા વગેરે દષ્ટિ પામે તે ભવ્ય જ હોય, અભવ્ય હોય જ નહિં, એટલા માટે એની પ્રાપ્તિને અત્રે ‘ભલી’ કહી છે તે યથાર્થ ‘દષ્ટિ ખૂલે ભલી ર’ છે. કારણ કે તે આત્માનું ‘ખરેખરું’ ભણું કરનારી, કસ્યાણું કરનારી--કસ્યાણુમાર્ગે ચઢાવનારી છે.

ઈત્યાદિ પ્રકારે યોગદષ્ટિ સંબંધી આ સમસ્ત આશય હૃદયમાં રાખી પરમ ઉદાર આશયગંજીર મહાત્મા આનંદધનજીએ

૪ ** જ મુદ્દ પવિત્રમવ્યો મુદ્ધિ ભજ્જાદ્વય સત્યાનિ ।

-ગુરુદુરંપિ પિન્તા જ પન્થા નિમિષા હૃતિ ॥ ”

—શ્રી કુન્દકુંદાચાર્યજીના સમયસાર ગાં ૩૧૭

‘દૃષ્ટિ ખૂલે બહી રે’ એવો પરમ અર્થગર્ભ શબ્દપ્રયોગ થયો છે, અને તે અત્યંત મહત્વનો હોવાથી તે પરિસ્કુટપણે સમજાવવા માટે અને તેની પૂર્વપશ્ચાત્ત યથાયોગ્ય ભૂમિકા (proper perspective) દર્શાવવા માટે આટલું પ્રાસંગિક વિવેચન કરવું પડ્યું. અસ્તુ ! હવે આગળ વધીએ !

૨.

‘પ્રાપતિ પ્રવચન વાક’—

અગાઉ ‘દૃષ્ટિ ખૂલે બહી રે’ એનો પરમાર્થ વિચાર્યો, તો આ બહી દૃષ્ટિ કેમ ખૂલે ? તે માટે કહ્યું કે ‘પ્રાપતિ પ્રવચન વાક’ અર્થાત્ પ્રવચન વાણીની પ્રાપ્તિ ચાચ તો દૃષ્ટિ ખૂલે. આ ‘પ્રવચન’ શબ્દનો પરમાર્થ આ ‘પ્રવચન’ શબ્દ સમજવાં જેવો છે. હાલમાં તો લોકો વિવેક વિના ગમે ત્યાં ને ગમે તેવા પ્રસંગમાં આ મહાન શબ્દનો શિથિલ (Loose) પ્રયોગ કરે છે. સામાન્ય પ્રાકૃત જનતા (Layman) સામાન્ય વિષયક (Common-place) ભાવણ કે વક્તવ્ય પણ ‘પ્રવચન’ કહેવાય છે ! પણ અત્ર તો અરેખરા પરમાર્થથી તેનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રવચન એટલે પ્રકૃષ્ટ વચન, પ્રમાણભૂત આત્મપુરુષવર્તુ વચન. જે વચન સર્વથી પર છે ને જેનાથી પર કંઈ નથી એવું પ્રકર્ષ પામેલું (supreme & sublime) વચન તે પ્રવચન. આવું પરમાર્થ પરમ વિશ્વાસ યોગ્ય, પરમ પ્રમાણભૂત, ‘તહત્તિ’ કરવા

યોગ્ય પ્રકૃષ્ટ વચન કોનું હોય ? વીતરાગ સર્વજનું જ. રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રિદોષ જેને સર્વથા નિવૃત્ત થયા છે, એવા પરમ પુરુષોત્તમ સર્વજ્ઞ વીતરાગનું વચન તે જ વાસ્તવિક ‘વચન’ કહેવા યોગ્ય છે.

કારણ કે જેના દોષ* ને આવરણ ટળ્યા છે, અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ અને જ્ઞાન-દર્શન આવરણ ટળ્યા છે, તે જ પુરુષ ‘આપ્ત’ (વિશ્વાસપાત્ર)

‘પ્રાપ્ત’ તે આપ્ત હોવા યોગ્ય છે; કારણ કે જ્ઞાનને આવરણ હોય તો અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તેનું વચન અસત્ય પણુ હોય, એટલે તેના પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહિ; અને રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ હોય તો તેથી પણુ અસત્ય વહવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે પણુ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. પણુ નિરાવરણ જ્ઞાન હોય અને રાગદ્વેષરહિતપણું-નિર્દોષપણું હોય, તો જ તેનું વચન સંપૂર્ણ સત્ય હોઈ વિશ્વાસપાત્ર-આપ્ત હોય. જે જે વિષયમાં નિષ્ણાન હોય તે વિષયમાં તેનું વચન જ પ્રમાણભૂત (Authority) ગણાય, તે સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે અતીન્દ્રિય એવા આત્માદિ વિષયમાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાની એવા સર્વજ્ઞ આપ્ત પુરુષ પ્રમાણભૂત હોઈ, તેનું જ વચન પ્રમાણ છે; કારણ કે તે યોગીશ્વરે આત્મસ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી તેની પ્રાપ્તિ કરી છે, અને તથારૂપ અનુભવ કરી પોતે સહજ આત્મસ્વરૂપ એવા સક્ષાત્ ‘પ્રભુ’ બન્યા છે; અને જેનું આત્મસ્વરૂપ તેમણે દીકું તેનું યથાર્થપણે

* “ દોષાવાળદોર્દાનિર્નિ શેયસ્સર્વતગાયનાત્ ।

કવિવચાસ્વહેતુશ્ચા ચાદરન્ત્સત્યમ્ ॥ ”

— શ્રી અમલભદ્રાચાર્યકૃત આપ્તમીમાંસા

તેમણે કહી 'દેખાડ્યું' છે. (' જહદ્વિય ઘટ્યુવારણો '). એટલે આવા આ આત્મદ્રષ્ટા નિર્દોષ આત્માનુભવી 'આસ' પુરુષ આ ભાષતમાં* પ્રમાણભૂત છે, આસ છે, પરમ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. લોકવ્યવહારમાં પણ જેમ કોઈ સાચા પ્રમાણિક મનુષ્યનો વગર વિચાર્યે પણ વિશ્વાસ રાખે, તેમ પરમાર્થમાં પણ આ સાચા પ્રમાણિક નિર્દોષ સ્વપુરુષ વગર વિચાર્યે પણ (વિચારીને તો વિશેષે કરીને) વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે, 'તહત્તિ' કરવા યોગ્ય છે. પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રાએ બાખ્યું છે કે—

“ તે આસ કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું,
નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જોણે અનુભવ્યું. ”

શ્રી મોક્ષમાળા, પાઠ ૧૭.

આમ પરમ નિર્દોષ વીતરાગ સર્વજ્ઞ જ આસ છે, અને આ આસ પુરુષનું વચન એ જ પ્રવચન છે, એ જ આગમ છે, અને એ જ પરમ વિશ્વાસપાત્ર એવું જ્ઞાત છે. 'જ્ઞાત' શબ્દનો ંયુત્પત્તિ અર્થ પણ ઉપરોક્ત સર્વ ભાવને પુષ્ટ કરે છે. કારણ કે જીવને કાર્યાકાર્ય સંબંધી જે જ્ઞાસન-આજ્ઞા કરે, અને તે નિર્દોષ જ્ઞાસનવડે કરીને જે જીવનું ત્રણ એટલે સંસારભયથી રક્ષણ કરે, તે 'જ્ઞાત' છે એમ તેનો ંયુત્પત્તિ અર્થ છે. અને આવું જ્ઞાત તો નિર્દોષ એવા વીતરાગ સર્વજ્ઞનું જ વચન હોઈ શકે—બીજા કોઈનું નહિ.

* “ તમેવ સત્ત્વ નિઃશંક જ ઝિર્નેદિ-વચેદ્મનઃ ।

આજ્ઞાસિદ્ધ િં તદ્વચનં માત્રવાચરિતો જિવાઃ ॥ ”

—શ્રી આધ્યાત્મ સૂત્ર.

“ શાસનાત્માણશ્ચકેષ્ઠ યુધૈઃ શાંઘં નિરુચ્યતે ।

યચનં ધીતરાગસ્ય તથા નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ”

—શ્રી યશોવિજયજીપ્રણીત અધ્યાત્મોપનિષદ.

અને આવા આ પ્રવચનનું પણ પ્રવચન, પ્રકૃષ્ટ વચન, પ્રથમ વચન, પ્રમુખ વચન શું છે ? આ પ્રવચનવાણી મુખ્યપણે શું બોધે છે ? સમસ્ત પ્રવચનસાર: પ્રવચન- પરભાવથી વ્યાવૃત્ત કરી આત્માને પ્રયોજન. સ્વભાવમાં આણવો એ જ જિન લગવાનું મુખ્ય ‘ આણા ’-આજ્ઞા છે, એ જ શાસનસર્વસ્વ છે, એ જ પ્રવચનસાર છે, એ જ સૂત્રપરમાર્થ છે. વિભાવરૂપ અધર્મમાંથી નિવૃત્તિ કરાવી સ્વભાવરૂપ ધર્મ પમાડવો એ જ જિનપ્રવચનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે, એ જ ઉદ્દેશ છે, એ જ ઉપદેશ છે, એ જ આદેશ છે; અને એ જ ‘ ઘણ્યસદ્દાલો ધમ્મો ’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ એ પરમ સૂત્ર પ્રમાણે આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ છે; એ જ ગદ્યાંગીતાર્થ આનંદધનજીએ સંગીત કરેલો ‘ પરમ પરમ અરનાથનો ’ છે; અને એ જ ‘ પરધર્મો ભયાવહ: ’ ભયાવહ પરધર્મમાંથી જીવને પરમ અભય આપનારો સ્વધર્મ-‘ સ્વસુખય ’ છે. સમસ્ત દ્વાદશાંગી પણ આ મુખ્ય આજ્ઞારૂપ પ્રવચનના વિવરણરૂપ છે. મહામુનીશ્વર પદ્માનંદિજીએ* કહ્યું છે કે-‘ શ્રી જિનેશ્વરે દ્વાદશાંગી કહી છે તેમાં પણ એક આત્મા જ આદેય-અહણ કરવા યોગ્ય છે

* “ તથા જિનદ્વાદશમેદમહા, ધુન તતોડપ્યન્યદનેકમેદમ્ ।

તસ્મિન્નુપાદેયતયા ચિદ્રમા, શેષં તુ દ્રેયત્વચિષાપ્રયયિ ॥ ”

—શ્રી. પદ્માનંદિપંચચિંશતિના.

અને બાકી બીજું બધુંય હેય-ત્યાગવા યોગ્ય છે. '—એ જ પરમ સારભૂત મુખ્ય વાત કહી છે. જિનપદની અને નિજપદની એકતા છે; જેવું જિન ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેવું જ આ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એમાં કંઈ પણ ભેદભાવ નથી,— આ વસ્તુનો લક્ષ થવા માટે જ આ સર્વ સુખદાયી શાસ્ત્રો કહ્યાં છે. અનંત ગુણરત્નોનો 'પરમ નિધાન' એવો આ આત્મા 'પ્રગટ મુખ આગળે' પડ્યો છે, તે આ અજ્ઞાની જગત્ ઉલ્લંઘીને ચાલ્યું જાય છે; તેને આ પરમ નિધાનનું જ્ઞાન કરાવનાર આ જગદીશ જિન ભગવાનની પ્રવચન જ્યોતિ છે.

“ જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કંઈ;
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ ”

—શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજી.

“ પરમનિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉલ્લંઘી હો જાય;
જ્યોતિ વિના જીએ! જગદીશની, અંધોઅધે પડાય....

ધર્મજિનેસર ગાઉં રંગશું ”

—શ્રી આનંદજી.

આવી સ્વ-પરના ભેદરૂપ વિવેક કરાવનારી મહામહિ-
માવાન અમૂલ્ય પ્રવચનવાણીની પ્રાપ્તિ થાય, તો જીવની

‘દષ્ટિ’ ખૂલે. જેમ નેત્રરોગીને

‘પ્રવચન અંજન સદ્અંજન આંજવામાં આવતાં
જો સદ્ગુરુ કરે’ તેનો નેત્રરોગ દૂર થાય ને દષ્ટિ

ખૂલે; તેમ જેને મિથ્યાદર્શનરૂપ

અથવા દષ્ટિરોગરૂપ નેત્રરોગ લાગુ પડ્યો છે, એવા આ
જીવને પ્રવચન-અંજનના પ્રયોગથી-જ્ઞાનાંજનચત્તાક્રમથી તે

દૃષ્ટિઅધપણાદૃષ્ટિરોગ નષ્ટ થાય છે, અને આંતરદૃષ્ટિરૂપ દિવ્ય ચક્ષુ-‘દિવ્ય નયન’ ખૂલે છે, આધ્યાત્મિક એવી યોગદૃષ્ટિ ઉન્મીલન પામે છે, એટલે મેરુ સમા મહિમાવાળો જે ‘પરમ નિધાન પ્રગટ સુખ આગળે’ છે એવા જગદાણી આત્માનું-પરમાત્માનું તેને હૃદય-નયનથી દર્શન થાય છે.

“ પ્રવચન અંજન જે સદ્ગુરુ કરે, હેમે પરમ નિધાન;
હૃદય-નયન નિહાળે જગદાણી, મહિમા મેરુ સમાન ”
—શ્રી આનંદદાસજી.

આમ પ્રવચનવાણીનો મહિમા મેરુ સમા મહાન છે. આ જિન પ્રવચનને જ્ઞાનીઓએ ‘સમુદ્ર’ની ઉપમા આપી છે તે પણ અત્યંત મથાર્થ છે, ‘જિનેશ્વરતાણી વાણી દારણ કે તેનો ઘોઘ અગાધ જાણી તેણે જાણી છે’ છે, પરમ પરમાર્થગંભીર છે, ‘બોચાગાધં’, સુપદ પદવીરૂપ જલપૂરથી તે મુંદર છે, અહિંસારૂપ વિપુલ લહરીઓથી તે અગાધ હેઠવાળો છે, તે ચૂલારૂપ વેલાવાળો અને ગુરુગમરૂપ મણિથી સંકુલ-ભરપૂર છે. આવા પ્રવચન-સમુદ્રનો પાન પામવો કુબંકર છે. (જુઓ શ્રી હરિભદ્રસંસ્કૃત સ સારદાવાળ સ્તુતિ) આવી આ પ્રવચન વાણીને જેટલી ઉપમા આપવામાં આવે તેટલી ઓછી છે, ‘ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ.’ આવી અનુપમ શુણ્કારિણી જિનવાણીનો ખાલ જીવો ખ્યાલ નથી પામતા, તે શુણ્કાણી વાણી તો જેણે જાણી તેણે જ જાણી છે, ‘જિનેશ્વરતાણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે’. અને તેવા પ્રકારે જિન-

દર્શનની અપૂર્વ પરમ પ્રસાવના કરનારા મોક્ષમાળા અંધમાં
 ‘જિનેશ્વરની વાણી’ની મુક્તકંઠે પ્રથંસા કરતાં શ્રીમદ્દે
 રાજચંદ્રજીએ અનન્ય સાવથી સંગીત કર્યું છે:-

“અનંતઅનંત સાવ લેદથી લરેલી બલી,
 અનંત અનંત નય નિશ્ણેપે વ્યાખ્યાની છે,
 સકલ જગતહિતકારિણી હારિણી મોહ,
 તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષચાગિણી પ્રમાણી છે,
 ઉપમા આખ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
 આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે,
 અહો! રાજચંદ્ર! બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
 જિનેશ્વરતણી વાણી બાણી તેણે બાણી છે.”
 —શ્રીમદ્દે રાજચંદ્રજી

॥ इति महागीतार्थं महर्षिं श्री आनंदघनजी संगीते
 श्री संभवजिनस्तघने मनसुखनंदनेन भगवानदासेन
 विरचितं तृतीयगाथाविवरणम् ॥ ३ ॥

૫૪ પરિચ્છેદ :

સત્સંગ અને ભાવમલની ક્ષીણતા

પ્રવચનવાણીની પ્રાપ્તિ થાય, તો દોષ ટળે ને દૃષ્ટિ ખૂણે એમ ઉપરમાં કહ્યું. તો આ પ્રવચનવાણીની પ્રાપ્તિ પણ કેમ થાય ? તે માટેની પરમ અર્થગંભીર કારણપરંપરાનો ભક્ત કવિ આનંદધનજી ઉપન્યાસ કરે છે:—

પરિચય પાતકે ઘાતકે સાધુ શું રે,

અકુશલ અપચય ચેત;

મંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરો રે,

પરિશીલન નય હેત....

સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે. ૪

અર્થ:—પાતકનો-પાપનો ઘાત-નાશ કરનાર એવા પાતકઘાતક સાધુ સાથે પરિચય, અકુશલ-અશુભ ભાવના અપચયવાળું (ક્ષીણમલવાળું) ચિત્ત, અને અધ્યાતમ અંથનું શ્રવણ-મનન કરી તેનું નય-હેતુપૂર્વક પરિશીલન, (આમ કારણપરંપરા છે).

વિવેચન

અત્રે પ્રવચનપ્રાપ્તિમાં કારણમૂલ ત્રણ સંકલનાબદ્ધ કારણનો ઉલ્લેખ છે: (૧) પાતકઘાતક સાધુનો પરિચય, (૨) ક્ષીણમલવાળું ચિત્ત, (૩) અધ્યાતમ અંથના શ્રવણ-મનનાદિ. આનો અનુક્રમે વિચાર કરીએ:—

૧.

‘ પરિચય પાતક ધાતક સાધુશું ’

પાતકનો-પાપનો ધાત-નાશ કરે, પાંપ-દોષને હણી નાંખે એવા સાધુ પુરુષનો પરિચય થાય તો પ્રવચનવાણીની પ્રાપ્તિ થાય. પ્રાપ્ત હોય તેની પાસંથી પાતક ધાતક સાધુનો પ્રાપ્તિ થાય. ઐશ્વર્યવંત હોય તે હારિદ્ર-ફેટે. ‘ કૂવામાં હોય તો હવાડામાં આવે. ’ જેને પ્રવચનવાણી

પ્રાપ્ત હોય અર્થાત્ આત્મપરિણામ પામી હોય, એવા ‘ પ્રાપ્ત ’ પરિણત ભાવિતાત્મા સાધુપુરુષ જ તેની પ્રાપ્તિમાં આપ્ત ગણાય. સાધુ કોણ ? અને કેવા હોય ? તે વિચારવા યોગ્ય છે. ‘ સાધુના કપડાં પહેર્યાં, દ્રવ્ય લિંગ ધારણ કર્યું ’, એટલે સાધુ બની ગયા એમ નહિં, પણ આદર્શ સાધુગુણસંપન્ન હોય તે સાધુ, જેનો આત્મા સાધુત્વગુણે ભૂષિત હોય તે સાધુ. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગને સમ્યક્પણે સાધે તે સાધુ, જે આત્મજ્ઞાની ને ખરેખરા આત્મારામી હોય તે સાધુ, જે વાર્તા સ્પષ્ટ સમજી લેવા યોગ્ય છે. અત્રે આવા ભાવસાધુ જ મુખ્યપણે વિવક્ષિત છે. ‘ આત્મજ્ઞાની થમણ કહેવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે, ’ તેમજ ‘ યુનિગણુ આત્મરામી રે ’ ઇત્યાદિ આનંદદનજીના અન્ય વચનો પણ આ જ સૂચવે છે. દ્રવ્યાચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ વગેરે તો ખોટા રૂપીઆ જેવા છે, તેને માનવા તે તો કૂડાને રૂડા માનવા જેવું છે અને તે રૂડું નથી, માટે ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુ આદિનું જ માન્યપણું શાસ્ત્રકારે સંમત કરેલું છે. આવશ્યકનિયુક્તિમાં ધાતુ અને

છાપના દષ્ટાંતે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ અને યોગદષ્ટિ-
સમુચ્ચયમાં યોગીજ પ્રસંગે શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એ જ
વાત કરી છે. નમસ્કાર મંત્રમાં પણ પંચ પરમેષ્ઠિ મધ્યે
જેને ગોરવભર્યું સ્થાન આપ્યું છે તે મુખ્યપણે યથોક્ત
શુભગુણગુરુ ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુને અનુલક્ષીને.

આમ સ્પષ્ટ શાસ્ત્રસ્થિતિ છતાં અજ્ઞ ઋણાદિ છવેની
દષ્ટિ તો પ્રાયઃ ક્ષિણ-બાહ્ય વેષ પ્રત્યે હોય છે, એટલે તે તો
મુગ્ધ હેઇ સોળવાઈ જઈ વેષમાં
સાધુગુણભૂષિત ભાવસાધુનું જ સાધુપણું કહ્યે છે. પણ પ્રશ્ન જન
જ માન્યપણું તો આગમતત્ત્વનો વિચાર કરે છે;
અર્થાત્ આગમાનુસાર, શાસ્ત્રમાં
કહ્યા પ્રમાણે, યથાસૂત્ર આચરણરૂપ તાત્ત્વિક સાધુત્વ છે કે
કેમ તેની સમીક્ષા કરે છે, અને જેનામાં યથોક્ત આદર્શ
નિર્ઘન્ય શ્રમણપણું દૃશ્ય થાય તેનો જ સાચા સાધુપણે સ્વીકાર
કરે છે. આવા જે વિચક્ષણ જનો છે તે તો ભાવવિહીન
દ્રવ્યલિંગને* પ્રાયઃ કંઈ પણ વળૂદ આપતા નથી; તેઓ તો

× “ વાલઃ પશ્યતિ લિપ્તં મધ્યમશુદ્ધિર્નિવાસ્યતિ વૃત્તમ્ ।
ભાગમત્સ્વ તુ મુખઃ પરીણટે સર્વયત્નેન ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિદ્વિત પાઠશક.

* “ વાણં લિપ્તમસાર સત્પ્રતિવદ્ધા ન ધર્મેનિષ્પત્તિઃ ।
ધારયતિ કમ્બજતો યસ્મન્ન વિદ્યમ્બકોઽપ્યેતદ્ ॥
અક્ષપન્નમયગાણ ચારુ નન્વત્ર તદિતરસ્વાપિ ।
અન્નુક્રમશ્રયાગાન્ન દ્વિ મુજગો નિર્વિષો ભવતિ ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિદ્વિત પાઠશક.

સુખ્યપણે ભાવ-આત્મપરિણામ પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ કરે છે, 'ભાવિતાત્મા' એવા ભાવલિંગીને જ મહત્ત્વ આપે છે; દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ આદિ આત્મભાવના પ્રગટપણાના અને નિષ્કપાયપણાના અવિસંવાદી માપ ઉપરથી મૂલ્યાંકન કરે છે, સાચા નગડ રૂપીઆને જ સ્વીકારે છે. કારણ કે તે સારી પેઠે બાણ છે કે-ધાતુ ખોટી અને છાપ ખોટી, અથવા ધાતુ ખોટી અને છાપ સાચી, એ બે પ્રકાર કલઈના રૂપીઆ જેવા બનાવટી (Counterfeit) મૂલ્યહીન દ્રવ્યલિંગી સાધુઓના છે, તે તો સર્વથા અમાન્ય-અસ્વીકાર્ય છે; અને ધાતુ સાચી પણ છાપ ખોટી, અથવા ધાતુ સાચી અને છાપ પણ સાચી, એ બે પ્રકાર ચાંદીના રૂપીઆ જેવા સાચા મૂલ્યવાન ભાવલિંગી સાધુજનોના છે, અને તે જ સર્વથા મન્ય છે. એટલે દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી જે સાધુ છે, અથવા દ્રવ્યથી નહિ છતાં ભાવથી જે સાધુ છે, -એ બન્ને પ્રકારના ભાવસાધુને જ તે માન્ય કરે છે અમુક પુરુષમાં કેટલો આત્મશુદ્ધિ પ્રગટ્યો છે ? તે યોગમાર્ગે કેટલો આગળ વધ્યો છે ? તે કેવી યોગદશામાં વર્તે છે ? તેનું શુદ્ધસ્થાન કેવું છે ? તેની અંદરની ચુંટ (કપાયમુંઠનરૂપ) ચુંડાઈ છે કે નહિ ? તેના આત્મા પરમાર્થે 'સાધુ' 'ગુણિ' બન્યો છે કે નહિ ? ઈત્યાદિ તે તપાસી જુએ છે. કારણ કે તેના ભણણનું તેને બરાબર જ્ઞાન છે તે બાણ છે કે-જે આત્મજ્ઞાની સમદર્શી વીતસગ પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ઈર્ષ્યહરિતપણે અપ્રતિગ્રંથ ભાવથી વિચરતા હોય, અને પરમશૂન એવા જે પુરુષની વાણી કદી ચૂલે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય,

તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે. ‘છત્તીસ ગુણો ગુરુ મગ્ન ।’ તે બધું છે કે-જે આત્મજ્ઞાની આત્માનુભવી હોય, જે નિરંતર આત્મભાવમાં રમણ કરનારા આત્મારામી હોય, જે વસ્તુગતે વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશનારા હોય, જ્ઞાની સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુસરનારા જે સદા અવંચક હોય, અને જે સમકિતી પુરુષ સારભૂત ઝોવી સંવર ક્રિયાના આચરનારા હોય, તે જ સાચા શ્રમણ છે, તે જ સાચા સાધુ છે, તે જ સાચા મુનિ છે, તે જ સાચા નિર્ઘંચ છે, બાકી બીજા તો ‘દ્રવ્યલિંગી’ વેપધારીઓ છે. આમ તે બહુતા હોઈ, મુખ્યપણે તેવા સાચા ભાવયોગીઓને જ, ભાવાચાર્ય આદિને જ તે માને છે, તેમના આદર-ભક્તિ કરે છે.

“ આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે.

...વાસુપૂજ્ય. ”

“ આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે. શાંતિજિન ”

શ્રી આનંદધનજી

“ આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે હિદય પ્રયોગ,
અપૂર્વવાણી પરમ શ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ જં સંમંતિ પાસહ, તં મોર્જંતિ પાસહ ! ”—શ્રી આચાર્યગચ્છ.

આવા ભાવસાધુને જ મુખ્યપણે લક્ષ્યગત રાખી અત્રે ‘પાતક-ઘાતક’ એવો સૂચક શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે.

‘પાતક-પાતક’ જોઈ શકે ?
 જોઈ પોતે પાપનો ધાતક કયો હોય
 સાધુ કેવા હોય ? તે જ અન્યના પાપનો ધાતક હોઈ
 શકે, પણ પોતાના પાપનો ધાત
 નથી કયો એવો જે શ્રી ઉત્તરાધ્યયન અને દશવૈકલિક
 સૂત્રમાં વર્ણવેલ ‘પાપશ્રમણ’ હોય તે પાતકધાતક કેમ હોઈ
 શકે ? એટલે એવા પાપશ્રમણની વાત તો ક્યાંય દૂર રહી !
 જેણે પાપનો ધાત-નાશ કયો છે એવા નિષ્પાપ પુણ્યાત્મા
 સાધુ, કલ્યાણસંપન્ન પુણ્યમૂર્તિ સાચા સંતપુરુષ જ
 પાતકધાતક હોય. આવા સંતપુરુષ દર્શનથી પણ પાવન
 ‘દર્શનાદપિ પાવનાઃ’ હોય છે, એમના દર્શન કરતાં પણ
 આત્મા પાવન થઈ જાય એવા તે પરમ પવિત્રાત્મા હોય છે.
 એમના પવિત્ર આત્મચારિત્રનો કોઈ એવો અદ્ભુત મૂક
 પ્રભાવ પડે છે કે બીજા હૃદયને દેખતાં વેંત જ તેની અજબ
 જાદૂઈ અસર થાય છે. આવા કલ્યાણમૂર્તિ, દર્શનથી પણ
 પાવન, નિર્દોષ, નિર્વિકાર વીતરાગ એવા જ્ઞાની સંતપુરુષ,
 એમની સહજ દર્શનમાત્રથી પણ પાવનકારિણી ચમત્કારિક
 પ્રભાવતાથી સાચા મુમુક્ષુ યોગીઓને શીઘ્ર ઓળખાઈ જાય
 છે. કારણ કે તેવા મોત મુનિનું દર્શન પણ હલશે વાગા-
 ઠંબરી વાચસ્પતિઓના લાખે વ્યાખ્યાનો કરતાં અનંતગણે
 સચોટ બોધ આપે છે સ્વદેહમાં પણ નિર્મમ એવા આ
 અવપૂત વીતરાગ મુનિનું સહજ ગુણસ્વરૂપ જ એવું આશુત
 હોય છે. જેમકે—

“ શાંતિકે સાગર અરૂ, નીલિકે નાગર નેક,
 દયાકે આગર જ્ઞાન ધ્યાનકે નિધાન હે,

સૂત્રકૃતાંગમાં વર્ણવેલું નિર્ઘેય મુનિનું આદર્શ સ્વરૂપ ૨૬૬

શુદ્ધ બુદ્ધિ પ્રજ્ઞાચારી, મુખ જાનિ પૂણે ખ્યારી,
 સખનકે હિતકારી, ધર્મકે ઉદ્ધાન હો.
 રાગદ્વેષસે રહિત, પરમ પુનિત નિત્ય,
 શુનસે અચિત ચિત્ત, સજ્જન સમાન હો;
 શાયચંદ્ર ધૈર્ય પાળ, ધર્મ ઢાલ કોધ કાલ,
 મુનિ તુમ આગે મેરે, પ્રનામ અમાન હો ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

શ્રી સૂત્રકૃતાંગના* દિ. શુ. સ્કં. ના ૭૦ માં સૂત્રમાં
 નિર્ઘેય મુનિનું આ પ્રકારે પરમ સુંદર હૃદયંગમ વર્ણન
 કર્યું છે—“તે અણગાર ભગવંતો

સૂત્રકૃતાંગમાં વર્ણવેલું નિર્ઘેય મુનિનું આદર્શ સ્વરૂપ

ધૈર્યસમિત,	ભાષાસમિત,	એવણા-
સમિત,	આદાનભંડમાત્રનિરોપણા	
સમિત,	પારિષ્કાપનિકા સમિત,	
મનસમિત,	વચનસમિત,	કાયસમિત,

મનશુભ, વચનશુભ, કાયશુભ, શુભ, શુષ્પ્તેન્દ્રિય, શુષ્પ્ત
 પ્રજ્ઞાચારી, અક્રોધ, અમાન, અમાય, અલોભ, શાંત, પ્રશાંત,
 ઉપશાંત, પરિનિવૃત્ત, અનાશ્રવ, અઅંથ, છિન્નશ્રોત, નિકપલેષ,
 કાંક્ષપાત્ર જેવા મુક્તાન્તલ, શખ જેવા નિરંજન, છવ જેવા
 અપ્રતિહતગતિ, ગગનન્તલ જેવા નિરાલબન, વાયુ જેવા
 અપ્રતિબંધ, શારદન્તલ જેવા શુદ્ધ હૃદય, પુષ્કર પત્ર જેવા
 નિકપલેષ, કૂર્મ જેવા શુષ્પ્તેન્દ્રિય, વિદગ જેવા વિપ્રમુક્ત,
 ગંડાના શીંગડા જેવા એકન્ત, ભારડપટ્ટી જેવા અપ્રમત્ત,
 કેન્દ્ર જેવા શૌલીર, વૃષભ જેવા નિથર, સિંહ જેવા દુર્ધર્મ,

* “ સે જહા જામદ્ ભગવારા ભગવતો દરિયાસમિયા માસાસમિયા ”—છ.

મંદર જેવા અપ્રકંપ, સાગર જેવા ગંભીર, ચંદ્ર જેવા સૌમ્ય
લેશ્યાવંત; સૂર્ય જેવા દીપ્તાતેજ, ભાત્ય સુવર્ણ જેવા ભતરૂપ,
વસુધરા જેવા સર્વસ્પર્શવિપદ, સુહૃત હંતાશન જેવા તેજથી
ભવલંત હોય છે. તે ભગવંતોને ક્યાંય પણ પ્રતિબંધ હોતો નથી, '

આવા ગુણનિધાન પાતક-ધાતક સાધુપુરુષનો 'પરિચય'
એટલે શું ? પરિચય એટલે સમાગમ, સત્સંગ, સંસર્ગ,
ઝોળખાણ, સ્વરૂપપિછાન, તથાદર્શન.

પરિચય એટલે શું ? એવા પરમ નિર્દોષ, પરમ નિર્વિકાર,
વીતરાગ જ્ઞાની સત્પુરુષને-સાધુ
સંતજનને તેના યથાર્થ ગુણસ્વરૂપે ઝોળખવા, તેમનું જે
સહજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપે તેમનું 'તથાદર્શન'
કરવું, સત્પુરુષનું સત્પુરુષ સ્વરૂપે જેમ છે તેમ યથાસ્થિત
દર્શન કરવું, તે જ વાસ્તવિક પરિચય અથવા ઝોળખાણ
છે. આ સત્પુરુષ 'સત્' છે, પ્રત્યક્ષ સત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત
થયેલા સાચા સદ્ગુરુ છે; શાઓક્ત સકલ સાધુગુણથી શોભતા
આ સાધુચરિત્ર સાચા ભાવસાધુ છે; શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા શુદ્ધ,
પરમ અમૃત જેવા મધુર અને શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મલ
પરમ પવિત્ર પુરુષ છે. સર્વ પરભાવ-વિભાવનો સંન્યાસ-ત્યાગ
કરનારા આત્મારાત્રી એવા આ સાચા 'સંન્યાસી'-
ધર્મસંન્યાસ યોગી છે; બાહ્યાભ્યંતર અંધથી-ચરિત્રહી રહિત
એવા સાચા નિર્જંથ-ભાવશ્રમણ છે; પરભાવ પ્રત્યે મોત

* " સુવિદિતપદત્યક્તો સંજ્ઞમતવર્ણયુતો વિગતરાગો ।

પ્રમણો સમમુદ્ગુપ્તો મણિરો મુદોવમોગોતિ ॥ "

—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત શ્રી પ્રવચનસારં

એવા આત્મજ્ઞાની વીતરાગ જ્ઞાની ‘મુનિ’ છે; સહજ આત્મસ્વરૂપ પદનો જેને સાક્ષાત્ યોગ થયો છે એવા મથાર્થ સાવયોગી છે. સ્વરૂપવિશ્વાંત એવા આ શાંતમૂર્તિ ‘સંત’ છે. એમના ‘સત્’ નામ પ્રમાણે, ‘સત્’-સાચા છે; આત્માના પ્રત્યક્ષ પ્રગટ સત્સ્વરૂપથી સુકૃત એવા ‘સત્’ છે-ઈત્યાદિ પ્રકારે સત્પુરુષની સત્પુરુષ સ્વરૂપે પીછાન થવી તે ‘પરિચય’ છે.

આવો પરિચય કાંઈ એકદમ થઈ જતો નથી, પણ જેમ જેમ સંતસમાગમ-સત્સંગના ળગથી સદ્બોધનો પ્રસંગ વધતો જાય છે, તેમ તેમ સંતસ્વરૂપની પીછાન વધતી જાય છે; અને જેમ જેમ સદ્બોધવૃદ્ધિથી સંતસ્વરૂપની પીછાન થતી જાય છે, તેમ તેમ જીવના પાતકની

સત્સંગનો	ઘાત થઈ આત્મશુદ્ધિવિકાસરૂપ
અનન્ય મહિમા	‘ધર્મલાભ’ની પ્રાપ્તિ વધતી જાય છે.

આવા ગાઢ પરિચયરૂપ સત્સંગ પ્રસંગની વાત તો દૂર રહો ! પણ સાચા સંતપુરુષની સ્ત્રિધિ પણ પાપનાશિની હોય છે;—‘પ્રીણતિ પદ્મસરસઃ-સરસોઽનિલોઽપિ ।’ પદ્મસરનો સરસ વાયુ પણ પ્રસન્નતા અર્પે છે, તેની જેમ શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે—‘ક્ષણમપિ સદ્ગતિસંગતિરેકા, મયતિ મધાર્ણવતરણે નૌકા ।’ એક ક્ષણ પણ સત્જનની સંગતિ સવાઈવ તરવામાં નૌકા બની જાય છે. આ સત્સંગનો મહિમા જ્ઞાનીઓએ અત્યંત ગાયો છે. શ્રી યશોવિજયજી કહે છે કે ‘સત્જન’ શબ્દના અક્ષર તો ઘોડા છે, અને શુદ્ધ ધણા છે તે લખ્યા

હાયા એમ નથી, પણ શુભાનુરાગરૂપ પ્રેમથી મનમાં પરખાય છે.

“ અક્ષર થોડા શુભ ઘણા, સજ્જનના તે ન વિખાય રે,
વાચક યશ કહે પ્રેમથી, પણ મનમાંહે પરખાય રે. ”

—શ્રી યશોવિજયજી.

“ ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત,
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ધારિત. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ ‘ મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ ’ રૂપ સત્સંગની મુક્તકંઠે પ્રશસા કરતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી વડે છે કે:—

“ સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમ સાધન તે સત્સંગ છે. સત્પુરુષના ચરણ સંગીષનો નિવાસ છે. જાણ કાળમાં તેનું દુઃસ્વભાવનું છે, અને આવા વિષમ કાળમાં તેનું અત્યંત દુઃસ્વભાવનું જાણી પુરુષોએ જાણ્યું છે. જે પુરુષ સદ્ગુણની ઉપાસના વિના નિજ કલ્પનાએ આત્મસ્વરૂપનો નિરધાર કરે તે માત્ર પોતાના સ્વચ્છંદના ઉદયને વેદે છે, એમ વિચારવું ઘટે છે. અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગોણ જણી, નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ એવો સત્સંગ જ સર્વાર્પણપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે, કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અમારો આત્મસાક્ષાતકાર છે. ”

(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૮૧-૪૨૮-૫૧૮ ધ.

૨.

‘અકુશલ અપચય ચેત’

આમ ‘પરિચય પાતક ઘાતક સાધુશું’ થાય જોટલે
 ‘અકુશલ અપચય ચેત’ થાય, અકુશલ ભાવના અપચયવાળું
 ચિત્ત થાય. અર્થાત્ ચિત્તમાંથી
 અકુશલ ભાવના અશુભ લાવ જોઈ જોઈ થતો
 અપચયવાળું ચિત્ત જાય, આત્માનો માંહીનો મેલ
 ધોવાતો જાય, ભાવમલની અદ્યતા
 થાય; કારણ કે સત્સંગનો મહિમા અનન્ય છે. સર્વ જ્ઞાની
 પુરુષોએ આ સત્સંગને ખૂબ ખૂબ વખાણ્યો છે. સત્સંગ એ
 જીવને તરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. સત્સંગથી જીવના
 સ્વચ્છંદાદિ દોષ સહેજે દૂર થાય છે ને આત્મશુણ્ની વૃદ્ધિ
 થાય છે. સત્સંગનો આશ્રય જીવને પરમ આધારરૂપ,
 આવદ્નરૂપ, જોથરૂપ થઈ પડે છે, ને તેના અવલંબને
 સંસારસાગર ખાજોચિયા જેવો થઈ જઈ લીજાથી પાર
 ઉતરાય છે. જીવના પરમ બાંધવરૂપ આ સત્સંગની જોટલી
 પ્રશંસા કરીએ તેટલી જોછી છે, માટે તેમાં સર્વાત્માથી
 આત્માર્પણ કરવું યોગ્ય છે એમ સત્પુરુષો ઉપદેશે છે.

“માટે જેની પ્રાપ્તિ કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે
 પોતે કંઈ જ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ
 વિચાર કરવો. અને પછી ‘સત્’ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને
 યરણું જવું. તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. આ જે વચનો
 લખ્યા છે, તે સર્વ સુમુક્તને પરમ બાંધવરૂપ છે, પરમ

રક્ષકરૂપ છે. અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમ પદને આપે એવાં છે. એમાં નિર્ઐશ્ય પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશંગી, ૫૮ દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે રહ્યું છે.

“ સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમ સાધન તે સત્સંગ છે, સત્પુરુષના ચરણ સમીપનો નિવાસ છે. x x x અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગોણુ ગણી, નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ એવો સત્સંગ જ સર્વાર્પણપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે; કે જેથી સર્વ સાધન ફલિત થાય છે, એવો અમારો આત્મ-સાક્ષાત્કાર છે.” (ભુજો શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૮૧-૪૨૮-૫૧૮૬૦)

અથવા બીજી અપેક્ષાએ વિચારીએ તો ‘ પરિચય પાતક પાતક સાધુ શું ’ ક્યારે થાય ? ‘ અકુશલ અપચય એત ’

થાય ત્યાર. ચિત્ત અકુશલ બાવના

ભાવમલ અવપતા અપચયવાળું થાય, ચિત્તનો અશુભ

ભાવ ઝોડો થાય, ત્યારે ઉત્તમ

સાચા સાધુ પુરુષની-ભાવયોગીરૂપ સાચા સદ્ગુરુની સંગતિનો લાભ મળે. જ્યારે જીવને અંદરનો મેલ (આત્મમલિનતા) ધોવાઈ જઈને ઝોડો થાય, ભાવમલની અવપતા થાય, ત્યારે તેવો ‘ જોગ ’ જીવને બાઝે. આવા ‘ પુણ્ય પંદૂર જ્યારે પ્રકટે ’ ત્યારે સત્પુરુષનો સમાગમયોગ થાય. રત્નનો મલ જેમ જેમ દૂર

x “ एतच्च साप्रणामादिनिर्मितं समये स्थितम् ।

अस्य हेतुश्च परमस्तथा भवमलज्जता ॥ ”

—શ્રી યોગદર્શિસમુચય.

થાય, તેમ તેમ તેની કાંતિ-ચળકાટ ઝળહળી ઊઠે છે; તેમ જીવનો અંતર્ગત ભાવમલ જેમ જેમ ધોવાતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ધર્મપ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપ કાંતિ જોર ને જોર ખીલતી જાય છે, આત્મપ્રકાશ જોર ને જોર ઝળકતો જાય છે આમ ગાંઢોનો મલ ધોવાતાં જેમ જેમ આત્મા નિર્મલ બને, ચિત્ત ચાક્રખું બને, તેમ તેમ તેનામાં સન્માર્ગ પામવાની પાત્રતા આવતી જાય છે; અને તે પાત્રતારૂપ લોહચુંગકથી આકર્ષાઈને તેને સત્પુરુષના જોમરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત સાંપડે છે.

“ કલ્યાણને વિષે પ્રતિજંધરૂપ જે જે કારણો છે, તે જીવે વારંવાર વિચારવા ઘટે છે. તે તે કારણોને વારંવાર વિચારી મટાડવાં ઘટે છે, અને જો માર્ગને અનુસર્યા વિના કલ્યાણની પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી. મળા, વિક્ષેપ અને અજ્ઞાન એ અનાદિ જીવના ત્રણ દોષ છે. જ્ઞાની પુરુષોનાં વચનની પ્રાપ્તિ થયે તેનો યથાયોગ્ય વિચાર થવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ હોય છે. x x x સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષતું જોવું, અદ્વિપારંબ, અદ્ય પરિશદ એ આદિ મલ મટવાનાં સાધન છે. જ્ઞાની પુરુષની અત્યંત લક્ષિત એ વિક્ષેપ મટવાતું સાધન છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

કારણ કે આ ભાવમલની નિધારે ઘનતા* હોય, ગાઢપણું—પ્રગલ્ભપણું હોય ત્યારે સત્પુરુષો પ્રત્યે તેવી મહોદયવાળી પ્રતીતિ હોય નહિ, શ્રદ્ધા-આરથા ઉપજે નહિ. આત્માનો અંદરનો મેલ ન્યાંમુધી ગાઢ હોય ત્યાંમુધી

* = નાસ્મિન્ યને યતઃ સત્ત્વ સત્ચેતોર્નિર્મલોદયઃ ।

કિં સમ્યગ્ સુખમાદતે કદાચિન્મન્દભોજનઃ ॥

સંતની પ્રત્યે વિશ્વાસ જેસે નહિં. ત્યાંસુધી જીવ ગુરુકર્મો-
ભારેકર્મો હોય ત્યાંસુધી સત્પુરુષની તેવી પીછાન, ઓળખાણ
ચાલ નહિં. અત્રે દૃષ્ટાંત છે કે-જેની આંખનું તેજ મંદ છે,
ઓછું છે, જે દૃષ્ટિદોષથી જાંખું જાંખું દેખે છે, એવો
મંદલોચનવાળો પુરુષ શું બરાબર વસ્તુસ્વરૂપ દેખી શકે
ખરો? ન જ દેખી શકે. તેમ ભાવમલ ઘણો હોવાથી જેના ભાવ-
ચક્ષુ ઉઘડયા નથી, તે સત્પુરુષના સ્વરૂપને બરાબર ન ઓળખી
શકે, ન પીછાની શકે; ને ઓળખે નહિં તો પ્રતીતિ પણ
ક્યાંથી કરે? આમ ‘સત્પુરુષો પ્રત્યે સત્પણની બુદ્ધિ તીવ્ર
મલ હોય ત્યાંસુધી ઉપજે નહિં; કારણ કે ઘણા જિંઘા
ઝાડની શાખાને પાંગળો કઢી આંગળીથી સ્પર્શી શકે નહિં.’

આથી જીલકું ભાવમલની અદૃષ્ટતા થાય ત્યારે
સત્પ્રતીતિ અને સંતસેવા ઉપજ્યા વિના રહે નહિં. અત્રે

અદૃષ્ટ વ્યાધિવાળા પુરુષનું દૃષ્ટાંત

ક્ષિતપ્રવૃત્તિ: છે: કોઈ એક મનુષ્ય છે. તે મોટી

અક્ષિતપ્રવૃત્તિ: બીમારીમાંથી જીક્યો છે, તેનો રોગ

લગભગ નષ્ટ થયો છે, તે લગભગ

સાજો થઈ ગયો છે; માત્ર ખૂજલી વગેરે નાનાસૂના કુદ્ર નજીવો

મામૂલી વિકારો બાકી છે, પણ તે રહ્યાસહ્યા સુચ્છ વિકારો

ભગવદ્વિધિયમા કોત્રે તદ્વિકાર્ત્તન ચાખ્યતે ।

પેટલે પેટસિદ્ધયર્થે વૃત્ત્યવાયં તથા હિતે ॥ ”-શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય.

“ સત્ત્વ સત્ત્વધિય દન્ત મલે તીમે સમેત કઃ ।

મદ્ગુલ્યા ન રજ્જેત્ વદ્યુઃ શાર્લા સુપહતસ્તરોઃ ॥ ”

—શ્રી યશોનિલકાંઠ.

તેને ઝાઝી બાધા કરતા નથી, બહુ હેરાન કરતા નથી, તેમજ તેના રોજના કામમાં આડખીલી-અટકાયત કરતા નથી; અને આવો અદ્ય વ્યાધિવાળો, લગભગ સાને થઈ ગયેલો પુરુષ પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ ખાતર રાજસેવા, વેપાર વગેરે ઈષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પ્રવર્તે છે. તે જ પ્રકારે અદ્ય મલવાળો પુરુષ પણ સ્વતઃ વૃત્તિથી જ સંત-સેવાદિ આત્મહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે; શુભ વૃત્તિઓને પોષતો રહી, દુષ્ટ અશુભ વૃત્તિઓને રોકે છે, ને આત્માનું કલ્યાણ થાય એવા શુભ કાર્ય કરે છે તે યથાશક્તિ દાન દીએ છે, સહાચાર આદિરૂપ શીલ પાળે છે, અને 'સર્વ જગત્તુ કલ્યાણ થાઓ ! સર્વ પ્રાણીગણો પરહિતનિરત થાઓ ! સર્વ દોષો નાશ પામો ! સર્વત્ર લોકો સુખી થાઓ !' ઇત્યાદિ શુભ ભાવના તે ભાવે છે. રાજસી, તામસી વૃત્તિ પરિહરી તે સાત્ત્વિકી વૃત્તિને બને છે. અહિત પ્રવૃત્તિમાંથી નિવર્તી તે હિતપ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે આમ તે પ્રતિદિન અદુશલ અપચય કરતો રહે છે

સમમ પરિચ્છેદ :

અધ્યાત્મ ગ્રંથના શ્રવણ મનન પરિશીલન

અને આમ ' અકુશલ અપચય ચેત ' યતાં સંતનો પરિચય થાય ત્યારે ' ગ્રંથ અધ્યાત્મ શ્રવણ મનન કરી રે પરિશીલન નય હેત ' થાય. ત્યારે સંતસમાગમ થાય ત્યારે જ તેના મુખેથી અધ્યાત્મગ્રંથનું શ્રવણ થાય, તે પછી તેનું મનન થાય, અને પછી નય હેતુ અપેક્ષાએ તેનું પરિશીલન થાય. આનો હવે પદચ્છેદથી વિશેષ વિચાર કરીએ:-

૧.

‘ ગ્રંથ અધ્યાત્મ શ્રવણ મનન કરી રે. ’

અધ્યાત્મગ્રંથનો ઉપદેશ કોણ આપી શકે ? જે અધ્યાત્મ યોગને જાણતા નથી કે તેના અનુભવરસને જેણે આજ્યો નથી, તે તેનો ઉપદેશ ન આપી શકે એ તો પ્રગટ સમજી અજ્ઞાની કે શુષ્કજ્ઞાની આપી શકાય એવી વાત છે. એટલે ‘ અધ્યાત્મ ’ એમ કહી અધ્યાત્મની હાંસી ઉડાવનારા અખૂઝ કે અધ્યાત્મ-સપરિણતિ વિના અધ્યાત્મ-

યોગની હાંસિક વાતો કરનારા શુષ્કજ્ઞાનીઓ તેના ઉપદેશ દાનના અધિકારી હોતા નથી. તેમજ યોગગ્રંથના ભાવને જે જાણતા નથી અથવા તે પોતાના માયાચારની પોલ પકડાઈ

જવાની ખીકે જે પ્રકાશતા નથી અને યોગી મોટાઈમાં જે મ્હાલે છે, એવા અજ્ઞાની ગુરુઓ પણ તેના ઉપદેશ દાનના અધિકારી થવા સમર્થ નથી. જે પરપરિણતિને પોતાની માની આર્ત્તધ્યાનમાં વર્તે છે અને જે ક્રોધ-માનાદિ ક્ષયાયથી ભરેલા છે એવા મોહમૂઢ અસદ્ગુરુઓ પણ તેના ઉપદેશદાનના અધિકારી સંભવતા નથી.

“ યોગશ્રંથના ભાવ ન જાણે, જાણે તો ન પ્રકાશે;
દ્વાગટ મોટાઈ મન રાજે, તસ ગણુ દૂર નાસે.

....ધન્ય તે મુનિવરા રે.

પરપરિણતિ પોતાની માને, વરતે આરતધ્યાને;
બંધ મોક્ષ કારણુ ન પીછાને, તે પહિલે શુણુઠાણે.

....ધન્ય તે મુનિવરા રે. ”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત સા. ત્ર. ગાથાનું સ્તવન.

અધ્યાત્મ યોગનેા ઉપદેશ દેવાને જો કોઈ પણ યોગ્ય હોય તો મૂર્તિમાન્ યોગસ્વરૂપ એવા શ્રી સદ્ગુરુ સત્પુરુષ જ છે, કારણુ કે જેનામાં સદુપદેષ્ટા

આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુ સદ્ગુરુમાં અવશ્ય હોવા યોગ્ય સત્પુરુષ જ સદુપદેષ્ટા આત્મજ્ઞાન-વીતરાગતા આદિ શુણુ

પ્રગટ જળહળે છે, એવા આ

સત્પુરુષ સાક્ષાત્ ભાવયોગી, અધ્યાત્મરસપરિણુત આત્મા છે. એટલે અધ્યાત્મ યોગ જેનામાં અત્યંત આત્મપરિણામી થયો છે, એવા પરિણુત ગીતાર્થ સત્પુરુષ જ અધ્યાત્મયોગનેા ઉપદેશ દેવાને પરમ યોગ્ય છે. આમ આવા ભાવિતાત્મા

મહાત્માના મુખેથી જ અધ્યાત્મ મંથના શ્રવણનો લાભ મળી શકે.

હવે અધ્યાત્મ ગ્રંથ એટલે શું ? જે ક્રિયા નિજ સ્વરૂપને સાધે તે અધ્યાત્મ, જે ક્રિયા કરી ચતુર્ગતિ સાધે

તે અધ્યાત્મ નહિ. અર્થાત્ મોહનો

અધ્યાત્મ ગ્રંથ

અધિકાર જેના પરથી ચલ્યો ગયો

એટલે શું ?

છે એવા મુમુક્ષુ પુરુષની, આત્માને

અધિકૃત કરી જે અંતરાત્મપરિણતિ-

રૂપ શુદ્ધ ક્રિયા તેનું નામ ‘અધ્યાત્મ’. અને આવા

અધ્યાત્મ યોગનું ન્યાં મુખ્યતાએ શુદ્ધીરૂપ અથન કર્તું

છે, આત્માને પુરસ્કૃત-આગળ કરી તેના નિરંતર લક્ષ્યપૂર્વકનો

ન્યાં ઉત્તમ બોધ કર્યો છે, તેનું નામ અધ્યાત્મ ગ્રંથ આવું

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સર્વ શાસ્ત્રમાં શિરોમણિ છે. શ્રી યયોવિજયજી

કહે છે કે-‘અન્ય શાસ્ત્રને બાણનારો કલેશ બાણ છે, અને

અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર બાણનારો રક્ષ બાણ છે; ચંદનનો બાર ખર

વહે છે, પણ તેના ભોગ તો ભાગ્યશાળી જ પામે છે.’*

“ નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાત્મ કહિયે રે;

જે કિરિયા કરી ચતુર્ગતિ સાધે, તે ન અધ્યાત્મ કહિયે રે.”

—શ્રી આનંદજી

* “ ગતમોહાધિકારાણામત્તમોત્તમચિહ્નમ્થા ।

અર્ણવે ત્રિયા હૃદય, સદૃશ્ય જગદ્ગિરિના ॥

વેદાન્તશાસ્ત્રવિષય, રસમયત્તમશાસ્ત્રવિત્ ।

માયમુક્તિપ્રાપ્તિ, વહતે ચન્દન ભતઃ ॥ ”

—શ્રી યયોવિજયજીનું અધ્યાત્મસાર

આવા મહામહિમાવાન અધ્યાત્મઅંશનું શુશ્રૂષાદિ શુભસંપત્તિ જિજ્ઞાસુ પુરુષને પ્રથમ તો અવણ થાય આ અવણ ત્રીજા શુશ્રૂષા-સાંભળવાની શુશ્રૂષાપૂર્વક અવણ ઇચ્છાપૂર્વક હોવું જોઈએ. કારણ કે આ શુશ્રૂષા બોધજલપ્રવાહની સરવાણી સમાન છે, આ શુશ્રૂષા વિનાનું અવણ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં ફૂવો જોઈએ જેવું વ્યર્થ છે જેમ ફૂવામાં સરવાણી હોય તો તે વાટે પાણી આવ્યા જ કરે, તેમ ઉત્કૃષ્ટ અવણેચ્છાદિપ સરવાણી ને હોય, તો તે વાટે બોધદિપ પાણીનો પ્રવાહ એકધારે અક્ષયપણે આવ્યા જ કરે. પણ ફૂવામાં સરવાણી ન હોય તો પાણી આવે નહિ, તેમ ને આવી શુશ્રૂષાદિપ અક્ષય સરવાણી ન હોય, તો બોધદિપ પાણીનો પ્રવાહ આવે જ નહિ, ને જ્ઞાનદિપી ફૂવો ખાલી જ રહે આમ શુશ્રૂષા વિનાનું બધું અવણ કર્યું તે ધૂળ થાય છે, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યા જેવું થાય છે, એક કહ્યુંછિદ્રથી પેસી સોંસરૂ બીજેથી નીકળી જાય છે, હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી, ફેગટ જાય છે. જેમ કોઈ એવી બરડ ભૂમિ-કે જેમાં પાણીની સરવાણી આવતી ન હોય, તે ભૂમિમાં ગમે તેટલો છિડો ફૂવો ખોદા કરીએ (Tapping) તો પણ પાણી આવે જ નહિ, ફૂવો ખોદવો ન ખોદા બરાબર જ થાય, શ્રમમાત્ર જ ફળ મળે, મહેતન માથે પડે; તેમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું બધુંય અવણ નિષ્ફળ જાય છે,

* “ વૈવસ્વતોત્તમસ્ય સિદ્ધિર્ન્યા સત્ત્વ મતા ।

ભમોવેડરવા ધુત વ્યર્થમસિરાવનિવૃત્તવત્ ॥ ”

—શ્રી ચોગદિસમુચ્ચય.

બોધરૂપ ફળ આપતું નથી, એળે જાય છે; તેવા શ્રવણમાં તો વાયુના તરંગોથી (Air-waves) શબ્દો કર્ણપટ પર અથડાઈ પાછા વાયુમાં-હવામાં મળી જાય છે !

એમ કેઈ એક રાત્રી રાત્રે શયન કરતી વેળાએ વાર્તા સાંભળતો હોય, બંધમાં ને બંધમાં તે હોંકારો પણ કેતો જાય, પણ તેનું લક્ષ તેમાં હોય

શુશ્રૂષા વિનાનું

શ્રવણ બ્યર્થ

નહિં, શું સાંભળ્યું તે તેના ખ્યાલમાં રહે નહિં ! અને સવારે બઠીને જાણુ પૂછે કે-અધ્યા ! રાત્રે

કઈ વાર્તા કરી હતી ? તેમ પ્રસ્તુત શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કરતો હોય તે જાણે બંધમાં હોય એમ સાંભળે છે ! તે મોટેથી ઘાંટો પાડી ‘હા ! મહારાજ !’ એમ હોંકારો પણ દે છે ! પણ શું સાંભળ્યું તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી ! તે ઘેર આવીને પૂછે કે આજ મહારાજ વખાણમાં શી વાત કરતા હતા ! આમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ ફેાગટ-નકાનું છે, હૃદયને સ્પર્શતું નથી, એક કાનથી બીજે કાને કાઢી નાંખ્યા જેવું થાય છે. ઉત્કટ શ્રવણેચ્છા વિનાનું જે શ્રવણ તે નામમાત્ર શ્રવણ છે. એમ તો આ જીવે અનંત વાર કથા-વાર્તા સાંભળી છે; ને સાંભળી સાંભળીને તેના કાન પણ કૂટી ગયા છે ને મહારાજોના ઘાંટા પણ બેસી ગયા છે ! તો પણ હજી તેને પ્રજ્ઞાજ્ઞાન-સાચું આત્મજ્ઞાન થયું નથી ! અખા ભકતે કહ્યું છે તેમ ‘કથા સુણી સુણી કૂટયા કાન, તોય ન આવ્યું પ્રજ્ઞા જ્ઞાન’ કારણ કે તેણે અંતરાત્માથી શ્રવણ કર્યું નથી. ખરું શ્રવણ તો ત્યારે થાય કે જ્યારે મન રીછે-પ્રસન્નતા

પામે, તન ઉલ્લસે-શરીરમાં રોમાંચ ફેલાડા ઊભા થાય એવી શ્રવણેચ્છા વિના જે શુણ્કયા સાંભળવામાં આવે, તે બહેરા માણસ આગળ સંગીત કરવા બરાબર છે ! ભેંસ આગળ ભાગવત છે ! અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે-કુચ્છર પાસે માતીનો ચારો નાંખવો બરાબર છે ! 'Casting pearls before swine.'

“સંડી એ જોધ પ્રવાહનીછ, એ વિણ શ્રુત ચલ કૂપ;

શ્રવણ સમીહા તે કિસીછ ? શયિત સુણે જિમ ભૂપ....

રે જિનછ ! ધન ધન તુજ ઉપદેશ.

મન રીઝે તન ઉલ્લસેછ, રીઝે યુઝે એક તાન;

એ ઇચ્છા વિણ શુણ્કયાછ, બહેરા આગળ ગાન રે. જિનછ !”

- શ્રી પદ્માવિજયપદ્યકૃત યો દ. સગઝાપ.

શ્રવણેચ્છા કેવી ઉત્કટ હોવી જોઈએ તે માટે તરુણ સુખી પુરુષનું દર્દાંત છે. રમણીય રમણીથી સુકૃત એવા તરુણને જેવી દિવ્ય સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા થાય, તેના કરતાં પણ વધારે ઉલ્લસથી તત્ત્વ અમૃતનું શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા પાન કરવાની ઇચ્છા મુમુક્ષુને હોય. (વિશેષ માટે જુઓ આ લેખકે સવિસ્તર વિવેચન કરેલ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય).

“ તરુણ સુખી શ્રી પરિવર્યોછ, જિમ ચાહે મુર ગીત;

ત્યમ સાંભળવા તત્ત્વનેછ, એહ દષ્ટિ સુવિનીત....રે જિનછ !”

—યો દ. સગઝાપ.

આમ સાચી અંતરંગ શ્રવણેચ્છાવાળું હોય તે જ વાસ્તવિક શ્રવણ છે. આ શ્રવણ એટલે માત્ર શબ્દનું કર્ણુદાર

પર અધડાવું એમ નહિ, પણ તેની

શ્રવણ એટલે શું ?

સાથે અર્થગ્રહણ પણ કરી લેવું

તેનું નામ શ્રવણ છે. વિદ્વદ્વર્થ

શ્રી આનંદરાંકર ધ્રુવ કહે છે કે—

“ કેટલીક વાર ભૂલ તો એ થાય છે કે તે શ્રવણનો અર્થશ્રદ્ધા સાથેનો તાત્ત્વિક સંબંધ વસ્તુતઃ ધ્યાનમાં લેવાતો જ નથી. ‘શ્રવણ’ એટલે સાંભળવું અને સાંભળવું એટલે કાનમાં શબ્દો પડવા દેવા; અને આટલું થતાં શ્રવણ થયું એમ ઘણીવાર કૃતકૃત્યતા માની લેવાય છે. x x x શબ્દને ઠણુંમાં ઠણું તેની સાથે અર્થશ્રદ્ધા પણ કરી લેવું તેનું નામ ‘શ્રવણ’, એમ શ્રવણ શબ્દનો વાસ્તવિક અને પ્રાચીન શાસ્ત્રસંમત અર્થ છે. ”

અને આ જે શ્રવણ છે તેમાં પરની અપેક્ષા રહે છે, કારણ કે સાંભળવાનું બીજાના બોલ્યા કે ઉપદેશ્યા વિના સંભવે

સદ્ગુરુમુખે વા

સતશાસ્ત્રમુખે

શ્રવણ

નહિ; માટે શ્રવણ અન્યદ્વારા,

અન્ય મુખે હોય છે. એટલે કે

મુખ્યપણે તે ‘શ્રુત’ શ્રવણ

પુરુષવિશેષરૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ

મુખે કરવાનું હોય છે; અને તેનો

લેગ ન હોય તો પૂર્વકાલીન મહાત્માઓના સતશાસ્ત્રમુખે શ્રવણ કરવાનું છે, કારણ કે મહાયોગગણસંપન્ન એવા તે તે મહાશુરુઓનો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા ‘અક્ષર’ સ્વરૂપે વ્યક્ત થઈ, તેમની કૃતિઓમાં પ્રગટપણે અક્ષર સ્વરૂપે રહ્યો છે.

પક્ષ આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુના અભાવે, આવા પરોક્ષ આત્માની સદ્ગુરુઓના વચનનું અવલંબન જ શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે, પરમ ઉપકારી આધારભૂત થઈ પડે છે. આવા સદ્ગુરુના અભાવે, અન્ય સામાન્ય કાદિના જે તે પ્રાકૃત જનને ગુરુ

સ્થાપી-માની એસી તેના મુખે શ્રવણ કરવા કરતાં, આવા પરોક્ષ સદ્ગુરુઓના સદ્ગ્રંથ મુખે શ્રવણ કરવું, તે અનેકગણ વધારે લાભદાયી છે, એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. તથાદ્રુપ ગુરુગુણ રહિત ગમે તેને ગુરુ કેલ્પવા કરતાં, આમ કરવું તે જ યોગ્ય છે.

“કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રંથોદ્ધારા ને પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક ? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ઘટે છે. અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને અંતરમાં કેવી સારી રીતે સંકાંત કરી શકે છે, એ વાત ને. ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે.” —શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવ

“આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગ નહિં, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.
અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યા, જે અવમાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવા, કરી મતાંતર ત્યાજ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આત્મારાશી સદ્ગુરુ મુખે જે અધ્યાત્મ ગ્રંથનું અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી શ્રવણ થયું, તે શ્રુતબોધનું પછી સુસુષુ પુરુષ મનન કરે છે, મનથી પુનઃ પુનઃ અધ્યાત્મ મનન તત્ત્વચિંતન કરે છે, મીમાંસન કરે છે, તત્ત્વસ્પર્શી સદ્વિચારણા કરે કે,

અહોનિશ ઊઠાપોઠ કરે છે, નિત્ય નિદિધ્યાસન કરે છે જેમ કોઈ ખોરાક ખાય તે બરાબર રસપૂર્વક ચાવે તો હોઝરીમાં પાચક રસની બરાબર ઉત્પત્તિ થાય-ને તેની પાચનક્રિયા ઉત્તમ થાય, અને પછી તે રસ લોહીમાં એકરસ થઈ સર્વ અંગને માંસલ કરે, પુષ્ટ-ભરાવદાર બનાવે; તેમ સમ્યક્ યોગરૂપ આહાર પણ રસપૂર્વક બરાબર ચાવવામાં આવે, પુનઃ પુનઃ ચર્વણ-મનન કરવામાં આવે, તો ઉત્તમ ભાવરૂપ રસની નિષ્પત્તિ થાય ને શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ઉત્તમ પાચન ક્રિયા થાય, અને પછી તે પરિણત રસ આત્માના અંગે અંગમાં-પ્રદેશ પ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઈ તેને શુદ્ધ આત્મધર્મની પુષ્ટિથી માંસલ કરે, પુષ્ટ ભરાવદાર બનાવે. માટે શ્રવણ પર નેટલો બાર મૂકવામાં આવે છે તેના કરતાં અનેકગણો બાર મનન-મીમાંસન પર મૂકવા યોગ્ય છે, પરંતુ વર્તમાનમાં તેથી ઊંચડી જ પરિસ્થિતિ દૃશ્ય થાય છે હાલમાં વાંચન-શ્રવણ ખૂબ વધ્યું છે પણ મનનશક્તિ બાંહે કુટિન થઈ ગયેલી જણાય છે; તેથી કરીને જ ઘણા લોકોનું જ્ઞાન પણ ઊંડા અવગાહનવાળું તત્ત્વરૂપી હોવાને બદલે પ્રાયઃ છીંછરું, ઉપરછટ્તું ને ઉપરચોટિયું પ્રતિભાસે છે અને તેથી કરીને જ ગંભીર વિચારશીલ તત્ત્વ નવનીત સમા સાહિત્યને બદલે મુલતક છાસબાકળા જેવા સત્ત્વહીન નિર્માલ્ય સાહિત્ય પ્રત્યે વિશેષ અભિરુચિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મહાત્મા કેવચંદ્રજી મહામુનિ પોકારી ગયા છે કે—

“ તત્ત્વ રસિક જન થોડલા રે, બહુલો જન સંવાદ;
બાણો છે જિનરાજજી રે, એ સળલો વિખવાદ....
ચંદ્રાનન જિન ! ”

૨.

પરિશીલન : ભાવનાજ્ઞાન

અધ્યાત્મ તત્ત્વનું મનન થાય એટલે પછી તેનું પરિશીલન થાય-પરિભાવન થાય. પરિ-સર્વથા, શીલન-સ્વભાવભૂતપણું. શ્રુતબોધનું સર્વથા અધ્યાત્મ પરિશીલન આત્મસ્વભાવભૂતપણું. અંતરાત્મ-પરિણામીપણું, ભાવિતાત્મપણું થવું તે પરિશીલન આણું પરિશીલન જેને થાય છે તેના હૃદયમાં અધ્યાત્મ તત્ત્વ વજ્રલેપ દઢ અંકિત થાય છે; ને તે અધ્યાત્મ યોગીને અહોનિશ સૂતાં બેસતાં જાગતાં બેઠતાં નિરંતર તે પરમાર્થ વિષયનું જ અનુસ્મરણ રહ્યા કરે છે. આ અંગે પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સ્વાતુલ્ય વચન છે કે- 'રાત્રી અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે. આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, લય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિવ્રત પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે. અધિક શું કહેવું ? હાહ, માંસ અને તેની મિંજાને એક જ એ જ રંગનું રંગત છે. એક રોમ પણ એનો જ બાણે વિચાર કરે છે.' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૧૨૦).-આમ પરિશીલનપડે કરીને પરમાર્થ જેના આત્મામાં પરિણત થયો છે, તે યોગી પુરુષનું ચિત્ત અન્ય કાર્ય કરતાં પણ આત્મધર્મમાં જ લીન હોય,- સંસાર સંબંધી બીજાં કામ કરતાં પણ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું ચિત્ત પેતાના પ્રિયતમમાં જ લીન હોય તેમ.

આ શ્રવણ, મનન ને પરિશીલન જે કહ્યા તે જ બીજા શબ્દોમાં શ્રુતજ્ઞાન, ચિંતાજ્ઞાન ને ભાવનાજ્ઞાન કહી શકાય. શ્રુતજ્ઞાન, ચિંતાજ્ઞાન નિવેશ રહિત જે જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન* ; તે કોઠીમાં નાંખેલા ઘણાની પેઠે જેમનું તેમ રહે છે,

વૃદ્ધિગત થતુ નથી. મહાવાક્યાર્થજન્ય જ્ઞાન ને અનિ સૂક્ષ્મ સુચુક્તિ ચિંતાથી યુક્ત છે તે ચિંતાજ્ઞાન; તે જલમાં તેલ-ગિન્દુની જેમ ફેલાય છે એદપર્યગત-પરમાર્થભૂત જે જ્ઞાન વિધિ આદિમાં અત્યતપણે ચત્નવંતું છે તે ભાવનાજ્ઞાન; અને તે અશુદ્ધ સફરતનની દીપ્તિ-કાંતિ સમું ઝળહળે છે. આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનમાં ભાવનાજ્ઞાન જ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે અને તે જ ઉત્તમ છે. ઉક્ત સ્વરૂપવાળા શ્રુતજ્ઞાનની સર્વત્ર વિયુલતા હોય છે, પણ ભાવનાજ્ઞાનવાળો ભાવિતાત્મા તો કવચિત્તુ નિરલો જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ અંગે મહર્ષિ હરિભદ્ર-સૂરિજી શ્રી ધર્માબિન્દુમાં સ્પષ્ટપણે પ્રકાશે છે કે-

* “ વાક્યાર્થમાત્રવિષય ક્ષોભમત્તબીજસન્નિમ જ્ઞાનમ્ ।

શ્રુતમયમિદ વિજ્ઞેય મિથ્યામિનિવેશરહિતમમ્ ॥

યત્તુ મહાવાક્યાર્થજમતિસુક્ષ્મસુચિચિન્તયોપેતમ્ ।

સદૃક ઇવ તૈલચિન્દુર્વિષયિ ચિન્તામય તત્ સ્યાત્ ॥

એદપર્યગત ચદ્વિષ્ણાદૌ યાનવત્તથૈવોત્ત્વઃ ।

પ્રત્યુ ભાવનામયમશ્નુદસદન્તવીતિષમમ્ ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રચરિત્ પોડરા.

‘શ્રુતમયી પ્રજ્ઞાથી જાણ્યું તે જાણ્યું નથી, ભાવનાથી દીકું-જાણ્યું તે ખરેખરું જાણ્યું છે; કારણ કે શ્રુતજ્ઞાનથી જે જાણપણું તેનું ઉપરાગ માત્રપણું છે; અર્થાત્ જેમ સ્ફટિકમાં સન્નિહિત પુષ્પાદિની ઉપરાગરૂપ ગંધ જ પડે છે, પણ અંતઃપ્રવેશ હોતો નથી, તેમ શ્રુતમયી પ્રજ્ઞામાં બહિર્ગમ ઉપરછલો (superficial, skin-deep) બોધ માત્ર જ હોય છે, પણ અંતઃપરિણતિ હોતી નથી. અને તેનું કારણ પણ એ છે કે હાડોહાડ (Bone-deep) રંગ લાગ્યો છે એવો ભાવનાજ્ઞાનવાળો પુરુષ જેમ દષ્ટ અનર્થોમાંથી નિવર્તે છે, તેમ શ્રુતમયી પ્રજ્ઞાવાળો અનર્થરૂપ અપાયોમાંથી નિવર્તતો નથી. આમ ભાવનાનુગત જ્ઞાનનું તત્ત્વથી જ્ઞાનપણું છે. ‘ભાવનાનુગતસ્ય જ્ઞાનસ્ય તત્ત્વતો જ્ઞાનત્વાત્ ।’ એટલા માટે જ ભાવિતાત્મા શ્રી હરિભંદ્રસૂરિ૭ કહે છે કે-મુમુક્ષુએ સર્વત્ર ભાવનામાં જ યત્ન કરવો શ્રેય છે. ‘इति मुमुक्षोः सर्वत्र भावनायामेव यत्नः श्रेयान् ।’

૩.

‘પરિશીલન નય હેત’

“ આ ભાવનામય પરિશીલન અધ્યાત્મ ધરત્વે નય અને હેતુ સંબંધી કરવાનું અત્ર વિવક્ષિત છે. ‘પરિશીલન

× “ नहि धृतमय्या प्रज्ञया, भावनादृष्टात् सप्त नामेति ।

दृष्टागम्यजनं इति । दृष्टव्यदृष्टयोऽभिवृत्तेरिति । ”

—શ્રી-મોક્ષમિત્ર, અ. ૬.

અધ્યાત્મમાં નય
પરિશીલન

નય હેત.' અધ્યાત્મમાં નયનું
પરિશીલન-પરિભાવન કેમ કરવું તે
વિચારવા યોગ્ય છે. જ્ઞાની પુરુષોએ
વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા માટે જે નય-

અપેક્ષાવિશેષો કહ્યા છે, તેનો પરમાર્થ અધ્યાત્મમાં-આત્મામાં
ભાવન કરવો તે અધ્યાત્મ નય પરિશીલન છે. જ્ઞાનીઓએ
જે કાંઈ ઉપદેશ કર્યો છે તે જીવને પરમાર્થ પમાડવા માટે
અમુક અમુક અપેક્ષાવિશેષના પ્રધાનપણાથી કર્યો છે.
'उपसप्तो सौ णमो णाम ।' એટલે ઉપદેશ છે તે નય-
અપેક્ષાવિશેષથી જીવને સન્માર્ગે દોરવણીરૂપ છે, 'સમભવવાની
ચેલી'રૂપ છે. 'ની' (નયૂ 10 lead) ધાતુ પરથી વસ્તુ-
સ્વરૂપ અંશ પ્રત્યે દોરી જાય તે નય, -એ શબ્દનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ
પણ એ જ સૂચવે છે. એટલે પાત્રભેડે કે પ્રસંગભેડે જે
નિત્ય દેશના ઉપકારી લાગી તો ત્યાં જ્ઞાનીઓએ દ્રવ્યાસ્તિક
નયના પ્રધાનપણે ઉપદેશ કર્યો, જે અનિત્ય દેશના ઉપકારી
લાગી તો ત્યાં પર્યાયાસ્તિક નયની મુખ્યતાથી ઉપદેશ કર્યો;
અથવા અન્ય કોઈ અપેક્ષા કાર્યકારી લાગી, તો ત્યાં તેને
પ્રધાનપદ આપી ઉપદેશ કર્યો. આમ તે તે નયને-અપેક્ષા-
વિશેષને આશ્રીને તેઓએ સર્વત્ર તેવી તેવી ઉપદેશપદ્ધતિ
અંગીકાર કરી છે, કારણ કે ગમે તેમ કરી જીવની
આત્મજ્ઞાંતિ દૂર કરી, તેને નિજ આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ
કરાવી 'ઠેકાણે આણવો' પરમાર્થ પમાડવો એ જ એક
એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. નયચક્રના સમસ્ત આરા અનેશાન્ત
વસ્તુસ્વરૂપ ધરી સાથે સંકળાયેલા હોઈ, પરમાર્થરૂપ

મધ્યખિન્દુની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે, અને પરમાર્થ પ્રત્યે દોરી જાય છે. પિતાની સર્વ અનેકાંત પરમાર્થ પ્રત્યે તનયો પ્રત્યે સમદષ્ટિ હોય, દોરી જાય તે નયઃ તેમ અનેકાંત પરમાર્થની સર્વ એકાંત તે નયાભાસ નયો પ્રત્યે સમદષ્ટિ જ હોય છે.

ચક્રની પરિધિ પરનું કોઈપણ

ખિન્દુ મધ્યખિન્દુથી સમાંતર (Equi-distant) હોય, તેમ નયચક્રનો પ્રત્યેક નય અનેકાંત પરમાર્થરૂપ મધ્યખિન્દુથી સમાંતર હોય છે, અને સર્વ નયનું મિલન-સ્થાન પણ પુષ્પની કર્ણિકાની જેમ પરમાર્થરૂપ મધ્યખિન્દુ છે. પરંતુ છૂટા છૂટા વિશુભલ, વ્યસ્ત, પરસ્પર નિરપેક્ષ નય તો મિથ્યાત્વરૂપ હોઈ દુર્નય અથવા નયાભાસ છે. એક શુભલા-ખલ્લ, સમસ્ત, એક પરમાર્થ પ્રત્યે લઈ જનારા પરસ્પર સાપેક્ષ નય સમ્યક્ત્વરૂપ હોઈ સુનય છે એટલા માટે જ નિરાશ્રય એવી અનેકાંતદષ્ટિ જેણે સમ્યક્પણે ઝીલી છે, એવા પરમાર્થદષ્ટિ પુરુષો અધ્યાત્મમાં નય પરિચીલન એવું સમ્યક્પણે કરે છે કે તેઓ દુર્નયને સુનયપણે ચલાવી, એકત્વ અલેદપણે ધ્યાવી, તે સર્વને પરમાર્થમાં સમાવી, તેનો વર્તનલેહ દૂર કરે છે, અર્થાત્ તે સર્વને પરમાર્થપ્રત્યયી બનાવે છે. મહાસુનિ દેવચંદ્રણએ ગાયું છે કે—

■ “ यस्य सर्वत्र समता नयेषु तनयेष्विव ।

तस्यानेकान्तवादस्य क्व न्यूनचित्तोमुषી ॥ ”

—શ્રી યોગાવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ.

“ દુર્નય તે સુનય ચલાયા, એકત્વ અભેદે ધ્યાયા;
તે સવિ પરમાર્થ સમાયા, તસુ વર્તન ભેદ ગમાયા
....મનમોહના જિનરાયા. ”

આ નયવાદ માત્ર સાહ્યીય રસનો કે વાદવિવાદ માટેનો વિષય નથી, પણ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા અને પરમાર્થ પામવા માટેની અનુપમ યુક્તિવાળી સર્વ તત્ત્વવિનિશ્ચય માટે સમન્વયકારી સુંદર યોજના છે; નયવાદની વ્યવહાર અને એ જ એની વ્યવહાર ઉપયોગિતા ઉપયોગિતા (Practical utility) છે હા ત સમજાંગી નય, એ કંઈ કંઈ ભંગજલમાત્ર નથી, પણ તત્ત્વનો અવિસંવાદી યથાર્થ વિનિશ્ચય દૃઢ કરાવનારી પરમ સુંદર યુક્તિ છે તેનું અધ્યાત્મ પરિશીલન કરી આત્મા પર ઉતારીએ તો આત્મા સ્વરૂપેણ અસ્તિ, પરરૂપેણ નાસ્તિ, આત્મા સ્વરૂપથી છે, પરરૂપથી નથી, ઈત્યાદિ પ્રકાર ફલિત થાય છે. અર્થાત્ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા છે, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા નથી, આમ પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા વિન્ન છે એવું તત્ત્વવિનિશ્ચયરૂપ ભેદજ્ઞાન આથી વજ્રલેપ દૃઢ થાય છે

તેમજ-નય શબ્દના પરમાર્થ પ્રમાણે આગળ ને આગળ વસ્તુસ્વરૂપ પ્રત્યે દોરી જાય તે નય; અને નેગમાદિક

આત્મામાં સતે નયની અદ્ભુત પરમાર્થ ઘટના ૨૯૩

નય પ્રકાર ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મગોચર

ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મવસ્તુ બોધ છે, એટલે આ નયનો પ્રયોગ
પ્રત્યે દોરી જાય તે નય વસ્તુના ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ બોધરૂપ
પરમાર્થ પ્રત્યે લઈ જવા માટે

આત્માથીને અવશ્ય ઉપયોગી-ઉપકારી થઈ પડે છે આત્માની
શુણ્ણશારૂપ વિકાસક્રમમાં અને પ્રભુમજિતથી પ્રાપ્ત ભાવસેવારૂપ*
આત્મપ્રગતિ આદિમાં નેગમાદિ સાતે નયની સુંદર રસપ્રદ
અને બોધપ્રદ પરમાર્થ ઘટના કરી શકાય છે. શ્રીમદ્
રાજચંદ્રજીએ આ સમ નયો સ્વઆત્મા પર અદ્ભુત રીતે
ઘટાવ્યા છે, તે અધ્યાત્મ નય-પરિશીલનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ
પૂરું પાડે છે. તે આ પ્રકારે-

૪

આત્મામાં સત્ત નયની અદ્ભુત પરમાર્થ ઘટના

" એવંભૂત દૃષ્ટિથી ઋણુસૂત્ર સ્થિતિ કર; ઋણુસૂત્ર
દૃષ્ટિથી એવંભૂત સ્થિતિ કર. નેગમ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રાપ્તિ
કર; એવંભૂત દૃષ્ટિથી નેગમ વિશુદ્ધ કર. સંઘઠ દૃષ્ટિથી
એવંભૂત યા; એવંભૂત દૃષ્ટિથી સંઘઠ વિશુદ્ધ કર. વ્યવહાર
દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા; એવંભૂત દૃષ્ટિથી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ
કર શબ્દ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા; એવંભૂત દૃષ્ટિથી

* જુઓ શ્રી રાજચંદ્રજીના ચંદ્રપ્રભાકર સત્તવન તથા ક્રિયાતિ
ગિત સત્તવન.

શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર. સમભિરૂઢ દૃષ્ટિથી એવંભૂત અવલોક; એવંભૂત દૃષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર. એવંભૂત દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા; એવંભૂત સ્થિતિથી એવંભૂત દૃષ્ટિ શમાવ. ”—
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૫૪૬.

આ સમ નયની ગહન અર્થઘટનાવાળા શ્રીમદ્ રાજ-
ચંદ્રજીના ઉપરોક્ત સૂત્રો પરમ આશય ગંભીર છે. આ
નયસૂત્રોનો જે યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ પરમાર્થ મને યથામતિ
સમજાયો, તે એક મુનિની જિજ્ઞાસાથી તેમના સમાધાનાર્થે
મેં લખી મોકલ્યો હતો, તે પ્રસ્તુત અધ્યાત્મ નયપરિચીલનમાં
મુવિચારણાર્થે પ્રાસંગિક બાણી અત્ર આપું છું.

૧. ‘એવંભૂત દૃષ્ટિથી મજ્જિમસૂત્ર સ્થિતિ કર.’—

જેવા પ્રકારે શુદ્ધ નિશ્ચયથી આત્માની એવંભૂત શુદ્ધ સ્વરૂપ
સ્થિતિ છે, તે દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી

૧. ‘એવંભૂત દૃષ્ટિથી મજ્જિમસૂત્ર સ્થિતિ કર’ ૭.
મજ્જિમસૂત્ર સ્થિતિ તથાપ્રકારે સ્થિતિ કર ! એટલે કે
વર્તમાનમાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વર્તિ.

‘મજ્જિમસૂત્ર દૃષ્ટિથી એવંભૂત
સ્થિતિ કર’—અને વર્તમાન પર્યાયની—મજ્જિમસૂત્રની દૃષ્ટિએ
પણ જેવા પ્રકારે આત્માનું એવંભૂત શુદ્ધ નિશ્ચય સ્વરૂપ છે,
તેવા પ્રકારે સ્થિતિ કર ! અથવા વર્તમાન વ્યવહારરૂપ
આચરણની દૃષ્ટિએ પણ જેવું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ તેવી
સ્થિતિ કર ! શુદ્ધ સ્વરૂપસ્થ થા !

૨. ‘નેગમ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રાપ્તિ કર.

નૈગમ દૃષ્ટિથી એટલે કે જેવા પ્રકારે ચૈતન્યલક્ષણથી આત્મા લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારથી વ્યવહારાય ર. 'નૈગમ દ્રષ્ટિથી એવંભૂત છે, તે દૃષ્ટિથી—તે દૃષ્ટિ લક્ષમાં પ્રાપ્તિ કર' ઈ. રાખી એવંભૂત શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપે સ્થિતિ કર! અથવા નૈગમ એટલે

જેવા પ્રકારે વીતરાગ ભક્તિ, વૈરાગ્ય આદિ ભોક્ષસાધક વ્યવહાર લોકપ્રસિદ્ધ છે, તે દૃષ્ટિથી એવંભૂત એટલે કે જેવા પ્રકારે આત્મસ્વરૂપ છે તેવા પ્રકારે યા! આ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર આચરીને પણ નિરંતર એવંભૂત—યથોક્ત આત્મ-સ્વરૂપ પામવાનો જ લક્ષ રાખ! 'એવંભૂત દૃષ્ટિથી નૈગમ વિશુદ્ધ કર.'—અને એવંભૂત દૃષ્ટિથી એટલે સાધ્ય એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને નિરંતર લક્ષમાં રાખી નૈગમથી ચૈતન્ય-લક્ષણ આત્માને વિશુદ્ધ કર! અથવા લોકપ્રસિદ્ધ ભોક્ષસાધક વ્યવહારને વિશુદ્ધ કર!

૩. 'સંગ્રહ દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા.'—સામાન્યગ્રાહી એવા સંગ્રહ નયની દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા! સંગ્રહનયની દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ સર્વ જીવ ૩. 'સંગ્રહ દ્રષ્ટિથી સત્તાથી સિદ્ધ સમાન છે. 'સર્વ એવંભૂત થા' ઈ. જીવ છે સિદ્ધ સમ.'—આ દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખી એવંભૂત થા! અર્થાત્ નેમ આત્મસ્વરૂપ છે તેવી સ્થિતિને પામેલો યા! એવો સ્વરૂપસ્થ યા! 'એવંભૂત દૃષ્ટિથી સંગ્રહ વિશુદ્ધ કર.'—એવંભૂત અર્થાત્ જેવું યથાસ્થિત શુદ્ધ સહજ આત્મ-સ્વરૂપ છે, તેવી દૃષ્ટિથી—તે અપેક્ષા દૃષ્ટિસન્નુષ્ઠ રાખી

સંગ્રહ અર્થાત્ જે પોતાની સ્વરૂપસત્તા છે તે વિશુદ્ધ કર !
એટલે કે શુદ્ધ નિશ્ચય સ્વરૂપ લક્ષમાં રાખી તેને અનુકૂળ
શુદ્ધ વ્યવહારનું એવું અનુમાન કર, કે જેથી કરીને-જે
સાધનવડે કરીને તે એવંભૂત આત્મારૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થાય.

૪. 'વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા.'—
વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એટલે પરમાર્થસાધક વ્યવહાર દૃષ્ટિથી
એવંભૂત પ્રત્યે જા ! શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રત્યે

૪. વ્યવહાર દ્રષ્ટિથી જા ! કારણ કે સર્વ વ્યવહાર-સાધનનું
એવંભૂત પ્રત્યે જા' ઇ. એક જ સાધ્ય સ્વરૂપસિદ્ધિ છે.

‘એવંભૂત દૃષ્ટિથી વ્યવહાર

વિનિવૃત્તિ કર.’—એવંભૂત નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપ દૃષ્ટિ લક્ષમાં
રાખી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર ! એવી ઉત્તરોત્તર ચઢતી
આત્મદશા ઉત્પન્ન કરતો જા, કે જેથી પછી વ્યવહાર-સાધનની
વિનિવૃત્તિ થાય, અપેક્ષા ન રહે. (કારણ કે સમસ્ત વ્યવહાર
નિશ્ચયની સિદ્ધિ માટે છે. તેની સિદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ
તેમ વ્યવહારની નિવૃત્તિ થાય છે)

૫. શબ્દ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા.'—
શબ્દદૃષ્ટિથી એટલે આત્મા શબ્દના ખરખરા અર્થમાં
એવંભૂત-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે

૫. 'શબ્દ દ્રષ્ટિથી એવંભૂત જા ! દાખલા તરીકે-જ્ઞાન-દર્શન-
પ્રત્યે જા' ઇ. ચારિત્ર પ્રત્યે ગમન-પરિણમન
કરે તે આત્મા, એમ 'આત્મા'

જાહેરો અર્થ છે. આ શબ્દના વચાર્થ અર્થરૂપ દૃષ્ટિ

લક્ષમાં રાખી એવંભૂત પ્રત્યે જા ! શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ ! ‘એવંભૂત દ્રષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર.’—
એવંભૂત-શુદ્ધ સ્વરૂપલક્ષી દ્રષ્ટિથી શબ્દને-અર્થ અર્થરૂપ ‘આત્મા’ નામધારી શબ્દને નિર્વિકલ્પ કર ! અર્થાત્ ‘આત્મા’ સિવાય જ્યાં બીજો કંઈ પણ વિકલ્પ વર્તતો નથી એવો કર ! નિર્વિકલ્પ આત્મધ્યાનને-શુદ્ધધ્યાનને પામ !

૬. ‘સમભિરૂઢ દ્રષ્ટિથી એવંભૂત અવલોક.’—

સમભિરૂઢ-નિશ્ચય સ્વરૂપની સાધનામાં સમ્યક્પણે અભિરૂઢ-
અતિ જાણે ચહેત, ઉચ્ચ ગુણસ્થાન

૬. ‘સમભિરૂઢ દ્રષ્ટિથી સ્થિતિને પામેર એવી દ્રષ્ટિથી,
એવંભૂત અવલોક’ ઈ. એવંભૂત એટલે જેવા પ્રકારે મૂળ
શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે અવલોક !

જો ! કારણ કે સમભિરૂઢ સ્થિતિવાળાને પ્રત્યક્ષ પ્રગટ
એવંભૂત આત્મદર્શન-કેવલદર્શન થાય છે ‘એવંભૂત
દ્રષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર’ એવંભૂત-શુદ્ધ
આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દ્રષ્ટિથી સમભિરૂઢ-આત્મસ્વરૂપમાં
સમ્યક્પણે અત્યંત આરૂઢ, એવી પરમ યોગદશાસંપન્ન
સ્થિતિ કર ! સ્વરૂપારૂઢ થા ! યોગરૂઢ સ્થિતિ કર !

૭. ‘એવંભૂત દ્રષ્ટિથી એવંભૂત થા.’—

એવંભૂત દ્રષ્ટિથી-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દ્રષ્ટિથી-
લક્ષમાં રાખી એવંભૂત થા !

૭. ‘એવંભૂત દ્રષ્ટિથી અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જેણે
એવંભૂત થા.’ ઈ. સ્થિતિ કરી છે એવો સ્વરૂપસ્થિત
ધર્મ જા ! ‘એવંભૂત સ્થિતિથી

એવંભૂત દષ્ટિ શમાવ ' અને આવા પ્રકારે એવંભૂત સ્થિતિથી-યથાચિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમા સ્થિતિથી એવંભૂત અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દષ્ટિ શમાવ ! અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જે ત્હારુ સાધ્ય, ધ્યેય, લક્ષ હર્તુ, તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમા તો તુ હવે ચિત થઈ ચૂક્યો છે, એટલે હવે જૂઠી એવી એવંભૂત દષ્ટિ રહી નથી દષ્ટિ અને સ્થિતિ બંને એકરૂપ-એકાકા થઈ ગયા છે, એકમેકમા સમાઈ ગયા છે, તન્મય થઈ ગયા છે, એટલે હવે એતુ અલગ-જુદુ' બ્રહ્મ કરવાપણુ રહ્યું નથી, ' દષ્ટિ પ્રમાણે સૃષ્ટિ ' તે ઉત્પન્ન કરી દીધી છે, માટે હે પરબ્રહ્મ ! હવે તે એવંભૂત દષ્ટિને પણ સમાવી દે, કારણ કે તે તુ જ છે દષ્ટિ અને સ્થિતિની એકરૂપતારૂપ, પગ્મ સિદ્ધ અલોકરૂપ, પરમ નિશ્ચયરૂપ, તે જ પરમ યોગદશાને તું પામ્યો છે

હંત્યાદિ પ્રકારે અત્ર પ્રસંગથી અધ્યાત્મ નય પરિશીલનનું દિગ્દર્શન કર્યું હવે અધ્યાત્મ હેતુ પરિશીલનનો કઈક વિચાર કરીએ-સાધ્યનો અવિના અધ્યાત્મ હેતુ પરિશીલન બાવી, એટલે સાધ્યને સાધ્યા વિના ન ગહે-અવશ્ય સાધે જ તે હેતુ કહેવાય । નિજ સ્વરૂપની સાધક અધ્યાત્મક્રિયાના સાધનભૂત હેતુનું પરિભાવન કરવું તે અધ્યાત્મ હેતુ પરિશીલન નેમકે-

* યોગાવચક, ક્રિયાવચક ને ક્ષાવચકનું વિરોધ સ્વરૂપ સમાજના માટે ભુજો આ લેખકે વિવેચિત કરેલ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૫૧૫૮ થી ૧૧૪

સત્ સાધ્ય લક્ષમાં રાખી, સત્ સાધન સેવે, તો સત્સિદ્ધિ થાય. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ્ય રાખી. શુદ્ધ આત્મસાધન સેવે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ થાય. અર્થાત્ સત્ એવા આત્મસ્વરૂપનો અવંચક યોગ-યોગાવંચક* સાધી, તે આત્મસ્વરૂપની સાધક એવી સત્ અવંચક યોગ ક્રિયા-ક્રિયાવંચક કરે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સત્ અવંચકની પ્રાપ્તિ થાય. આ ઉપરથી આ પરમાર્થ ફલિત થાય છે કે યોગસાધન કરવા ઇચ્છતા આત્માથી* સાધકે એટલું અવશ્ય ગવેષવા યોગ્ય છે કે આપણે જે આ સાધન સેવીએ છીએ તે ખરેખર મોક્ષહેતુરૂપ થઈ પડે છે કે કેમ ? ઇષ્ટ આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્ય મધ્યગિન્દુ પ્રત્યે લઈ જાય છે કે કેમ ? સાધ્ય લક્ષ્યગિન્દુ ચૂકી જઈ, લક્ષ્ય વિનાના બાણની પેઠે, આ મહારા યોગ-ક્રિયા-ફલ વંચક તો નથી થઈ પડતાને ? અવંચક જ રહે છે ને ?

ઉપસંહાર

આમ ન્યારે પાતકઘાતક સાધુનો-સાધુચરિત સત્પુરુષનો પરિચય થાય, ચિત્તમાંથી અકુશલ અપચય થાય-અશુભ ભાવ દૂર થઈ ભાવમલની અદ્યતા થાય, નય-હેતુપૂર્વક અધ્યાત્મ શ્રેયનું, શ્રવણ મનન ને પરિશીલન થાય, અને ન્યારે તેવા સત્સમાગમથી જીવને પ્રવચન વાણીની પ્રાપ્તિ થાય, ત્યારે તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થયે અર્થાત્ આત્મપરિણામની શુદ્ધતારૂપ આંતરશુદ્ધિવડે આત્માની તથારૂપ યોગ્યતા પરિપાક પામ્યે,

ચંરમાવર્તમાં આવેલો. જીવ ચરમકરણવડે અપૂર્વ પુરુષાર્થની
 મંકુરણા કરીને અપૂર્વ ભાવ-ઉદ્દાસને પામે, અને ત્યારે
 જીવના ભય, દ્વેષ, ખેદ એ આદિ અંતર્ગત દોષ ટળી યોગની
 પ્રથમ દૃષ્ટિ-મિત્રા દૃષ્ટિ ખૂલે, ‘દોષ ટળે ને દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે,’
 અને ત્યારે જ જીવને અભય-અદ્વેષ-અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની
 પ્રથમ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થાય.

॥ इति महागीतार्थं महर्षि श्री आनंदघनजी संगीते
 श्री संभवजिनस्तयने मनसुखनंदनेन भगवानदासेन
 विरचितं चतुर्थगाथाविवरणम् ॥

અષ્ટમ પરિચ્છેદ :

કારણયોગે કાર્યસિદ્ધિ : નિમિત્ત અને ઉપાદાન

આવી ઉક્ત કારણપરંપરાનું કથન કરી હવે મહાગીતાર્થ મહાત્મા આનંદચંદ્રનજી અર્થાન્તર ન્યાસથી (Corroboration by general statement) તેનું સમર્થન કરતાં સર્વસામાન્ય નિયમનો ઉપન્યાસ કરે છે—

કારણુ જોગે હો કારણ નીપજે, એમાં કોઈ ન વાદ;
પણુ કારણુ બિણુ કારણ સાધિયે, એ નિજ મતઉન્માદ
સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે પ

અર્થ:—કારણના યોગે કરીને કાર્ય નીપજે છે, એ બાબતમાં કોઈ વાદ નથી, પણ કારણુ વિના જે કાર્ય સાધવાની વાત કરવી, તે તો પોતાના મતનો ઉન્માદ જ છે

વિવેચન.

“ જે જે કારણુ જોહું રે, સામગ્રી સંયોગ,
મિલતાં કારણ નીપજે રે, કર્તાતણે પ્રયોગ....
અનિત જિન ! તારજો હીનદયાળ ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

જે જે કાર્યનું જે જે કારણ હોય છે, તે તે સ્વ કારણુ-
કલાપનું સંમિલન થયે, સમગ્ર સામગ્રીનો સંયોગ મળ્યે,
તે તે કાર્ય તેના કર્તાના પ્રયોગે
પાંચ સમવાય કારણુ કરીને સિદ્ધ થાય છે, એ નિર્વિવાદ
વાત છે. પણ કારણુ વિના જે કાર્યની

નિષ્પત્તિ થાય એમ કહેવું તે તો મૂળ વિના વૃક્ષની ઉત્પત્તિ જેવું હોઈ નિઃ મતનો ઉન્માદ જ છે, અર્થાત્ પ્રકાવિષ્ઠ મનુષ્યના ઉન્મત્ત પ્રલાપની જેમ તે મતાભિનિવેશથી ઉદ્ભવતો ઉન્મત્ત-પ્રલાપ જ છે. કારણ કે કોઈ પણ કાર્મ કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ એ પાંચ સમવાય કારણ (Federation of causal factors or Aetiology) મળ્યે થાય છે. તેમ જીવની પ્રથમ યોગદૃષ્ટિ (મિત્રા દૃષ્ટિ) ખૂલી તેને અભય-અદ્રેષ-અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ પણ યથોક્ત પાંચ સમવાય કારણના સંયોગથી હોય છે, કારણ કે ઉપરમાં વિવરીને બતાવ્યું તેમ જ્યારે ચરમ-વર્તરૂપ કાળ પ્રાપ્ત થાય, તથાભવ્યત્વરૂપ જીવના નિયતિ સ્વભાવનો પરિપાક થાય, અમુક પ્રતિબંધક કર્મનો અપગમ અર્ધ ચરમકરણની પ્રાપ્તિથી અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્કુરણા થાય અને પાતકઘાતક સાધુનો પરિચય તથા અધ્યાત્મ અંધતા શ્રવણ, મનનાદિ સત્પુરુષાર્થનું જીવ સેવન કરે, ત્યારે જીવના અંતર્ગત દોષ દળી આધ્યાત્મિક યોગદૃષ્ટિ ઉઘડે તે અભય-અદ્રેષ-અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય *

૧. પુરુષાર્થનું પ્રાધાન્ય : કર્તા અને ચાર કારણ

આ પાંચ કારણકલાપમાં પુરુષાર્થ મુખ્ય છે, પુરુષાર્થનું પ્રાધાન્ય છે, પુરુષાર્થની સ્કુરણા થતાં ઇતર કારણોની પ્રાપ્તિ

* આ બધું સવિસ્તર સમજવા માટે જુઓ મેં વિવેચન કરેલ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય પૃ. ૧૭૦ તથા આકૃતિ ૭ આદિ. અત્રે તો પ્રકૃતમાયો કિંચિત્ સંગત બાત સહેવમાં મુક્યો છે.

પણ સુલભ થાય છે. આખો માર્ગ
 પુરુષાર્થનું પ્રાધાન્ય જીવના પુરુષાર્થને આધીન છે ને
 તે પુરુષાર્થ પણ પુરુષને (આત્માને)
 ચોતાને સ્વાધીન છે જીવ જેવા બાવે પરિણમવા ધારે તેવા
 બાવે પરિણમી શકવાને તે સમર્થ છે. સગાઈ વિભાવભાવે
 પરિણમે તો તે કર્મનો કર્તા હોય છે ને જ્ઞાનાઈ દ્વિભાવભાવે
 પરિણમે તો તે જ કર્મનો હર્તા હોય છે. એ વિભાવ બાવરૂપ
 ભાવ કર્મપરિણામે નહિ પરિણમવાની બ્રેક (Break) દબાવવા-
 રૂપ પુરુષાર્થની રહસ્ય કાવી (Master-key) પુરુષના
 (આત્માના) ચોતાના ગજવામાં જ છે. તાત્પર્ય કે-જીવ
 પરભાવ નિમિત્તે સગ-દ્રેષ-મોહ ન કરે, વિભાવભાવે
 ન પરિણમે તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે આમ કર્મનિબદ્ધ
 આત્માના (પુરુષના) પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાય સાવ
 ખુલ્લો પડ્યો છે. ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા ખડાના છોડી
 દઈ જીવ સત્ય પુરુષાર્થ કરે એટલી જ વાર છે. 'પાંચમે
 આરો કઠણુ છે' તેથી કાંઈ લાંબા થઈને સૂઈ રહેવું એવો
 અર્થ નથી, પણ એર વિશેષ બાગતા રહી અપૂર્વ પુરુષાર્થ
 બળ કેળવવા યોગ્ય છે એ જ પરમાર્થ ઘટાવવા યોગ્ય છે.
 કારણ કે જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ કદી પણ પુરુષાર્થહીનતા
 પ્રેરે જ નહિ, પુરુષાર્થની જાગૃતિ જ પ્રેરે. જ્ઞાનીઓ કહે છે
 કે-જીવ પુરુષાર્થ સ્ફુરારે તો અનંત કાળના કર્મને પણ
 એક જ ભવમાં-અરે ! એક અંતર્મુદૂર્તમાં નષ્ટ કરવાનું
 સામર્થ્ય આત્મામાં છે. માત્ર આત્મા ઊઠવો જોઈએ. શ્રીમદ્
 રાજયોગીએ વીરગર્જના કરી છે તેમ 'જળ ભગેંગે

આત્મા, તબ લાગેગે રંગ ' એવી જ પુરુષાર્થપ્રરક ગર્જના તેમણે આત્મસિદ્ધિમાં કરી છે—

“ જો ઈચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ,
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિં આત્માર્થ. ”

શ્રી આત્મસિદ્ધિ

કર્તા વિના કર્મ હોય નહિં, એટલે કાર્યસિદ્ધિ કરાને (પુરુષને) વશ છે, અને સર્વ કારણ પણ તેને સ્વાધીન છે એટલા માટેજ આ વિવેચનના મથાળે ટાકેલા મુલાયિત પદમાં ભાવિતાત્મા દેવચંદ્રણએ ‘ કર્તાતણે પ્રયોગ ’ એ સૂચક વચનપ્રયોગ કર્યો છે તે જ મહામુનિ અન્યત્ર વદે છે કે—

“ કર્તા કારણ યોગ, કારણ સિદ્ધિ લહેરી,
કારણ ચાર અનુપ, કાર્યાર્થી તેહ શહેરી
પ્રજ્ઞામો શ્રી અરનાથ શિવપુર સાથ ખરેરી ”

અર્થાત્ કર્તા કારણના યોગે કાર્યસિદ્ધિ પામે છે, માટે કાર્યાર્થી હોય તે અનુપમ એવા આ ચાર કારણ શહે—

ઉપાદાન, નિમિત્ત, અસાધારણ અને
કર્તા અને ચાર કારણ અપેક્ષા (૧) જે કારણ ॥ તે જ પૂર્ણતા અવસરે કાર્ય બને તે

ઉપાદાન કારણ જેમકે—માટી ॥ તે ઘટમાં ઉપાદાન કારણ છે (૨) ઉપાદાનથી જે ભિન્ન-જુદું છે, અને જેના વિના કાર્ય થાય નહિં તેમજ જે પોતે કાર્યરૂપ હોય નહિં તે નિમિત્ત કારણ છે જેમકે—ઘટની બનાવટમાં ચક્ર-દરદાદક, આ નિમિત્તનું કારણપણું કર્તાના વ્યવસાયે કરીને છે, અર્થાત્ કર્તા તેનાં

પ્રયોગવડે ઉપાદાન કારણને કાર્યરૂપે કરતો હોય ત્યારે જ ઘટે છે, નહિં તો નહિં. (૩) વસ્તુથી-ઉપાદાનથી અલેહ સ્વરૂપ છે, અને જે કાર્યપણું શકતું નથી તે અસાધારણ કારણ છે. જેમકે-ઘટની ણનાવટમાં સ્થાપ્ત આદિ અવાંતર અવસ્થાઓ (Intermediate products) (૪) જેનો વ્યાપાર-પ્રયોગ કરવો પડતો નથી, જે વસ્તુથી ભિન્ન છે, જે નિયત નિશ્ચય હોયું જોઈએ અને જીવન અનેક કાર્યોમાં પણ જેનું હોવાપણું છે, તે અપેક્ષા કારણ. જેમકે-ઘટની ણનાવટમાં ભૂમિ, કાલ, આકાશ આદિનો સદ્ભાવ (હોવાપણું) છે.

આ કાર્યકારણમીમાંસા આત્મામાં ઘટાવીએ તો-આત્મદ્રવ્ય કર્તા છે, સિદ્ધિપણું તે કાર્ય છે, આત્માનો નિજસત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન છે. યોગ, સમાધિવિધાન, વિધિઆચરણ, ભક્તિ આદિ જેનાવડે કરીને આત્મસિદ્ધિરૂપ નિજ કાર્ય સધાય છે તે અસાધારણ કારણ છે. મનુષ્ય ગતિ, પ્રથમ સંઘયણ આદિ અપેક્ષા કારણ છે; અને તે નિમિત્તાશ્રિત ઉપાદાન પ્રગટાવવામાં આવે તો જ દેએ છે અર્થાત્ તેની અપેક્ષા કારણરૂપે ગણુના છે, નહિં તો નહિં. સમતા અમૃતની આણરૂપ જિનરાજ તે નિમિત્ત કારણ છે, -જે પ્રણુના અવલંબને નિયમા સિદ્ધિ હોય છે એમ કહું છે.

“ કર્તા આત્મ દ્રવ્ય, કારણ સિદ્ધિપણેરી,
નિજ સત્તાગત ધર્મ, તે ઉપાદાન ગણેરી....પ્રણુમી

નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,
પ્રજ્ઞા અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી.....પ્રજ્ઞામો. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

૨. ઉપાદાન અને નિમિત્ત

આ ચાર કારણમાં અપેક્ષા કારણનો નિમિત્તમાં અને અસાધારણ કારણનો ઉપાદાનમાં અંતર્ભાવ થઈ શકે છે; એટલે નિમિત્ત અને ઉપાદાન એ બે મુખ્ય કારણ છે, અને તેનો પરસ્પર સાપેક્ષ સંબંધ ખરાબર સમજી લેવા યોગ્ય છે. ઉપાદાનરૂપ આત્મા પોતે ઉપાદાનકારણપણે ન પ્રગટે ત્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિરૂપ વસ્તુસ્વરૂપ પ્રગટતું નથી, અને ઉપાદાન કારણ પણ નિમિત્તકારણ વિના પ્રગટતું નથી. અર્થાત્ કર્તાના પ્રયોગે નિમિત્ત કારણના અવલંબન-ઉપકારથી ઉપાદાન ઉપાદાનપણે પરિણમે છે અને તેથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. વળી ઉપાદાનકારણપણું ન થતું હોય તો નિમિત્તનું નિમિત્તકારણપણું પણ રહેતું નથી, અર્થાત્ નિમિત્ત નિમિત્તકારણ કહેવાતું નથી. જ્યારે-તથારૂપ ઉપાદાન કારણ પ્રગટતું જતું હોય, ત્યારે જ તે ખરેખર નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે, નહિં તો નહિં. આમ કર્તા પોતે કાર્યરૂચિ થઈ કાર્ય કરવા પ્રવર્તે-પુરુષાર્થ કરે અને શુદ્ધ પુણ્ય નિમિત્ત કારણનો વિધિપૂર્વક આશ્રય કરતો રહી, ઉપાદાનને ઉપદાન-કારણપણે પ્રગટાવે તો કાર્યસિદ્ધિ થાય; નિમિત્ત અને ઉપાદાનનો સહકાર-સહયોગથી જ કાર્ય નીપજે.

“ઉપાદાન ઉપાદાન પરિણતિ નિજ વસ્તુની રે,
 પણ કારણ નિમિત્ત આધીન;
 પુષ્ટ અપુષ્ટ દુવિધ તે ઉપદિશ્યો રે,
 ગ્રાહક વિધિ આધીન....મુનિમુનત.
 ઉપાદાન આતમા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજે;
 ઉપાદાન કારણ પણે રે, પ્રગટ કરે પ્રણુ સેવ....શ્રી સંભવ.”
 શ્રી દેવચંદ્રજી.

દાખલા તરીકે—ઘડો બનાવવામાં માટી છે તે ઉપાદાન છે, પણ ઢાંચ—અક વગેરે નિમિત્ત ન મળે તો તે એની મળે ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે નહિં અને માટીમાંથી ઘડો કઢી પણ બને નહિં. તેમ જીવનો નિજ સત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન છે નિજ સત્તાએ સર્વ જીવ સિદ્ધ સમા છે, પણ તે શક્તિથી છે. ઉપાદાનની વ્યક્તિ માટે—પ્રગટપણા માટે અર્થાત્ ઉપાદાન ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે તે માટે તો નિમિત્ત કારણની અવશ્ય જરૂર છે. જેનામાં શુદ્ધ આત્મારૂપ ઉપાદાન પ્રગટયું છે, એવા જિન ભગવાનરૂપ પુષ્ટ નિમિત્ત કારણુ વિધિપૂર્વક ન સેવે તો અનંતકાળે પણ કઢી સિદ્ધિ થાય નહિં, ઉપાદાન પ્રગટે નહિં, તેમજ ઉપાદાનનું દુર્લ્લક્ષ્ય કરી માત્ર નિમિત્ત સેવ્ય થી પણ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિં. બન્નેના સહકારથી જ સિદ્ધિ નીપજે, પણ ઉપાદાનનું નામ લઈ જે એ નિમિત્ત છોડી દીએ, તેઓ સિદ્ધિ પામતા નથી ને જ્ઞાતિમાં ભૂલા લમે છે આ અચર સિદ્ધતા જ્ઞાની “પુરુષોએ કહ્યો છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞા, જિનદશા એ આદિ નિમિત્ત કારણુ છે, તે

સેવ્યા વિના આત્મજાગૃતિ આવે નહિ. આ અંગે પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના ટંકાતકીર્ણ વચનામૃત છે કે—

“ સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે ધાય;
સદ્ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાં.
ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે જો ત્યજે નિમિત્ત;
પામે નહિ સિદ્ધત્વને, રહે પ્રાંતિમાં સ્થિત ”

—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આ ગાથાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં શ્રીમદ્જી સ્વયં વહે છે કે—“ સદ્ગુરુ આજ્ઞા આદિ તે આત્મસાધનના નિમિત્તકારણ છે, અને આત્માનાં જ્ઞાનદર્શનાદિ ઉપાદાન કારણ છે; એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; તેમ ઉપાદાનનું નામ લઈ જે કાંઈ તે નિમિત્તને તજશે તે સિદ્ધપણને નહીં પામે, અને પ્રાંતિમાં વર્ત્યા કરશે, કેમકે સાચા નિમિત્તના નિવેધાર્થે તે ઉપાદાનની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રમાં કહી નથી, પણ ઉપાદાન અજાગૃત રાખવાથી તારું સાચું નિમિત્ત જાણ્યા છતાં કામ નહીં ધાય, માટે સાચું નિમિત્ત મળ્યે તે નિમિત્તને અવલંબીને ઉપાદાન સન્મુખ કરવું અને પુરુષાર્થ રહિત ન થવું; એવો શાસ્ત્રકારે કહેલી તે વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ શાસ્ત્રમાં ઉપાદાનની વાત કહી છે તે વાત ખરી, પણ તે કાંઈ નિમિત્તનો નિવેધ કરવા માટે કે તેનું આહું

મૂલ્યકન કરવા માટે કહી નથી,

નિમિત્તનો ઉપકાર પણ જીવને પુરુષાર્થજાગૃતિ અર્થે

સાપેક્ષપણે કહી છે, એટલે કે

સુદ્ધ નિમિત્તના પ્રજાગ અવલંબનપૂર્વક આત્મપુરુષાર્થ જાગૃત

રાખવા માટે કહી છે. તે એટલે સુધી કે શ્રુતજ્ઞાનનું-આજ્ઞાનું અથવા જિન ભગવાનનું અવલંબન બારમા ગુણકાણના ઉદ્ધા સમય પર્યંત કહ્યું છે. તે પણ શુદ્ધ નિમિત્તનું સેવન કેટલું પ્રશસ્ત ને ઉપકારી છે એ સૂચવે છે માટે શુદ્ધ પણ એ જ છે—શુદ્ધ નિમિત્તના આશ્રયથી ઉપાદાનની શુદ્ધિ પ્રગટ કરતા રહી છવે આગળ વધવું જોઈએ, આત્મવિકાસ સાધવો જોઈએ. અને એ જ જિન ભગવાનનો સત્તાતન રાજમાર્ગ છે. આ અંગે શ્રી વિશેષાવશ્યકમાં પ્રજ્ઞાનિધિ શ્રી જિનભદ્ર-ગણી ક્ષમાઅમણુછએ તથા શ્રી અરનાથ, મહિનાથ, મુનિસુવ્રત જિન સ્તવનોમાં પરમ અધ્યાત્મરસપરિણત મહાત્મા દેવચંદ્રજી મહામુનિએ સુક્ષ્મ મીમાંસા કરી સાંગોપાંગ નિર્ણય બતાવ્યો છે, તે સુસુક્ષ્મને અત્યંત મનનીય છે અને વિસ્તારભયથી તેનો પ્રાસંગિક નિર્દેશ માત્ર કર્યો છે.

કેટલાક લોકો સમજ્યા વિના ઉપાદાનની વાનો કર્યા કરે છે અને જાણ્યે-અજાણ્યે નિમિત્તની એકાંતે ગોણતા ગણી તેનો અપદ્વાપ-નિહવ કરે છે. તે

ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે તેમની અણુસમજૂપ મિથ્યા ભ્રાંતિનો

પ્રગટાવવા પણ દોષ છે, કારણ કે ઉપાદાન અને પુષ્ટ નિમિત્તની જરૂર નિમિત્ત એ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી કે પ્રતિપક્ષી નથી, પણ

અવિરુદ્ધ સહકારી અને સહયોગી છે. ઉપાદાનની જાગૃતિ અને શુદ્ધિ તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે, અને શુદ્ધ નિશ્ચયના સેવનનો ઉદ્દેશ-લક્ષ્ય પણ તે જ છે, પણ ઉપાદાનની શુદ્ધિ-જાગૃતિ અર્થે, ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવવા અર્થે પણ જિનભક્તિ આદિ પરમ ઉપકારી નિમિત્ત કારણના અવલંબનની

અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એ આ મહાનુભાવો ભૂલી બાય છે. પ્રભુસેવા એ આત્મસ્વરૂપ ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવવા પુષ્ટ આલંબનરૂપ પુષ્ટ નિમિત્ત છે. ઉપરમાં કહ્યું તેમ શાસ્ત્રકારે તો પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે—સમતા અમૃતની ખાણ એવા જિનરાજ જ પરમ નિમિત્તહેતુ છે, અને તેના અવલંબને જ ‘નિયમા’ સિદ્ધિ હોય છે.

૩. ભકિતમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભકિત

આવા પ્રબલ નિમિત્ત અવલંબન વિના સીધીસીધું (Directly) સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢવું અતિ અતિ દુષ્કર છે. પણ જેને પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટયું છે એવા સાક્ષાત સહજાત્મસ્વરૂપી અર્હંત-સિદ્ધ પ્રભુના ધ્યાનાલંબનથી તે શ્રેણીએ ચઢવું સુગમ થઈ પડે છે; કારણ કે શ્રીમદ્દેવરાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ ‘ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થ દષ્ટિવાન પુરુષોને ગોણતાથી સ્વરૂપનું જ ચિંતવન છે. જેવું સિદ્ધ ભગવાંતનું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સર્વ જીવોનું આત્મસ્વરૂપ છે; તે માટે લગ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રુચિ કરવી ને યથાર્થ ભૂજા દષ્ટિથી નેઠંએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું પૂજન છે.’

શ્રી દેવચંદ્રસ્વામીએ કહ્યું છે કે ‘જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે.’ કોઈ કહેશે કે આ નિમિત્તનું શું કામ

છે ? આપણે તો સીધા ઉપાદાન

નિરાલંબન અધ્યાત્મ-
ચિંતનના ભયસ્થાનો

આત્માને જ વળગીએ, માત્ર
અધ્યાત્મસ્વરૂપનું જ ચિંતન કરીએ.
પણ આ તેમનું માનવું બૂલભરેલું

છે, કારણ કે આલંબન વિનાનું તેવું અધ્યાત્મ સ્વરૂપ ચિંતન તો અતિ ઉચ્ચ અગ્રમન્ત દશાને પામેલા ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે. પણ તેથી તથારૂપ ઉચ્ચ અધિકાર દશા વિના અને આશય સમઘ્નતા વિના અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સ્વમતિકલ્પનાંએ પાંચી, ઉપાદાનને નામે માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતનની વાતો કરવામાં અનેક દોષરૂપ ભયસ્થાનો રહેલા છે. જેમકે-કવચિત તેથી છુપને બામોહ ઉપજે છે. પોતાની તેવી આત્મદશા યદ્યં નહિં છતાં પોતાની તેવી દશાની ‘કલ્પનારૂપ’ પ્રાંતિ ઉપજે છે, ‘અહં પ્રકાશ્મિ’ને બદલે પ્રમાશ્મિ યદ્યં ભય છે ! કવચિત ભકિતરસની આર્દ્રતાના અભાવે શુષ્કતા આવી જાય છે, શુષ્ક અધ્યાત્મીપણું થાય છે, બંધ-મોક્ષ તો કલ્પના છે એમ વાણીમાં ગોલે છે, પણ પોતે તો મોહાવેશમાં વર્તે છે, એવું શુષ્કશાળીપણું ઉપજે છે; અને તેથી સ્વચ્છંદાચારપણું હોય છે, અથવા જ્ઞાનના અભુજ્ઞરૂપ-અપરિણમનરૂપ ઉન્મત્ત પ્રહાપ થાય છે. અંતરૂનો મોહ છુટ્યો નથી, ‘સકલ જગત્ તે એકવત્ અથવા સ્વપ્ન સમાન’ જાણ્યું નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી, છતાં ઉન્મત્તની જેમ ‘વાચાજ્ઞાન’ દાખવે છે કે ‘હમ તો જ્ઞાની હૈ, બંધેલા જ નહિં તો મુક્ત કેસે હોવે ?’ તેમજ કૃત્રિમતા, દાંબિકતાદિ દોષ પણ ઉપજે છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે અનેક દોષની ઉપપત્તિ એકલા નિરાલંબન અધ્યાત્મ ચિંતનમાં સંભવે છે. પણ ભગવદ્ભક્તિના આલંબનથી તેવા કેઈ પણ દોષની સંભાવના નથી હોતી, અને આત્મા સ્વાભાવિક એવી અધ્યાત્મ ગુણમેષ્ટીએ આરોહણ કરતો જાય છે. .

મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે
 ‘જે ભગવાન અર્હતનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને પર્યાયથી જાણે,
 તે યોગાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે
 ભક્તિમય અધ્યાત્મથી અને તેનો નિશ્ચયે કરીને મોહ
 સહજ અધ્યાત્મ દશા નાશ પામે.’ એટલે આમ ભક્તિમય
 અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય
 ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉક્ત દોષરૂપ પનનસ્થાનો (Pitfalls)
 નથી હોતા. ભક્તિપ્રધાનપણે વર્તતાં જીવ અનુક્રમે ઉચ્ચ
 ઉચ્ચ અધ્યાત્મ શુદ્ધિસ્થાનો સ્પર્શીતો જાય છે, વ્યક્ત શુદ્ધિના
 શુદ્ધિઆમથી ‘સહજ’ અધ્યાત્મદશા પ્રગટે છે, અને છેવટે
 પ્રભુ આત્મશુદ્ધિવિકાસને પામે છે આમ ‘પુષ્ટ નિમિત્ત’રૂપ
 પ્રભુનું આલંબન ધ્યાન આત્માને સ્વરૂપારોહણ કરવાનો સુગમ
 ને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, રાજમાર્ગ છે વાટ દીવાની ઉપાસના કરતાં
 પોતે દીવો બને છે, તેમ આત્મા પરમાત્માની ઉપાસના
 કરતાં સ્વયં પરમાત્મા થાય છે. ઉપારયની ઉપાસનાથી ઉપાસક
 પોતે ઉપાસ્ય બને છે—‘નમો મુજ ! નમો મુજ !’ એવી
 મહાજ્ઞાની આનંદધનજીએ ગાયેલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત
 થાય છે, જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે,
 તે પ્રભુના અવલંબને ગોખાડ સમાન બની જાય છે । એટલા
 માટે શ્રી દેવચંદ્રજી જેવા ભક્તશિરોમણિ જ્ઞાની પુરુષ ગાર્હ
 ગયા છે કે—‘જિન-આલંબની નિરાલંબતા પામી નિજ
 આલંબની થાય છે,’ તેથી અમે તો તે સમર્થ પ્રભુનું પ્રગળ
 અવલંબન શ્રી નિજશુદ્ધના શુદ્ધ નંદનવનમાં રમશું; તે
 એટલે સુધી કે નિજ સંપદાયુક્ત આત્મતત્ત્વ જ્યાં સુધી

સંપૂર્ણ નહિ થાય ત્યાં સુધી આ જગજીવ દેવના ચરણ સદાય સેવ્યા કરશું, યાવત્ બારમા ક્ષીણમોહ શુશ્રુસ્થાનના અંત પર્યં તેનું અવલંબન છોડશું નહિ.

“ અતિ દુસ્તાર જે જલધિ સમો અંધાર જે,
તે ગોપદ સ્વપ્ન કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો;
જિત આલંબની નિરાલંબની થાયે જે,
તિથે હમ રમશું નિજ શુણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો.”

—શ્રી દેવચંદ્ર.

આમ કારણ વિના કાર્ય થાય જ નહિ, આ સનાતન નિયમ છે, પણ એ કારણ વિના કાર્ય સાધવાની જે વાત કરે છે, તે તો કેવળ પોતાના

‘પણ કારણ વિણ મતનો ઉન્માદ જ છે. છતાં દેટલાક કારજ સાધિયે, લોકો અસમંજસ લાવે ઉપાદાન એ નિજ મત ઉન્માદ’ અને નિમિત્તના યથાયોગ્ય વિભાગ-સંબંધની મર્યાદાનું જ્ઞાન નહિ

હોવાથી, અથવા બાંધી લીધેલા બ્રામક ખ્યાલને લીધે બધું વિપર્યયન સમજતા હોવાથી એકાંતિક પક્ષ મંડીને, ઉપાદાન ને નિમિત્ત બાજુ એક બીજાના-વિરોધી પ્રતિસ્પર્ધી હોય, એમ અર્થવિહીન શુષ્કજ્ઞાનરૂપ વાતોથી કે મહા અનર્થકારક અનિષ્ટ પ્રરૂપણા શૈલીથી પરમ ઉપકારી નિમિત્તનો અપલાપ કરતા રહી, ‘ઉપાદાન ઉપાદાન’ એમ શબ્દ માત્ર કહેતા કરે છે, તે શ્રી આનંદનંદજીના શબ્દોમાં ‘નિજ મત ઉન્માદ’ જ છે કારણ કે એકલા ઉપાદાનનો કે એકલા નિમિત્તનો એકાંતિક પક્ષ-આગ્રહ કરવો તે કેવલ વિપર્યાસરૂપ-

આંતરિક પ્રગટ મિથ્યાત્વ જ છે. જે એવો એકાંતિક પક્ષ બ્રહે છે, તે ઉપાદાન ને નિમિત્તનો પરસ્પર સાપેક્ષ પૂર્ણ અવિરોધ સહકારરૂપ સંબંધ બાબતો જ નથી, અને એકાંતિક મિથ્યા અસત્ ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા કરી જ્ઞાનીના સનાતન માર્ગનો લોપ કરે છે-તીર્થનો ઉચ્છેદ કરે છે. કારણ કે ઉપાદાનને બૂલી એકલા નિમિત્તને પકડ્યાથી જેમ કાંઈ વળતું નથી, તેમ નિમિત્તને છોડી એકલા ઉપાદાનથી પણ કાંઈ વળતું નથી. અલં પ્રસંગેન !

“ કારણથી કારણ સધે હો, એહ અનાદિકી ચાલ—લલનાં
 દેવચંદ્ર પદ પાછયે હો, કરત નિજ ભાવ સંભાલ—લલનાં ”
 —શ્રી દેવચંદ્રજી.

॥ इति महागीतार्थ महर्षि श्री आनंदघनजी संगीते
 श्री स्वभावजिनस्तवने मनसुखनंदनेन भगवानदासेन
 विरचितं पंचमगाथाविवरणम् ॥

નવમ પરિચ્છેદ :

અગમ અનૂપ પ્રભુસેવા અને છેવટની પ્રાર્થના

આમ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પણ આવી વિકટ છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની કારણપરંપરા પણ આવી મહાન અને દુર્ઘટ છે, તો પછી આ પ્રભુસેવાની ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ તો કેવી વિકટ અને દુર્ગમ હોવી ભ્રમ્ય ? એ અર્થાપત્તિ-ચાલથી પ્રાપ્ત થતું સામાન્ય નિગમન કરતાં મહામુનીશ્વર શ્રી આનંદધનજી ઉપસંહાર કરે છે—

સુગંધ સુગમ કરી સેવન આદરેરે, સેવન અગમ અનૂપ;
દેને કદાચિત્ત સેવક યાચના રે, આનંદધન રસરૂપ.

સંભવ દેવ તે મુર સેવો સવે રે ૬.

અર્થ:—જે સુગંધનો છે તે આ ભગવાનનું સેવન સુગમ જાણીને આદરે છે, પણ તે સેવન તો અગમ અને અનુપમ છે. હે આનંદધન રસરૂપ ભગવાન! આ સેવક આપની તથારૂપ આનંદધન-રસરૂપ સેવાની યાચના કરે છે, તે કદાચિત્ત આપ દેને !

વિવેચન—

“શિવગતિ જિનવર દેવ, સેવ આ સોહલી હો લાલ;
પરશરિણિ પરિત્યાજ, કરે તમુ સોહલી હો લાલ.”

—તત્પરંગી મહામુનિ દેવચંદ્રજી.

ઉપરમાં વિવરીને બતાવ્યું તેમ અભય-અદેય-અખેદ

એ પ્રભુસેવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા પશ્ચાદ્ભૂમિકાનું દિગ્દર્શન છે. આ પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપ ગુણ યોગની પ્રથમ દૃષ્ટિ-ભિન્ના દૃષ્ટિ પ્રદેશે જીવતા અંગમાં આવે છે. અને સર્વ જગત પ્રત્યે ત્યાં નિર્મલસર અદેયભાવયુક્ત ગૌરીભાવ વર્તે છે, એવી આ યથાર્થનામા 'ભિન્ના' નામક યોગદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ પણ ચરમાવર્તમાં ચરમ કરવાને યોગે હેતુ છે, જેની પ્રાપ્તિ વળી અંતર્ગત ભાવમતની અદ્યતાથી તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થયે જીવની આધ્યાત્મિક યોગ્યતાને આધીન છે. જીવની આ આધ્યાત્મિક યોગ્યતા પ્રગટાવવા અને વિકસાવવા માટે સાચા સાધુગુણસંપન્ન (માત્ર વેષધારી નહિ) એવા મોક્ષમાર્ગસાધક મહાગુરુસાધુ સાધુપુરુષોનો સત્સંગ, તેમજ અધ્યત્મ પ્રવેશાશ્રવણમનનાદિ સત્તુલિખિત કારણના અવલંબને આત્માના સત્પુરુષાર્થની સ્ફુરણાવટે ઉપાગનકારણની જાગૃતિ, એ અદિ શરણપરંપરાનું સેવન અનિવાર્ય આવશ્યક છે. આ સમરન ઉપરમાં સચિત્તર વિવેચિત યજ્ઞ વ્રતયુ છે. એટલે તેનું પિષ્પપેપજ નહિ કરતાં માત્ર સસેખમાં વિવેચી વાંચકનો સ્મૃતિને મનેજ કદી, આ સર્વ પ્રતિપાદનનો દ્વિતીય અથવા વિચારગુ અને તેમાં પ્રથમ આત્મદૃષ્ટનજીવના આ ટામરની પશ્ચાદ્ભૂમિકાનું (Nachgedenken) કિંચિત્ દિગ્દર્શન કર્યું.

૧. પશ્ચાદ્ ભૂમિકાનું દિગ્દર્શન દિવ્ય યોગદૃષ્ટિથી
દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન

જિનદેવ એ દોહતાર દેવ છે અને મહા જિનદેવને

ભજવાનો ભક્તિમાર્ગ પણ લોકોત્તર
 લોકોત્તર દેવ - માર્ગ છે. એટલે આ જિનદેવનું
 લોકોત્તર માર્ગ અને એના આ ભક્તિમાર્ગનું
 યથાર્થ દર્શન પણ લોકોત્તર દષ્ટિથી
 જ થઈ શકે; કારણ કે દષ્ટિ વિના જેમ બહિરંગ માર્ગનું
 દર્શન થઈ શકે નહિ, તેમ આધ્યાત્મિક દષ્ટિ વિના અંતરંગ
 ભાવમાર્ગનું દર્શન થાય નહિ અને જિનમાર્ગ તો મુખ્યપણે
 અધ્યાત્મપ્રધાન ભાવમાર્ગ છે; એટલે તેનું નિરૂપણ કરવાને
 અલૌકિક એવી આધ્યાત્મિક યોગદષ્ટિ જ જોઈએ, બહુ
 લૌકિક દષ્ટિ-ઓઘદષ્ટિ તેમાં કામ આવે નહિ અર્થાત્ આ
 દિવ્ય જિનમાર્ગનું દર્શન યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનથી જ
 થઈ શકે, ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી બહિરંગ ઓઘદષ્ટિથી ન જ
 થઈ શકે

અને આ ઓઘદષ્ટિ અને યોગદષ્ટિનો સ્પષ્ટ તફાવત
 સમજી લેવાની ખાસ જરૂર છે.
 ઓઘદષ્ટિ અને યોગદષ્ટિ ઓઘદષ્ટિ એટલે સામાન્ય, પ્રાકૃત,
 ગતાનુગતિક ભવાલિનદી જનની
 દષ્ટિ; યોગદષ્ટિ એટલે તત્ત્વમાર્ગને અનુસરનારા સમ્યક્દષ્ટિ
 મુમુક્ષુ યોગી પુરુષની દષ્ટિ ઓઘદષ્ટિ લૌકિક, લોક વ્યાવહા-
 રિક, પ્રવાહપતિત, ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી છે, યોગદષ્ટિ
 અલૌકિક, પારમાર્થિક, યોગમાર્ગાનુસારિણી, તત્ત્વશ્રદ્ધિણી છે.
 ઓઘદષ્ટિમાં અંધશ્રદ્ધા છે, યોગદષ્ટિમાં સત્ય શ્રદ્ધા છે
 'સત્ત્વશ્રદ્ધાસંગતો ઘોષો દષ્ટિરિત્યમિધીયતે ।' ઓઘદષ્ટિવાળા
 અંધશ્રદ્ધાળુ જનો દર્શનભેદ બાબત પરસ્પર વાદ વેદે છે,

ધર્મને નામે મિથ્યા ઝગડા કરે છે, કદાચહ—ગચ્છ—વાડા—સંપ્રદાય આદિમાં રાચે છે; યોગદૃષ્ટિવાળા જનો પરસ્પર દર્શનલેદ બાળત વિવાદ કરતા નથી, પરંતુ સર્વ દર્શનને એક શુદ્ધ આત્મદર્શનના અથવા જિનદર્શનના અંગભૂત માની તેને આત્મબંધુત્વપણે માને છે. આમ યોગદૃષ્ટિ અને ઓષદૃષ્ટિનો સ્પષ્ટ તફાવત છે.

એટલા માટે લોકોની આ ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી અંધકારરૂપ લૌકિક ઓષાદૃષ્ટિ દિવ્યદૃષ્ટા યોગીશ્વરે દૂર કરાવી, તેમને દિવ્ય જિન-માર્ગના યથાર્થ દર્શનાર્થે સતશ્રદ્ધારૂપ આધ્યાત્મિક યોગદૃષ્ટિ અર્પવા માટે જ શ્રી હરિભદ્રજી, શ્રી આનંદધનજી, શ્રી યશોવિજયજી આદિભગતી જયેત જેવા દિવ્યદૃષ્ટા ભોગીરાજોએ નિષ્કારણ કરણાથી અંધશ્રદ્ધાની આંધી ટાળનારી યોગદૃષ્ટિનો દિવ્ય પ્રકાશ દેલાવ્યો છે; અને મત-દર્શનના આમહરૂપ કૂપમંદૂક દશા છોડાવવા સર્વ દર્શન-સમન્વયકારિણી સાગરવરગંભીરા વિશાલ અનેકાન્ત તત્ત્વદૃષ્ટિ સમર્પવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી જનસમાજ પર અનન્ય ઉપકાર કર્યો છે. કારણ કે તેવી દૃષ્ટિના અભાવે અલૌકિક આધ્યાત્મિક જિનમાર્ગને પણ ગતાનુગતિક લોકો લૌકિક દૃષ્ટિએ—ઓષદૃષ્ટિએ અવલોકે છે ! મહાત્મા આનંદધનજી પોકારી ગયા છે કે—

“ચરમ નયણ કરી મારગ ભેવતો રે, ભૂદ્યો સયલ સંસાર;
જિહ્વે નયણે કરી મારગ ભેદ્યો રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર”

શ્રી યશોવંતજી જેવા પણ પોકારી ગયા છે કે—
 ‘ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, મોક્ષમાર્ગે રહ્યો ફર રે.’ પણ
 જિનનો રતનત્રયીરૂપ મૂળ માર્ગ તો અધ્યાત્મપ્રધાન છે ને તે
 આધ્યાત્મિક એવી યોગદૃષ્ટિથી જ દેખી શકાય, તે માર્ગ
 દેખવા માટે યોગદૃષ્ટિરૂપ હિંચ નયન જ જોઈએ. “જિણે
 નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયણુ તે હિંચ વિચાર.”

આ માર્ગના સમ્યક્દર્શનને અર્થે સમ્યક્દષ્ટિની ખડુ
 બહુ જરૂર છે, કારણ કે દષ્ટિ તેવી
 દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ : સૃષ્ટિ ને દર્શન તેવું સર્જન. દષ્ટિ
 દર્શન તેવું સર્જન સમ્યક્ હોય તો દર્શન સમ્યક્

હોય ને સર્જન પણ સમ્યક્ હોય,
 દષ્ટિ મિથ્યા હોય તો દર્શન મિથ્યા હોય ને સર્જન પણ
 મિથ્યા હોય. ભગવાન મહાવીરરહે એ શ્રી ગોતમસ્વામીને
 સમ્યક્ નેત્ર આપ્યા તો વેદના અર્થ પણ સમ્યક્પણે
 સમજાયા. દષ્ટિ સમ્યક્ હોય તો મિથ્યાદષ્ટિના શાસ્ત્ર
 પણ સમ્યક્પણે પાંચુમે ને દષ્ટિ મિથ્યા હોય તો સમ્યક્-
 દષ્ટિના શાસ્ત્ર પણ મિથ્યાપણે પરિણમે. માટે સમ્યક્દષ્ટિની—
 યોગદૃષ્ટિની ઉપયોગતા જીવનમાં ઘણી ઘણી છે.

કારણ કે આત્મદશામાપક યોગીટર જેવી યોગદૃષ્ટિનો
 સ્વાધ્યાય જે કરશે, તે વિચારશે કે
 આત્મનિરીક્ષણ હું પોતે કઈ દષ્ટિમાં વર્તું છું ?
 Introspection મારામાં તે તે દષ્ટિનાં કયાં છે તે—
 યોગદૃષ્ટિ ગુણવત્તુ છે કે કેમ ?
 ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મારે કેમ પ્રવર્તું ? ઇત્યાદિ

નિહાળું રે ધીજા જિનતણો રે ' એ ધીજા સ્તવનમાં તીવ્ર આત્મસંવેદનમય ખેદનો ચીત્કાર ઓઠા કર્યો હતો કે ' ચરમ નયણું કરી મારગ ભેવેતો રે, ભૂલ્યો ચંચલ સસાર, ' ' પુરુષ પરંપર અનુભવ ભેવતા રે, અધોઅધ પલાય ' ઇત્યાદિ.

લોકોની અધઘડાપ્રધાન દશા નિહાળી સાચી શાસન દામથી ખિન્ન થયેલા તેઓનો અત્રે પણ ચીત્કાર નીકળી પડ્યો છે કે ' સુગંધ સુગમ કરી સેવન આદરે ' અર્થાત્ અલૌકિક જિનમાર્ગનું જેને જ્ઞાન નથી ને તે દિવ્યમાર્ગને યથાર્થપણે દેખવાની અલૌકિક સમ્યગ્ યોગદૃષ્ટિ જેને લાધી નથી, તે સુગંધ જનો, મૂઢ અજ્ઞાની બાલ લોળા છવે ભગવાનનું સેવન જાણે સુગમ હોય એમ જાણી આદરે છે પણ ઉપરમાં વિચરી ખતાવ્યું છે તેમ અલય-અદેષ-અખેદરૂપ આધ્યાત્મિક શુભયોગ્યતાની પ્રાપ્તિ એ જ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા છે, અને તે પણ જો આવી વિકટ ને દુર્ગમ છે, તો પછી આગળ આગળની ભૂમિકાઓ તો અતિ અતિ દુર્ગમ હોય એમાં પૂછવું જ શું ?

અત્રે ' સુગંધ ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે સ્પષ્ટ છે સુગંધ એટલે શું ? સુગંધ એટલે બાલ, લોળા, મૂઢ, મૂર્ખ, અજૂઝા જેને પરમાર્થનું જ્ઞાન નથી ' સુગંધ સુગમ કરી સેવન આદરે ' ને તત્ત્વનું જ્ઞાન નથી, એવા ગત્તાનુગતિક ગાદરીયા પ્રવાહ જેવા અધઘડાણુ પ્રાકૃત લોકો તે જન છે, જેને 'યોગદૃષ્ટિ'નો દિવ્ય 'બોધપ્રકાશ' સાપડ્યો નથી ને બોધદૃષ્ટિના અજ્ઞાન અધકારમાં નિમગ્ન રહી જે

ઘણી લાંબી છે, પણ પ્રવાસની શરૂઆત પણ હજી થઈ છે કે નહિ, ' પાથેરામાં પણ પહેલી પૂણી ' કંતાઈ છે કે નહિ, પહેલા ગુણઠાણાનું પણ ઠેકાણું છે કે નહિ, તે આ મિત્ર દૃષ્ટિ અને તેના અંગભૂતા આ અભય-અદ્રેષ-અખેદ આદિ ગુણ પરથી ગૃહસ્થ કે સાધુ કેઈ પણ આત્માર્થીએ આત્મ-સાક્ષીએ નિરસિમાનપણે વિચારવાનું છે. જેમકે-કેઈની પણ સુકૃતિ હોય જેને ગુણપ્રભોદ ઉપજવાને બદલે ગુણલેપ-મત્સર ઉપજતો હોય છે, તે સદે ગૃહસ્થ હોય કે સાધુવેષ-ધારી હોય તો પણ તે આ પરથી આત્મનિરીક્ષણ કરતાં શીઘ્ર સમજી શકે છે કે હું તો મિત્રદૃષ્ટિનું. અદ્રેષ લક્ષણ પણ પામ્યો નથી, એટલે યોગની આ પ્રથમ ભૂમિકામાં પણ મારો પ્રવેશ નથી, મારે મારું મિથ્યાચિન્તન ખોડું છે. આમ જે સરલ આત્માર્થી વિચારે છે તે સ્વદોષ દૂર કરી ગુણને પામે છે. આથી ઉલટું-યોગ શ્રદ્ધના બાવનું જેને જ્ઞાન નથી તે બાણે તો જે પ્રકાશના નથી, અને તથાગ્રેષ્ઠ ગુણપ્રાપ્તિ વિના જે પોતાની ફાકટ મોટાઈનો ફાંકો મનમાં રાખે છે, તેવાઓ અંગે શ્રીયશોવિજયજીના વેધક વચનો છે કે-

"નિજ ગણ સંચે મન નવિ ખચે, શ્રદ્ધે લણી જન વંચે,
 હુચે કેશ ન સુચે ગાયા, તો ન રહે મત પચે.
 યોગે શ્રદ્ધના લાવ ન બાણે, બાણે તો ન પ્રકાશે;
 ફાકટ મોટાઈ મન રાખે, તસ ગુણ દૂરે નાથે.
 પરપરિણતિ પોતાની બાણે, વરતે આશતધ્યાને
 બંધ મોક્ષ કારણ ન ખીછાને, તે પહેલે જીવુઠાણે."

—સાદા વલ્લભો ગાથાનું સ્તવન.

નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે ' એ બીજા સ્તવનમાં તીવ્ર આત્મસંવેદનમય ખેદનો ચીત્કાર વ્યક્ત કર્યો હતો કે 'ચરમ નયણ કરી મારણ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર, ' 'પુત્ર-પરંપર અનુભવ જોવતાં રે, અધ્યાઅધ પડાય' ઇત્યાદિ.

લોકોની અંધશ્રદ્ધાપ્રધાન દશા નિહાળી સાચી શાસન-હાઝરી ખિન્ન થયેલા તેઓનો અંતરે પણ ચીત્કાર નીકળી પડ્યો છે કે 'સુગંધ સુગમ કરી સેવન આદરે.' અર્થાત્ અલૌકિક જિનમાર્ગનું જેને જ્ઞાન નથી ને તે દિવ્યમાર્ગને ચચાર્યપણે દેખવાની અલૌકિક સમ્મત્ત યોગદૃષ્ટિ જેને લાધી નથી, તે સુગંધ જનો, મૂઢ અજ્ઞાની બાલ સોળા છવો ભગવાનનું સેવન જાણે સુગમ હોય એમ જાણી આદરે છે. પણ ઉપરમાં વિવરી ખતાવ્યું છે તેમ અસત્ય-અદ્રેષ-અખેદરૂપ આધ્યાત્મિક શુભયોગ્યતાની પ્રાપ્તિ એ જ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા છે; અને તે પણ જો આવી વિકટ ને દુર્ગમ છે, તો પછી આગળ આગળની ભૂમિકાઓ તો અતિ અતિ દુર્ગમ હોય એમાં પૂછવું જ શું ?

અંતરે 'સુગંધ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે સ્પષ્ટ છે. સુગંધ એટલે શું ? સુગંધ એટલે બાલ, સોળા, મૂઢ, મૂર્ખ,

અણૂજ. જેને પરમાર્થનું જ્ઞાન નથી

'સુગંધ સુગમ કરી સેવન આદરે' ને વસ્તુનું જ્ઞાન નથી, એવા

ગતિઅનુગતિક ગાદરીયા પ્રવાહ જેવા

અંધશ્રદ્ધાળુ પ્રાકૃત લોકો તે

જન છે; જેને યોગદૃષ્ટિનો દિવ્ય બોધપ્રકાશ સાંપડ્યો નથી ને બોધદૃષ્ટિના અજ્ઞાન અંધકારમાં નિમગ્ન રહી જે

લોકસંજ્ઞાના ઓણમાં-પ્રવાહમાં તણાયા કરે છે, એવા બહિર્દષિ ભવાભિનંદી જનો તે મુગ્ધજન છે. આ મુગ્ધજનો પ્રાયઃ લોકિક ભાવથી આ લોકોત્તર દેવની સેવા કરે છે- ‘ શ્રી દેવચંદ્રશ્ચ પોકાર્યું ’ છે તેમ ‘ જેહ લોકોત્તર દેવ નમું ’ લોકિકધી !’-પણ આ લોકોત્તર દેવનું અને તેની અધ્યાત્મપ્રધાન લોકોત્તર સેવાનું સ્વરૂપ સમજતા નથી, છતાં આ પ્રભુની સેવા તો મુગ્ધ છે અને અમે તે કરીએ છીએ એમ આત્મસંતોષ અનુભવી પોતાના મનને મનાવે છે, એ જ તેમનું મુગ્ધપણું, ભોળપણું, ખાલપણું છે. મુગ્ધ ખાલ જેમ રમકઠાથી ભોળવાઈ ફાસલાઈ જાય, તેમ આ મુગ્ધ ખાલ જીવો પણ પોતે માનેલી ઉપરછલા દેખાવવાળી સેવામાં જ પર્યાપ્તિ માની ફાસલાઈ-ભોળવાઈ જાય છે.

પણ પ્રભુ કાંઈ એવા ભોળા નથી ને એની સેવા પણ સ્હેલી-સોહલી નથી, પણ ઘણી જ દોહલી છે; કારણ કે અવિરાધકપણું થાય નહિં ને જીવના ‘ દિલનું કપટ ’ ‘ કપટ રહિત ધર્મ આતમ અરપણા ’ જાય નહિં ત્યાંલગી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય નહિં ને તે પરમ કરુણાળુની કરુણા* ફળે નહિં પરભાવ પ્રાપ્તેની

* આ ઉપવર્ણિત કથન છે. આ અંગે શ્રી દેવચંદ્રશ્ચનું સુભાષિત છે ૩—

“ તુમ કરુણા સદુ ઉપરે રે, સરખી છે મહારાજ ।
પણ અવિરાધક જીવને રે, કારણ સફળો થાય... ”

“અને આમ મુગ્ધ હવ હાલાહલ વિષ લેવા આત્મઘાતક વિષ
 “અને ગર એ બન્ને પ્રકારના વિક્રિયારૂપ અનુધાનને ‘આદરે છે,
 અર્થવા તો કયું ન કર્યા બરાબર એવા અક્રિયારૂપ અનનુધાનને
 “આદરે છે; પણ આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતા એવા
 સતક્રિયારૂપ-અમૃતક્રિયારૂપ અમૃત અનુધાનનું કે તેના
 પ્રથમ હેતુરૂપ તદ્દયેતુ અનુધાનનું તો તેને જ્ઞાન જ
 નથી હોતું; અને કવચિત્ હોય તો પણ જનમનરંજનાર્થે
 મલિત અંતરાત્માથી ધર્મક્રિયા કરવાવડે લોકપંક્તિમાં
 બિરાજનારા આ ભવામિનંદી મુગ્ધજનો લોકેષણથી પોતાની
 વાહવાહના નગારાં વગાડાવવા આદિરૂપ માનાર્થના એટલા
 બધા ભૂખ્યા હોય છે, કે અમૃતક્રિયારૂપ અમૃતાનુધાનની
 અત્ર-તત્રથી શીખેલી શાળિક વાતો ‘માત્ર શબ્દની માંદા’
 કરવા છતાં, તેઓ તે શુદ્ધ આત્માર્થરૂપ દિવ્ય આધ્યાત્મિક
 સન્માર્ગે ભાગ્યે જ સંચરતા હોય છે, એ જ તેઓના
 મુગ્ધપણની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે.

‘આત્મ માએ ધર્મ જ્યાં, ત્યાં જનનું શું કામ ?

જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ.”

—શ્રી ચિદાનંદજી.

+ “एतद्भाग्यदिद हेतुः श्रेष्ठो योगविदो विदुः ।

सदनुष्ठानमवश्यं शुभमर्थाशयोगतः ॥

त्रिनोदितमिति त्वद्गुणविद्यारमदः पुनः ।

! रावेणगर्गमदन्तममृत मुनिपुत्रतः ॥ ”

—શ્રી યોગબિન્દ.

“लोकरापनहेतोर्वा मन्त्रिनेनान्तरात्मना ।

क्षियते सत्किदा सत्र लोकपक्षिद्वन्द्वन ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દ

લોકસંજ્ઞાના ઓષમાં-પ્રવાહમાં તણાયા કરે છે, એવા બહિર્દષિ ભવાસિનંદી જનો તે મુગ્ધજન છે. આ મુગ્ધજનો પ્રાયઃ લૌકિક ભાવથી આ લોકોત્તર દેવની સેવા કરે છે-શ્રી દેવચંદ્રજીએ પોકાર્યું છે તેમ ‘ જેહ, લોકોત્તર દેવ નમું લૌકિકથી ! ’-પણ આ લોકોત્તર દેવનું અને તેની આધ્યાત્મપ્રધાન લોકોત્તર સેવાનું સ્વરૂપ સમજતા નથી, છતાં આ પ્રભુની સેવા તો મુગ્ધ છે અને અમે તે કરીએ છીએ એમ આત્મસંતોષ અનુભવી પોતાના મનને મનાવે છે, એ જ તેમનું મુગ્ધપણું, ભોળપણું, બાલપણું છે. મુગ્ધ બાલ જેમ રમકડાથી ભોળવાઈ ફાસલાઈ જાય, તેમ આ મુગ્ધ બાલ જીવો પણ પોતે માનેલી ઉપરછલા દેખાવવાળી સેવામાં જ પર્યાસિ માની ફાસલાઈ-ભોળવાઈ જાય છે.

પણ પ્રભુ કાંઈ એવા ભોળા નથી ને એની સેવા પણ સહેલી-સોહલી નથી, પણ ઘણી જ દોહલી છે; કારણ કે અવિરાધકપણું થાય નહિ ને જીવના ‘ દિલનું કપટ ’

‘ કપટ રહિત થઈ જાય નહિ ’ ત્યાંલગી પ્રભુ પ્રસન્ન આતમ અરપણા થાય નહિ ને તે પરમ કરુણાળુની કરુણા* ફળે નહિ પરભાવ પ્રાપ્તેની

* આ ઉપરવિત કથન છે. આ અંગે શ્રી દેવચંદ્રજીનું સુમાપિત છે ૩—

“ જુજ. કરુણા સદુ ઉપરે રે, સરખી છે મહારાજ !

પણ અવિરાધક જીવને રે, કારણ સફળો થાય... ”

ચંદ્રાનન જિન ! ”

અને આમ મુગ્ધ જીવ હાલેહલ વિષ જેવા આત્મઘાતક વિષ અને જર એ જન્મે પ્રકારના વિક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનને આદરે છે, અથવા તો કયું ન કર્યાં ધરાધર એવા અક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનને આદરે છે; પણ આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતા એવા સતક્રિયારૂપ-અમૃતક્રિયારૂપ અમૃત અનુષ્ઠાનનું+ કે તેના પ્રશસ્ત હેતુરૂપ તદ્દેષેતુ અનુષ્ઠાનનું તો તેને જ્ઞાન જ નથી હોતું! અને કવચિત્ હોય તો પણ જનમનરંજનાર્યે મલિન અંતરાત્માથી ધર્મક્રિયા કરવાવડે લોકપંક્તિમાં જિરાજનારા આ સવાસિનંદી મુગ્ધજનો લોકેષણથી પોતાની નાહવાહના નગારાં વગડાવવા આદિરૂપ માનાર્થના એટલા બધા ભૂખ્યા હોય છે, કે અમૃતક્રિયારૂપ અમૃતાનુષ્ઠાનની અત્ર-તત્રથી રીંખેલી શાબ્દિક વાતો ‘માત્ર શબ્દની માંદગી’ કરવા છતાં, તેઓ તે શુદ્ધ આત્માર્થરૂપ દિવ્ય આધ્યાત્મિક સન્માર્ગે જાગ્યે જ સંચરતા હોય છે, એ જ તેઓના મુગ્ધપણાની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે.

“આત્મ સામે ધર્મ જ્યાં, ત્યાં જનનું શું કામ ?

જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ.”

—શ્રી ચિદાનંદજી.

+ “एतद्व्यापादितं हेतुः श्रेष्ठो योगविदो विदुः ।

सदनुष्ठानमावस्य ह्यमभाषांशयोगतः ॥

मिनोदितमिति त्वङ्गुर्मावधारयदः पुनः ।

संवेगगर्भमयन्तममृत मुनिपुत्रपाः ॥ ”

—શ્રી યોગબિન્દુ.

सोकाराधनहेतोर्वा मन्त्रिवेदान्तपाषणा ।

स्मिन्ने चरित्रया सात्र सोढपंक्तिस्पाहता ॥ ”

—શ્રી યોગબિન્દુ.

૩. ‘ સેવન અગમ અનૂપ ’ : છેવટની પ્રાર્થના

ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે વ્યંજિત થતું આ મુગ્ધપણું
સમાજમાં વિપુલપણે પ્રવર્તતું દેખી શ્રી આનંદધનજીનો
અત્રે આ ખેદહિંગાર નિકળી પડ્યો.

‘ સેવન અગમ અનૂપ ’ છે કે ‘ મુગ્ધ મુગ્ધ કરી સેવન
આહરે. ’ અસ્તુ ! મુગ્ધજનો ભલે

ગમે તેમ માનતા હોય, પણ વાસ્તવિક રીતે આ સેવાનું
સ્વરૂપ વિચારીએ તો ‘ સેવન અગમ અનૂપ ’ આ સેવન
અગમ અને અનુપમ છે. તરવારની ધાર પર સ્થિતિ કરવી
સોહલી છે, પણ જિન જગવાનની ચરણસેવા સોહલી છે;
તરવારની ધાર પર બાજીગરો નાચતા દેખાય છે, પણ આ
ચરણસેવાની ધાર પર દેવો પણ રહી શકતા નથી. અને
તેવા પ્રકારે સ્વયં શ્રી આનંદધનજીએ ચોદમા સ્તવનમાં
કહ્યું છે:—

“ ધાર તરવારની સોહલી સોહલી, ચોદમા જિનપણી ચરણસેવા;
ધાર પર નાચતા દેખ બાજીગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા. ”

દ્રવ્યથી અને ભાવથી આ ચરણસેવાનું કેવું દુર્ગમપણું
છે, તે તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ વિચારવાથી પણ સમજી શકાયો.

પ્રભુના સ્વરૂપાચરણ ચરણના

દ્રવ્ય-ભાવસેવા સ્મરણપૂર્વક તેમના ચરણકમળ

પ્રત્યે વંદન, પૂજન, નમન,

શુદ્ધસ્તવન એ આદિ દ્રવ્ય ચરણસેવા છે. પ્રભુ સાથે અલેદ
થવાની ઇચ્છા, ‘ આનંદધનસ્વરૂપ ’ થવાની ભાવના, પરભાવમાં
નિષ્ઠામપણું, વિભાવ છાંડી સ્વભાવમાં વર્તવું, આશ્રવ ત્યજી

આનંદધનરસરૂપ પ્રભુ ! આ આનંદધનનો આત્મા આપના
આનંદધન સ્વરૂપમાં એકગ્ગસ એવો આનંદધનરસરૂપ યદ્ય
બાજો ! આ સેવકે આનંદધનની આ યાચના કદાચિત્
સેવક કરજો ।

“ હમો કદાચિત્ સેવક યાચના, આનંદધનરસરૂપ. ”

॥ इति महागीतार्थं महर्षि श्री आनंदघनजी संगीते
श्री संभयजितस्तवने ममसुखनंदनेन भगवानदातेन
विरचितं षष्ठगाथाविवरणम् ॥ इति । श्री
संभयजितस्तवनाविवरणम् ॥

॥ ૬તિ મહાગીતાર્થ મહર્ષિ શ્રી આનંદધનજીએ
સંગીત દેવેલા ત્રીજા શ્રીસંભવજિન રતવનનું
શ્રીહિમદેવીસુત ભગવાનદાસે વિરચેલું વિવરણ સમાપ્ત ॥

૩. 'સેવન અગમ અનૂપ' : છેવટની પ્રાર્થના

ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે વ્યંજિત થતું આ મુગ્ધપણું સમાજમાં વિધુલપણે પ્રવર્તતું દેખી શ્રી આનંદધનજીનો અત્રે આ ખેદહિંગાર નિકળી પડ્યો 'સેવન અગમ અનૂપ' . ' છે કે ' મુગ્ધ સુંગમ કરી ' સેવન આદરે. ' અસ્તુ ! મુગ્ધજનો ભલે ગમે તેમ માનતા હોય, પણ વાસ્તવિક રીતે આ સેવાનું સ્વરૂપ વિચારીએ-તો ' સેવન અગમ અનૂપ ' આ સેવન અગમ અને અનુપમ છે. તરવારની ધાર પર સ્થિતિ કદવી સોહલી છે, પણ જિન ભગવંનિની ચરણસેવા - દોહલી છે; તરવારની ધાર પર ખાજગરો નાચતા દેખાય છે, પણ આ ચરણસેવાની ધારા પર દેવો પણ રહી શકતા નથી. અને તેવા પ્રકારે સ્વર્થ શ્રી આનંદધનજીએ ચોદમા સ્તવનમાં કહ્યું છે:—

“ ધાર તરવારની સોહલી દોહલી, ચોદમા જિનજણી ચરણસેવા; ધાર પર નાચતા દેખ ખાજગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા. ”

દ્રવ્યથી અને ભાવથી આ ચરણસેવાનું કેવું દુર્ગમપણું છે, તે તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ વિચારવાથી પણ સમજી શકાશે.

પ્રભુના સ્વરૂપાચરણ ચરણતા
દ્રવ્ય-ભાવસેવા સ્મરણપૂર્વક તેમના ચરણકમળ
પ્રત્યે વંદન, પૂજન, નમન,

શુણ્ણસ્તવન એ આદિ દ્રવ્ય ચરણસેવા છે. પ્રભુ સાથે અભેદ થવાની ઇચ્છા, ' આનંદધનસ્મરણ ' થવાની ભાવના, પરભાવમાં નિષ્કામપણું, વિભાવ છાંડી સ્વભાવમાં વર્તવું, આશ્રવ ત્યજી

આનંદધનરસરૂપ પ્રભુ ! આ આનંદધનનો આત્મા આપના
આનંદધન સ્વરૂપમાં એકરસ એવો આનંદધનરસરૂપ થઈ
જાયો ! આ સેવક આનંદધનની આ યાચના કદાચિત્
સફળ કરજો !

“ હજો કદાચિત્ સેવક યાચના, આનંદધનરસરૂપ. ”

૫૧ ઇતિ મહાગીતાર્થ મહર્ષિ ઓ આનંદધનજી સંગીતે
ઓ સંભવજિનસ્તવને મનસુખર્નદનેન ભગવાનદાસેન
વિરચિતં પઢ્ઢગાથાવિધરણમ્ ॥ ઇતિ ઓ
સંભવજિનસ્તવમવિધરણમ્ ॥

૫૨ ઇતિ મહાગીતાર્થ મહર્ષિ ઓ આનંદધનજીએ
સંગીત કરેલા ત્રીજા ઓસંભવજિન સ્તવનંદ.
ઓહોમહેવીમુત ભગવાનદાસે વિરચેલું વિવરણ સમાપ્ત ॥

પરિશિષ્ટ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત
શ્રી ઋષભજિન સ્તવન વિવેચનક

(૧)

ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, જોર ન ચાહું રે કંત;
રિઝયો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે, સાંગે સાદિ અનંત. ઋ. ૧.

નાભિરાજના પુત્ર શ્રી ઋષભદેવજી તીર્થંકર તે મારા
પરમ વહાલા છે. જેથી હું બીજા સ્વામીને ચાહું નહીં. એ
સ્વામી એવા છે કે પ્રસન્ન થયા પછી કોઈ દિવસ સંગ છોડે
નહીં. જ્યારથી સંગ થયો ત્યારથી આદિ છે, પણ તે સંગ
અટળ હોવાથી અનંત છે. ૧.

૧ પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આનંદધનજી
શ્યામિશી વિવેચન પ્રારંભેલ, પરંતુ તે વિવેચન બીજા સ્તવનના બે
પદ સુધીનું જ પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેથી પ્રથમ શ્રી ઋષભજિન સ્તવનનું
તેઓશ્રીએ આલેખેલું—પદે પદે પરમ લક્ષિત અમૃતરસ નિર્ઝરનું પરમ
મુંદર, પરમ પરમાર્થનંબીર, પરમ અદ્ભુત તત્ત્વદર્શી, અનન્ય અદ્વિતીય
વિવેચન,—જે આનંદધનજીના અન્ય સ્તવનો વિચારવા માટે તેમજ
વર્ણિતમાર્ગનું અનુપમ તત્ત્વરહસ્ય સચળવા માટે સુમુશુને અપૂર્વ
માર્ગદર્શક થઈ પડે એમ છે, તે અત્ર સુદા જિજ્ઞાસુ આત્માર્થાની
સુવિચારણુર્યો ઉપયોગી અને ઉપકારી જાણી મૂક્યું છે. (વિશેષ—
અગ્નિતન્નિનસ્તવન પ્રથમ બે ગાયાના વિવેચન માટે જુઓ
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અં. ૬૯૨)—ભગવાનદાસ.

સ્વરૂપ મૂળદૃષ્ટિથી તો તેવુંજ દુર્ગમ્ય છે, પણ સયોગીપદના અવલંબનપૂર્વક ચિંતવતા સામાન્ય જીવોને પણ વૃત્તિ સ્થિર થવાને કંઈક સુગમ ઉપાય છે, જેથી અહિં તુ ભગવાનની સ્તવનાધી સિદ્ધપદની સ્તવના થયા છતાં, આટલો વિશેષ ઉપકાર જાણી શ્રી આનંદધનજીએ આ ચોવીશી ચોવીશ તીર્થંકરની સ્તવનારૂપે રચી છે. નમસ્કારમંત્રમાં પર અહિં તુપદ પ્રથમ સુકવાનો હેતુ એટલોજ છે કે તેમનું વિશેષ ઉપકારીપણું છે.

ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થદૃષ્ટિવાન પુરુષોને ગોષ્ઠતાથી સ્વરૂપનું જ ચિંતવન છે. 'સિદ્ધપ્રાભુત'માં કહ્યું છે કે—

જારિસ સિદ્ધ સહાયો, તારિસ સહાયો સઘ્વ જીયાણં;
તદ્મા સિદ્ધંતરૂઠં, કાયઘ્વા મઘ્વ જીયેષિં.

જેવું સિદ્ધભગવાનનું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સર્વ જીવોનું આત્મસ્વરૂપ છે; તે માટે ભવ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રુચિ કરવી

તેમજ શ્રી દેવચંદ્ર સ્વામીએ શ્રી વાસુપૂજ્યના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે જિનપૂજારે તે જિનપૂજના.

જો યથાર્થ મૂળ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું જ પૂજન છે.

સ્વરૂપઆકાંક્ષી મહાત્માઓએ એમ જિન-ભગવાનની તથા સિદ્ધભગવાનની ઉપાસના સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિનો હેતુ જાણ્યો છે. ક્ષીણમોહ શુદ્ધસ્થાનકપર્યંત તે સ્વરૂપ ચિંતવના જીવને પ્રજાળ અવલંબન છે.

પરિશિષ્ટ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત
શ્રી ઋષભજિન સ્તવન વિવેચન*

(૧)

ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો દે, ઔર ન ચાહું દે કંત;
રિઝયો સાહિબ સંગ ન પરિહરે દે, ભાંગે સાદિ અનંત ઝ. ૧.

નાભિરાજના પુત્ર શ્રી ઋષભદેવજી તીર્થંકર તે મારા
પરમ વહાલા છે. જેથી હું બીજા સ્વામીને ચાહું નહીં. એ
સ્વામી એવા છે કે પ્રસન્ન થયા પછી કોઈ દિવસ સંગ છોડે
નહીં. ન્યાયથી સંગ થયો ત્યારથી આદિ છે, પણ તે સંગ
અટળ હોવાથી અનંત છે. ૧.

* પરમતત્ત્વદક્ષા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આનંદધનજી
એવિરૂપી વિવેચન પ્રારબ્ધ, પરંતુ તે વિવેચન બીજા સ્તવનના જે
પદ સૂધીનું જ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે પૈકી પ્રથમ શ્રી ઋષભજિન સ્તવનનું
તેઓએ આનેખેલુ—પહે પહે પરમ ભક્તિ અમૃતસ્ય નિર્ઝરતુ પરમ
મુંદર, પરમ પરમાર્થંગલીંગ, પરમ અદ્ભુત તત્ત્વદર્શી, અનન્ય અદ્વિતીય
વિવેચન,—જે આનંદધનજીના અન્ય સ્તવનો વિચારવા માટે તેમજ
ભક્તિમાર્ગનું અનુપમ તત્ત્વદૃશ્ય સમગ્રવા માટે સુમુક્તને અપૂર્વ
માર્ગદર્શક યથાપડે એમ છે, તે અત્ર સુઘ નિજાસુ આત્માર્થાની
સુવિચારણાએ ઉપયોગી અને ઉપકારી બણી મુદ્ધું છે. (વિશેષ—
શ્રીગતીજનસ્તવન પ્રથમ એ ગાયના વિવેચન મોટ જુગા
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અં. ૬૬૨)—સગવાનદાસ.

સ્વરૂપ મૂળદૃષ્ટિથી તો તેવુંજ દુર્ગમ્ય છે, પણ સયોગીપદના અવલંબનપૂર્વક ચિંતવતા સામાન્ય જીવોને પણ વૃત્તિ સ્થિર થવાને કંઈક સુગમ ઉપાય છે, જેથી અહંત્વ ભગવાનની સ્તવનાથી સિદ્ધપદની સ્તવના થયા છતાં, આટલો વિશેષ ઉપકાર જાણી શ્રી આનંદધનજીએ આ ચોવીશી ચોવીથ તીર્થ કરતી સ્તવનારૂપે રચી છે. નમસ્કારમંત્રમાં પણ અહંત્વપદ પ્રથમ મુકવાનો હેતુ એટલોજ છે કે તેમનું વિશેષ ઉપકારીપણું છે.

ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થદૃષ્ટિવાન પુરુષોને ગૌણતાથી સ્વરૂપનું જ ચિંતવન છે. 'સિદ્ધપ્રાપ્ત'માં કહ્યું છે કે—

જારિસ સિદ્ધ સદાવો, તારિસ સદાવો સત્ય જીવાર્ન,
તદ્વા સિદ્ધતર્ક, કાયવ્વા મઘ્ય જીવેદિં.

જેવું સિદ્ધભગવાનનું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સર્વ જીવોનું આત્મસ્વરૂપ છે; તે માટે ભવ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રુચિ કરવી

તેમજ શ્રી દેવચંદ્ર સ્વામીએ શ્રી વાસુપૂજ્યના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે જિનપૂજારે તે જિનપૂજના.

જો યથાર્થ મૂળ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું જ પૂજન છે.

સ્વરૂપઆકાંક્ષી મહાત્માઓએ એમ જિન-ભગવાનની તથા સિદ્ધભગવાનની ઉપાસના સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિનો હેતુ જાણ્યો છે. ક્ષીણમેહ શુદ્ધસ્થાનકપર્યંતે તે સ્વરૂપ ચિંતવના જીવને પ્રમળ અવલંબન છે.

વળી માત્ર એકલું 'અધ્યાત્મસ્વરૂપ' ચિંતવન જીવને વ્યાસોહ ઉપજાવે છે; ઘણા જીવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારિણ્ય ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા ઉન્નતપ્રલાપ દશા ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાવલંબનથી ભક્તિપ્રધાન દષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મદષ્ટિ ગોણુ થાય છે જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છા-આરિણ્ય અને ઉન્નતપ્રલાપતા થતાં નથી. આત્મદશાબળ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે. આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણોને ભજે છે, એટલે શુષ્કતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી, અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે પણ જુગુપ્સિત થતા નથી. સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપદીનતા પામતી જાય છે. જ્યાં અહંતાદિના સ્વરૂપધ્યાનાવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા ભજે છે, ત્યાં [ચોવીશીની આ પ્રસ્તાવના અપૂર્ણ પ્રાપ્ત]

(૨)

* વીતરાગોને વિષે ઇશ્વર એવા ઋષભદેવ ભગવાન મારા સ્વામી છે. તેથી હવે હું બીજા કંઈની ઇચ્છા કરતી નથી, કેમકે તે પ્રભુ રિજ્યા પછી છોડતા નથી. તે પ્રભુનો

* ઓ ઋષભજિન સ્તવન.

ઋષભ જિતેશ્વર પ્રીતમ માદરોરે, ઓર ન આહું રે કંત;
રિઝો સાહેન સંગ ન પરિહરે રે, ભગિ સાદિ અનંત. ઋ.(૧)
કોઈ કંત કારણ કાઠ બક્ષણ કરે રે, મિલણ કંતને ધાવ;
એ મેજો નવ કલિયે સંભરે રે, મેજો દામ ન દાવ. ઋ.(૩)

યોગ પ્રાપ્ત થવો તેની આદિ છે; પણ તે યોગ કોઈવાર પણ નિવૃત્તિ પામતો નથી, માટે અનંત છે.

જગતના લાવોમાંથી ઉદાસીન થઈ ચૈતન્ય વૃત્તિ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવ-સમવસ્થિત ભગવાનમાં પ્રીતિમાન થઈ તેનો હૃદય આનંદધનજી દર્શાવે છે

પોતાની શ્રદ્ધા નામની સખીને આનંદધનજીની ચૈતન્ય વૃત્તિ કહે છે, કે હે સખી ! મેં ઋષભદેવ ભગવાનથી લભ કર્યું છે અને તે ભગવાન મને સર્વથી વાહાલા છે. એ ભગવાન મારા પતિ થવાથી હવે હું બીજા કોઈ પણ પતિની ઇચ્છા કરેજ નહીં. કેમકે બીજા બધા જન્મ, જરા, મરણાદિ દુઃખે કરીને આકુળ વ્યાકુળ છે; સપ્તવાર પણ સુખી નથી; તેવા જીવને પતિ કરવાથી મને સુખ ક્યાંથી થાય ? ભગવાન ઋષભદેવ તો અનંત અવ્યાબાધ સુખસમાધિને પ્રાપ્ત થયા છે. માટે તેનો આશ્રય કરું તો મને તે જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તે યોગ વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થવાથી હે સખી ! મને પરમ શીતલતા થઈ. બીજા પતિનો તો કોઈ કાળે વિયોગ પણ થાય, પણ આ મારા સ્વામીનો તો કોઈ પણ કાળે વિયોગ થાય જ નહીં. જ્યારથી તે સ્વામી પ્રસન્ન થયા ત્યારથી

કોઈપતિરંજન અતિધણુ તપ કરે રે, પતિરંજન તન તાપ;
એ પતિરંજન મેં નવ ચિત્ત ધર્યું રે, ગંજન ધાતુ ગેળાપ. ઝા.૦(૪)
કોઈ કહે લીલા રે અલખ અલખ તણી રે, લખ પૂરે મન આસ;
દોષ રહિતને લીલા નવિ ઘટે રે, લીલા દોષ વિલાસ. ઝા.૦(૫)
ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કર્યું રે, પૂજન અખડિત એક;
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધન પદ રેલ. ઝા.૦(૬)

કોઈપણ દિવસ સંગ છોડતા નથી. એ સ્વામીના યોગનો સ્વભાવ સિદ્ધાંતમાં 'સાદિ અનત' એટલે તે યોગ થવાની આદિ છે, પણ કોઈ દિવસ તેનો વિયોગ થવાનો નથી, માટે અનત છે એમ કહ્યો છે; તેથી હવે મારે કોઈપણ દિવસ તે પતિનો વિયોગ થશે જ નહીં. ૧

હે સખી ! જગતને વિવે પતિનો વિયોગ ન થાય તે અર્થે જે સ્ત્રીએ નાના પ્રકારના ઉપાય કરે છે તે ઉપાય સાચા નથી, અને એમ મારા પતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે ઉપાયનું મિથ્યાપણું જણાવવા તેમાંના થોડાએક તને કહું છું :

કોઈ એક તો પતિની સાથે કાષ્ઠમાં બળવા ઇચ્છે છે, કે જેથી તે પતિની સાથે મેળાપ જ રહે પણ તે મેળાપનો કંઈ સંભવ નથી, કેમકે તે પતિ તો પોતાના કર્માનુસાર જે સ્થળને પ્રાપ્ત થવાનો હોતો ત્યાં થયો, અને સતી થઈને મળવા ઇચ્છે છે એવી તે સ્ત્રી પણ મેળાપને અર્થે એક ચિતામાં બળી મરવા ઇચ્છે છે, તોપણ તે પોતાના કર્માનુસાર દેહને પ્રાપ્ત થવાની છે, બન્ને એક જ સ્થળે દેહ ધારણ કરે, અને પતિપત્નીરૂપે યોગ પામીને નિરંતર સુખ ભોગવે એવો કંઈ નિયમ નથી એટલે તે પતિનો વિયોગ થયો, વળી તેના યોગનો પણ અસંભવ રહ્યો, એવો પતિનો મેળાપ તે મેં જોયો જણ્યો છે, કેમકે તેનું કામ ઠંકાણું કંઈ નથી

(અથવા પ્રથમ પ્રદનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે) પરમેશ્વરરૂપ પતિની પ્રાપ્તિને અર્થે કોઈ કાષ્ઠ બદલ કરે છે, એટલે પંચાગ્નિની ધુણિયો સળગાવી તેમાં કાષ્ઠ હોમી તે અગ્નિનો પરિવહ સહન કરે છે અને તેથી એમ સમજે છે કે

પરમેશ્વરરૂપ પતિને પામીશું, પણ તે સમજવું ખોટું છે; કેમકે પંચાક્ષિ તાપવામાં તેની પ્રવૃત્તિ છે તે પતિનું સ્વરૂપ બાણી, તે પતિને પ્રસન્ન થવાનાં કારણો બાણી, તે કારણોની ઉપાસના તે કરતા નથી માટે તે પરમેશ્વરરૂપ પતિને ક્યાંથી પામશે ? તેની મતિ જેવા સ્વભાવમાં પરિણમી છે, તેવા જ પ્રકારની ગતિને તે પામશે, જેથી તે મેળાપનું કંઈ કામ ઠેકાણુ નથી ૩.

હે સખી ! કોઈ પતિને રિઝવવા માટે ઘણા પ્રકારનાં તપ કરે છે, પણ તે માત્ર શરીરને તાપ છે, એ પતિને રાજ કરવાનો માર્ગ મેં ગણ્યો નથી, પતિને રંજન કરવાને તો બંનેની ધાતુનો મેલાપ થવો તે છે.

કોઈ સ્ત્રી ગમે તેટલાં કષ્ટથી તપશ્ચર્યા કરી પોતાના પતિને રિઝવવા ઇચ્છે તોપણ જ્યાં સુધી તે સ્ત્રી પોતાની પ્રકૃતિ પતિની પ્રકૃતિના સ્વભાવાનુસાર કરી ન શકે ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના પ્રતિકૂળપણાને લીધે તે પતિ પ્રસન્ન ન જ થાય અને તે સ્ત્રીને માત્ર શરીરે કુષાદિ તાપની પ્રાપ્તિ થાય.

તેમ કોઈ મુમુક્ષુની વૃત્તિ ભગવાનને પતિપણે પ્રમ કરવાની હોય તો તે ભગવાનના સ્વરૂપાનુમાર વૃત્તિ ન કરે અને અન્ય સ્વરૂપમાં રચિતમાન છતાં અનેક પ્રકારનો તપ તપીને કષ્ટ સેવે, તો પણ તે ભગવાનને પામે નહીં. કેમકે જેમ પતિપત્નીનો ખરો મેલાપ, અને ખરી પ્રસન્નતા ધાતુના એકત્વમાં છે, તેમ હે સખી ! ભગવાનમાં આ વૃત્તિને પતિપણુ સ્થાપન કરી તે અચળ રાખવું હોય તો તે ભગવાનની સાથે ધાતુમેલાપ કરવો જ યોગ્ય છે; અર્થાત્ તે

ભગવાન્ જે શુદ્ધચૈતન્યધાતુપણે પરિણમ્યા છે તેવી શુદ્ધ ચૈતન્યવૃત્તિ કરવાથી જ તે ધાતુમાંથી પ્રતિકૂળ સ્વભાવ નિવૃત્તવાથી ઐક્ય થવાનો સંભવ છે; અને તે જ ધાતુ-મેલાખથી તે ભગવાનરૂપ પતિની પ્રાપ્તિનો કોઈપણ કાળે વિયોગ થવાનો નથી ઃ.

હે સખી ! કોઈ વળી એમ કહે છે કે આ જગત, જેનું સ્વરૂપ ઓળખવાનો લક્ષ ન થઈ શકે તેવા, ભગવાનની લીલા છે; અને તે અલક્ષ ભગવાન્ સૌની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે; તેથી તે એમ સમજીને આ જગત, ભગવાનની લીલા માની, તે ભગવાનનો તે સ્વરૂપે મહિમા ગાવામાં જ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થશે, એટલે ભગવાન્ પ્રસન્ન થઈને તેને વિષે ભગ્નતા કરશે એમ માને છે. પણ તે ખોટું છે, કેમકે તે ભગવાનના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી એમ કહે છે.

જે ભગવાન અનંત જ્ઞાનદર્શનમય સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ-સમાધિમય છે, તે ભગવાનને આ જગતનું કર્તાપણું કેમ હોય ? અને લીલાને અર્થે પ્રવૃત્તિ કેમ હોય ? લીલાની પ્રવૃત્તિ તો સદોષમાં જ સંભવે છે જે પૂર્ણ હોય તે કંઈ ઇચ્છે જ નહીં ભગવાન્ તો અનંત અવ્યાપાર્ય સુખે કરીને પૂર્ણ છે; તેને વિષે બીજી કલ્પના ક્યાંથી અવકાશ માટે ? લીલાની ઉત્પત્તિ કુતલ્હલ વૃત્તિથી થાય. તેવી કુતલ્હલવૃત્તિ તો જ્ઞાનસુખના અપરિપૂર્ણપણાથી જ થાય. ભગવાનમાં તો તે બંને (જ્ઞાન, સુખ) પરિપૂર્ણ છે, માટે તેની પ્રવૃત્તિ જગત સ્વરૂપ લીલા પ્રત્યે ન જ થાય એ લીલા તો દોષનો વિલાસ છે; સરાગીને જ તેનો સંભવ છે. જે સરાગી હોય

BHAVAN'S LIBRARY

MUMBAI-400 007.

N. B. - This book is issued only for one week till.....*This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below.*

Date

Date

Date

OCT 1999